

CENTRUM PRO STUDIUM DEMOKRACIE A KULTURY

DANA STEHLÍKOVÁ

OD ANDĚLIKY PO ZIMOSTRÁZ

Latinský Herbář Křišťana z Prachatic
a počátky staročeských herbářů

CENTRUM PRO STUDIUM DEMOKRACIE A KULTURY

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Stehlíková, Dana

Od andělky po zimoztráz : latinský Herbář Křišťana z Prachatic
a počátky staročeských herbářů / Dana Stehlíková. – 1. vydání. –
Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2017. – 277 stran
Německé resumé
ISBN 978-80-7325-441-4

616-051 * 58-051 * 58.082 * 61"04/14" * 633.88 * 615.89:633.88 * 091"04/14" * 82-96 *
091(=124) * (437.3) * (048.8)

- Křišťan z Prachatic, asi 1360–1439
- Křišťan z Prachatic, asi 1360–1439. Knihy o mocech rozličného kořeníe
- 14.–15. století
- lékaři – Česko – 14.–15. století
- botanici – Česko – 14.–15. století
- herbáře – Česko – 14.–15. století
- středověké lékařství – díla do r. 1800
- léčivé rostliny – díla do r. 1800
- fytotherapie – díla do r. 1800
- středověké rukopisy – Česko
- odborná literatura – Česko – 14.–15. století
- latinské rukopisy – Česko – 14.–15. století
- monografie

58 – Botanika [2]

09 – Rukopisy, prvotisky, staré tisky. Vzácná a pozoruhodná díla [12]

Recenzovaly: PhDr. Alena Hadravová, CSc.
prof. PhDr. Jana Nechutová, CSc.

*Kniha byla vydána v rámci projektu Latinský herbář Křišťana z Prachatic
Grantové agentury České republiky (GACR 14-06134S).*

Miniatura na přední straně obálky: rukopis Národní knihovny ČR, X A 4, f. 182r;
výřez na zadní straně: herbář s inc. *Galganum sive galanga* ve staročeském překladu,
Moravský zemský archiv, Brno, G 10 307, f. 18r.

© Masarykova univerzita, 2017
© CDK, 2017

ISBN 978-80-7325-441-4

PŘEDMLUVA

Tato kniha vznikla jako výsledek grantu 14-06134S *Latinské herbáře Křišťana z Prachatic*, který financovala Grantová agentura ČR a který navazoval na starší projekt *Latinské „verze“ Herbáře Křišťana z Prachatic*, dotovaný z prostředků Filozofické fakulty Masarykovy univerzity (MUNI/21/STE/2010). Díky této podpoře bylo možné postupně zakoupit velmi bohatou studijní literaturu, publikovat celou řadu článků, přednést aktuální příspěvky na několika konferencích, a především podniknout řadu cest do domácích i zahraničních knihoven, které přispěly k identifikaci Křišťanova *Herbáře* ve více než patnácti doposud neznámých rukopisech, a pořídit jejich digitální kopie. Poděkování náleží nejen oběma zmíněným institucím, ale rovněž všem knihovnám, muzeím i archivům, které poskytly svoje rukopisy ke studiu, ať již na místě, online či ve zhotovených kopiích: v Praze to byla Národní knihovna ČR, Knihovna Národního muzea, Archiv Pražského hradu, knihovna Královské kanonie premonstrátů na Strahově, v Brně Archiv města Brna, Moravský zemský archiv a Moravská zemská knihovna, dále je třeba poděkovat Roudnické lobkowiczské knihovně v Nelahozevsi a Východočeskému muzeu v Pardubicích; ze zahraničních knihoven musíme zmínit berlínskou Státní knihovnu, hamburskou Státní a univerzitní knihovnu, lipskou Univerzitní knihovnu, mnichovskou Bavorskou státní knihovnu, dále Apoštolskou knihovnu ve Vatikánu, Archiv diecéze Gurk v Celovci, Jagellonskou knihovnu v Krakově, knihovnu Slovenské akademie věd v Bratislavě, Národní knihovnu v Paříži, knihovnu kláštera sv. Petra v Salzburgu, Württemberskou zemskou knihovnu ve Stuttgartu a konečně Rakouskou národní knihovnu a knihovnu Skotského kláštera ve Vídni.

Tato práce by nemohla vzniknout bez přátelského zázemí Ústavu klasických studií FF MU, jehož vedoucí Irena Radová mi laskavě dlouhá léta dopřává dostatek času na práci i finanční pomoc na akutní nákupy literatury i neodkladné služební cesty nad rámec uvedených grantů. Výsledná podoba publikace velmi těžší ze staročeských lékařských textů systematicky zpřístupňovaných Alenou Černou z Akademie věd ČR, které náleží velký dík nejen za vynikající úroveň všech doposud elektronicky či tiskem vydaných kritických transkripcí středověkých rukopisů, ale i za poskytnutí

soukromých materiálů ke studiu. Její kolegyni Kateřině Volekové chci vřele poděkovat za odbornou pomoc při zpracování staročeských glos k *Herbáři* i při přepisu několika staročeských textů. Velmi vděčná jsem rovněž Daliboru Havlovi z FF MU, jenž mi ochotně pomohl svou paleografickou erudicí při dataci řady rukopisů, a Jiřímu Danihelkovi z PřF MU za pomoc s překladem botanických termínů. Rovněž chci zdůraznit, že si nedovedu představit práci na tomto tématu bez příkladných studií, které publikovali Iolanda Ventura (Università di Bologna) a Bernhard Schnell (Akademie der Wissenschaften zu Göttingen). Oba dva mi rovněž pomohli osobními konzultacemi při dohledávání ztracených rukopisů.

Další příděl díky ráda směřuji k oběma recenzentkám vydávané publikace, Janě Nechutové (Filozofická fakulta Masarykovy univerzity) a Aleně Hadravové (Akademie věd ČR). Jejich připomínek, podnětů i laskavých slov si velmi vážím. Janě Nechutové, pod jejímiž mateřskými křídly se pohybují celý svůj profesní život, samozřejmě vděčím za daleko více, než mohu vyjádřit pomocí několika slov.

Křišťan se promítnul i do mého soukromého života, stal se dlouholecným členem naší domácnosti, která se postupně rozmnožila o čtyři děti. Právě ony, můj milovaný manžel, obětavé babičky i nenahraditelný náhradní dědeček mi společně poskytli dostatek prostoru pro práci, jež nemohla být odbyta pouze v nočních hodinách, ale často se odehrávala ve dne na úkor všech drahých bytostí, které mne obklopují. Všem jim velmi děkuji za krajíc, který jsem si mohla z našeho společného času ukrojit jen pro sebe a Křišťana.

Knihu věnuji památce svého předčasně zesnulého tatínka, jehož záliba v latině ovlivnila celý můj dosavadní život.

ÚVOD

Bernhard Schnell má jistě pravdu, když prohlašuje, že vzhledem k významu, jaký měly rukopisné herbáře pro běžný život středověkého člověka, je tato oblast velmi málo prozkoumaná a leží „v krajině Nikoho“, tj. někde mezi dějinami medicíny, farmacie, botaniky, filologie a dějinami umění. Podle něho není nikdo v těchto končinách při svém příchodu vítán, protože zpravidla neovládá metody všech relevantních disciplín.¹ Ani autorka této knihy nemá pro takový pobyt potřebné vízum, a proto nemůže předložit tak komplexní studii, jakou by si dané téma zasloužilo. Předkládaný text je tedy třeba chápat pouze jako soubor poznatků, připomínek, názorů a hypotéz, které je schopen k problematice některých bohemikálních herbářů vznést latinský medievista. Své počínání je navíc nucen činit nejen s připuštěním vlastní nedostatečnosti ve vyjmenovaných oborech, ale i s vědomím značných limitů, které jsou spojeny s jeho oborem domovským. Doposud na příklad nebyly příliš zkoumány historické knihovny z hlediska dějin lékařství, nevíme, co vše a v jakém rozsahu se zachovalo, jaký je vztah textů latinských k literaturám vernakulárním, v jakém poměru jsou texty cizího původu k textům prokazatelně bohemikálním atd. Lékařské texty nejsou až na výjimky zpřístupněny v edicích, natož spolehlivých, a proto zhusta pracujeme s inkunábulemi a starými tisky, aniž bychom znali jejich vztah k tradici rukopisné. V případě, že novější edice existuje, nemusí nutně nabízet onu spolehlivou základnu, kterou potřebujeme, jestliže máme hodnotit složitou mnohastupňovou tradici kompilací. Edice lékařských textů jsou totiž často připraveny bez znalosti celé rukopisné tradice na základě jediného rukopisu či (u košatějších tradic) velmi malého počtu rukopisů, které nejsou dostatečně reprezentativní. U některých populárních textů není dodnes znám počet dochovaných opisů, natož aby byl podchycen vývoj celé tradice. To samozřejmě platí nejen pro prostředí bohemikální, ale vůbec pro celou evropskou lékařskou literaturu.

¹ SCHNELL, Bernhard. *Pflanzen in Bild und Text. Zum Naturverständnis in den deutschsprachigen illustrierten Kräuterbüchern des Spätmittelalters*. In: *Natur im Mittelalter. Konzeptionen – Erfahrungen – Wirkungen*. Akten des 9. Symposiums des Mediävistenverbandes, Marburg, 14.–17. März 2001. Ed. Peter Dilg. Berlin 2003, s. 442.

Další překážku můžeme spolu s Hansem J. Vermeerem nazvat jako *die Auslassung des Fremden*.² Dobrovolně totiž musíme rezignovat na poznání cest, kterými se ubírala řecká lékařská literatura v arabském světě. Hlavní milníky těchto cest byly mnohokrát popsány, pokud však stojíme tváří v tvář konkrétnímu textu, nevíme, jaký byl jeho vývoj při přechodu mezi jednotlivými jazyky, do nichž byl překládán (hebrejšтина, arabština, latina, vernakulární jazyky), a neznáme stav poznání daného textu v arabském prostředí, i když při jeho pověstné soustředěnosti na Avicennův *Kánon lékařství* lze předpokládat, že není příliš vysoký. Jazykovou či obecně psychologickou bariéru lze ostatně sledovat i jinde – zmíněný Vermeer ve své obsáhlé práci *Das Übersetzen im Mittelalter (13. und 14. Jahrhundert)* vědomě nezohledňuje slovanskou překladovou literaturu, v zahraničních edicích zase často chybějí v seznamu rukopisů ty, které jsou dochovány na východ od německých hranic, ačkoli jsou zkatologizovány. Pro konkrétní příklady důsledků jazykové i jiné bariéry však nemusíme chodit až za hranice – setkáme se s nimi na mnoha místech této práce, až budeme přezkoumávat výroky o různých staročeských textech, které byly vysloveny bez zohlednění související tradice latinské, popřípadě bez jakékoli znalosti středověkých rukopisů, ať již latinských či staročeských.

Hlavním tématem této knihy je jedno ze stěžejních děl lékařské literatury vzniklých v okruhu středověké pražské univerzity – vůbec první herbář bohemikálního původu, zvaný v rukopisech jednoduše jako *Herbarius (Herbarium)* či zdobně jako *Herbularius (Herbularium)*. Jeho autorem byl Křišťan z Prachatic, významný pražský učenec přelomu 14. a 15. století, který je znám také jako autor řady dalších odborných spisů. Mezi nimi je právě *Herbář* textem nejobsáhlejším, navíc textem ve své době poměrně hojně opisovaným, a proto je zážející, jak málo pozornosti mu bylo doposud věnováno.

Samo Křišťanovo jméno však prochází odbornou i populárně naučnou literaturou o tomto období již po celá staletí. Značná politická angažovanost i působení tohoto mistra na půdě pražské univerzity vylučuje jeho jméno v příslušných kontextech nezmínit. Vždy se však jedná o izolované informace, a to především v literatuře o historii husitského hnutí, popřípadě v příručkách k dějinám české literatury. I když příslušná monografie, která by jeho osobnost představila v plné šíři, doposud chybí, do značné

² Srov. VERMEER, Hans J. *Das Übersetzen im Mittelalter (13. und 14. Jahrhundert)*. 1. *Das arabisch-lateinische Mittelalter*. Heidelberg 1996, s. 20–24.

míry tuto lakunu zaplnili Alena a Petr Hadravovi ve své edici dvou Křišťanových astronomických spisů, kterou opatřili vynikajícím úvodem. Shromáždili v něm řadu těchto kusých zpráv a pokusili se tak sestavit poměrně podrobný životopis i přehled Křišťanovy literární tvorby.³ Proto by také nemělo smysl se na tomto místě pokoušet o něco podobného. Úvodní část této knihy bude tedy omezena jen na několik základních chronologických údajů, aby se Křišťanovo jméno nevznášelo v naprostém vzduchoprázdnu, větší důraz bude kladen pouze na oblast medicíny, pro niž zatím chybí soustavnější práce. Popíšeme její roli v Křišťanově životě a také skutečné i domnělé plody Křišťanovy spisovatelské práce na tomto poli. Již zde musíme předeslat, že jak kapitola podávající přehled Křišťanovy lékařské tvorby, tak i kapitoly o *Herbáři* částečně nabourají všeobecně tradovaný mýtus o Křišťanovi z Prachatic coby vynikajícím učenci na poli lékařství a botaniky, který psal nejen latinsky, ale i česky. Tuto ztrátu se pokusí nahradit několik dalších kapitol, přinášejících nové poznatky o tom, jak se latinský *Herbář* v rámci svého druhého života prosazoval v literatuře staročeské. Naše povědomí o časných počátcích české botaniky a farmakologie tedy utrpí jistý zásah, ale dostaneme se tak mnohem blíže ke skutečnému mistru Křišťanovi a jeho skutečným zásluhám.

Předkládaná studie je založena na znalosti všech dochovaných rukopisů a vznikala na základě pracovní verze kritické edice *Herbáře*, která je souběžně připravována. Její vydání je však komplikováno jak počtem dochovaných rukopisů, tak silnou kontaminací celé rukopisné tradice, k níž muselo dojít již brzo po vzniku spisu, a to hned několikrát.

³ HADRAVOVÁ, Alena. *Mistr Křišťan z Prachatic: jeho život a dílo v dobovém kontextu*. In: Křišťan z Prachatic, Stavba a užití astrolábu. Ed. Alena Hadravová – Petr Hadrava. Praha 2001, s. 13–53. Zde také najdeme odkazy na dřívější biografie a důkladný soupis další sekundární literatury ke Křišťanovi. Pro starší dobu přináší vyčerpávající seznam GELLNER, Gustav. *Jan Černý a jiní naši lékaři do konce doby jagellovské*. Věstník Královské české společnosti nauk, tř. 1., 1935, roč. 1934, část III, s. 153. Zatím poslední, hutný životopisný medailon Křišťana z Prachatic přináší ČORNEJ, Petr. *Čeští lékaři na prahu husitské revoluce*. Postgraduální medicína 7, 2014, s. 5–10.

I. ŽIVOT A DÍLO KŘIŠŤANA Z PRACHATIC

Křišťanův život probíhal ve více liniích, které se nutně proplétaly a ovlivňovaly. Nás bude primárně zajímat jedna z nich, a to linie lékařská. V této oblasti nelze vzhledem k omezenému počtu pramenů i zmínek v sekundární literatuře přinést sice mnoho nového, alespoň pokud jde o historiografická fakta, přesto se však pokusíme kromě základních životopisných dat shrnout, co říkají prameny o Křišťanově zájmu o medicínu, a to od studentských let přes jeho možné působení na lékařské fakultě a jeho medicínskou praxi až po spisovatelské aktivity v oboru lékařství. O nich bude samozřejmě pojednáno obsáhleji, jak vyžaduje ústřední téma této práce, latinsky psaný *Herbář*. Latinské lékařské texty dochované pod Křišťanovým jménem se pokusíme postihnout v celé jejich šíři, vyjma jednotlivě tradovaných receptů. Pokud jde o produkci staročeskou, která se s jeho jménem spojovala, budeme se soustředit především na problematiku tzv. Lékařských knížek, obsáhlého korpusu lékařských spisů, zahrnujícího mimo jiné také herbář *O mocech rozličného koření*, který bude jedním z témat V. kapitoly o druhém životě Křišťanova latinského *Herbaria*. Nakonec se zamyslíme nad otázkou, v kterých obdobích svého života Křišťan svá díla psal a zda skutečně mohl psát také česky, jak se dodnes soudí.

I.1 Životopisná data lékaře Křišťana

O Křišťanově rodišti – jihočeských Prachaticích – nejsou žádné pochybnosti, nevíme však přesně, kdy se Křišťan narodil. Vzhledem k tomu, že v roce 1388 získal titul bakaláře na pražské artistické fakultě, musel se narodit někdy v 60. letech 14. století. V medailoncích o jeho osobě se zpravidla datum narození příliš nekonkretizuje, s výjimkou Smolíka, který píše přibližně o roku 1368,⁴ a Spěváčka, podle něhož se Křišťan mohl narodit

⁴ SMOLÍK, Josef. *Mathematikové v Čechách od založení university Pražské až do počátku tohoto století*. V Praze 1864, s. 11. Z něho patrně vycházel HASNER, Josef. *Die älteste Medicin in Böhmen*. Vierteljahrschrift für praktische Heilkunde 90, 1866, s. 18 (rok 1368 uvádí jako nepochybný).

o dva roky dříve.⁵ Někdy kolem roku 1370 se však již narodil Jan Hus, Křišťanův mladší přítel, kterého Křišťan za studií finančně podporoval, když si od něho nechával opisovat texty na zakázku.⁶ Musíme proto počítat s minimálním rozdílem věku pět let, kdy si již Křišťan stihl vybudovat jistou kariéru, Alena Hadravová však uvažuje spíše o deseti letech.⁷ Spěváčkovy datování do roku 1366 je tedy třeba chápat jako *terminus post quem non*. Někdy v polovině 80. let začal Křišťan se svými univerzitními studii. Pro artistickou fakultu se počítá s průměrnou délkou studia pět let. Titul mistra svobodných umění získal Křišťan nezvykle rychle po titulu bakalářském, přestože magisterské studium bývalo výrazně delší než bakalářské. Jako bakalareand (*baccalariandus*) je Křišťan jmenován v *Děkanské knize* k 12. září 1388 (f. 68), jako *magistrandus* byl zkoušen před pětičlennou komisí již na konci roku 1389 (tamtéž f. 71).⁸ Přestože minimální délka studia magisterského gradu bývala zhruba 158 týdnů,⁹ z příkladu Jana Jahenstarfera, který studoval magisterium v letech 1387/1388–1389 (tedy v době studií Křišťanových), víme, že zhuštěné studium bylo možné, ač nebylo ve shodě s univerzitními statuty.¹⁰

Ve starší literatuře se o Křišťanově příslušnosti k lékařské fakultě nepochybovalo, dokonce býval považován za nejslavnějšího¹¹ nebo alespoň

⁵ SPĚVÁČEK, Jiří. *Václav IV. (1361–1419). K předpokladům husitské revoluce*. Praha 1986, s. 724; podobně i SVOBODNÝ, Petr. *Lékařská fakulta*. In: Dějiny Univerzity Karlovy. I. 1347/48–1622. Ed. Michal Svatoš. Praha 1995, s. 198.

⁶ SPĚVÁČEK, J. *Václav IV.*, s. 292, 414; ŠMAHEL, František. *Husitská revoluce. 2. Kořeny české reformace*. Praha 1993, s. 63; HADRAVOVÁ, A. *Mistr Křišťan*, s. 20. Ukázka dochovaného Husova autografu otištěna v *Dějinách Univerzity Karlovy*, s. 118, a v publikaci *Husitské století*. Ed. Pavlína Cermanová – Robert Novotný – Pavel Soukup. Praha 2014, s. 57.

⁷ HADRAVOVÁ, A. *Mistr Křišťan*, s. 19.

⁸ *Liber decanorum facultatis philosophicae Universitatis Pragensis ab anno Christi 1367 usque ad annum 1585. Pars I*. Pragae 1830, s. 259 a 266 (faksimile vydal Karel Beránek a kol. Pragae 1983). Většina autorů uvádí ve shodě s *Děkanskou knihou* rok 1389, někteří však píší o roce 1390 (SPĚVÁČEK, J. *Václav IV.*, s. 724; SPUNAR, Pavel. *Repertorium auctorum Bohemorum provecum idearum post universitatem Pragensem conditam illustrans*. I. Wroclaw aj. 1985, s. 116; TRÍŠKA, Josef. *Literární činnost předhusitské university*. Praha 1967, s. 147), neboť zkouška nemusela proběhnout ihned po sestavení komise, o níž zápis hovoří.

⁹ ŠMAHEL, František. *Fakulta svobodných umění*. In: Dějiny Univerzity Karlovy, s. 114.

¹⁰ Tamtéž, s. 115–116; ŠMAHEL, František. *Dějiny fakulty svobodných umění 1348–1419*. In: TÝŽ, Alma mater Pragensis. Studie k počátkům Univerzity Karlovy. Praha 2016, s. 251, nově k tomuto tématu v téže publikaci otištěná studie *Statuta antiqua, kalendária a soupisy přednášek pražské artistické fakulty*, s. 312–317, 323–325, kde je využit i další pramen ke studiu na artistické fakultě z doby, kdy studoval Křišťan.

¹¹ KROMBOLZ, [Julius]. V[incenc]. *Programm zum feierlichen Rektorats-Wechsel fürs*

jednoho z nejslavnějších učitelů lékařství té doby.¹² Ve 20. století se již s ohledem na absenci pramenů vznáší kolem Křišťanových předpokládaných studií medicíny pouze domněnky vyvozované ze skutečnosti, že se pod jeho jménem dochovala řada lékařských spisů, které by mohly svědčit o jeho učitelském působení na lékařské fakultě. Proto se soudí, že jednak tuto fakultu vystudoval a jednak provozoval později vlastní lékařskou praxi. Přímé důkazy z diplomatických památek spojených s univerzitou však bohužel chybějí. Přesto názor Matouškův, že by se Křišťan o lékařství zajímal a zdokonaloval se v něm pouze soukromě,¹³ nenašel v odborné literatuře příliš velkou odezvu, s výjimkou Aleny Černé, která rovněž soudí, že lékařskou fakultu Křišťan zřejmě nevystudoval.¹⁴ Ojedinele se můžeme setkat s tvrzením, že Křišťan studoval lékařskou fakultu v Montpellier.¹⁵ Pokud však Křišťan lékařskou fakultu studoval, bylo to jistě v Praze. V následujícím výkladu se podíváme nejprve na konkrétní doklady Křišťanových studií a poté na doklady jeho dalšího působení na lékařské fakultě.

Nepřímým důkazem o tom, že Křišťan na lékařské fakultě nějaký grad získal, je posměšné označení *baccalarius in medicinis quadruplex et nequam centuplex*, které uvádějí Tríška a Šmahel.¹⁶ Jako „čtyřnásobný bakalář lékařství a stonásobný darebák“ figuruje Křišťan v genealogickém seznamu satyrické viklefovské mše dochované v treboňském rukopisu A 17 (f. 64).¹⁷ K této hanlivé narážce lze dodat ještě jeden doklad, a to zápis protimoro-

Jahr 1831–32. Fragmente einer Geschichte der medizinisch-praktischen Schule an der Karl-Ferdinands-Universität. Prag 1831, s. 4.

¹² HENSCHEL, August Wilhelm Eduard Theodor. *Schlesiens wissenschaftliche Zustände im vierzehnten Jahrhundert. Ein Beitrag insbesondere zur Geschichte der Medicin.* Breslau 1850, s. 69.

¹³ MATOUŠEK, Miloslav. *Doslov. O Křišťanovi z Prachatic.* In: *Lékařské knížky mistra Křišťana z Prachatic z mnohých vybrané.* Ed. Zdeňka Tichá. Praha 1975, s. 203–204.

¹⁴ ČERNÁ, Alena. *Staročeské názvy chorob.* Praha 2009, s. 22.

¹⁵ BEČKA, Jiří. *Abú Alí Ebne Síná – Avicenna v české a slovenké vědě a kultuře.* Dějiny věd a techniky 29, 4, 1996, s. 205, zdroj bohužel není uveden.

¹⁶ TRÍŠKA, J. *Literární činnost,* s. 147; ŠMAHEL, František. *Mistři a studenti pražské lékařské fakulty do roku 1419.* AUC – HUCP 20, 2, 1980, s. 53. Šmahelova studie byla dvakrát vydána nově, vždy v přepracované podobě: *Magister und Studenten der Prager medizinischen Fakultät bis zum Jahre 1419.* In: TÝŽ, *Die Prager Universität in Mittelalter. The Charles University in the Middle Ages.* Leiden – Boston 2007, s. 103–158, a dále s původním českým titulem v již citované publikaci *Alma mater Pragensis*, s. 126–167, na kterou zde zpravidla odkazujeme, odkazy na starší verzi z roku 1980 uvádíme jen v případě, že příslušná informace je obsažena pouze tam.

¹⁷ Literatura k této památce viz *Výbor z české literatury doby husitské.* 1. Ed. Bohuslav Havránek – Josef Hrabák – Jiří Daňhelka. Praha 1963, s. 467.

vého regimina v rukopisu Národní knihovny ČR v Praze (dále jen NK) IX A 4 (f. 168v^a–169r^a), které doposud bývalo považováno za Křišťanovo. Tomuto krátkému spisku, jenž bývá nazýván dle explicitu jako *Remedium reportatum*, jsme již pozornost věnovali jinde¹⁸ a podrobněji o něm budeme mluvit také v kapitole I.2.2. Zřejmě se jedná o opis Křišťanova vlastního záznamu z dob studií, který vznikl roku 1390, kdy mohl Křišťan začít se studiem medicíny. Dochovaný opis je o něco mladší, nicméně pochází od Šimona z Rokycan, který se nepochybně s Křišťanem znal.

Jak dlouho Křišťan lékařství studoval, se můžeme jen dohadovat. Pro studium na lékařské fakultě totiž nebylo podmínkou mít grady z fakulty artistické. U Křišťana lze ale spíše předpokládat, že lékařskou fakultu začal navštěvovat až po dosažení těchto gradů, a to právě vzhledem k velmi zhuštěnému magisterskému studiu, u něhož si studium na další fakultě lze obtížně představit. Pro absolventy artistické fakulty bývala doba určená ke studiu medicíny poněkud kratší, zpravidla trvala pět až šest let, přičemž již po dosažení bakalářského gradu dotyčný adept mistrovského titulu musel na fakultě dva roky přednášet. Současně vykonával i lékařskou praxi, a to pod dohledem zkušeného mistra lékařství.¹⁹ V devadesátých letech Křišťan již nepochybně působil na fakultě artistické, kde vyučoval matematiku a astronomii. Poprvé je jako *regens* doložen roku 1392 a poté je již opakovaně zapsán jako *examinator* při zkouškách bakalářských či mistrovských.

Lékařskou fakultu mohl Křišťan dokončit nejdříve v roce 1395, uvažuje se také o tom, že studoval i fakultu teologickou.²⁰ Jako učitel lékařství by v tom případě byl činný, jak již bylo naznačeno, zhruba od roku 1393, ale vzhledem k jeho působení na artistické fakultě by bylo lépe uvažovat o datu pozdějším. V každém případě nejpozději do roku 1399 lze datovat nejstarší zápis druhé redakce jeho latinského *Herbáře*, který vzhledem ke svému způsobu zpracování může být produktem nadšeného studenta nebo nepříliš zkušeného učitele medicíny. Z jeho odborných prací je to patrně dílo nejstarší. Pokud budeme optimističtí, můžeme tedy považovat druhou polovinu 90. let za start Křišťanovy učitelské kariéry na lékařské fakultě. Konkrétních dokladů pro takové působení máme sice opět poskrovnu

¹⁸ STEHLÍKOVÁ, Dana. *Morové spisy připisované mistru Křišťanovi z Prachatic*. AUC – HUCP 57, 2017, v tisku.

¹⁹ SVOBODNÝ, Petr. *Lékařská fakulta*, s. 190. Podrobněji k postupu studia na této fakultě BERÁNEK, Karel. *O počátcích pražské lékařské fakulty 1348–1622. De facultatis medicae Pragensis initiis*. AUC – HUCP 9, 1968, s. 47–50; VOJTOVÁ, Marie a kol. *Dějiny československého lékařství. Svazek I. – Do r. 1740*. Praha 1970, s. 120–129.

²⁰ BERÁNEK, K. *O počátcích*, s. 77; HADRAVOVÁ, A. *Mistr Křišťan*, s. 17.

(velkou ztrátou je především děkanská kniha lékařské fakulty), ale i přesto bývá Křišťan v odborné literatuře jako aktivní člen lékařské fakulty běžně uznáván. Dle Šmahela na ní nepochybně působil, a to minimálně v letech 1410–1418.²¹ Není ale zřejmé, o jaké prameny se Šmahel opírá. V medailonku Křišťana z Prachatic píše pouze, že „vše nasvědčuje, že působil na lékařské fakultě“.²² Jako mistra lékařské fakulty uvádějí Křišťana rovněž *Dějiny Univerzity Karlovy*,²³ dokonce jej označují za „nejpozoruhodnějšího pražského lékaře spjatého s lékařskou fakultou přelomu 14. a 15. století“.²⁴ Hadravová se ohledně Křišťanova působení na artistické, lékařské i teologické fakultě domnívá, že šlo „o netytickou kariéru paralelního působení na všech třech fakultách, která byla ve shodě s jeho vědeckým věhlasem“.²⁵

Mezi důkazy, které svědčí o tom, že se Křišťan na činnosti lékařské fakulty podílel, uvádí Šmahel na prvním místě závěrečné poděkování neznámého promovenda pražské lékařské fakulty, které otiskl Sudhoff dle jednoho lübeckého rukopisu.²⁶ Tato řeč, z níž se však dochovalo právě jen ono poděkování, byla dle Sudhoffa pronesena někdy na začátku 15. století. Promovend zde děkuje nejprve Bohu, Panně Marii, svatým patronům lékařství Kosmovi a Damiánovi, sv. Lukášovi a poté již přechází k osobnostem lékařské fakulty, jmenovitě zmiňuje mj. Jana Švába z Löwenbergu, který měl být v té době děkanem lékařské fakulty, dále Albíkovi (*lectori ordinario nec non principis serenissimi domini et domini Wenceslai Romanorum et Bohemorum regis phisico*) a Křišťanovi (*deinde regracior magistro meo reuerendo magistro Christiano de Prachatiz de fauore et promocione multifaria*).²⁷ O tom, že se tato promoce odehrála na lékařské fakultě, svědčí nejen její účastníci – renomovaní lékaři – a zmínka o svatém Kosmovi

²¹ ŠMAHEL, F. *Mistři a studenti*, 2016, s. 131, 138.

²² ŠMAHEL, F. *Mistři a studenti*, 1980, s. 52. Jeho názor zmiňuje i TOMÍČEK, David. *Víra, rozum a zkušenost v lidovém lékařství pozdně středověkých Čech*. Ústí nad Labem 2009, s. 55; FLORIANOVÁ–MIŠKOVSKÁ, Hana. *Křišťan z Prachatic*. In: Cristannus de Prachaticz, *De sanguinis minucione – Křišťan z Prachatic, O pouštění krve*. Ed. a překlad Hana Florianová–Miškovská. Praha 1999, s. XV.

²³ SVOBODNÝ, P. *Lékařská fakulta*, s. 187.

²⁴ Tamtéž, s. 199; podobně je za mistra lékařské fakulty označován i jinde (např. SVOBODNÝ, Petr – HLAVÁČKOVÁ, Ludmila. *Dějiny lékařství v českých zemích*. Praha 2004, s. 53; HLAVÁČKOVÁ, Ludmila – SVOBODNÝ Petr. *Dějiny pražských lékařských fakult 1348–1990*. Praha 1993, s. 19).

²⁵ HADRAVOVÁ, A. *Mistr Křišťan*, s. 17.

²⁶ ŠMAHEL, F. *Mistři a studenti*, 1980, s. 52–53.

²⁷ Přepis dle SUDHOFF, Karl. *Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemie des „schwarzen Todes“ 1348*. XV. *Pesttraktate aus dem östlichen Süddeutschland, Böhmen und Österreich in der 2. Hälfte des 15. Jahrhunderts*. AGM 14, 5–6, 1923, s. 157.

a Damiánovi, ale i konec celého projevu: *Deinde regracior omnibus magistris ceterisque dominis, qui hanc almam facultatem medicine honorauerunt...* Není samozřejmě vyloučeno, že funkci děkana zastával Jan Šváb (Johannes Suevus) vícekrát, neboť na lékařské fakultě působil dlouhodobě (1386–1418).²⁸ Dle Šmahela mohl být děkanem konkrétně v lednu 1411, kdy byl účastníkem jednání se Staroměstskou radou.²⁹

Jako druhý (a také poslední)³⁰ důkaz bývá uváděn záznam o platu 50 kop, které měl Křišťan získat z královské komory.³¹ Je možné, že mu měla být tato suma vyplacena za lékařské služby Václavu IV., jak se domnívá Hadravová³² a Šmahel,³³ ale to ze seznamu samého nijak nevyplývá. Křišťan je tu zmíněn pouze jako mistr, i když jistý význam může mít, že v jeho těsném sousedství stojí *Loes appatecarius*.³⁴ V témže seznamu jsou však zmíněni o něco později i lékaři Jan Šváb a Jan Ondřejův Šindel, na rozdíl od Křišťana opatřeni honosnými atributy (první z nich jako *doctor et lector ordinarius medicine alme universitatis studii Pragensis*, druhý jako *doctor et lector ordinarius universitatis studii Pragensis*).³⁵ Proto se domníváme, že kdyby Křišťanův plat souvisel s jeho působením na lékařské fakultě, byl by v příslušném seznamu zmíněn i jinak než jako *mistr*.

K uvedeným dokladům však můžeme připojit ještě jeden, který doposud nebyl znám. V dnes stuttgartském rukopisu Cod. Don. 808 (Württembergische Landesbibliothek), původně uloženém v zámecké knihovně v Donaueschingenu, začíná na f. 65r Křišťanův *Herbář*, a to vzletnými slovy *Magistri Cristanni nacione de Prachaticz solennis astronomi et illustris*

²⁸ ŠMAHEL, F. *Mistři a studenti*, 2016, s. 138.

²⁹ Tamtéž, s. 152.

³⁰ Dále Šmahel uvádí pouze onen hanlivý přídomek z Viklefovské mše (viz výše), který by mohl svědčit o získání gradu na lékařské fakultě, nikoli o dalším působení na ní.

³¹ Vydáno v edici *Codex juris municipalis regni Bohemiae. II. (1225–1419)*. Ed. Jaroslav Čelakovský. Praha 1895, s. 901–902. Viz také *Zbytky register králův římských a českých z let 1361–1480*. Ed. August Sedláček. V Praze 1914, č. 739, s. 106–107. Sedláček zápis datuje do roku 1417. Rukopis dnes patří Archivu města Prahy (sign. 1864).

³² HADRÁVOVÁ, A. *Mistr Křišťan*, s. 15.

³³ ŠMAHEL, F. *Mistři a studenti*, 2016, s. 146.

³⁴ Lojza apotekář byl lékárníkem Václava IV. a synovcem slavného Angela z Florencie, který přišel do Prahy s Karlem IV. Angelus byl majitelem jednoho z domů na Malém náměstí (č. p. 144), kde měl lékárnu. Lékárnu poté provozoval i jeho synovec (RUTH, František. *Kronika královské Prahy a obcí sousedních. III. Karlova třída – Malostranské náměstí*. V Praze 1903, s. 680).

³⁵ Královští lékaři zpravidla působili na univerzitě a kromě příjmů z ní bývali honorováni také panovníkem (SVOBODNÝ, P. *Lékařská fakulta*, s. 189. ŠMAHEL, F. *Mistři a studenti*, 2016, s. 133).

phisci et in facultate sciencie medicinalis optimi practici Herbarium per eundem autentice collectum feliciter incipit. Spunar sice tento rukopis eviduje, ale incipit neuvádí, a proto zůstalo dané místo doposud nepovšimnuto. Tato formulace má nepochybně stejnou hodnotu jako uvedené poděkování neznámého promovenda, a to proto, že pochází roku 1428, tedy ještě z doby, kdy Křišťan žil.

Jisté je, že Křišťan nebyl žádným teoretikem, ale soustředil se pouze na praktickou část medicíny. O tom vypovídá nejen zaměření všech jeho dochovaných lékařských spisů (jsou z oblasti *materia medica*, flebotomie, dále jedno morové pojednání odlišné od zmíněné reportace a ojedinělé recepty), nýbrž také zaměření všech spisů, které mu bývaly připisovány neprávem díky jeho věhlasu. Je tedy zřejmé, že se praktickému léčení věnoval a že i díky tomu muselo stoupat jeho společenské uznání. Snad právě kvůli svým zákazníkům měl na zdech svého domu mimo jiné i nápisy s lékařskou tematikou, dochované v teologickém kodexu ÖNB 4550.³⁶ Přesnou lokaci tohoto domu na Starém Městě však bohužel neznáme.

I přes jistě nemalou společenskou prestiž, jíž se Křišťan těšil, mu zřejmě nikdy nebylo dovoleno sáhnout si až na post královského lékaře. Plat od Václava IV., který byl zmíněn, není dostatečným svědectvím. Stejně tak mohlo jít o služby související s politickou situací či služby astronomicko-astrologické, které Křišťan prokazatelně Václavu IV. poskytoval. Dva z rukopisů, v nichž se dochovaly Křišťanovy spisy o astrolábu, označují Křišťana za královského astronoma.³⁷ Pokud jde o Zikmunda, ani jeho královským lékařem se dle Milady Říhové Křišťan nikdy nestal.³⁸ Obecně se však zřejmě soudilo, že Zikmundovým lékařem byl – je tak charakterizován v pro-

³⁶ SPUNAR, Pavel. *Neznámé pražské nápisy v kodexu ÖNB 4550*. Studie o rukopisech 12, 1973, s. 175–190; HADRAVOVÁ, A. *Mistr Křišťan*, s. 15 a 24. Kodex obsahuje řadu husitských textů a v literatuře se s ním setkáme poměrně často (srov. SCHWARZENBERG, Karl. *Katalog der kroatischen, polnischen und tschechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*. Wien 1972, s. 227–230).

³⁷ Rukopis vídeňský (ÖNB 5145) s explicitem *Et sic est finis compositionis astrolabii, compilate per reverendum magistrum Cristanum de Brachetich, regis Bohemie et Romanorum astronomum, anno incarnationis Domini M^o CCCC^o VII° (f. 71r)* a rukopis Rostock, Universitätsbibliothek, Ms. math. Phys. 4° 1¹² s explicitem *Explicit libellus de artificiali compositione astrolabii confectus per magistrum reverendum Cristianum de Prachatitz, regis Romanorum ac Bohemorum astronomum per ipsumque in venerabilissimo studio Pragensi pronunciatius et declaratus Anno Domini 1407...* (f. 186r). Citováno dle HADRAVOVÁ, A. *Mistr Křišťan*, s. 83, 86, 489.

³⁸ ŘÍHOVÁ, Milada. *Lékaři u královského dvora Lucemburků*. In: Lucemburkové. Česká koruna uprostřed Evropy. Ed. František Šmahel – Lenka Bobková. Praha 2012, s. 431.

sincovém vydání časopisu *Leipziger Literatur-Zeitung* z roku 1827, kde se referuje o darování rukopisu, v němž se dochoval výše zmíněný záznam z doby Václava IV. o platu Křišťanovi.³⁹ Dle Spěváčka se Zikmund postaral o Křišťanovo propuštění z kostnického vězení, do něhož byl Křišťan zavřen v březnu 1415, když přijel navštívit Jana Husa, právě proto, že „si cenil jeho lékařského umění“.⁴⁰ Přestože Křišťanova hodnost královského lékaře prokázána není, jednorázové služby či konzultace na panovnickém dvoře vyloučit nelze již proto, že ve službách obou posledních Lucemburků působil jeho přítel Albík z Uničova,⁴¹ který si nějakou akutní konzultaci kolegy v podobě *consilia* mohl snadno vyžádat. O úzkém vztahu obou lékařů není pochyb. Dle Albíkova odvolání na Křišťanovy tabulky pro pouštění krve, které zaznívá ve spisu *Medicinale*, lze dokonce soudit, že si doporučení svého kolegy cenil,⁴² ač sám byl po odborné stránce nesporně na vyšší úrovni, jak je zřejmé z kvality a originalnosti jeho spisů. Na blízkost Křišťana a Albíka lze usuzovat za prvé z faktu, že Křišťan měl dohlédnout na jednu z Albíkových dcer, zatímco s druhou dcerou Albík odešel po smrti Václava IV. z Prahy, a za druhé se s Křišťanovým jménem setkáváme v Albíkově závěti.⁴³ Že se mohlo jednat o téměř celoživotní přátelství, datované již od dob studií, vyplývá ostatně ze základních životních dat obou lékařů. Albík

³⁹ Rukopis vlastnila od roku 1827 Gesellschaft des Vaterländisches Museums in Böhmen, po jejím zániku se dostal do Archivu města Prahy. Viz také pozn. 31. O této donaci referuje Monatschrift der Gesellschaft des vaterländischen Museums, 1, April 1827, s. 95, a podrobněji potom právě *Leipziger Literatur-Zeitung* z 29. 12. 1827, s. 1. S odvoláním na tyto noviny označuje Křišťana za Zikmundova lékaře také BARBAUD, Jean. *Le manuel thérapeutique de poche d'un médecin de Prague en 1432*. Revue d'histoire de la pharmacie, 79e année, N. 288, 1991, s. 10.

⁴⁰ SPĚVÁČEK, J. *Václav IV.*, s. 507.

⁴¹ K němu především monografie ŘÍHOVÁ, Milada. *Dvorní lékař posledních Lucemburků*. Praha 1999.

⁴² Tamtéž, s. 30 a 58.

⁴³ K tomu podrobně ŘÍHOVÁ, M. *Dvorní lékař*, s. 28 a 30. Omyl tradovaný v německé mediévistické literatuře od dob G. Eise (EIS, Gerhard. *Das Deutschtum des Arztes Albich*. Zeitschrift für deutsche Philologie 65, 1939, s. 174–209), který vykonstruovaně zdůrazňoval naopak nepřítelství obou mužů, uvedl na pravou míru (díky Říhové) teprve před nedávnem B. Schnell (SCHNELL, Bernhard. *Albich von Prag. Arzt und Erzbischof im Zeitalter der Hussiten*. In: Deutsche Literatur des Mittelalters in und über Böhmen. 2. Tagung in České Budějovice/Budweis 2002. Ed. Václav Bok – Hans-Joachim Behr. Hamburg 2004, s. 237–264). Schnell také aktualizoval přehled rukopisů, v nichž se dochovaly Albíkovy spisy. Nutno ovšem říci, že Eisův článek vznikl pod silným vlivem tehdejší nacistické ideologie a sám Eis toto zdánlivé protivenství Křišťana a Albíka po druhé světové válce již nezdůrazňoval (srov. Eis, Gerhard. *Die sudetendeutsche Literatur des Mittelalters*. In: TÝŽ, Kleine Schriften zur altdeutschen weltlichen Dichtung. Amsterdam 1979, s. 443).

byl sice starší (narodil se patrně kolem roku 1360), ale právě v době, kdy Křišťan studoval artistickou fakultu, zde Albík již učil, a protože si souběžně rozšiřoval svoje vzdělání bakalářským studiem práv, je tak vyplněn čas do doby, než se oba mohli setkat jako studenti medicíny.⁴⁴ Milada Říhová po přezkoumání starších názorů a ve shodě s některými z nich totiž klade Albíkovo studium lékařství až do let 1389 až 1394, tedy do doby, kdy s ním již mohl studovat i Křišťan.⁴⁵ Existuje však i (nepodložený) názor, že Albík medicínu studoval v Itálii,⁴⁶ snad konkrétně v Salernu.⁴⁷

Přestože Křišťan na lékařské fakultě působil, těžiště jeho univerzitních aktivit spočívalo patrně ve výuce dvou předmětů kvadrivia (matematiky a astronomie) na fakultě artistické. Jak píše Balbín, do výuky matematiky se vrhnul Křišťan (*totum sese Mathematicis instituendum tradidit*) ihned po absolvování artistického studia.⁴⁸ Na artistické fakultě byl také několikrát zvolen děkanem, poprvé v zimním období 1403/1404, což nebylo nijak neobvyklé – děkani-lékaři stáli v jejím čele často.⁴⁹ Někdy se v literatuře můžeme setkat s údajem, který klade jeho první děkanát již do roku 1400 (Gellner,⁵⁰ Tršiška,⁵¹ Tichá,⁵² Spěváček,⁵³ Čížek,⁵⁴ Florianová,⁵⁵ Silagiová⁵⁶). K omylu došlo patrně proto, že ještě před vlastní *Děkanskou knihou* je otištěn stručný chronologický přehled všech děkanů, který má na boku uváděn jen každý pátý rok, sloužící pouze k orientaci v časové posloupnos-

⁴⁴ ŘÍHOVÁ, M. *Dvorní lékař*, s. 23, 25.

⁴⁵ Tamtéž, s. 26–27. Starší německá literatura pod vlivem Gerharda Eise má za to, že Albík byl Křišťanovým učitelem (srov. Eis, G. *Die sudetendeutsche Literatur*, s. 443 a KEIL, Gundolf. *Christian von Prachatitz*. In: VL² 1, sl. 1222–1223).

⁴⁶ MATOUŠEK, M. *Doslov*, s. 204.

⁴⁷ ČÍZEK, Karel. *Křišťan z Prachatic a jeho dílo z hlediska botaniky*. Sborník Západočeského muzea v Plzni 90, 1994, s. 5, bez udání zdroje. Patrně chybně interpretoval Matouška, který mluví o tom, že se Albík vracel domů „se znalostmi, kterým učila lékařská škola v Salernu“. Matoušek však explicitně praví, že místo studia známo není (viz předchozí poznámka).

⁴⁸ [BALBÍN, Bohuslav.] *Bohuslai Balbini Bohemia docta*. 2. Pragae 1778, s. 187.

⁴⁹ JUNGMANN, Antonín. *O spojení lékařství s svobodnými naukami*. ČČM 11, 1837, s. 340–346.

⁵⁰ GELLNER, G. *Jan Černý*, s. 148.

⁵¹ TRŠIŠKA, J. *Literární činnost*, s. 147; TÝŽ, *Příspěvky k středověké literární universitě*. II. AUC – HUCP 9, 2, 1968, s. 18; jeho *Životopisný slovník předhusitské pražské univerzity 1348–1409*. Praha 1981 již tuto chybu neopakuje (srov. s. 64–65).

⁵² TICHÁ, Zdeňka. Úvod. In: *Lékařské knížky*, s. 22.

⁵³ SPĚVÁČEK, J. *Václav IV.*, s. 383.

⁵⁴ ČÍZEK, K. *Křišťan z Prachatic*, s. 5.

⁵⁵ FLORIANOVÁ, H. *Křišťan z Prachatic*, s. XV.

⁵⁶ SILAGIOVÁ, Zuzana. *Algoristické traktáty v Čechách a Algorismus prosaycus Křišťana z Prachatic*. In: Cristannus de Prachaticz, Algorismus prosaycus – Křišťan z Prachatic, Základy aritmetiky. Ed. a překlad Zuzana Silagiová. Praha 1999, s. XVI.

ti. Nad jménem Křišťana z Prachatic je uveden rok 1400, dalším rokem je až rok 1405 pod jeho jménem.⁵⁷ Křišťan měl také několikrát funkci rektora celé univerzity, poprvé v období 1412/13. Kromě opakovaného děkanátu a rektorátu zastával i řadu dalších univerzitních funkcí.⁵⁸ Jejich počet je úctyhodný, vezmeme-li v potaz jeho další známé aktivity.

Seznam všech Křišťanových beneficíí uvádí Tríška.⁵⁹ Vůbec první plat – od roku 1393 – mu plynul z tehdy nově postaveného farního kostela u sv. Štěpána na Rybníčku na Novém Městě pražském. V roce 1405 se stal farářem v nepoměrně významnějším kostele u sv. Michala na Starém Městě, odkud se díky němu šířily reformní názory. V roce 1411 odmítl Křišťan ve svém kostele číst klatbu uvalenou na Jana Husa. Farářem zde zůstal i po Husově smrti a působil tu po zbytek svého života, již jako zastánce konzervativního husitského křídla. Vzájemným vztahem Křišťana a Husa se tu zabývat nebudeme, neboť je především díky dochovaným dopisům dobře popsán v historiografické literatuře a dostatečně podrobně pojednán nedávno Alenou Hadravovou.⁶⁰ Poslední léta Křišťanova života jsou spojena jak s působením na univerzitě (ještě roku 1437 měl funkci rektora), tak s úřadem administrátora pražského arcibiskupství, jež zastával od téhož roku až do své smrti 4. září 1439, kdy zemřel jako oběť již několikáté morové epidemie, která stihla Prahu během jeho života.⁶¹

I.2 Literární činnost Křišťana z Prachatic jakožto lékaře

Jak vyplývá z předchozí kapitoly, Křišťan je vnímán především jako významný univerzitní funkcionář a učitel, který se aktivně zapojoval do politického dění své doby (slovy V. Janovského „měl značné účastenství v hádkách náboženských“)⁶² a působil také jako farář a lékař. I přesto, že

⁵⁷ Srov. *Liber decanorum*, s. 20.

⁵⁸ Srov. TRÍŠKA, J. *Životopisný slovník*, s. 64–65; ŠMAHEL, F. *Magister und Studenten*, s. 139 a 272nn., popřípadě HADRÁVOVÁ, A. *Mistr Křišťan*, s. 16. Souvisejší poučení ŠMAHEL, František. *Husitská universita*. In: KAVKA, František a kol. *Stručné dějiny University Karlovy*. Praha 1964, s. 44–76.

⁵⁹ TRÍŠKA, J. *Životopisný slovník*, s. 64–65.

⁶⁰ HADRÁVOVÁ, A. *Mistr Křišťan*, s. 19–22.

⁶¹ Dříve se uvádělo datum 5. září (srov. SILAGIOVÁ, Z. *Algoristické traktáty*, s. XVII, a HADRÁVOVÁ, A. *Mistr Křišťan*, s. 24).

⁶² JANOVSKÝ, V[ítězslav]. *Nástin dějin Pražské fakulty lékařské*. In: Památník druhého sjezdu českých lékařův a přírodozpytcův v Praze 1882. Ed. [Bohuslav] Raýman, [Emerich] Maixner, [Bohumil] Bauše. V Praze 1882, s. 89.

musel být všemi svými „zaměstnáními“ velmi vytížen, dokázal se realizovat i v oblasti literární. Rozmanitost dochovaných textů odpovídá šíři Křišťanových zájmů. Ty se soustředily především na oblast matematiky, astronomie, astrologie a lékařství. Kromě toho zůstalo do dnešních dob i několik listů a v návaznosti na Křišťanovo působení na univerzitě se dochovaly také památky povahy diplomatické, dokonce v autografu. Přehled všech textů, které Křišťan buď skutečně napsal, nebo se pod jeho jménem tradovaly, podává Pavel Spunar ve svém *Repertoriu*.⁶³ Otázka autorství je u řady z nich doposud nevyřešena.

Odborná ani širší veřejnost ovšem Křišťana dlouho jako spisovatele vůbec nevnímala, nebo měla o této stránce jeho osobnosti jen mlhavou představu, protože všechna jeho obsáhlejší díla ležela v rukopisech. Vždy však býval Křišťan označován za vynikajícího lékaře. Ani ne tak díky edicím Sudhoffa a Schrutze (ty na poli české medievalistiky nevzbudily příliš velký ohlas),⁶⁴ jako díky faktu, že se mu připisovaly tzv. *Lékařské knížky*, hojně dochované v rukopisech a také několikrát tištěné.⁶⁵ Ty paradoxně nevznikly přímo Křišťanovou osobní zásluhou, ale spíše zásluhou jeho pověsti, která názorně ukazuje, jak pravdivé je Vergiliovo *fama crescit eundo*. Tyto *Knížky* byly sepsány česky, a proto se Křišťanův lékařský věhlas, silný především v 15.–17. století, dostal do každé příručky k dějinám české literatury. Povědomí o jeho zásluhách na poli medicíny ještě více podpořil v 70. letech minulého století nový přetisk starého vydání *Lékařských knížek* z r. 1553, jehož přínos je, jak si ukážeme, poněkud sporný.⁶⁶ Přestože nás tedy budou zajímat především spisy latinské, nelze se vzhledem ke staročeské tradici, která se nabalila na Křišťanovo jméno, vyhnout ani spisům staročeským. Pokud však budou v této publikaci v souvislosti s dochovanými latinskými spisy zmiňovány i staročeské *Lékařské knížky*, bude se jimi myslet tradice rukopisná, nikoli uvedený tisk.

Nepřesný obraz Křišťanovy dochované latinské písemné tvorby se začal poněkud plastičtěji rýsovat teprve před necelými dvěma desetiletími, kdy postupně vyšly tři kvalitní edice. V roce 1999 to bylo pojednání z oblasti matematiky *Algorismus prosaicus* neboli *Rudimenta artis computisticae*

⁶³ Jeho seznam čítá 61 položek, včetně textů nedochovaných, ale doložených (SPUNAR, P. *Repertorium*, 1, s. 116–132).

⁶⁴ Viz pozn. 83 a 139.

⁶⁵ Viz kapitola I.3.8.

⁶⁶ *Lékařské knížky Mistra Křišťana z Prachatic z mnohých vybrané*. Vyd. Zdeňka Tichá. Praha 1975.

(*Základy aritmetiky*)⁶⁷ a lékařský traktát *Collecta de sanguinis minucione* (*O pouštění krve*).⁶⁸ V roce 2001 potom byly zpřístupněny dva Křišťanovy spisy o astrolábu z roku 1407 *De compositione astrolabii* (*O stavbě astrolábu*) a *Practica et utilitates astrolabii* (*O užití astrolábu*).⁶⁹ Díky tomu již máme dnes pevnou základnu pro další bádání o Křišťanovi jako matematikovi, lékaři a astronomovi. Z rozsáhlejších latinských spisů mistra Křišťana tak zbývá vydat už jen rukopisně hojně zastoupený *Herbář* (tedy pojednání o jednoduchých lécích, simplicíích), kterému se budeme věnovat samostatně v několika kapitolách, a o něco méně častěji doložený *Antidotář* (pojednání o lécích složených – tzv. *remedia composita*), o němž se podrobněji zmíníme v kapitole I.2.3.

Vzhledem k vydaným kritickým edicím, které jsou opatřeny úvodními studiemi, se tu nebudeme zabývat Křišťanovým významem na poli matematiky a astronomie. Zaměření této publikace však vybízí ke splacení jistého dluhu vůči Křišťanovi jako spisovatelsky aktivnímu lékaři. V následujících odstavcích bude tedy podán přehled o všech doposud známých latinských lékařských textech a „textících“, které se hlásí v rukopisech k jeho jménu. Přehled v žádném případě nemůže být úplný právě kvůli různým receptům či krátkým radám k léčbě nemocí, které jsou roztroušeny v mnoha lékařských sbornících 15. a 16. století a které nebyly doposud systematicky evidovány. Jejich spojitost s Křišťanem je však značně diskutabilní a sotva kdy prokazatelná. V přehledu tedy vycházíme především ze Spunarova *Repertoria*, které je však dnes možné v leccems aktualizovat.

Křišťanova lékařská písemná pozůstalost, můžeme-li tak tento soubor písemností označit, se rozpadá dle obsahu do tří výraznějších okruhů. Prvním z nich je minuce, tedy pouštění žilou, druhým jsou morové texty, třetím jsou pojednání farmakologická. Ostatní texty, stojící již svým významem někde na okraji, přinášejí velmi stručné informace k patologii a k terapii některých nemocí.⁷⁰

⁶⁷ Edice viz pozn. 56. Zuzana Silagiová připravuje k vydání také drobnější Křišťanův spis *Computus chirometralis*, který svým chronologickým obsahem (týká se sestavení kalendáře) stojí na pomezí mezi matematikou a astronomií.

⁶⁸ Edici viz pozn. 22.

⁶⁹ Edice viz pozn. 3.

⁷⁰ O Křišťanových lékařských spisech nejlépe pojednává GELLNER, G. *Jan Černý*, s. 92–94, 148–153; dále HADRAVOVÁ, A. *Mistr Křišťan*, s. 26–29.

I.2.1 Latinské texty o pouštění krve

První tematický okruh je zastoupen pouze dvěma památkami, je to již zmíněný traktát *O pouštění krve* a dále tabulka pro pouštění krve *Tabula minucionum sanguinis et lunacionum*. Jak jsme právě uvedli, *O pouštění krve* bylo kriticky vydáno, a to s paralelním českým překladem a hutnou úvodní studií, proto se zde tomuto okruhu textů nebudeme věnovat tak podrobně jako zbývajícím dvěma.

Traktát *O pouštění krve* se dochoval v osmi rukopisech, přičemž v sedmi z nich je uvedeno Křišťanovo autorství, pět z nich dokonce uvádí i rok vzniku – rok 1430, jeden rok 1433, kdy byl patrně pořízen příslušný opis, tři z nich označují jako místo vzniku Jindřichův Hradec.⁷¹ O tomto údaji není třeba nijak pochybovat, neboť Jindřichův Hradec se stal prokazatelně místem Křišťanova nuceného pobytu mimo Prahu jak v roce 1422, tak potom v letech 1427–1429.⁷² Na začátku roku 1430 se tu tedy ještě Křišťan mohl zdržovat, popřípadě mohla jím pověřená osoba práci dokončovat.⁷³ Dle zjištění editorky se některé pasáže traktátu shodují s výkladem Jana ze St. Amand, jinak ovšem lze tento traktát považovat za Křišťanovo původní dílo, zpracované víceméně samostatně.⁷⁴ Je-li tomu tak, jedná se o jediný větší Křišťanův spis z oblasti lékařství, který vznikl jinak než pouhou excerpcí starších pramenů. Způsob, jakým byly sestaveny jeho další dva rozsáhlejší texty, sice nabádá k jistému skepticizmu a opatrnosti, protože i *De sanguinis minucione* by mohlo být poslepováno z několika přímých pramenů, které zatím čekají na své odhalení, ale takto odlišný autorský přístup může souviset s dobou vzniku jednotlivých textů a mírou zkušeností, které v té době Křišťan měl.

Tabulky pro pouštění krve se dochovaly oproti tomu jen v jediném rukopisu, zapsaném 1428 opět v Jindřichově Hradci. Dochování jediné kopie není nijak překvapivé, neboť Křišťan podobné tabulky jistě vyhotovoval vždy aktuálně pro daný rok a po jeho uplynutí ztratila tato pomůcka svůj smysl.⁷⁵ Právě na takové tabulky minucí odkazuje ve spisu *Medicinale Albík z Uničova*.⁷⁶

⁷¹ FLORIANOVÁ–MIŠKOVSKÁ, H. *Křišťan z Prachatic*, s. XLVII–XLVIII.

⁷² ŠMAHEL, František. *Husitská revoluce. 3. Kronika válečných let*. Praha 1996, s. 118 a 216.

⁷³ FLORIANOVÁ–MIŠKOVSKÁ, H. *Křišťan z Prachatic*, s. XLIX.

⁷⁴ Tamtéž, s. XVII–XVIII. Z edice samotné míra využití tohoto přímého pramene nevyplývá.

⁷⁵ K tomuto typu lékařských pomůcek viz ZÍBRT, Čeněk. *Staročeská tělověda a zdravotvěda*. Praha 1924, s. 59.

⁷⁶ ŘÍHOVÁ, M. *Dvorní lékař*, s. 30, 58, pozn. 62.

Jestliže samotný Albík uznal za vhodné odkazovat na Křišťana jako na autoritu pro pouštění krve, byl v této oblasti Křišťan jistě dostatečně zkušený, aby mohl sepsat do značné míry originální pojednání o pouštění krve. Posoudit, zda jsou příslušné pasáže astronomického a astrologického rázu něčím specifické a nesou jistotu pečeť svého autora, nadšeného astronoma, by si vyžádalo důkladnějšího studia, stejně jako otázka druhého života spisu *De sanguinis minucione*. Řadu shodných míst najdeme například v pojednání lékaře Jana Berky z Chocně z roku 1532,⁷⁷ který údajně čerpal z Bernarda Gordonia, Avicenny, Galéna, Rhazese „i jiných lékařův vtipných“. Buď tedy Berka i Křišťan čerpali z týchž pramenů, nebo je jedním z oněch „vtipných“ lékařů právě Křišťan. Tato možnost by měla být vzhledem k rozsahu shod jistě přezkoumána.

I.2.2 Latinská protimorová naučení a jejich překlady

S pouštěním krve částečně tematicky souvisí také druhý okruh Křišťanových textů, a to spisy týkající se moru. Pouštění žilou totiž bylo při morové nákaze jedním z doporučovaných terapeutických postupů, a proto bývají takové pasáže součástí téměř každého morového pojednání. Spunar uvádí celkem tři morové texty, všechny se dochovaly v jediném rukopisu a všechny byly svými opisovači explicitně označeny jako Křišťanovy. Jak se však ukázalo, zřejmě pouze jeden z nich můžeme skutečně pokládat za Křišťanův. O všech těchto naučeních i jejich překladech do vernakulárních jazyků je detailněji pojednáno jinde,⁷⁸ zde se pokusíme jen o shrnutí celé problematiky, která slibuje do budoucna mnoho nových zjištění.

Na prvním místě zmíníme nejkratší z těchto naučení, tzv. *Consilium*, plným titulem *Contra pestilenciam consilium magistri Cristanni*, které je uloženo v Moravské zemské knihovně v Brně v rukopisu Mk 94 (f. 196v–197r) a ve strahovském rukopisu DG IV 13 (f. 70v–71r).⁷⁹ Domnívá-

⁷⁷ Vydal ZÍBRT, Č. *Staročeská tělověda*, s. 60–68.

⁷⁸ STEHLÍKOVÁ, D. *Morové spisy*. (Následující odstavce přinášejí zjednodušenou a přepracovanou verzi tohoto článku.)

⁷⁹ DOKOUPIL, Vladislav. *Soupis rukopisů mikulovské dietrichsteinské knihovny*. Praha 1958, s. 160–163; PATERA, Adolf. *Bohemika knížecí dietrichsteinské knihovny v Mikulově*. Praha 1915, s. 46–47; Spunar uvádí chybně konec *consilia* až na foliu 205v, ve skutečnosti je explicit již na f. 197r. RYBA, Bohumil. *Soupis rukopisů Strahovské knihovny Památníku národního písemnictví v Praze. 3. Strahovské rukopisy DF–DG (č. 1236–1821)*. Praha 1979, s. 402–404; tento rukopis Spunar neuvádí.

me se, že tento text můžeme autorsky přičíst Křišťanovi jen stěží.⁸⁰ Naučení vzniklo pod silným vlivem velmi rozšířeného, jen o něco delšího návodu Havla ze Strahova – tak zvaného *Missum imperatori* (*Contra pestilenciam missum imperatori*) z roku 1371, jehož nejrůznější přepisy a přepracování jsou doloženy v řádu stovek exemplářů. Text byl oblíbený především pro svou stručnost a přehlednost (jeho rady byly číslované).⁸¹ Ve flebotomické části jsou *Missum imperatori* a *Consilium* v podstatě totožné. Je velmi nepravděpodobné, že by akademicky vzdělaný učenec a zkušený lékař v jedné osobě, navíc autor speciálního pojednání o pouštění žilou, sestavil tak primitivní soupis rad. Spunar sice *Consilium* označil za jinou recenzi *Remedia*, tedy dalšího protimorového naučení,⁸² které máme rukopisně doloženo jako Křišťanovo, nicméně srovnání obou textů to nepotvrzuje – *Consilium* nevzniklo zestručněním *Remedia* a lze vyloučit i potenciálně opačný vztah, že by naopak *Remedium* vzniklo širším rozpracováním *Consilia*.

Tzv. *Remedium reportatum per magistrum Cristianum* s incipitem *In ista peste sive pestilencia non est melius nisi fugere loca pestifera* je dnes uloženo v NK pod signaturou IX A 4 (f. 168v^a–169r^a).⁸³ Autor na začátku varuje před nakaženými místy a nakaženým jídlem a pitím, což je rada přítomná v každém protimorovém regiminu. V případě, že se člověk takovým místům vyhnout nemůže, má před každým jídlem požit dryák (*tyriaca*, míněno obecně jako antidotum) z červené hlíny, díky němuž se jídlo, pokud je nakažené, vyzvrací, a poté požit pravý dryák (*tyriaca magna*). Zdůrazňuje se řádné vypocení v posteli či v teplé koupeli a důkladné utření potu. Následuje doporučení užívat protimorové *electuarium* (lektvar), jehož recept je tu uveden, a dále tzv. protimorové pilulky mistra Mikuláše. Tato profylaktická opatření jsou tedy výrazně zaměřena na užití správných

⁸⁰ *Consilium* je otištěno v příloze 3 článku STEHLÍKOVÁ, D. *Morové spisy*.

⁸¹ Řadu znění vydal Sudhoff, např. SUDHOFF, Karl. *Ein weiteres deutsches Pest-Regiment aus dem 14. Jahrhundert und seine lateinische Vorlage, das Prager Sendschreiben „Missum Imperatori“ vom Jahre 1371*. AGM 3, 1910, s. 149–150. Pohodlnější je však edice v WERTHMANN-HAAS, Gloria. *Altdeutsche Übersetzungen des „Prager Sendbriefes“* (»*Missum imperatori*«). Auf Grund der Ausgabe von Andreas Rutz neu bearbeitet. Würzburg 1983, s. 30–32, která rozděluje text na 16 paragrafů.

⁸² SPUNAR, P. *Repertorium*, 1, s. 118, č. 307.

⁸³ TRUHLÁŘ, Josef. *Catalogus codicum manu scriptorum Latinorum, qui in c. r. bibliotheca publica atque universitatis Pragensis asservantur*. 2. Pragae 1906, s. 2. Text vydal SUDHOFF, Karl. *Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemie des „schwarzen Todes“ 1348*. VI. *Prager Pesttraktate aus dem 14. und dem Anfange des 15. Jahrhunderts*. AGM 7, 1913, s. 100–101. Opravený přepis je otištěn v příloze 1 článku STEHLÍKOVÁ, D. *Morové spisy*.

antidot. Na konci je krátké poučení o pouštění krve, k němuž má dojít co nejdříve po zjištění nákazy.

Sudhoff a po něm zřejmě Gellner, Spunar i Nodl píší shodně o roku 1409,⁸⁴ kdy měl být zápis porízen – dle marginální poznámky v tomto roce řádl mor. Rok 1409 však nevyhovuje již proto, že v Praze mor pro tento rok doložen není. Navíc je datum graficky zapsáno v podobě *M^o CCC^o 9°*, což však nemůžeme číst jako rok 1309, ani jako rok 1409 (a počítat s písářskou chybou), nýbrž jako 1390,⁸⁵ jak dokazuje jiná datace téhož písáře na f. 196r, která se vztahuje nepochybně k roku 1430 a která je zapsána v grafické podobě *14^o3^o*. Písář a současně majitel kodexu IX A 4, Šimon z Rokycan, tedy nulu v letopočtu zapisoval do horní poloviny řádku, jako by se jednalo o zkratku koncovky ablativu časového. Navíc by tato datace striktně vzato neměla být vztahována k *Remediu*, nýbrž k textu předchozímu – *Missum imperatori*, jak naznačuje písářská značka. Tematická spřízněnost obou textů však umožňuje domnívat se, že oba texty byly zapsány současně, a můžeme tedy s touto datací počítat i pro *Remedium*. Nejedná se však o datum porízení opisu, což Šimonův životopis vylučuje,⁸⁶ nýbrž o datum, které zřejmě bylo uvedeno v prepisovaném exempláři.

Vzhledem k uvedené datici a vzhledem ke skutečnosti, že Šimon z Rokycan byl prokazatelně Husovým přítelem, a tudíž se musel osobně dobře znát i s Křišťanem, nelze brát na lehkou váhu údaj, že se jedná o *reportatum*, tedy o studentský zápis z přednášek.⁸⁷ Je velmi pravděpodobné, že si tento zápis pořídil Křišťan za svých studií a že svůj autograf později zapůjčil osobně Šimonovi. S tím se slučuje i rok 1390, v němž Křišťan mohl

⁸⁴ GELLNER, G. *Jan Černý*, s. 65; NODL, Martin. *Lékař a mor, aneb intelektuál rezignující i bojující*. LF 124, 2001, s. 262.

⁸⁵ V tomto roce mor skutečně řádl (srov. MAUR, Eduard. *Mory v Praze 1348–1419 ve světle úmrtnosti farního kléru*. Documenta Pragensia 7, 1987, s. 150, a FIALOVÁ, Ludmila. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1998², kapitola II. *Obyvatelstvo českých zemí ve středověku* od Eduarda Maura, s. 35–73, zde s. 62).

⁸⁶ Více o jeho osobě viz SVOBODOVÁ, Milada. *Dochované kodexy z knihovny M. Šimona z Rokycan († 1421)*. In: K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven. Čtenář a jeho knihovna – Pour une étude des bibliothèques aristocratiques, bourgeoises et conventuelles. Ed. Jitka Radimská. České Budějovice 2003, s. 13–30, ke kodexu IX A 4 s. 24–27.

⁸⁷ K výrazům *reportatio*, *reportare* viz např. VERGER, Jacques. *Vorlesungs- und Predigt-nachschrift*. In: LexMA 8, sl. 1852–1853; WEIJERS, Olga. *Terminologie des universités au XIIIe siècle*. Roma 1987, s. 361–365, TÁŽ, *Le maniement du savoir. Pratiques intellectuelles à l'époque des premières universités (XIIIe–XIVe siècles)*. Turnhout 1996, s. 145–152; TEEUWEN, Mariken. *The Vocabulary of Intellectual Life in the Middle Ages*. Turnhout 2003, s. 333–335, zde další literatura.

začít se studiem lékařství.⁸⁸ Jak jsme již řekli, bylo dokonce možné studovat souběžně, pokud měl student na artistické fakultě již titul bakaláře,⁸⁹ což bylo v případě Křišťanově v roce 1388. *Remedium reportatum* bychom tedy měli považovat za návod přednesený Křišťanovým učitelem. Kdo byl tímto učitelem, nevíme. Faktem však je, že o něco stručnější znění téhož textu našel Sudhoff v berlínském rukopisu Lat. Fol. 88, kde je naučení připsáno Havlovi ze Strahova,⁹⁰ o němž máme poslední zprávu k roku 1388, rok smrti znám není.⁹¹ Bohužel nemáme doloženo, že by Havel v této době na lékařské fakultě ještě působil, zcela vyloučit to však nelze.⁹² Spěvák navíc tvrdí, že Havel byl Křišťanovým učitelem, ovšem důvody pro tuto tezi neudává.⁹³ A je tu ještě jedna zajímavá souvislost: V rámci reportace je uveden recept, který je zapsán rovněž na konci třetího morového textu připisovaného Křišťanovi, bratislavského *Regimen in pestilencia*, kde je výslovně uváděn jako Havlův.⁹⁴ Nutno dodat, že ve 14. století nebylo nijak neobvyklé, že si lékaři připravovali léky sami, a přímo u Havla máme takovou praxi potvrzenou.⁹⁵

Konečně se tedy dostáváme ke třetímu morovému spisu, zvanému *Regimen in pestilencia*. Text je nadepsán slovy *Incipit regimen magistri Cristanni in pestilencia* a vlastní naučení začíná větou *Quia pestilencie in nostris sepius eveniunt terris*. Rukopis se signaturou 392 patří Slovenské akademii vied

⁸⁸ Viz kap. I.1.

⁸⁹ Šimon sice píše, že Křišťan je *magister*, ale tento údaj se může vztahovat k době, kdy vznikl jeho opis, nikoli k době, kdy vznikla reportace.

⁹⁰ Vydal SUDHOFF, K. *Pestschriften*, VI, s. 71–72. K rukopisu ROSE, Valentin. *Verzeichniss der Lateinischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin, Zweiter Band: Die Handschriften der Kurfürstlichen Bibliothek und der Kurfürstlichen Lande*. Berlin 1905, s. 1088–1098.

⁹¹ K jeho osobě naposledy ŘÍHOVÁ, Milada a kol. *Lékaři na dvoře Karla IV. a Jana Lucemburského*. Praha 2010, s. 169–175.

⁹² Na druhou stranu je jako učitel s jistotou doložen pouze pro rok 1371, což jistě neodpovídá realitě. Havel na lékařské fakultě zřejmě působil dlouhodobě, srov. ŠMAHEL, F. *Mistři a studenti*, 2016, s. 138, podle příslušného medailonu však nemáme pro toto působení spolehlivé důkazy (tamtéž, s. 147).

⁹³ SPĚVÁČEK, Jiří. *Karel IV. Život a dílo (1316–1378)*. Praha 1979, s. 377.

⁹⁴ Zde na f. 95v. Recept je znám i odjinud, např. v jednom wolfenbüttelském rukopisu (vydal SUDHOFF, Karl. *Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemie des „schwarzen Todes“ 1348. XIII. Ausarbeitungen über die Pest nach der Mitte des 15. Jahrhunderts aus Nieder- und Mitteleutschland*. AGM 14, 1–2, 1922, s. 10) či na dvou místech jednoho vratislavského rukopisu (TÝŽ, *Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemie des „schwarzen Todes“ 1348. X. Pesttraktate aus Böhmen, Schlesien und Nachbarbezirken bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts*. AGM 9, 3, 1916, s. 160 a 163).

⁹⁵ ŘÍHOVÁ, M. *Lékaři*, s. 170.

v Bratislavě (f. 94v–95v).⁹⁶ Rady *Regimina* jsou komplexnější než u spisu předchozího, i zde se autor nejprve věnuje profylaxi, teprve poté terapii. Jako prevence se doporučuje vykuřovat dům, užívat protimorové pilulky, čistit tělo, upřednostňovat určité druhy potravin a nevhodných potravin se naopak vyvarovat. Poté se již autor věnuje pouštění žilou, dále doporučuje vzít si dryák a vypotit se. Tento spisek jako jediný rozlišuje mezi denními dobami, kdy se objeví první hlíza – na tom totiž závisí doba, kdy se má pouštět žilou a užívat dryák. Početností rad se tedy *Regimen* blíží *Consiliiu*, ale každé radě je tu věnováno více prostoru – např. se zdůvodňují léčebné postupy nebo se vysvětlují jejich účinky, což by mohlo napovídat, že autorem byl praktikující lékař. U bratislavského *Regimina* lze tedy skutečně věřit v Křišťanovo autorství. Bratislavský kodex má svůj původ v Čechách a najdeme v něm dataci do roku 1429 a 1430.⁹⁷ Na datace opisů právě do těchto let jsme u Křišťanových spisů zvyklí (připomeňme, že u spisu *De sanguinis minucione* se do této doby hlásí hned pět opisů).⁹⁸ Jak již víme, v letech 1427–1429 pobýval Křišťan v Jindřichově Hradci a věnoval se zřejmě intelektuálním činnostem.⁹⁹

Regimen in pestilencia známe nejen v jazykově latinské verzi, ale i ve verzi staročeské, v některých rukopisech uvozené nadpisem *Tuto znamenaj dobré kusy lékařské, když lidé mrú na hlízy*. Vlastní incipit zní *Poněvadž často mor v našich zemích bývá*. Překlad je dnes znám ze čtyř rukopisů. Jedná se o rukopis B 1497 krakovské Knihovny Muzea Czartoryských (s. 135–142),¹⁰⁰ rukopis pražské Knihovny Národního muzea (dále KNM) II H 4 (s. 481–487), který je jeho opisem (o obou budeme mluvit ještě níže v kapitole o *Lékařských knížkách*),¹⁰¹ muzejní rukopis III H 57 (f. 91r–93r)¹⁰² a rukopis olomoucké kapituly č. 300 (f. 287v–288v, dnes

⁹⁶ SOPKO, Július. *Stredoveké latinské kódexy v slovenských knižniciach – Codices Latini mediaevi bibliothecarum Slovaciae*. Martin 1981, s. 149–150, č. 135; edice v příloze 2 článku STEHLÍKOVÁ, D. *Morové spisy*.

⁹⁷ Rok 1430 je uveden na f. 69v (stejnou rukou jako text morového regimina). Na f. 102v je datace 1429 opět stejnou rukou, rok se ale vztahuje spíše ke vzniku daného traktátu než k jeho opisu (*explicit tractatulus... 1429 editus...*).

⁹⁸ FLORIANOVÁ–MIŠKOVSKÁ, H. *Křišťan z Prachatic*, s. XLVII–XLVIII.

⁹⁹ ŠMAHEL, F. *Husitská revoluce*, 3, s. 118 a 216.

¹⁰⁰ K jeho obsahu podrobně ČERNÁ, Alena M. *Český lékařský rukopis ze sbírky knížat Czartoryských*. Slovo a slovesnost 70, 2, 2009, s. 113–127.

¹⁰¹ Na shody mezi oběma kodexy upozornila ČERNÁ, A. M. *Český lékařský rukopis*, s. 116–117.

¹⁰² V citovaném článku o morových spisech Křišťana z Prachatic tento opis ještě uveden není (viz pozn. 18).

Zemský archiv v Opavě, podočka Olomouc).¹⁰³ Spunar eviduje pouze rukopis olomoucký a krakovský, text ovšem neuvádí jako překlad *Regimina*, nýbrž jako samostatnou položku mezi česky psanými spisy s upozorněním na nejisté autorství. Zdá se však, že nic nebrání tomu, aby hypotéza o Křišťanově autorství byla v tomto případě akceptována.

Naopak k latinské reportaci Spunar přiřadil nesprávně jiný staročeský morový text, o němž se domníval, že je jejím překladem. Text se opisoval pod názvem *Zpráva proti šelmovému času*, někdy pod Křišťanovým jménem, a je poměrně dobře znám, neboť byl dvakrát vydán.¹⁰⁴ Za překlad reportace považovali *Zpravu* rovněž Martin Nodl či Eduard Wondrák.¹⁰⁵ *Zpráva* se dochovala hojněji, neboť se tradovala jako součást kompilace neznámého Františkána (viz níže kap. I.3) a také samostatně – mj. v právě uvedeném rukopisu krakovském a muzejním (zapisovat do jednoho sborníku více protimorových naučení byla běžná praxe). Přestože se v rukopisných zápisech setkáme s více verzemi *Zpráv*,¹⁰⁶ nemá tento text až na nevýznamné obsahové shody nic společného ani s reportací, ani s bratislavským *Regiminem* či brněnským *Consiliem*.

Existuje ještě jeden staročeský text, který se údajně má týkat moru a který je spojován s Křišťanem z Prachatic. I zde však musíme dosavadní poznatky revidovat. Text je zapsán v krakovském i v muzejním rukopisu ihned za staročeskou verzí bratislavského *Regimina* pod nadpisem *Toto lékařství mistr Křišťan jest vydal proti neduhu svrchnímu a zpravu učinil, jakž jest psáno*.¹⁰⁷ Ukázka z textu vyšla ve *Výboru z české literatury doby husitské* dle muzejního rukopisu jako *Rady proti moru*.¹⁰⁸ Žádná z pasáží tohoto *lékařství* však s morem nesouvisí. Odkaz na *svrchní neduh* a Křišťana se ná-

¹⁰³ Kritická edice zatím pořízena nebyla, pro základní představu o podobě staročeského textu může sloužit transkripce rukopisu z knihovny Czartoryských od Aleny M. Černé a Kateřiny Volekové ve Vokabuláři webovém (dále jen VW), <<http://vokabular.ujc.cas.cz/module/edicni/edice/fe3004d3-0ccf-4582-911d-5946c90fe154/plny-text/s-apatatem/folio/19>> [citováno ze dne 1. 6. 2017]; na VW je dostupný také přepis *regimina* dle rukopisu olomoucké kapituly 300.

¹⁰⁴ Jednou výslovně jako dílo Křišťanova ve *Výboru z české literatury doby husitské* (*Výbor z české literatury doby husitské*. 2. Ed. Bohuslav Havránek – Jiří Daňhelka – Josef Hrabák. Praha 1964, s. 574–575), podruhé v rámci tzv. kompilace neznámého Františkána (*Staročeské knížky*, s. 35–36).

¹⁰⁵ NODL, M. *Lékař a mor*, s. 259–273; WONDRAK, Eduard. *Historie moru v českých zemích*. Praha 1999, s. 25.

¹⁰⁶ Srov. WIŽDÁLKOVÁ, Bedřiška. *Glosy na okraj Lékařských knih mistra Křišťana*. In: Pocta dr. Emmě Urbánkové. Ed. Pavel R. Pokorný. Praha 1979, s. 479.

¹⁰⁷ SPUNAR, P., *Repertorium*, 1, s. 121.

¹⁰⁸ *Výbor*, 2, s. 576–577.

sledujících rad již netýká a původně uzavíral předchozí *Regimen*. Až pozdější opisovači začali tuto větu chápat jako nadpis k textu bezprostředně následujícímu, a takto zmatečně byla celá pasáž vydána ve *Výboru*. O tom, že se nejedná o nadpis, svědčí explicit, který uzavírá překlad *Regimina* v rukopisu KNM III H 57 (*O tom potud psáno a složeno od mistra Křišťana z Prachatic*, f. 93r). Křišťanovo autorství máme tedy díky tomuto zápisu doloženo jak v latinské, tak staročeské tradici bratislavského *Regimina*.

Jak jsme již řekli, reportace se ve staročeském překladu nedochovala, respektive není zatím takový doklad znám. Prosadila se však v německé protimorové literatuře. Její překlad se označuje jako *Theriak-Pesttraktat*, tedy *Morový traktát o dryáku*,¹⁰⁹ a dokonce některé jeho pasáže byly použity v dalších německy psaných morových pojednáních. Křišťanovo autorství původního textu však není německými medievisty vždy přijímáno jako stoprocentně prokázané. Zatím víme o deseti rukopisech, v nichž se traktát dochoval, zdá se tedy, že německá verze byla žádanější než verze latinská či česká. Edice německého znění ze 70. let minulého století, vyhotovená na základě pouhých čtyř tehdy známých rukopisů, je značně zastaralá.¹¹⁰ Vydavatel Höring text kladl do roku 1389, neboť v posledním odstavci německé verze, který představuje jediný přírůstek oproti původnímu latinskému zápisu, se říká, že mor řádí již 42 let. Pokud tedy překladatel věděl, že mor v Evropě vypukl v roce 1348, pak mohl mít na mysli rok 1389 nebo snad i rok 1390, který je doložen v pražském rukopisu latinské verze. Můžeme uvažovat o běžné chybě v počítání let, kdy se zapomene započítat první rok. Je však také možné, že překladatel počítal s rokem, kdy se morová epidemie poprvé objevila v místě, kde žil – na Moravu přišel mor v roce 1349, do Čech až 1350. Kdy přesně vznikl tento německý překlad, tedy nevíme. Jiná kopie – ÖNB 2826, f. 183v – navíc píše pouze o 40 letech. Neuděláme však chybu, když se budeme domnívat, že vznikl velmi brzo po vzniku verze latinské.

V *Repertoriu* není německý překlad uveden, zato je tu zaznamenán údaj o jiném německy psaném morovém pojednání (je ovšem vedeno jako *du-*

¹⁰⁹ Základní údaje viz encyklopedická hesla KEIL, G. *Christian von Prachatitz*, Sp. 1222–1223; TÝŽ, *Theriak*. In: EnzMG 3, s. 1394; WEISSER, Christoph. *Christian von Prachatitz*. In: EnzMG 1, s. 260; dále k němu KEIL, Gundolf. *Chirurgische Fachprosa des 13. bis 15. Jahrhunderts in Schlesien, Nordmähren und Nordböhmen*. In: *Deutschsprachige Literatur des Mittelalters im östlichen Europa: Forschungsstand und Forschungsperspektiven*. Ed. Ralf G. Päsler – Dietrich Schmidtke. Heidelberg 2006, s. 393, 394, 396.

¹¹⁰ HÖRING, Emil. *Der schwäbische Theriak-Pesttraktat von 1389*. *Medizinische Monatschrift* 30, 1976, s. 308–311.

bium). Pojednání se dochovalo v rukopisu ÖNB Lat. 14545 (f. 5v–12v).¹¹¹ Text vydal Sudhoff,¹¹² kterému neušlo, že začátek textu má svou latinskou paralelu v Albíkově regiminu pro Václava IV. *Vetularius*.¹¹³ Součástí textu je mj. seznam potravin, které se v době moru nedoporučují. Seznam začíná slovy *Hyr ynne so rothe ich meyster Cristannus*, ale pádné důkazy pro příbuznost se třemi křišťanovskými latinskými spisy tu chybějí. Označení *dubium* tu tedy rozhodně zůstává v platnosti.

Je pravděpodobné, že bližší zkoumání u nás dochovaných morových spisů, ať již jazykově latinských, německých¹¹⁴ či českých, přinese nová zjištění a odhalí nové souvislosti. Prozatím ani nemáme představu o tom, jak bohatý tento materiál je, protože nebyl systematicky evidován a studován. Nelze se přitom soustředit pouze na anonymně dochovaná regimina, ale i na spisy renomovaných autorů, jakými byli Havel ze Strahova či Albík z Uničova.¹¹⁵ Jisté obsahové shody totiž naznačují, že důraz, který byl kladen na užití dryáku a podrobné návody na pocení v posteli či teplé koupeli mohou být původně pražským specifíkem.¹¹⁶ Problémem je početnost těchto naučení a také velké obsahové shody, které jsou dány charakterem tématu. Většina doporučení vychází z dobrozdání, jež vydali mistři pařížské lékařské fakulty v roce 1348 (*Compendium de epidimia per collegium*

¹¹¹ MENHARDT, Hermann. *Verzeichnis der altdeutschen literarischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*. 3. Berlin 1961, s. 1367–1368.

¹¹² SUDHOFF, K., *Pestschriften*, VI, s. 104–105, uvádí chybnou signaturu 15545, kterou má patrně odtud i Spunar. Oba rovněž uvádějí jiný – menší – rozsah folií (liší od sebe navzájem i od údaje v katalogích). Pracujeme pouze se Sudhoffovou edicí.

¹¹³ Tamtéž, s. 104, pozn. 2.

¹¹⁴ Německá tradice morových spisů má svůj počátek právě v Praze (k tomu KEIL, Gundolf. *Der Pest-„Brief an die Frau von Plauen“ in einer ostmitteldeutschen Fassung des Spätmittelalters. Ein Beitrag zur altschlesischen Fachprosa (in Form eines Briefes an den Herausgeber)*. Schlesien. Eine Vierteljahresschrift für Kunst, Wissenschaft und Volkstum 36, 1991, s. 139; KEIL, G. *Chirurgische Fachprosa*, s. 387–426; SCHNELL, Bernhard. *Prag und die Anfänge der deutschen Pestliteratur im Mittelalter*. In: *Deutschsprachige Literatur*, s. 483–501. Základní přehled o nejstarších a nejrozšířenějších německých textech podává také WERTHMANN-HAAS, G. *Altdeutsche Übersetzungen*, s. 16–30.

¹¹⁵ K Albíkovi především FIRLOVÁ, Ivana – LUTOVSKÁ, Pavla – SKIPALOVÁ, Alena. *Příspěvek k problematice léčení moru v pozdně středověkých Čechách. (Na základě spisů Albíka z Uničova)*. *Documenta Pragensia* 7, 1, 1987, s. 174–192, a FIRLOVÁ, Ivana – LUTOVSKÁ, Pavla – SKIPALOVÁ, Alena. *Příspěvek k léčení moru v pozdně středověkých Čechách. (Na základě spisů Albíka z Uničova)*. *Historická demografie* 11, 1987, s. 21–50 (zde edice), a dále monografie ŘÍHOVÁ, M. *Dvorní lékař*.

¹¹⁶ Keil dokonce přičítal toto specifíkem přímo Křišťanovi z Prachatic (KEIL, G. *Chirurgische Fachprosa*, s. 398; KEIL, G. *Der Pest-„Brief“*, s. 145, pozn. 4).

facultatis medicorum parisius ordinatum),¹¹⁷ což platí i pro Havlovo *Missum imperatori*, tedy nejpoblárnější protimorový text své doby, který byl východiskem pro velkou část pozdější protimorové literatury. Není tedy snadné najít důkazy pro příbuzenství těchto textů, protože to často může být jen zdánlivé, jak se ukázalo u Křišťanovy reportace a *Zprávy proti šelmovému času*.

I.2.3 Latinské spisy o léčivech

Materia medica spadá stejně jako předchozí lékařská témata (minuce, mor) do praktické medicíny. U Křišťana je tato oblast zastoupena dvěma texty, *Herbářem* a *Antidotářem*, oběma zatím dostupnými pouze ve středověkých rukopisech. Tyto spisy spolu s *De sanguinis minucione* patří, jak již bylo řečeno, k nejrozsáhlejším Křišťanovým lékařsky zaměřeným pracím. Každý z nich reprezentuje jeden ze dvou základních sektorů tvořících *materia medica*, tj. *simplicia* a *composita*. *Simplicia* – jednoduché léky dostupné v přírodě (rostlinného, živočišného či nerostného původu), užívané jako léky samy o sobě bez dalších přísadků – jsou předmětem *Herbáře*. Jemu bude věnováno několik kapitol této knihy, proto se nyní zaměříme na sektor druhý – *composita*, tj. léky připravené různými postupy vždy z více složek (ze dvou až několika desítek *simplicia*) – písemně zpracovaný v podobě *Antidotáře*.

Antidotář představuje abecedně uspořádaný katalog složených léků. Nejvíce položek představují obklady, masti, pilulky, sirupy či oleje. Spunarovo *Repertorium* eviduje pouze jediný latinský rukopis, a to rukopis pařížské Bibliothèque nationale de France, Lat. 11231,¹¹⁸ o němž ještě bude mnohokrát řeč v souvislosti s Křišťanovým *Herbářem*, který je tu rovněž zapsán (v dalších kapitolách bude tento rukopis uváděn pod siglou P). *Antidotář* s incipitem *Aurea allexandrina dicta est ab auro et Allexandro* najdeme na foliích 70v až 88r. Stejně jako *Herbář* je tu i *Antidotář* explicitně uveden jako Křišťanovo dílo: *Incipit Antidotarium Magistri Cris-tanni de Prachaticz* (f. 70v), v explicitu čteme *Et sic est finis antidotarii*

¹¹⁷ Vydáno bylo několikrát, např. RÉBOUIS, H. Émile. *Étude historique et critique sur la peste*. Paris 1888. Podrobný obsah viz SCHNELL, B. *Prag und die Anfänge*, s. 485–488.

¹¹⁸ SPUNAR, P. *Repertorium*, 1, s. 119, č. 312. Stejně tak THORNDIKE, Lynn – KIBRE, Pearl. *A Catalogue of Incipits of Mediaeval Scientific Writings in Latin*. London 1963, sl. 165. Tříška tento rukopis chybně označuje za rukopis vídeňský a uvádí nepřesně konec *Antidotáře* až na f. 106v (srov. TŘÍŠKA, Josef. *Rétorický styl a pražská univerzitní literatura ve středověku*. Praha 1975, s. 95).

compilati per magistrum Cristannum de Prachatycz... (f. 88r). V odborné literatuře se s *Antidotářem* setkáme pouze sporadicky, a to vždy v souvislosti s pařížským rukopisem. Zmiňuje se o něm Jean Barbaud v článku věnovaném obsahu celého pařížského rukopisu¹¹⁹ a také Emil Schultheisz, který upozorňuje na jisté shody pařížského antidotáře s antidotářem Bartoloměje Squarcialupis.¹²⁰ Píše sice, že by se k nim chtěl vyjádřit v rámci připravované edice („Auf Einzelheiten möchten wir in der Textausgabe zurückkommen...“),¹²¹ ale kromě dvou stručných článků o Bartolomějově antidotáři z let 1960 a 1961 se nepodařilo v jeho bibliografii žádnou edici dohledat.¹²² Ve vídeňském rukopisu, v němž je Bartolomějův antidotář zapsán (ÖNB 2349, f. 46r–55v),¹²³ nicméně žádné obsahové shody s Křišťanovým spisem nenacházíme.

Antidotář Křišťanův je pouhým výtahem z proslulé salernské příručky *Antidotarium Nicolai* (polovina 12. století),¹²⁴ z níž Křišťan vybíral zpravidla začátky hesel, tj. pouze etymologii daného termínu a léčebné účinky, konkrétní recepty na přípravu vynechával. U některých hesel

¹¹⁹ BARBAUD, J. *Le manuel thérapeutique* (viz pozn. 39).

¹²⁰ SCHULTHEISZ, Emil. *Über das Antidotarium des Bartholomaeus Squarcialupis de Plumbino*. Zur Geschichte der Pharmazie 13, 1961, s. 28–36 a 14, 1962, s. 7–10 (přetisk in *Trýž*, *Traditio renovata*. Tanulmányok a középkor és a reneszánsz orvostudományáról. Budapest 1997, s. 59–63).

¹²¹ Tamtéž, s. 63 v přetisku.

¹²² Vedle článku z pozn. 120 je třeba ještě zmínit SCHULTHEISZ, Emil. *Colcodei seu liber de peste des Bartholomaeus Squarcialupis de Plumbino*. SA 44, 4, 1960, s. 334–341. Jeho bibliografie je dostupná na <http://real.mtak.hu/12918/7/schultheisz_emil_bibl_140916.pdf> [citováno ze dne 1. 6. 2017].

¹²³ *Tabulae codicum manu scriptorum praeter graecos et orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum*. Edidit Academia Caesarea Vindobonensis. Vol. II: Cod. 2001–3500. Wien 1868, s. 60. Rukopis je dostupný online na webových stránkách Österreichische Nationalbibliothek.

¹²⁴ Ke spisu *Antidotarium Nicolai* viz LUTZ, Alfons. *Chronologische Zusammenhänge der alphabetisch angeordneten mittelalterlichen Antidotarien*. In: Aktuelle Probleme aus der Geschichte der Medizin. Internationaler Kongress für Geschichte der Medizin. 19. Kongress, Basel, September 1964: Verhandlungen. Ed. Robert-Henri Blaser – Heinrich Buess. Basel 1966, s. 253–258; *Trýž*, *Aus der Geschichte der mittelalterlichen Antidotarien*. Veröffentlichungen der Internationalen Gesellschaft für Geschichte der Pharmazie 40, 1973, s. 115–122; GOLTZ, Dietlinde. *Mittelalterliche Pharmazie und Medizin, dargestellt an der Geschichte und Inhalt des Antidotarium Nicolai. Mit einem Nachdruck der Druckfassung von 1471*. Stuttgart 1976; KEIL, Gundolf. *Antidotarium Nicolai*. In: *EnzMG* 1, s. 70–71, WALLIS, Faith. *Nicholas of Salerno*. In: *Medieval Science, Technology, and Medicine. An Encyclopedia*. Ed. Thomas F. Glick – Steven J. Livesey – Faith Wallis. New York 2005, s. 368–369. V současné době se pracuje na kritické edici (Francesco Roberg, Marburg).

převzal kromě začátku také poslední větu hesla o způsobu podávání či dávkování. Na řadě míst změnil pořadí hesel. Svůj text zamýšlel jako pomůcku pro lékaře či zainteresované laiky, kteří zde chtějí hledat vhodný léčebný přípravek, nikoli jako pomůcku pro lékárníky, kteří mají daná léčiva vyrobit.

Nápad oklestit text od receptů nebyl zřejmě zcela ojedinělý, jak ukazuje rukopis NK VIII G 28 (f. 47r–53r),¹²⁵ který přímo v nadpisu uvádí, že je pořízen *secundum Nicolaum de eius antidotario*. Je tu stejně jako u Křišťana vypuštěn Mikulášův prolog a začíná se lemmatem *alexandrina*. Na první pohled vypadají tato excerpta stejně jako *Antidotář* Křišťanův, protože hesla mají podobný rozsah a často totožné pořadí. Bližší srovnání však ukazuje, že tento výtah pořadím i skladbou hesel stojí k Mikulášovu textu ještě blíže než výtah Křišťanův a že s Křišťanem žádnou souvislost nemá.¹²⁶ Shoduje se s ním však naprostým vyloučením receptů. Další, opět jiný výtah *Antidotaria Nicolai* bez receptů se dochoval v rukopisu Slovenské akademie vied v Bratislavě č. 392 (f. 72r–89r), v němž je zapsán text Křišťanova morového regimina. Je tedy zřejmé, že podobným způsobem jako Křišťan si adaptovali *Antidotarium Nicolai* také jiní uživatelé.

Na Křišťanův hlavní pramen upozornil již Barbaud. Jeho poznatek však nevešel v odborné literatuře v širší známost. Podle Barbauda obsahuje *Antidotář* 174 položek, z nichž 158 je dohledatelných v různých zněních *Antidotáře* Mikuláše Salernského.¹²⁷ S počítáním položek podobných katalogů léčiv bývá vždy problém, jak uvidíme i v případě *Herbáře*. Jednotliví badatelé se různě odlišují, a není to vždy jen z důvodu pochybení či přehlédnutí některého z nich. Záleží také na zvoleném přístupu. V závislosti na tom se můžeme dostat i k počtu 172, 170 nebo jen 168 hesel. Nesnadné je rovněž určit přesný počet položek excerptovaných z *Antidotarium Nicolai*. V inkunábulích obsahuje toto *Antidotarium* 142 položek,¹²⁸ v rukopisech se ale počty různí, jak směrem nahoru, tak směrem dolů. Jak vypadala Křišťanova předloha, nevíme. Jisté je, že z *Antidotaria Nicolai* opsal Křišťan většinu textu, a možná dokonce text celý, který mohl obohatit o nová hes-

¹²⁵ S rukopisem se ještě setkáme, neboť jeho součástí je i Křišťanův *Herbář*.

¹²⁶ Text rukopisu jsme porovnávali jednak se dvěma inkunábulemi (*Incipit antidotarium Nicolai*. Venetiis: per N. Ienson Gallicum, 1471; *Incipit antidotarium Nicolai*. In: Opera medicinalia, cum additionibus Francisci Pedemontani. Venetiis: Impensis Rainaldi Novimagii, 1479) a jednak s rukopisem London, British Museum, Harley MS 4983, f. 3r–29v, z druhé poloviny 13. stol.

¹²⁷ BARBAUD, J. *Le manuel thérapeutique*, s. 9.

¹²⁸ Viz pozn. 126.

la převzatá z jiného pramene. Stejně tak ale mohla být obsažena ve verzi salernského *Antidotáře*, kterou měl po ruce. To bude možné zhodnotit, až bude k dispozici kritická edice pramene.

K otázce dalších možných pramenů Křišťanova *Antidotáře* zatím nelze nic bližšího říci, můžeme však alespoň upozornit na několik dalších rukopisů, v nichž se jeho zápis dochoval:

- NK XI C 2, f. 273r–283v,
- NK XI E 5, f. 49r–56r,
- Královská kanonie premonstrátů na Strahově, Praha, DC III 3, s. 101–111,
- Archiv Pražského hradu, Praha, fond Rukopisy knihovny Metropolitní kapituly u sv. Víta, M VIII, f. 37v–42v,
- Moravská zemská knihovna, Brno, Mk 94, f. 41r–50r,
- Staats- und Universitätsbibliothek, Hamburg, Cod. med. 917, f. 56v–70r.

Na rozdíl od zmíněného pařížského rukopisu Lat. 11231 jsou zápisy ve všech uvedených kopiích anonymní, v příslušných katalogích se občas objevuje chybná atribuce Mikuláši Salernskému (např. u rukopisu strahovského). I jeho *Antidotarium* se totiž někdy tradovalo bez prologu a začínalo různými variacemi incipitu prvního hesla *aurea alexandrina dicta est ab auro*, jakým je uvozen i Křišťanův výtah.¹²⁹

Je zajímavé, že se Křišťan uchýlil v tomto případě k velmi šablonovité práci. Nabízí se domněnka, že *Antidotář* byl sestaven *ad hoc* pro potřeby lékařského sborníku, který mohl vznikat na konkrétní objednávku, vzešlou od nějakého laika. Opisovač možná postupoval jen dle Křišťanových instrukcí, a jak z úcty k němu, tak pro navýšení ceny tohoto výtahu jej označil za Křišťanův. Je tak učiněno nejen v incipitu a explicitu, ale rovněž na prvním foliu *Antidotáře* na horním okraji zkratkou *Cr*, s níž se setkáváme běžně u kodexů, které byly v Křišťanově vlastnictví.¹³⁰

I přesto, že nově zjištěné rukopisy *Antidotáře* Křišťanovo jméno nezmiňují, můžeme snad vzhledem k době a místu vzniku dnes pařížského opisu (1432, Jindřichův Hradec) o Křišťanově autorství opodstatněně

¹²⁹ Srov. THORNDIKE, L. – KIBRE, P. *A Catalogue of Incipits*, sl. 164–166; další rukopisy s tímto incipitem, které však patří skutečnému *Antidotariu Nicolai*, srov. <<http://www.manuscripta-mediaevalia.de/>>.

¹³⁰ Poprvé na tyto kodexy upozornil GELLNER, G. *Jan Černý*, s. 149. Jejich přehled i s podrobným obsahem viz HADRAVOVÁ, A. *Mistr Křišťan*, s. 17–18.

uvažovat. Již jsme řekli, že v Jindřichově Hradci se Křišťan opakovaně zdržoval, a i když po roce 1430 tam již jeho pobyt doložen nemáme, byl tu v roce 1433 pořízen opis jeho pojednání *De sanguinis minucione*, dnes uložený v klášteře v Drkolné.¹³¹ Pod Křišťanovým dohledem mohly vzniknout také další části pařížského rukopisu. I když Křišťanovo autorství komplexního lékařského sborníčku, z něhož by byl opsán rukopis pařížský a případně některé z dalších kopií, nelze zatím nijak dokázat, jistě lze uvažovat o možnosti, že takový sborník vznikl pod jeho vedením či alespoň s jeho vědomím. Jak mohl tento lékařský sborníček vypadat, si hned ukážeme.

I.2.4 Poznámka k rukopisnému kontextu *Herbáře a Antidotáře*

Mezi výše uvedenými rukopisy má, zdá se, zásadní význam zmíněný pařížský rukopis Lat. 11231. Táž písarská ruka do něho kromě dvou obsáhlejších textů, *Herbáře* a *Antidotáře*, zapsala ještě texty další, z nichž některé se objevují také jako součást jiných rukopisů, v nichž je zapsán *Herbář* a *Antidotář*. Celkový počet textových jednotek i jejich pořadí však variuje rukopis od rukopisu, jak uvidíme z níže otištěného přehledu. Jako východisko popisu si vezmeme pařížský rukopis z toho důvodu, že obsahuje nejvíce těchto textů pohromadě. V ostatních dochovaných kopiích vždy najdeme jen některé tyto jednotky.

Začátek pařížského rukopisu se bohužel ztratil, což bývá běžný osud hojně využívaných lékařských sborníků, které obsahovaly jakési *vademecum*. O to více toho musíme litovat, že se jedná o sborníček, na jehož vznik mohl mít Křišťan přímý vliv. První dochované folio je 12r. Zde začíná *Herbář*, na nějž navazuje na f. 70v *Antidotář*. Již jsme řekli, že oba texty jsou výslovně připsány Křišťanovi z Prachatic. Hned za *Antidotářem* najdeme na f. 88v–94r rejstřík s názvem *Registrum curacionis et modus curandi morbos secundum simplices medicinas in hoc herbario descriptas et modus conficiendi et sumendi quere in capitulis singularum herbarum*. Jsou v něm seznamy jednoduchých léčiv, zcela výjimečně i léčiv složených (oleje), které jsou řazeny podle toho, na kterou část těla účinkují; např. na bolesti hlavy (*contra dolorem capitis*) se doporučuje *abrotanum*, *berberis*, *camphora*, *mumia*, *oleum rosarum*, *cerifolium*, *zizamus* (f. 88v), další položky seznamu jsou *pro sompno*, *contra epylensiam idest caducum morbum*, *contra furfures capitis*, *contra tynnitum aurium*, *contra dolorem oculorum*,

¹³¹ Viz pozn. 71.

contra lacrimas oculorum atd. Postupuje se od hlavy směrem dolů, poslední položky seznamu se týkají těhotenství (*prohibencia ad inpregnacionem, iuvancia ad inpregnacionem*). U každého nadpisu jsou vždy uvedena léčiva na danou nemoc, která jsou pečlivě vypsána z jednotlivých hesel Křišťanova *Herbáře* a v závislosti na něm vyjmenována téměř vždy podle abecedy. Jedná se tedy o velmi užitečnou pomůcku, která *Herbář* vhodně doplňuje. *Herbář* nabízí seznamy všech důležitých účinků každého léčiva, zatímco tento rejstřík umožňuje zjistit, která léčiva lze použít na jedno konkrétní onemocnění.

Po tomto rejstříku jsou zapsány různé recepty, za nimiž následuje na f. 96r odstavec o octu a jeho účincích. Na f. 96v potom začíná další důležitá jednotka, která nemá žádný nadpis. Jedná se opět o určitý druh rejstříku, který má jasně dané schéma – ve třech sloupcích jsou pod jednotlivými nadpisy vyjmenována léčiva, tentokrát jsou po simpliciích zapsána vždy i *composita* (tedy položky *Antidotáře*). Nejedná se však již o jejich působnost na konkrétní nemoci, ale o jejich účinky sekundární (tj. schopnost zahřívát, ochlazovat, zvlhčovat a vysušovat) a terciární (schopnost uvolňovat, čistit, posilovat apod.). Nejprve jsou uvedeny *Medicine simplices digerentes coleram*, dále *composite* (opět omezující množství žluči), po nich léky, které mají jiné účinky na žluč i na další tělesné šťávy: *Digestive* [tj. *medicine*] *flegmatis simplices...*, *composite...*, *Digestive melancolie simplices...*, *composite...*, *Medicine evacuanes coleram simplices...*, *composite...*, podobně jsou tu léky *evacuanes flegma, evacuanes melancoliam, sanguinem mundificantes, ducentes ad membra determinata virtute aliarum medicinarum ad caput, ad pectus et pulmonem* atd. k dalším orgánům, po nich jsou na řadě léky *evacuanes a quolibet membro et primo a capite* a poté z dalších částí těla a vnitřních orgánů. Následuje přehled léčiv, která vyrovnávají špatnou komplexi – zahřívají hlavu a ochlazují hlavu, poté léky zahřívající a ochlazující další části těla (jejich pořadí je vždy stejné – plíce, srdce, žaludek, játra, slezina, ledviny, děloha, klouby), i zde se vše člení na léky jednoduché a složené. Poslední položky celého rejstříku jsou nadpisy *leviter vomitum faciencia...*, *mediocriter vomitum faciencia...*, *laboriose vomitum faciencia...* (na f. 102v).

Na tento rejstřík navazují lékařsky zaměřené verše, které opět v jiných rukopisech nenajdeme. Písmo napovídá, že tyto verše dopsal do textu sice týž písař, ale s jistým zpožděním oproti předchozím textům. Všechny další textové jednotky jsou ve srovnání s předchozími již poměrně krátké. Hned na f. 103r začíná jen několikařádková pasáž *de ponderibus in medicinis*, vysvětlující důležité jednotky a jejich vztah (*scrupulus, uncia, dragma, pu-*

gillus, coclear apod.). Na témže foliu navazuje výkladový slovníček lékařských termínů (např. *epythima, eukatisma, sinapisma, emplastrum, iulep, diuretica, narcotica* atd.), jehož druhá část obsahuje různé druhy složených léků, které se podávají vnitřně (např. *ydromel, mulsa, syrupus acetosus, oximel, ptisana, mellicratum*). Na konci slovníčku na f. 104r je několik položek, které byly opět doplněny později týmž písařem. Na f. 104v je další textová jednotka, která informuje o tom, co se sbírá v jednotlivých měsících. Ani ta nemá zvláštní nadpis, začíná větou *In Marcio debent colligi viole, ex quibus fit oleum violarum...* a po vyjmenování dalších měsíců v roce se končí poznámkou o prosinci (*In Decembri cortices, capparis, geneste*). Dole na témže foliu na tento přehled navazuje pasáž o jednotlivých částech rostlin s incipitem *Nota: Radices debent colligi, quando casus est foliorum arboris...*, následují krátké instrukce také pro semena, květy, pryskyřici, větve a plody. Tím se dostáváme na f. 105r, kde začínají další lékařské verše, které ovšem najdeme pouze v tomto rukopisu. Na rozdíl od veršů z folia 102v tyto verše byly opsány současně s předchozím textem, a byly tedy zřejmě přítomny již v původní verzi sborníku. Verše lékařské končí na f. 105v, v jehož druhé části je opět o něco mladší přípisek stejnou rukou, v němž se vyjmenovávají dny v týdnu. Na posledním foliu kodexu (106r) najdeme latinsko-český slovníček nemocí (první položkou je *serpigo*, poslední *effimera*), který byl patrně již v předloze, na f. 106v jsou pozdější přípisky písaře, vysvětlující různé možnosti, jak členit léčiva (podle rozličných hledisek, např. jak se rozdělují léky podle způsobu jejich aplikace apod.).

Pro nás je z uvedeného přehledu důležitých osm textů, pro které platí, že byly opsány do pařížského rukopisu ve stejné době (patrně z jediné předlohy) a zároveň jsou součástí také jiných rukopisů, v nichž se dochoval Křišťanův *Herbář*, popřípadě *Antidotář*. Zbývající rukopisy tabulky se v podstatě shodují s těmi, které byly výše uvedeny jako nové dodatky ke Spunarovu seznamu, vztahujícímu se k *Antidotáři*. V tabulce je každý text opatřen číslem, které uvádí jeho pořadí v pařížském rukopisu, přičemž sloupce vždy respektují posloupnost textů v jednotlivých rukopisech. Vidíme, že pořadí i počet položek je v jednotlivých kopiích různý. Za pozornost stojí shodné pořadí textů 3, 4 a 2 v rukopisu NK XI C 2, v rukopisu strahovském a brněnském. Rukopis strahovský je zajímavý ještě z jiného důvodu. Obsahuje totiž text č. 3 se shodným nadpisem, jaký se čte i v rukopisu pařížském, včetně odkazu na rostliny *in hoc herbulario descriptas* (srov. výše), aniž by ovšem byl v rukopisu jakýkoli herbář přítomen. Nápadná je také skutečnost, že posledním heslem *Antidotáře* v pařížském

rukopisu je *zinziber conditum*.¹³² Ve všech ostatních kopiích *Antidotáře* toto heslo chybí.

Paříž, BNF Lat. 11231	Praha, NK XI C 2	Praha, NK XI E 5	Hamburg, UB 917	Praha, Strahov DC III 3	Brno, MZA Mk 94
1 <i>Herbularium</i> , f. 12r–70r	1 f. 105r–133v	1 f. 1r–18v	3 f. 1r–4v	3 s. 86–88	3 f. 33v–36r
2 <i>Antidotarium</i> , f. 70v–88r	3 f. 255v–259r	4 f. 46r–48v	1 f. 5r–51v	4 s. 88–91 ¹³³	4 f. 37r–40r
3 <i>Registrum curacionis</i> , f. 88v–96r	4 f. 259r–264r	2 f. 49r–56r	4 f. 52r–56r	2 s. 101–111	2 f. 41r–50r
4 <i>Inc. Medicine simplices</i> , f. 96v–102v	2 f. 273r–283v	7 f. 56r	2 f. 56v–70r	6 s. 111–112 ¹³⁴	5 f. 50r ¹³⁵
5 <i>De ponderibus in medicinis</i> , f. 103r		8 f. 56r–56v		8 s. 112	
6 <i>Inc. Epythima</i> , f. 103r–104r				7 s. 112 ¹³⁶	
7 <i>Inc. In marcio debent colligi</i> , f. 104v					
8 <i>Inc. Nota, radices debent colligi</i> , f. 104v–105r					

¹³² Nejedná se přitom o pozdější přídavek, heslo bylo vytvořeno stejně jako hesla předchozí dle *Antidotaria Nicolai*.

¹³³ Konec chybí, je zapsán na s. 112–113.

¹³⁴ Většina termínů se shoduje s pařížským rukopisem, ale mají jiné pořadí, část termínů úplně chybí.

¹³⁵ S pařížským rukopisem shodné jen částečně, mohlo vzniknout nezávisle.

¹³⁶ Poté je vsunut krátký text, který rukopis pařížský nemá, po něm je dopsán konec textu č. 4 (s. 112–113).

Nutno podotknout, že všechny rukopisy z tabulky představují více či méně komplexní lékařské sborníky, jejichž kompilátoři do nich zařadili i řadu dalších textů, které již najdeme vždy pouze v jednom konkrétním rukopisu a které by tabulku znepřehlednily. Výjimku tvoří rukopis hamburský, protože ten jako jediný neobsahuje kromě čtyř textů shodných s rukopisem pařížským již žádné další položky. Tento kodex byl opsán jednorázově podle předlohy, nebyly do něho doplněny žádné přípisky další rukou a nebylo v něm ani žádné místo na takové přípisky vynecháno.¹³⁷ Vzhledem k tomu, že je zde zapsán pouze *Herbář*, *Antidotář* a oba rejstříky, které jsou velmi praktickým doplňkem obou katalogů léčiv, je možné, že právě takhle vypadal původní farmakologický sborníček, na jehož kompletní realizaci se Křišťan za svého druhého delšího pobytu v Jindřichově Hradci podílel. V té době mohl mít dostatek času na doplnění svého díla z mladých let – *Herbáře*.

Uvedený kapitulní rukopis M VIII do tabulky zahrnut není, protože obsahuje ze všech položek pařížského rukopisu pouze *Antidotář*. Za připomenutí však stojí, že právě jeho součástí jsou Křišťanovy tabulky pro pouštění krve, sepsané v Jindřichově Hradci v roce 1428.

I.2.5 Drobná varia

Jak v latinských, tak v českých pozdně středověkých i raně novověkých rukopisech se můžeme setkat s Křišťanovým jménem velmi často. Křišťan bývá uveden jako původce celé řady různých receptů. Tyto jednotlivosti zatím nebyly soustavně evidovány, Spunar přináší pouhý zlomek. Z latinsky psaných lékařských návodů jsou v *Repertoriu* tři: *Signa egritudinum* (č. 309), *Dicta reumaticorum* (č. 310) a *De medicinis ab extra sumendis* (č. 311).¹³⁸ *Repertorium* zřejmě vychází z údajů v edici Ondřeje Schrutze, který vydal *Regimen contra reumata* Albíka z Uničova, věnované Zikmundovi Lucemburskému, podle rukopisu NK X G 19.¹³⁹ Po skončení regimina je v rukopisu (na f. 232r) zapsán odstavec s návodem, jak rozpoznat tělesnou šťávu, která je příčinou onemocnění (tedy tzv. *signa egritudinum*). Na jeho konci se píše *Hec magister Cristannus*. Křišťanovi je připisán ve skutečnosti pouze tento odstavec. Zbylé dva odstavce, které jsou uvedeny jako samo-

¹³⁷ Ze srovnání některých různocnění obou kodexů vyplývá, že ani jeden z nich nemohl být předlohou pro druhý. Musíme tedy počítat se společným předchůdcem.

¹³⁸ SPUNAR, P. *Repertorium*, 1, s. 118–119.

¹³⁹ SCHRUTZ, Ondřej. *Albíkova životospráva pro císaře Zikmunda*. ČLČ 48, 1909, s. 86–88, 117–119, 145–147.

statné položky *Repertoria* (č. 310, 311), představují poslední dva odstavce Albíkova regimina. K omylu došlo kvůli způsobu zpracování edice, která byla otištěna ve dvousloupcovém provedení tak, že je nejprve otištěn český překlad, potom teprve text latinský. Při zběžném pohledu se může zdát, že dva Albíkovy odstavce pocházejí od Křišťana.¹⁴⁰

Po této redukční aktualizaci *Repertoria* sice zbývá v latinských „drobnostech“ pouze jedna položka, nicméně právě v této oblasti se lze dočkat mnoha nových dokladů, bude-li systematicky zkoumána.¹⁴¹ Např. v rukopisu KNM I F 33 je na f. 141v zapsán recept proti slzení očí, který má být Křišťanův. Patrně týž recept se dochoval i v jednom rukopisu NK, který Spunar uvádí mezi recepty českými.¹⁴²

Z latinsky psaných spisů uváděných Spunarem musí být ponechán zcela stranou text o délce jednoho folia s názvem *Ars medicinarum*, který se dochoval v petrohradském rukopisu Ruské národní knihovny Lat XVII Q 196. Jeho kopii bohužel nebylo možné získat.¹⁴³

I.3 Mýtus o staročeských *Lékařských knížkách* a Křišťanovi z Prachatic

V souvislosti s Křišťanovým *Antidotářem* jsme se zmínili o několika latinsky psaných lékařských sbornících, které mají nápadně podobnou skladbu. Rovněž v rámci literatury staročeské se setkáváme s určitými ustálenými skupinami lékařských textů, které se často objevují společně. Především ne-

¹⁴⁰ Srov. tamtéž, s. 146–147.

¹⁴¹ Velmi potřebná je databáze všech u nás dochovaných lékařských rukopisů s důkladnou evidencí jejich obsahu. Pro německé rukopisy již taková databáze vznikla a je dostupná na <<http://projekty.osu.cz/medizinische-handschriften/>> (viz VAŇKOVÁ, Lenka. *Zum Korpus deutscher medizinischer Texte des 14.–16. Jahrhunderts aus böhmischen und mährischen Bibliotheken und Archiven*. In: *Fachtexte des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit. Tradition und Perspektiven der Fachprosa- und Fachsprachenforschung*. Ed. Lenka Vaňková. Berlin 2014, s. 47–64).

¹⁴² Srov. č. 321.

¹⁴³ Rukopis eviduje TŘÍŠKA, Josef. *Leningradská rukopisná bohemika. Bohemica manu scripta Leningradii asservata*. AUC – HUCP 13, 1–2, 1973, s. 214. Stručný popis TŘÍŠKA, Josef. *K rétorice a universitní literatuře*. Praha 1972, s. 230. Flajšhans ani Petr tento rukopis nezmiňují (srov. FLAJŠHANS, Václav. *Knihy české v knihovnách švédských a ruských*. Praha 1897; PETR, Stanislav. *Výzkum rukopisných bohemič v petrohradských knihovnách*. Studie o rukopisech 28, 1991, s. 125–144).

lze pominout dva větší celky lékařských textů – tzv. kompilaci neznámého Františkána a tzv. *Jádro* – a dále maličký soubor dietetických excerpt zvaný v literatuře podle domnělého autora zpravidla jako Akvin, považovaný některými autory za Křišťanovu zdravotní vědu. V souvislosti s tématem latinského *Herbáře* Křišťana z Prachatic se sice může exkurz k jazykově českým lékařským sborníkům různorodého obsahu zdát na první pohled nadbytečný, vzhledem k nejasnostem a omylům ve starší literatuře a vzhledem k vazbám některých těchto rukopisů na jméno Křišťana z Prachatic si ho však nelze odpustit. Kromě latinského *Herbáře* se totiž budeme věnovat také několika herbářům staročeským, z nichž některé byly vázány na rukopisnou či tištěnou tradici *Lékařských knížek*. Abychom mohli lépe pochopit vztah *Herbaria* k těmto staročeským herbářům, musíme tedy definovat *Lékařské knížky* rukopisné a *Lékařské knížky* tištěné a musíme je vymežit vzhledem k lékařským sborníkům zvaným *Jádro* a *Františkánova kompilace*.¹⁴⁴

I.3.1 *Lékařské knížky, Františkánova kompilace a Jádro* pohledem literatury

Pokud se odborná literatura během posledních sto let někdy o *Lékařských knížkách* zmiňuje, zpravidla na tomto místě hovoří i o obou uvedených sbírkách, protože za prvé mají *Františkánova kompilace* a *Jádro* některé shodné pasáže a za druhé některé rukopisy obsahující *Františkánovu kompilaci* jsou nadepsány jako *Lékařské knížky Křišťana z Prachatic*. Málkdo však znal rukopisnou tradici natolik, aby uměl s danými tituly zacházet. Bohužel se neprosadil správný pohled Jakubcův, který považoval *Františkánovu kompilaci, Jádro* a *Poklad chudých* (viz níže) za rovnocenné příklady staročeských lékařských sborníků.¹⁴⁵ Z výroků pozdějších autorů je patrné, že každý z nich chápal tyto sborníky odlišným způsobem. Některé z názorů připomněl nedávno David Tomíček,¹⁴⁶ ale pro lepší přehlednost je zde zopakujeme. Vinař užíval titul *Jádro* jako synonymum pro *Lékařské knížky*, považoval je tedy celé za dílo Křišťanovo, respektive za soubor

¹⁴⁴ Dovolujeme si pro potřeby této publikace povýšit toto jednoduché označení na název příslušného lékařského sborníku, neboť doposud užívané označení „kompilace neznámého Františkána“ je příliš dlouhá a nepraktická.

¹⁴⁵ JAKUBEC, Jan. *Dějiny literatury české. I: Od nejstarších dob do probuzení politického*. Praha 1929, s. 445–446.

¹⁴⁶ TOMÍČEK, D. *Víra, rozum a zkušenost*, s. 16.

textů vycházející z latinských prací Křišťana z Prachatic.¹⁴⁷ Přesnější je charakteristika Gellnerova a Havránkova – dle nich tvořily české překlady Křišťanových spisů jen část *Jader*.¹⁴⁸ Podobně se v *Jádrech* uplatňovala dle Havránka také *Františkánova kompilace*.¹⁴⁹ Tomíček, který pro svou monografii o lidovém lékařství excerpoval asi 25 lékařských sborníků, z nichž některé obsahují *Jádra* a *Františkánovu kompilaci*, se k danému problému rovněž vyslovil. Jelikož tyto texty nezkoumal z hlediska literárněhistorického, vystačil si pochopitelně jen s přibližnou charakteristikou – považuje *Jádro* i *Františkánovu kompilaci* za dva výrazné typy lékařských sborníků, nechápe tedy jeden jako podmnožinu druhého (stejně jako Jakubec). *Jádro* je dle něho obsahem jednodušší – zabývá se pouze terapií nemocí seřazených od hlavy k patě, zatímco ve *Františkánově kompilaci* jsou vedle terapie i spisy diagnostického rázu (o moči a pulzu). Řadu dalších pojednání, která se v lékařských sbornících vedle *Jádra* a *Františkánovy kompilace* tradovala, chápe jako samostatné celky, nikoli jako interní součást těchto dvou svěbytných sbírek (jedná se o různé životosprávy, herbáře, flebotomická pojednání atd.).¹⁵⁰ Pokud jde konkrétně o Křišťana, ten se dle Tomíčka uplatnil v *Jádrech* pouze jako autor několika receptů.¹⁵¹ Na totéž upozornila již Bedřiška Wižďálková. Podle ní se dostaly do *Jader* nejen recepty Křišťanovy, ale i Františkánovy.¹⁵² Asi nejproblematičtější je chápat *Jádro* jako obecný termín pro jakoukoli zdravotní či lékařský sborník. Např. *Dějiny Univerzity Karlovy* o Křišťanovi píšou: „Jsou známy jeho zdravotní (,jádra‘). Z nich největšího ohlasu dosáhly Lékařské knížky“,¹⁵³ podobně Vojtová: „Jeho názory byly obsaženy také v *Jádrech*. Jádra jsou pokyny, jak se chránit před nemocemi a jak se léčit. Známe Jádra Havlova, Albíkova, později Židkova.“¹⁵⁴ Přestože se někdy metonymicky užívalo označení „já-

¹⁴⁷ VINAŘ, Josef. *Obrazy z minulosti českého lékařství*. Praha, 1959, s. 41, 46. Podobně i Hana Florianová píše, že Křišťanovi bývala připisována tzv. Jádra, FLORIANOVÁ–MIŠKOVSKÁ, *Křišťan z Prachatic*, s. XVI.

¹⁴⁸ GELLNER, G. *Jan Černý*, s. 150; *Výbor*, 2, s. 565, 570. Dle Gellnera říká totéž ČÍZEK, K. *Křišťan z Prachatic*, s. 6 a nejnověji HADRAVOVÁ, A. *Mistr Křišťan*, s. 26.

¹⁴⁹ *Výbor*, 2, s. 565.

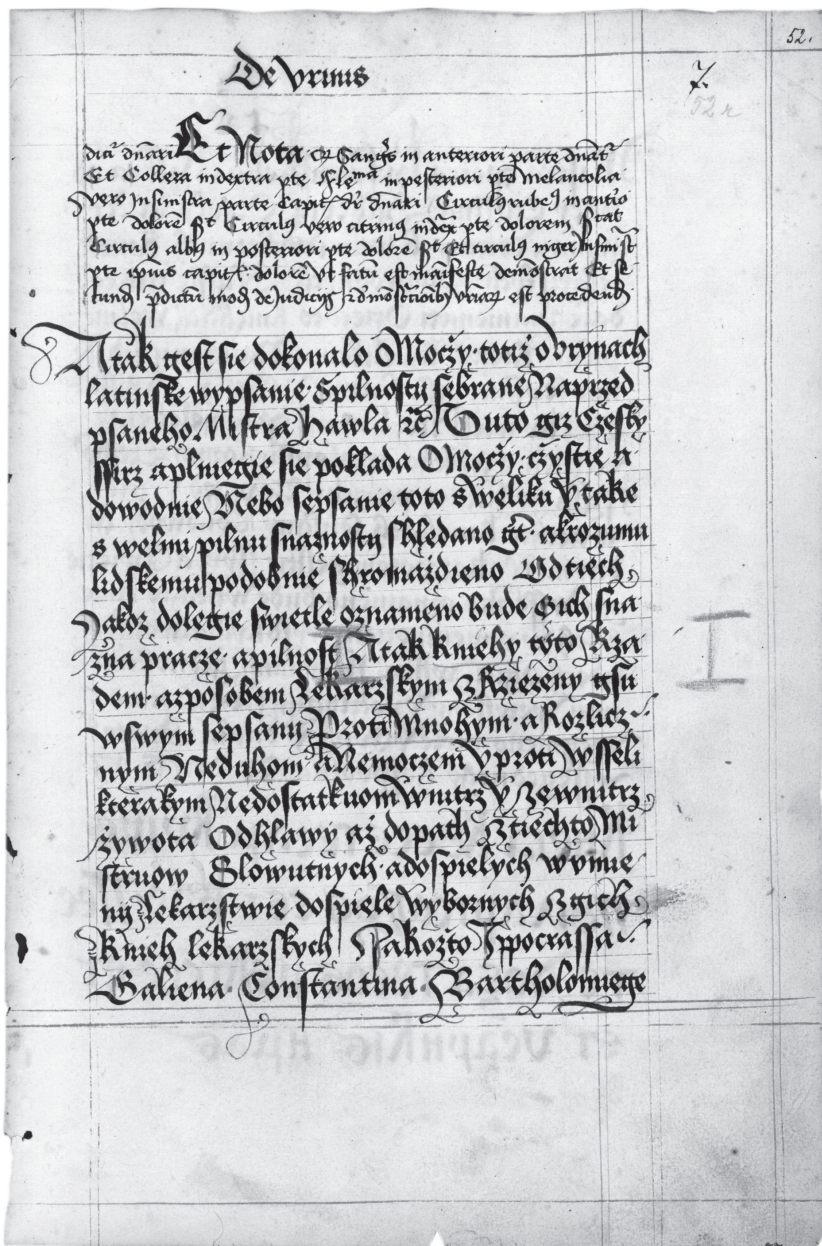
¹⁵⁰ TOMÍČEK, D. *Víra, rozum a zkušenost*, s. 17.

¹⁵¹ Tamtéž, s. 73.

¹⁵² WIŽDÁLKOVÁ, B. *Glosy na okraj*, s. 486.

¹⁵³ SVOBODNÝ, P. *Lékařská fakulta*, s. 198.

¹⁵⁴ VOJTOVÁ, M. a kol. *Dějiny československého lékařství*, s. 136. Dle ní také NIKLÍČEK, Ladislav. *Přehled dějin českého lékařství a zdravotnictví*. 1. Brno 1989, s. 8. Takto obecně o jádrech, nikoli o Jádro, mluví i SVOBODNÝ, P. – HLAVÁČKOVÁ, L. *Dějiny lékařství*, s. 56 či PALIVEC, Viktor. *Staropražské lékařské památky*. Praha 2005, s. 82.

Kompilace neznámého Františkána, Národní knihovna ČR, Praha, XVII D 10, f. 52r.

dro“ jako obecného termínu pro zdravotvědu či lékařský sborník, bylo to spíše dáno neznalostí rukopisného materiálu, v němž má konkrétní a pevně daná sbírka s názvem *Jádro* své pevné a nezaměnitelné místo, a proto nelze *Lékařské knížky* považovat za podskupinu takových zdravotvěd a sborníků. Ukázalo to ovšem na potřebu označit nějakým způsobem tento specifický žánr lékařské literatury, k němuž se ještě vrátíme v kapitole III.3.

Jedním problémem je tedy vymezení *Lékařských knížek* oproti *Františkánově kompilaci* a oproti *Jádro*, kterému se budeme věnovat níže. Druhým problémem, který se v sekundární literatuře odráží, je Křišťanovo autorství *Lékařských knížek*. Sternberg ve svých dějinách botaniky Křišťanovo autorství nezpochybňuje,¹⁵⁵ stejně tak Vlček,¹⁵⁶ Jakubec,¹⁵⁷ Nejedlý,¹⁵⁸ Flajšhans,¹⁵⁹ Navrátil,¹⁶⁰ Němec,¹⁶¹ Gellner¹⁶² či Arne Novák.¹⁶³ Špott zcela mylně pod nadpisem *Kryštan z Prachatic* uvádí sedm rukopisů, které do souvislosti s Křišťanem vůbec klást nelze, píše tu např. o *Jádro* v rukopisu NK XVII H 22, o tzv. Hvězdárství krále Jana,¹⁶⁴ které označuje jako *Kryšťana jádro*.¹⁶⁵ Dle Jirečka jsou *Lékařské knížky* dílem Křišťana z Prachatic, ale jsou v nich obsaženy i nauky jiných spisovatelů.¹⁶⁶ Z toho nelze pochopit, zda se domníval, že sem tyto nauky vložil sám Křišťan, nebo pozdější opisovači. Maiwald vycházel převážně ze Sternberga a u nelahozeveského rukopisu VI Fe 7 se nad atribucí Křišťanovi nijak nepozastavuje, ačkoli níže praví, že některé rukopisy 15. a 16. století byly Křišťanovi připisovány mylně, protože jsou totožné s *Františkánovou kompilací*.¹⁶⁷ V novější době,

¹⁵⁵ Znal kapitulní rukopis L XIX a roudnický, dnes nelahozeveský rukopis Lobkowiczké knihovny VI Fe 7, o obou ještě bude zmínka (STERNBERG, Kaspar. *Abhandlung über die Pflanzenkunde in Böhmen*. 1. Prag 1817, s. 57–58).

¹⁵⁶ VLČEK, Jaroslav. *Dějiny české literatury*. 1. Praha 1960⁵, s. 194.

¹⁵⁷ JAKUBEC, J. *Dějiny literatury*, s. 445.

¹⁵⁸ NEJEDLÝ, Zdeněk. *Křišťan z Prachatic*. In: Ottův slovník naučný XV. Praha 1900, s. 188.

¹⁵⁹ FLAJŠHANS, Václav. *Paběrky z rukopisů. I. Rukopisy kapitulní. b) Křišťan*. VČA 10, 1901, s. 596.

¹⁶⁰ NAVRÁTIL, Michal. *Almanach českých lékařů*. V Praze 1913, s. 158.

¹⁶¹ NĚMEC, B[ohumil]. *Botanika v Čechách do bitvy bělohorské*. ČČM 96, 1922, s. 8.

¹⁶² GELLNER, G. *Jan Černý*, s. 150–151.

¹⁶³ NOVÁK, Arne. *Stručné dějiny literatury české*. Olomouc 1947, s. 48.

¹⁶⁴ *Hvězdárství krále Jana*. Ed. Alena M. Černá – Petr Hadrava – Alena Hadravová – Martin Stluka. Praha 2004.

¹⁶⁵ ŠPOTT, Jan. *Příspěvky k staré lékařské literatuře v Čechách (Medicinalia Bohemica)*. Zvláštní otisk z „Časopisu lékařův českých“ roč. 1882, s. 58–62.

¹⁶⁶ JIREČEK, Josef. *Rukověť k dějinám literatury české do konce XVIII. věku*. 1. Praha 1875, s. 420.

¹⁶⁷ MAIWALD, V[incenz]. *Geschichte der Botanik in Böhmen*. Wien – Leipzig 1904, s. 9.

patrně především kvůli edici Z. Tiché, k níž se dostaneme níže, je Křišťan jako autor *Lékařských knížek* běžně uznáván, např. Čížek,¹⁶⁸ Sofron a Nesvadbová,¹⁶⁹ Silagiová,¹⁷⁰ Hadravová,¹⁷¹ Boubín,¹⁷² Zilynská.¹⁷³

I.3.2 Spunarovo *Repertorium* a rukopisný *status quo*

Repertorium je prvořadou pomůckou, která eviduje jak rukopisy *Lékařských knih*, tak rukopisy *Františkánovy kompilace*. Oba seznamy *Repertoria* by si však zasloužily výraznou revizi. *Jádra* Spunar samostatně nevypisuje,¹⁷⁴ pouze se zmiňuje, že se *Lékařské knížky* tradovaly jako jedna z jejich částí. *Františkánova kompilace* je tu zastoupena sedmi rukopisy.¹⁷⁵ Jeden z nich je rukopis NK XVII B 18, který představuje druhou, širší redakci kompilace. Rukopis byl celý kriticky vydán Alenou M. Černou pod názvem *Staročeské knihy lékařské*, díky čemuž máme v ruce důležitý srovnávací materiál.¹⁷⁶ Do kritického aparátu jsou zařazena různocnění z dalších tří rukopisů (rukopis kapitulní L XIX, rukopis NK XVII D 10 a KNM II H 25). Rukopis kapitulní je však v *Repertoriu* přednostně zařazen do seznamu celkem jedenácti rukopisů Křišťanových *Lékařských knížek*,¹⁷⁷ stejně jako

¹⁶⁸ ČÍZEK, K. *Křišťan z Prachatic*, s. 6.

¹⁶⁹ SOFRON, Jaromír – NESVADBOVÁ, Jaroslava. *Nástin dějin botaniky v západních a jihovýchodních Čechách*. Plzeň 2009, s. 11. Dokonce je tu uvedena poměrně přesná datace *Knížek* do let 1406–1419 bez udání zdroje.

¹⁷⁰ SILAGIOVÁ, Z. *Algoristické traktáty*, s. XVIII.

¹⁷¹ HADRAVOVÁ, A. *Mistr Křišťan*, s. 26–29.

¹⁷² BOUBÍN, Jaroslav. *Písemnictví*. In: Husitské století, s. 502.

¹⁷³ ZILYNSKÁ, Blanka. *Křišťan z Prachatic*. In: tamtéž, s. 595.

¹⁷⁴ Jedná se např. o kodexy: KNM I F 11, I F 33, II H 38, III F 27, III F 38, III G 2, III H 4, III H 57, IV D 42, IV H 60, V B 12, V E 74; NK XVII D 2, XVII D 3, XVII E 43, XVII G 9, XVII G 14, XVII H 22, XVII H 26; MZA G 10 120, G 10 508.

¹⁷⁵ SPUNAR, Pavel. *Repertorium auctorum Bohemorum protractum idearum post universitatem Pragensem conditam illustrans*. 2. Warsaviae – Praeae 1995, s. 134–135; sem patří ještě několik rukopisů, které Spunar uvádí pod Křišťanem z Prachatic, a dále rukopis MZA G 10 120 a rukopis NK XI C 2, o němž se zmiňuje Bartoš (BARTOŠ, František M. *Z lékařského písemnictví XV. století*. ČČM 91, 1917, s. 324).

¹⁷⁶ *Staročeské knihy lékařské*. Ed. Alena Černá. Brno 2006. V edici bohužel nebyl brán zřetel na vyšší textovou kritiku. Neřeší se otázka pramenů ani souvislosti s jinými staročeskými lékařskými sborníky. Křišťanovo jméno tu není vůbec zmíněno, ač ve starších pracích editorky zazněl názor, že texty, které jsou součástí *Františkánovy kompilace*, jsou pravděpodobně Křišťanovy (ČERNÁ, Alena M. *Lékařský sborník o chirurgii – mimořádný zdroj ke studiu staročeského jazyka*. In: Verba et historia. Igoru Němcovi k 80. narozeninám. Praha 2005, s. 41).

¹⁷⁷ SPUNAR, P. *Repertorium*, 1, s. 121–122.

další rukopisy *Františkánovy kompilace*, které celý soubor připisují chybně Křišťanovi z Prachatic: rukopis Roudnické lobkowiczské knihovny v Nelahozevsi VI Fe 7, rukopis MZA G 10 121 a rukopis strahovský DA IV 6. Spunar za *Lékařské knížky* považuje v případě nelahozeveském rukopis celý, ale v případě kapitulním jen část rukopisu (f. 13r–123v), následující pasáže, mezi nimi na prvním místě herbář, již do *Lékařských knížek* nepočítal, Podlaha však považoval za konec *Lékařských knížek* až text na f. 201v.¹⁷⁸ U rukopisu MZA G 10 121 rovněž není herbář počítán za součást *Lékařských knížek*.¹⁷⁹ V seznamu rukopisů *Lékařských knížek* je v *Repertoriu* i odkaz na XVII B 18, v němž je však dle Spunara z *Lékařských knížek* zapsána pouze část *Zdravovědy* (f. 21r). Tento rukopis opět obsahuje víceméně tytéž texty jako rukopis kapitulní (srov. synopsi u A. Černé)¹⁸⁰ či nelahozeveský. Část *Františkánovy kompilace* čteme také v rukopise KNM V B 12, kde jsou příslušné pasáže explicitně nadepsány jako Křišťanovy. Zcela jiný obsah mají sbírky v dalších dvou muzejních rukopisech I H 35 a III F 53, které jsou zahrnuty do seznamu *Repertoria*. Tyto lékařské sborníky se neshodují s *Františkánovou kompilací* (ani s *Jádreem*, o němž budeme ještě mluvit), liší se také od sebe navzájem, ale vzhledem k jejich charakteru a pozdnímu zápisu (I H 35 má svou nejstarší část dokonce až z roku 1701) není důvod je považovat za opisy Křišťanova díla, jinde nedochovaného. Nelze však vyloučit, že některé jednotlivé recepty Křišťanovým dědictvím jsou. Stejně tak to ale nemůžeme nijak prokázat. Kromě uvedených osmi rukopisů jsou v *Repertoriu* mezi *Lékařskými knížkami* uvedeny i tři opisy tištěného vydání,¹⁸¹ u něhož si rovněž ukážeme, že má s Křišťanem z Prachatic pramálo společného. Jestliže tento složitý přehled shrneme, jsou v *Repertoriu* vedle sebe uvedeny jako *Lékařské knížky* lékařské sborníky různého obsahu a rozsahu, z nichž žádný nelze považovat za dílo Křišťana z Prachatic.

Je zjevné, že rukopisné *Lékařské knížky* byly v minulosti chápány dvojitým způsobem – v širším slova smyslu to byla obsáhlá sbírka zahrnující nejen katalog nemocí, ale i knihy o moči, pulzu atd., v užším slova smyslu se tak chápal pouze receptář, tedy katalog nemocí od hlavy až k patě s příslušnými recepty. Objevuje se zde tedy stejná nejednoznačnost (příznačná nejen pro středověké opisovače, ale i pro dnešní medievisty) jako u analo-

¹⁷⁸ PODLAHA, Antonín. *Soupis rukopisů knihovny metropolitní kapitoly pražské*. 2. V Praze 1922, s. 213.

¹⁷⁹ Spunar uvádí starší signaturu G 10 119 (fond byl přečíslován).

¹⁸⁰ *Staročeské knihy*, s. 383–384.

¹⁸¹ K nim lze ještě doplnit další tři rukopisy muzejní II G 22, IV G 16 a III F 46.

gického německého výrazu *Arzneibuch*, kterým se budeme zabývat později. Ať budeme *Lékařské knížky* chápat kterýmkoli z uvedených způsobů, vždy se jedná o mýtus, jak naznačuje souhrnný titul této kapitoly. Ona široce pojatá sbírka je ve skutečnosti kompilací neznámého Františkána, katalog nemocí je jednou z částí této kompilace. Sbírkou byla sestavena až po Křišťanově smrti, a to nikoli překladem jeho latinských spisů. Křišťanovo slavné jméno však posloužilo pozdějším kopistům jako zaštiťující autorita. Jednotlivé texty sbírky, pokud byly opisovány samostatně, se zpravidla jako Křišťanovy netradovaly.¹⁸²

I.3.3 Vymezení obou sbírek

Jak jsme právě ukázali, ve druhé polovině 20. století, po několika desetiletích naprostého nezájmu o oblast lékařského písemnictví, se kolem uvedených sborníků, aniž by byly hlouběji zkoumány,¹⁸³ nahromadily obecné a skutečnosti mnohdy neodpovídající výroky. Pokud hledáme důkladnější poučení o *Františkánově kompilaci, Jádro, Lékařských knížkách* a případném Křišťanově autorství, musíme jít proto až k Dobrovskému, Jungmannovi a Bartošovi. Jungmann uvádí mezi lékařskými spisy každou tuto sbírku zvlášť pod samostatným číslem.¹⁸⁴ *Františkánovu kompilaci* charakterizuje jako sbírku medicínských a chirurgických spisů různých spisovatelů, kterou sestavil neznámý apotekář františkánského řádu. Tato sbírka byla hotova v roce 1440. Z Jungmannova výkladu k jednotlivým dochovaným rukopisům vyplývá, že takto označuje vždy celou sbírku spisů v jednom kodexu, tj. nejen katalog nemocí od hlavy až k patě, pojednání o moči a o pulzu, ale i herbáře, různá *regimina sanitatis*, pojednání o pouštění krve, o čtyřech temperamentech, ranné lékařství apod. *Jádro* je jiná sbírka lékařských rad, která obsahuje rovněž přehled o nemocech od hlavy k patě a rovněž několik krátkých textů, jako je ranné lékařství, o mastech, o pouštění krve, proti hlízám, o lidské přirozenosti, o dubovém jmelí a listu, o hadové kůži, o dryáku, o moci páleného vína. Tj. jako *Jádro* Jungmann chápe opět celou sbírku, nikoli jen katalog nemocí. Sbírkou vznikla zřejmě v druhé polovině 15. století a Jungmannovi bylo známo 13 rukopisů. *Františkánova kompilace* je tedy dle něho starší než *Jádro*.

¹⁸² Výjimečně se s tím setkáme u morového naučení v krakovském kodexu B 1497 a muzejním II H 4 (o nich také viz níže).

¹⁸³ Jedinou výjimku představuje vynikající studie B. Wižďálkové (viz pozn. 106).

¹⁸⁴ JUNGSMANN, Josef. *Historie literatury české aneb Saustawny přehled spisů českých s krátkou historií národu, oswícení a jazyka*. Praha 1849², s. 78–80.

S jistou promiskuitou v užívání těchto názvů je asi třeba počítat natrvalo. Jak jsme však již naznačili, je nevhodné chápat termín „jádro“ jako obecné označení jakéhokoli staročeského lékařského sborníku. Obě tyto sbírky se sice tradovaly v mnoha variantách, ale měly i svůj pevný základ a jsou od sebe velmi dobře rozpoznatelné. Dokonce je najdeme v některých kodexech zapsány obě současně. Největší jejich položkou je katalog nemocí od hlavy až k patě. Tento katalog bývá především v Bartošově¹⁸⁵ soupisu rukopisů označován sám o sobě jako *Jádro* či *Františkánova kompilace*, někdy jsou pod tuto hlavičku zařazeny i jiné spisy daného kodexu. V tomto užším slova smyslu však není příliš výhodné tyto názvy používat a ani Bartoš to tak mimo svůj soupis nečinil, jak si níže ukážeme. Tyto katalogy nemocí se totiž samostatně tradovaly jen zcela výjimečně. Výhodné by spíše bylo určit soubor textů obou sbírek, který by se dal chápat jako jejich *Vulgatfassung*, jejich nejrozšířenější znění. *Jádro* mívá katalog nemocí na samém začátku a bývá zpravidla uvedeno incipitem *Ve jménu svatě Trojice Amen. Počínají se knihy, kteréž já nazývám Jádre*,¹⁸⁶ potom teprve následují různá kratší pojednání, jak jsou výše vypsána. Typická jsou pro *Jádro* především pojednání o hadové kůži, o dryáku a o moci páleného vína, která se ve *Františkánově kompilaci* netradovala. Některé oddíly však nacházíme nejen v *Jádre*, ale i u Františkána, i když ne v každém rukopisu – o moci dubového jmelí,¹⁸⁷ herbář *O mocech koření*, pojednání o vodách dle mistra Bartoloměje, knihy ranné či tzv. Akvin, o němž budeme níže mluvit obšírněji. Každou z těchto položek bychom mohli zkoumat jak samostatně, tak v kontextu obou lékařských sbírek, neboť znění těchto textů není zcela totožné a mohlo by ledacos vypovědět o procesu vzniku *Františkánovy kompilace* i *Jádra*. Totéž platí o oddílech, které se u obou sbírek shodují sice tematicky, ale vznikly z větší části dle odlišných pramenů. Např. zatím nikdo nezjišťoval, z jaké části je katalog nemocí v *Jádre* tvořen recepty Františkánovými, i když s jejich uplatněním v této pozdější sbírce lze, jak jsme již řekli, podle Wižďálkové počítat. Na první pohled jsou však oba katalogy odlišné, nejen konkrétními recepty, ale i pořadím nemocí. Důkladná analýza dochovaných textů a pokus o jejich dataci je tedy mimořádně závažným desideratem – kaligrafická bastarda rukopisu MZA G 10 307, obsahujícího mj. Akvina, pochází již

¹⁸⁵ Bartošův soupis je důležitý proto, že většina těchto kodexů se dochovala v KNM.

¹⁸⁶ Někdy však tento incipit chybí a text začíná rovnou pojednáním o nemocech hlavy, případně je ztracen celý začátek, protože se jednalo někdy o velmi exponované kodexy, které se častým užíváním poškodily.

¹⁸⁷ Dle spisu *Tractatus de virtutibus benedictae quercus* Arnalda z Villanovy.

někdy z období 1400–1420, což ukazuje, že některé části těchto sbírek byly v překladech dostupné již o několik desítek let dříve, než se staly součástí *Jádra* či *Františkánovy kompilace*.

I.3.4 Vznik *Františkánovy kompilace*

Pro naše téma je z obou lékařských sborníků jednoznačně důležitější *Františkánova kompilace*. Abychom přiblížili tento soubor, který některé rukopisy označují za *Lékařské knížky Křišťana z Prachatic*, musíme připomenout zapomenuté názory F. M. Bartoše a osvětlit proces jeho vzniku. Bartoš, který se jako jediný nezalekl jít „po zarostlých cestách Dobrovského a Jungmanna“,¹⁸⁸ věnoval této kompilaci pár hutných stran,¹⁸⁹ s nimiž si musíme vystačit ještě dnes, kdy jsou tyto cesty daleko schůdnější (alespoň pokud jde o staročeské rukopisy) především díky zmíněné edici a řadě studií Aleny Černé, která se daným rukopisným materiálem soustavně zabývá z jazykového hlediska, a díky monografii Davida Tomíčka.¹⁹⁰ Bartoš rozlišuje dvě základní recenze Františkánova sborníku. Neznámý Františkán dle něho nejprve přeložil do češtiny německou verzi arabského spisu *De urinis* Isaaka Iudaea († 940), která byla v Evropě známa v latinském překladu Constantina Africana a kterou do němčiny přeložil v 2. polovině 13. století würzburgský lékař Ortolf pro potřeby své německé učebnice lékařství (*Arzneibuch*),¹⁹¹ zaujímající svou popularitou *Spitzenstellung* v rámci středohornoněmecké literatury.¹⁹² Překlad potom Františkán doplnil o terapeutické návody k nemocem, řazené *a capite ad calcem*, které údajně sám excerpoval z různých lékařských autorit. Tento základ tvoří první recenzi, která vznikla před polovinou 15. století. Druhá recenze se skládá ze tří celků – první je zdravotnědný a spadají sem texty starší recenze, druhý jsou ranná lékařství, třetí je herbář *O mocech koření*. Tato recenze je ve své úplné podobě dochována v několika rukopisech a právě tyto jsou

¹⁸⁸ BARTOŠ, F. M. *Z lékařského písemnictví*, s. 323.

¹⁸⁹ Tamtéž, s. 323–326.

¹⁹⁰ Viz pozn. 14, 22, 100, 176 (další práce A. Černé viz závěrečný seznam literatury).

¹⁹¹ Viz KEIL, Gundolf. *Ortolf von Baierland*. In: VL² 7, sl. 67–82; TÝŽ, *Ortolf von Baierland*. In: EnzMG 3, s. 1079–1080; HAAGE, Bernhard Dietrich – WEGNER, Wolfgang. *Deutsche Fachliteratur der Artes in Mittelalter und Früher Neuzeit*. Berlin 2007, s. 202–204; moderní edice: *Das Arzneibuch Ortolfs von Baierland*. Ed. Ortrun Riha. Wiesbaden 2014.

¹⁹² Dochováno je více než 400 rukopisů (KEIL, Gundolf. *Die medizinische Literatur des Mittelalters*. In: *Artes mechanicae en Europe médiévale, in middeleeuws Europa*. Ed. Ria Jansen-Sieben. Brussels 1989, s. 109).

připisovány Křišťanovi jako celek.¹⁹³ Přitom dle Bartoše Křišťan autorem rozhodně není, maximálně by mohl být autorem části druhé a třetí, ale i k tomu se Bartoš staví spíše skepticky. V pozdější literatuře se bohužel nikdo k tomuto názoru nevrací, a proto více méně upadl v zapomnění. Bartoš se dokonce domníval, že by Františkán mohl být rovněž autorem *Jádra*, a to proto, že pasáž, kde o sobě tento mnich říká pár slov, se opakuje jak ve starší kompilaci, tak v novějším *Jádro*.¹⁹⁴

Jestli Bartošův nástin geneze *Františkánovy kompilace* odpovídá realitě, nelze říci s jistotou. Rukopis KNM I G 8, který údajně obsahuje překlad Isaakova spisu o moči z Ortolfovy německé verze ještě samostatně, bez ostatních pojednání patřících do výsledné kompilace, považoval Bartoš za dokument první fáze excerpční a překladatelské práce tohoto neznámého Františkána.¹⁹⁵ Tento rukopis však dle Bartošova katalogu obsahuje ve své první části *Jádro*, tedy sbírku, která je pozdějšího data než druhá redakce Františkána. Navíc obsahuje i jiné texty *Františkánovy kompilace*, nikoli jen překlad spisu o moči (výběr z Hippokratových *Aforismů*, dále prognostické rady – tzv. znamení k smrti a zdraví, doplněná tematicky shodnými, ovšem odlišně zpracovanými znameními ke zdraví a smrti dle Galéna)¹⁹⁶ a za takových okolností nelze vyloučit, že si písař pro svou sbírku v I G 8 z Františkánovy kompilace opsal výběrově pouze tyto části.¹⁹⁷ Gerhard Eis považoval za nejstarší rukopis, v němž se dochoval český překlad spisu o moči, rukopis KNM IV H 28 z roku 1444.¹⁹⁸ K pochopení geneze celé kompilace by bylo třeba důkladného studia všech dochovaných kodexů (nejen těch, které uvádí Spunar) a především nalezení všech předloh. Jen tak bude možné určit, která z dochovaných kopií obsahuje nejstarší známou verzi *Františkánovy kompilace*, tedy tu nejbližší původním pramenům. Do tak složitého úkolu se pouštět

¹⁹³ BARTOŠ, F. M. *Z lékařského písemnictví*, s. 323–326. Tento názor formuloval již Dobrovský, z něhož Bartoš vycházel (DOBROVSKÝ, Josef. *Geschichte der Böhmischen Sprache und ältern Literatur*. Ganz umgearbeitete Ausgabe. Prag 1818, s. 281).

¹⁹⁴ BARTOŠ, F. M. *Z lékařského písemnictví*, s. 325; později opakuje tuto hypotézu také *Výbor*, 2, s. 565.

¹⁹⁵ BARTOŠ, F. M. *Z lékařského písemnictví*, s. 324.

¹⁹⁶ I úvodní katalog nemocí, který Bartoš označil za zpracování *Jádra*, by měl být přezkoumán, neboť jeho první položka *kdo má hlavu strupavú* bývá běžná u Františkánovy kompilace, u *Jádra* katalog nemocí zpravidla začíná bolestmi hlavy a závratí.

¹⁹⁷ V rukopisech NK XVII D 2 a XVII D 3 je spolu s *Jádrem* opsán z Františkána pouze překlad spisu o moči.

¹⁹⁸ Eis, G. *Die sudetendeutsche Literatur*, s. 412.

nebudeme,¹⁹⁹ několik poznámek k Františkánovým pramenům však zde předložit můžeme.

I.3.5 K pramenům neznámého Františkána

Ortolfova lékařská učebnice byla využita Františkánem v daleko širší míře, než připouští Bartoš,²⁰⁰ a Františkánův seznam autorit, z nichž údajně on sám pořídil výpisky o nemocech od hlavy k patě (z *Ipokrasy řečeného, mistra Galiena, Konstantína, Bartoloměje, mistra Petra Hispánského, mistra od Hory Cassina, Gilberta, Ortolfa, Atvina...*).²⁰¹ bude třeba prověřit. Ve skutečnosti totiž excerpoval Františkán Ortolfov *Arzneibuch* velmi intenzivně, zdaleka ne jen knihu o moči. Vypůjčil si zčásti i Ortolfov prolog k této knize a doplnil do něho právě jména autorit. Některé z nich však často cituje Ortolf, a proto je velmi pravděpodobné, že tam, kde se zmiňuje *Avicenna, Galienus, Ipocras*, bude dané místo dohledatelné v Ortolfovi. Ortolfov *Arzneibuch* začíná výkladem o čtyřech živlech ve vztahu k lidskému tělu a pokračuje charakteristickými znaky čtyř základních temperamentů, které přeložil i Františkán (s. 364–366).²⁰² V edici *Staročeské knihy lékařské*, tedy v rukopisu NK XVII B 18, jsou zařazeny až téměř na konec celé sbírky. V následujících pasážích pojednává Ortolf o znacích člověka zdravého a znacích ukazujících na některou převládající kvalitu (tedy na přílišnou horkost, studenost, suchost, vlhkost), popisuje čtyři hlavní orgány, podává poučky k životosprávě a obecné zásady léčby. Zde se žádné shody s Františkánem najít nepodařilo, nicméně z dalších částí již Františkán excerpoval vydatně a zachoval i pořadí těchto částí, jak je našel u Ortolfa. Převzal spis o moči (s. 62–72), spis o pulzu (s. 76–79), přehled jednoduchých rad, jak poznat, zda se pacient uzdraví, či zemře, tzv. znamení ke smrti a ke zdraví,

¹⁹⁹ Zatím není ani k dispozici kompletní přehled o lékařských rukopisných sbornících, které se u nás dochovaly. Dlouhodobě se některým z nich věnuje Alena Černá. Nutnou podmínkou pro zkoumání staročeských textů z hlediska jejich geneze, skladby, popřípadě jejich provázanosti s univerzitním prostředím je samozřejmě studium rukopisů latinských, německých, popřípadě jazykově smíšených – ty by mohly mít hlavní slovo právě u otázky geneze staročeských lékařských sbírek.

²⁰⁰ Srov. BARTOŠ, F. M. *Z lékařského písemnictví*, s. 324.

²⁰¹ *Staročeské knihy*, s. 62.

²⁰² Strany jsou uvedeny dle edice *Staročeské knihy*. K obsahu Ortolfovy příručky a jeho pramenům viz KEIL, Gundolf. *Das Arzneibuch Ortolfs von Baierland: Sein Umfang und sein Einfluß auf die „Cirurgia magistri Petri de Ulma“*. SA 43, 1, 1959, s. 20–60 a RIHA, Ortrun. *Ortolf von Baierland und seine lateinischen Quellen*. Wiesbaden 1992.

uvozená slovy *Mistr Ipokras najvětší* (s. 80–86).²⁰³ Poté se již Ortolf a ve shodě s ním i Františkán dostávají k jádru celé sbírky – popisu nemocí od hlavy k patě (v edici od s. 91). Zde však Františkán evidentně nepřevzal výhradně Ortolfovův text. Použil stejný prolog²⁰⁴ a tam, kde se rozhodl podat charakteristiku dané nemoci, se vždy shoduje s Ortolfovým textem (např. bolest hlavy na s. 96–98, šlak a pakostnice na s. 150–152 aj.). Převzal i velké množství receptů, ale ty doplňoval o recepty z dalšího pramene či pramenů. Ortolf tento katalog nemocí a současně celý *Arzneibuch* zakončuje pasáží, která bývá ve staré češtině označována jako knihy ranné či ranná lékařství. Totéž činí i Františkán – rovněž zde jsou významné paralely k Ortolfovu textu, přesný rozsah shod však zkoumán nebyl. Zdá se, že i zde Františkán text doplňoval o další recepty. Jelikož tato chirurgická část tvoří u Ortolfa v podstatě konec katalogu nemocí a jelikož i Františkán má texty ve shodném pořadí, není důvod se domnívat (jak to činil Bartoš), že knihy ranné byly jako další celek přidány později.²⁰⁵ Bartošova hypotéza mohla mít dva důvody. Buď Bartoš znal Ortolfovův *Arzneibuch* ve znění, které chirurgickou část neobsahovalo (a takové rukopisy se skutečně dodnes dochovaly),²⁰⁶ nebo uvažoval o pozdějším přidavku proto, že ranné knihy v českém znění v některých kodexech chybějí, a nemusely tudíž být součástí kompilace od počátku. Tyto případy však lze vysvětlit i selektivním přístupem písaře.

Poměrně obsáhlý herbář (*O mocech rozličného koření*), který je doložen v řadě rukopisů *Františkánovy kompilace*, svůj předobraz v Ortolfovi nemá. O této části by se tedy dalo mluvit jako o pozdějším dodatku, dokonce bychom mohli uvažovat o vkladu jiné osoby, ovšem nikoli Křišťana. Jak uvidíme v kapitole V.2.5, Křišťanův latinský *Herbář* byl pouze jedním z několika pramenů tohoto herbáře staročeského, a to nijak akcentovaným. Je nepochybné, že Františkán byl jakožto zkušený apotékář v oblasti *materia medica* natolik kompetentní, že mohl herbář sestavit sám, a to nejen dle pramenů, ale mohl do něj vložit i vlastní zkušenosti. Pravděpodobnější je však hypotéza o jiném neznámém autorovi, neboť herbář *O mocech*

²⁰³ Původně tyto rady pocházejí z Hippokratových *Aforismů*.

²⁰⁴ Ve formulaci prologu je vidět, že k prameni má blíže variantní rukopis KNM II H 25 než základní rukopis edice, tedy NK XVII B 18.

²⁰⁵ Není jasné, jak to Bartoš myslel, neboť muzejní rukopis II H 25 považoval za doklad první recenze, ale knihy ranné v něm jsou již obsaženy (viz synopsi ve *Staročeských knížkách*, s. 383–384).

²⁰⁶ Gundolf Keil však prokázal, že i přes absenci chirurgické části v některých rukopisech byla tato pasáž součástí Ortolfovy učebnice (KEIL, G. *Das Arzneibuch*, s. 20–60; srov. RIHA, O. *Ortolf von Baierland*, s. 213).

koření se tradoval nejen v některých rukopisech *Františkánovy kompilace*, ale často také zcela samostatně nebo jako doplněk *Jádra*.

Je téměř jisté, že Františkánova sbírka měla začínat knihou o moči, jejíž prolog představuje prolog k celé sbírce, nejen k této knize. Tak to vidíme u kodexu KNM II H 25, o němž bylo řečeno, že má k Ortolfovu původnímu textu velmi blízko. Tento kodex obsahuje všechny výpisky z Ortolfa v pořadí shodném s pramenem, výpisky přitom nejsou přerušovány žádnými dalšími texty z jiných pramenů, jako je tomu u vydaného XVII B 18 i jinde. V řadě rukopisů byly před původní sbírku předsunuty další texty, čímž se prolog dostal více dozadu a struktura sbírky tak byla narušena. Je otázkou, zda tyto předsunuté texty, především dva z nich – životospráva s inc. *Všeliká múdrost a Naučenie Petra Hispánského o zachování zdravie človečieho*, které se v kontextu Františkánovy kompilace objevují velmi často, mohou od Františkána pocházet. On sám, jak jsme viděli, v prologu tvrdí, že z Petra Hispánského čerpal.²⁰⁷

Při porovnávání kompilace s Ortolfovou předlohou se také ukázalo, že rukopis XVII B 18 není vždy vhodně členěn a jeho nadpisy vždy neodpovídají obsahu pod nimi zapsané pasáže.²⁰⁸ Hranice mezi původně samostatnými texty se tu místy ztratily, nebo naopak byly rozděleny zavádějícím nadpisem texty, které ve skutečnosti v prameni tvoří jeden souvislý celek. Velmi dobře je to vidět na pasáži s incipitem *Mistr Ipokras* (s. 80), v níž Ortolf přeložil Hippokratovy *Aforismy*. V edici tato pasáž končí na s. 83 a na s. 84 začíná jako zcela nová kapitola text o smrtelných znameních. Ve skutečnosti však tento text má přímo navazovat na odstavce na straně předchozí, již tam se na řadě míst mluví o znameních ke smrti a zdraví a vše končí až nahoře na s. 88. Všechny tyto segmenty tvoří u Ortolfa jediný celek, který však Františkán přerušil výpisky o smrtelných zname-

²⁰⁷ Díla tradovaná pod tímto jménem patří zřejmě třem různým autorům. K této problematice viz příspěvek RŮŽIČKOVÁ, Dana. *Kommentare des Arztes Petrus Hispanus in der lateinischen Literatur des 14. Jahrhunderts in Böhmen. Dargestellt am Beispiel der Sammlung Summa recreatorum*. In: Laetae segetes iterum. Ed. Irena Radová. Brno 2008, s. 323–339; TÁŽ, *Petrus Hispanus Vaticanus et Erfordensis. Contributo alla conoscenza delle fonti del 1mo trattato della Summa recreatorum*. Bolletino dell'Istituto Storico Ceco di Roma 6, 2008, s. 29–48. Zatím poslední biografii Petra Hispánského přináší NAVARRO SÁNCHEZ, Francisca. *Introduction: Author and Work*. In: Peter of Spain, *Questiones super libro „De Animalibus Aristotelis“*. Critical edition with introduction. Ed. Francisca Navarro Sánchez. Farnham 2015, s. 3–15.

²⁰⁸ Jako nadpisy v edici navíc figurují také glosy, které jsou v rukopisu zapsány *in margine*. V edici nelze poznat, který nadpis pochází z rukopisu a který sem byl otištěn podle margiálie. Je ale jasné, že ve většině případů tyto chybné nadpisy zapojili do textu již středověcí opisovači.

ních dle Galéna (vsunul sem dva odstavce na s. 86) a jeden odstavec na s. 88 zařadil na konec celého výkladu.²⁰⁹ Znamení dle Galéna u Ortolfa nenajdeme. Další rady se již týkají posuzování vhodnosti či nevhodnosti pouštění žilou dle stavu pacienta, jeho věku i dle ročních dob (opět přeloženo z Ortolfa).²¹⁰

Při práci s edicí *Staročeské knihy lékařské* je tedy nutno mít na paměti, že nepodává přesný obraz podoby druhé redakce *Františkánovy kompilace*, neboť některé texty rukopisu XVII B 18 se v jiných kopiích neobjevují buď vůbec, nebo zřídka.²¹¹ Lze také předpokládat, že text není ve všech rukopisech stejným způsobem segmentován. Teprve komparace všech dochovaných exemplářů může ukázat, co bylo neměnným jádrem této kompilace a o které texty bylo toto jádro obohacováno později. To samozřejmě nepůjde bez znalosti všech předloh. Prozatím by se mělo přistupovat s opatrností ke všem částem sbírky, jejichž hlavní kostru tvoří výtahy z Ortolfa. Zda se najde opora pro existenci dvou různých recenzí dle Bartošovy teorie, nelze říci. Jako pravděpodobné se jeví, že Františkán přeložil část Ortolfovy učebnice v rozsahu, který vidíme u kodexu II H 25 (f. 1r–102v), a že tato excerpta doplnil o další prameny,²¹² v edici by se jednalo o strany 62–228, 248–267. Tato sbírka potom byla později doplněna o další přídatky, mj. o herbář a několik stručných životopisů (*regimina sanitatis*), buď týměž Františkánem, nebo jiným kompilátorem (u každého z později doplněných textů tomu mohlo být jinak). V této další fázi byl použit jako pramen Bartoloměj Salernský (*Practica Bartholomaei* z poloviny 12. století), kterým se doplnil urologický oddíl sbírky a Petr Hispánský (*Liber de conservanda sanitate*) pro dietetická naučení.²¹³ Z Petra Hispánského pochází jednak kapitola *Lékařství všech úduov člověka* (s. 237–245),²¹⁴ které snad bylo již součástí původní recenze, a jednak dietetická naučení následující po incipitu *Všelíká múdrost* (od s. 53), který

²⁰⁹ V edici jsou obě tyto pasáže opatřeny větším nadpisem, takže budí dojem, že se k nim vztahují i další odstavce s nadpisy menšími.

²¹⁰ Z nadpisů opět nelze poznat téma výkladu, ani jeho začátek a konec.

²¹¹ Viz synopsi A. Černé (*Staročeské knihy*, s. 383–384).

²¹² Nejvíce cizích excerpt je přítomno v katalogu nemocí a knihách ranných včetně pojednání o mastech.

²¹³ K obsahu těchto pasáží viz STEHLÍKOVÁ, Dana – KAPOUNKOVÁ, Kateřina. *Petr Hispánský a věci těla ve světle současné medicíny*. In: *Čas zdravého ducha v zdravém těle. Kapitoly z kulturních dějin přelomu 19. a 20. století*. Ed. D. Blümllová – P. Kubát a kol. České Budějovice 2009, s. 526–544.

²¹⁴ U Petra Hispánského oddíl *De his que conferunt et nocent* (viz edice *Obras médicas de Pedro Hispano*. Ed. Maria Helena da Rocha Pereira. Coimbra 1973, s. 454–473).

v některých rukopisech tvoří začátek celé *Františkánovy kompilace*. Tento incipit mají také rukopisy označující *Františkánovu kompilaci* jako *Lékařské knížky Křišťana z Prachatic*.

I.3.6 Tajemný Akvin odhalen?

U zmíněného dietetického exkurzu se ještě na chvíli zastavíme. Je to jedna z částí sbírky, která se tradovala i samostatně a která byla dokonce tištěna (viz níže). Gellner o ní mluví jako o „Křišťanově zdravotvědě“²¹⁵ a rovněž Vojtová má za to, že autorem textu je Křišťan z Prachatic.²¹⁶ Tento krátký soubor²¹⁷ několika různých životospráv ukazuje, že jedna každá část sbírky mohla žít svým životem a že ji lze zkoumat jak v kontextu sbírky, tak samu o sobě. V rukopisu XVII B 18 se tento soubor skládá z několika částí: je uveden prologem s inc. *Všeliká múdrost*, po prologu následuje:

1. regimen dle čtyř ročních dob (v edici s. 53–54),
2. stručný přehled *sex res non naturales* s inc. *Mistr Atvin tak řečený*,²¹⁸ k němuž patří přehled *sex res non naturales* s výkladem o všech šesti kategoriích (*o povětrí, o jedení, o hýbání, o spání, o tvrdosti a měkosti v životě, o veselí*, s. 54–57),
3. výklad *o lékařství obecném každému člověku, který chce dlouho živ býti* (zásady se týkají především jídla, dále pohybu a stavu mysli, s. 57–58).
- (4.) Tematicky sem patří i další životospráva s inc. *Zdravie jest skrovnost podlé váhy* (titul v edici *Počíná se naučenie mistra Petra Hispánského o zachování zdravie člověčieho*),²¹⁹ která měla s předchozími texty zřejmě tvořit jeden celek. V edici je tato pasáž zřetelně graficky odlišena jako samostatná jednotka (s. 59–60).

²¹⁵ GELLNER, G. *Jan Černý*, s. 150.

²¹⁶ VOJTOVÁ, M. *Dějiny československého lékařství*, s. 133.

²¹⁷ Ukázky z něho byly několikrát publikovány: HANUŠ, I[gnác] J[an]. *O české literatuře zdravotvědy v šestnáctém století*. ČČM 37, 1863, s. 298–299; ERBEN, Karel Jaromír. *Výbor z literatury české. 2: Od počátku XV až do konce XVI století*. Praha 1868, sl. 446–452; ZÍBRŤ, Č., *Staročeská tělověda*, s. 17–18.

²¹⁸ V edici je znění incipitu jiné: *S boží pomoci ktož chce dlouho živ býti, takto učiň, jako tento mistr Agvin tak řečený*, obvyklejší je však varianta se jménem Agvin na začátku. Rukopis XVII B 18 má rovněž nezvyklý explicit – chybí v něm závěrečná věta *A ktož proti tomu mluví, ten nenie lékař, ale jest klamař, neb mluví proti Ipokrasovi a Galienovi a mistru Avicene* (znění dle rukopisu MZA G 10 307, f. 17r).

²¹⁹ *Summa de conservanda sanitate* (Obras médicas, s. 449–451).

Z Petra Hispánského pochází i jedna z předchozích pasáží – regimen dle ročních dob (s. 53–54).²²⁰ Není zatím známo, odkud byly převzaty návody textu č. 3. Text č. 2 se však tradoval velmi často i bez okolních dietetických rad a v odborné literatuře se zjednodušeně označuje jako Akvin,²²¹ dle tajemného jména neznámého mistra, kterým zpravidla tento text začíná (*Akvin tak řečený mistr*) a o jehož identifikaci se někteří badatelé pokoušeli. Oba návrhy na identifikaci, tj. Tomáš Akvinský či Pavel z Aigíny, jsou však založeny pouze na podobě jména, aniž by byl znám konkrétní spis jednoho z těchto autorů, který by mohl být předlohou pro staročeský překlad. O Tomáši Akvinském uvažoval Dobrovský,²²² Gellner,²²³ Vinař,²²⁴ o Pavlovi z Aigíny mluví Havránek,²²⁵ Vojtová,²²⁶ Wižďálková²²⁷ či Říhová.²²⁸ Pavel z Aigíny se tématu dietetiky sice věnoval, ale přímá paralela u něho zatím objevena nebyla, a proto si dovoluujeme vyslovit hypotézu třetí, pro niž se dokonce podařilo najít i oporu v rukopisných pramenech.

V rámci regiminové literatury bylo velmi populárním spisem tzv. *Tacuinum sanitatis* (*Taqwim alsihḥah*) bagdádského křesťanského lékaře Ibn Butlāna (11. století), přeložené do latiny ve druhé polovině 13. století.²²⁹ Opisovačům tento titul nebyl příliš jasný, a proto se často můžeme setkat s atribucí spisu jinak neexistujícímu (mistru) Tacuinovi.²³⁰ Náš tajuplný

²²⁰ *Summa de conservanda sanitate* (tamtéž, s. 451–453).

²²¹ Gellner našel pro tuto pasáž latinskou předlohu v jednom rukopisu soukromého majitele v Brně, o němž nic bližšího není známo (GELLNER, G. *Jan Černý*, s. 152).

²²² DOBROVSKÝ, J. *Geschichte der Böhmisches Sprache*, s. 283.

²²³ GELLNER, G. *Jan Černý*, s. 150.

²²⁴ VINAŘ, J. *Obrazy z minulosti*, s. 44.

²²⁵ *Výbor*, 2, s. 567.

²²⁶ VOJTOVÁ, M. *Dějiny československého lékařství*, s. 133.

²²⁷ WIŽĎÁLKOVÁ, B. *Glosy na okraj*, s. 482.

²²⁸ ŘÍHOVÁ, Milada. *Předmluva*. In: *Staročeské knihy*, s. XV.

²²⁹ Pro základní poučení viz SCHMITT, Wolfram. *Tacuinum sanitatis*. In: *EnzMG* 3, s. 1377–1378, dále studie doprovázející edici arabského textu ELKHADEM, Hosam. *Le Taqwīm al-Ṣiḥḥa (Tacuini Sanitatis) d'Ibn Buṭlān: un traité médical du XIe siècle. Histoire du texte, édition critique, traduction, commentaire*. Louvain 1990.

²³⁰ Známý lékař Amplonius Berka si toto dílo zapsal do svého seznamu knih z roku 1412 jako *Tacuinus* (SCHUM, Wilhelm. *Beschreibendes Verzeichnis der Amplonianischen Handschriften-Sammlung zu Erfurt*. Berlin 1887, s. 827, 829). Rovněž v katalogu Rečkovy koleje je zaznamenána položka *Tacuinus* (viz nová edice *Catalogi librorum vetustissimi Universitatis Pragensis – Die ältesten Bücherkataloge der Prager Universität*. Ed. Zuzana Silagiová – František Šmahel. Turnhout 2015, s. 56, 'T' 38·bis). Další takový zápis, kdy je tento název chápán jako jméno autora (*meister tacui*) zmiňuje WEISS ADAMSON, Melitta. *Vom Arzneibuch zum Kochbuch, vom Kochbuch zum Arzneibuch. Eine diätetische Reise von der arabischen Welt und Byzanz über Italien ins spätmittelalterliche Bayern*. In: *Der Koch ist*

staročeský Akvin bývá psán různě: *Aqwin*, *Agvin*, *Acuin*, *Atuin*, *Atwin*, dokonce i *Alwyn*. Nabízí se vysvětlení, že původní staročeský překlad, z něhož vzešly všechny dnes dochované opisy, byl buď vytvořen podle latinské předlohy, v níž chyběla iniciála T, nebo bylo místo na iniciálu vynecháno v originálu tohoto překladu, z něhož se potom mistr Akvin šířil dál. Důkazem pro toto tvrzení může být kapitulní rukopis M VIII,²³¹ v němž najdeme tuto životosprávu na f. 185r–186v v latinském znění, uvedenou incipitem *Sequitur de alia dieta, videlicet magistri Tathwini, et est bona. Sicut dicit magister Tathwinus phisicus...*). *Tacuinum sanitatis* bylo tradováno ve více latinských verzích, jednak v nádherně iluminovaných kodexech, jejichž obrázky byly opatřeny jednoduchými radami, jednak v širší verzi bez obrázků, která se dočkala mnoha tištěných vydání.²³² Text větší části latinského regimína uvedeného kapitulního rukopisu však zde v doslovném znění nenajdeme, dokonce ani shody obsahové, takže se může jednat o nově sestavené *regimen sanitatis*, které si posloužilo nejen spisem *Tacuinum sanitatis*, ale i dalšími prameny, vyjmenovanými v závěru.²³³ Zda představuje kapitulní rukopis ojedinělý doklad, či se jednalo o text opisovaný častěji, ukáže až další zkoumání. V každém případě se nejedná o „Křišťanovu zdravotvědu“ a Akvinem není téměř jistě myšlen ani Tomáš Akvinský, ani Pavel z Aigíny.

I.3.7 Akvin v kontextu lékařských sborníků

Tzv. Akvin se tradoval nejen jako součást *Františkánovy kompilace*, ale i v mnoha jiných lékařských sbírkách. Za povšimnutí stojí např. krakovský rukopis Muzea knížat Czartoryských B 1497 a pražský muzejní rukopis II H 4. Oba rukopisy obsahují tutéž lékařskou sbírku, která nemá žádný název. Podrobně o ní referuje Alena Černá,²³⁴ která se domnívá, že sbírka pochází ze stejné doby jako *Františkánova kompilace*, a je tedy starší než *Jádra*.²³⁵ Zajímavé je, že je zde zapsáno několik textů, jež obohatily původní

der bessere Arzt. Zum Verhältnis von Diätetik und Kulinarik im Mittelalter und in der Neuzeit. Ed. Andrea Hofmeister-Winter – Karin Kranich – Helmut W. Klug. Frankfurt am M. 2014, s. 50; dále TÁŽ, „Mich dunkcht ez sein knöllell“. Von den Mühen eines bayerischen Übersetzers mittelalterlicher Fachliteratur. In: *Fachtexte des Spätmittelalters*, s. 152.

²³¹ PODLAHA, A., *Soupis rukopisů*, 2, s. 268. Rukopis jsme zmiňovali v kap. I.2.3.

²³² *Tacvini Sex Rerum non naturalium, cum earum naturis, operationibus, & rectificacionibus*. Argentorati 1532.

²³³ Viz pozn. 218.

²³⁴ ČERNÁ, A. M. *Český lékařský rukopis*, s. 115–116; odkaz na transkripci rukopisu viz pozn. 103.

²³⁵ TÁŽ, *Český lékařský rukopis*, s. 115.

Františkánovu kompilaci – výpisky z Bartoloměje Salernského, dále Akvina a texty morové (ty jsou součástí *Františkánovy kompilace* jen v některých rukopisech). Akvinem začíná sbírka zapsaná v rukopisu MZA G 10 307 z let 1400–1420, která je na konci označena jako *Poklad chudých*²³⁶ a o níž jsme se již zmínili v kapitole I.3.3. Skládá se z následujících položek:

- Akvin (tedy text č. 2 v předchozí kapitole),
- herbář s inc. *Galganum* (zde ovšem první lemma vynecháno),²³⁷
- charakteristika několika nemocí (nejprve různé druhy horečky, dle tehdejší terminologie tzv. studené nemoci, dále malomocenství, červená nemoc, dna, závrať, vodné tele – tedy vodnatelnost, souchotiny),
- regimen dle 12 měsíců,²³⁸
- znamení ke zdraví a smrti dle Galéna.

S výjimkou posledního oddílu o znameních ke zdraví a smrti jsou všechny texty obsaženy také v právě uvedeném krakovském a muzejním rukopisu. Kromě Akvina jsou dokonce zapsány pohromadě (pouze v jiném pořadí).²³⁹ Dále se s Akvinem hojně setkáváme také v rukopisech,

²³⁶ Se spisem *Thesaurus pauperum* Petra Hispánského však nemá žádnou souvislost. Tento titul se používal pro sbírky různorodých lékařských spisů, také v německé literatuře existuje kompendium stejného názvu bez jakékoli závislosti na Petrovi Hispánském (srov. HAAGE, B. D. – WEGNER, W. *Deutsche Fachliteratur*, s. 204; dále k tématu TELLE, Joachim. *Petrus Hispanus in der altdeutschen Medizinliteratur: Untersuchungen und Texte unter besonderer Berücksichtigung des „Thesaurus pauperum“*. Heidelberg 1972). Jedná se o pěkně zdobený pergamenový rukopis, který zaujal Dobrovského i Jungmanna. Jeho fragmenty se dochovaly v Brně, MZA G 10 307 (zde na f. 16r–25v dle nového číslování dochovaného fragmentu, f. 60r–69v dle původní foliace) a konec v tzv. Schürerovském zlomku KNM 1 Ac 82 (zde f. 70r–v). O rukopisu referoval také FLAJŠHANS, Václav. *Klasobraní po rukopisích. I. Poklad chudých*. VČA 10, 1901, s. 598–599 a VLČEK, J. *Dějiny*, s. 194, který *Poklad chudých* nesmyslně označuje za překlad „Aquinova spisu *Thesaurus pauperum*“. Spunar pod položkou *Poklad chudých* eviduje několik rukopisů, většina z nich však obsahuje pouze Akvina (SPUNAR, P. *Repertorium*, 2, s. 136–137). Rozsahem odpovídá brněnskému rukopisu zřejmě jen rukopis kapitulní G XXI. K brněnskému rukopisu TOŠNEROVÁ, Marie. *Rukopisné fondy archivů v České republice*. K tisku připravil Pavel Brodský aj. Praha 1998, s. 47.

²³⁷ K němu v kapitole I.3.6.

²³⁸ Shodně s muzejním kodexem III F 25, f. 77r–89r, kde je připisováno nějakému mistru Bonifácovi, a III F 53, f. 63r–67v (na tento rukopis upozorňuje ČERNÁ, A. M. *Český lékařský rukopis*, s. 115). Ve druhém z nich (tzv. Vnoučkův sborník lékařsko-hospodářský) opět vidíme i herbář s inc. *Galganum* a Akvina. V latinské podobě se toto regimen dle měsíců dochovalo např. v muzejním kodexu IV H 28, f. 124v–131v.

²³⁹ Srov. s. 173–214 krakovského kodexu na VW (viz pozn. 103), Akvin je již na s. 99–107.

v nichž jsou zapsána *Jádra*,²⁴⁰ ani zde však nebývá toto regimen považováno za Křišťanovo. Jestliže jej tedy Zíbrt,²⁴¹ Gellner,²⁴² Wižďálková²⁴³ a jiní považovali za „zdravovědu Křišťanovu“, bylo to na základě výše zmíněných, velmi pozdních opisů, které celou *Františkánovu kompilaci* (včetně Akvina) označují chybně jako Křišťanovu, a také na základě starých tisků, o nichž bude právě řeč.

I.3.8 Tištěné Lékařské knížky

Titul *Lékařské knížky*, s nímž jsme se setkali u některých rukopisů *Františkánovy kompilace*, v nichž se celá sbírka mylně připisuje Křišťanovi z Prachatic, se ustálil rovněž pro tiskem vydávaný populárně naučný lékařský sborníček. Ani ten, stejně jako rukopisná tradice, nemusí mít vždy pevnou skladbu. Jeho titul ve většině vydání prohlašoval, že zde sebrané spisy pocházejí od Mistra Křišťana a jiných významných lékařů. Např. v titulu k prvnímu vydání z roku 1544 se praví: *Lékařské knížky z mnohých knih lékařských vybrané Mistra Křišťana a jiných proti neduhom a nemocem rozličným v jistých kusích zprubované, každému potřebné i užitečné*. Někdy se proto, jak jsme již zmínili, můžeme setkat v odborné a populárně naučné literatuře s nepatřičným zjednodušením, kdy se hovoří o tištěných *Lékařských knížkách* Křišťana z Prachatic,²⁴⁴ a to kvůli modernímu přetisku druhého vydání *Lékařských knih* z roku 1553, který vydala v roce 1975 Zdeňka Tichá pod matoucím titulem *Lékařské knížky Mistra Křišťana z Prachatic z mnohých vybrané*.²⁴⁵

Je známo pět vydání *Lékařských knížek*, která se dochovala celkem ve zhruba dvou desítkách exemplářů.²⁴⁶ Nejdůkladnější poučení o obsahu

²⁴⁰ V *Jádrech* bývá někdy na konci doplněno o recepty proti moru, a proto bývá v titulu označeno celé jako protimorové regimen (*Počíná se lékařství a zpráva, která se má zachovati ve zdraví zvláště v mor od zlého povětří etc.*), ačkoli žádná z pasáží původního Akvina nemá s morem žádnou spojitost.

²⁴¹ ZÍBRŤ, Č. *Staročeská tělověda*, s. 17–23.

²⁴² GELLNER, G. *Jan Černý*, s. 150.

²⁴³ WIŽĎÁLKOVÁ, B. *Glosy na okraj*, s. 480–481.

²⁴⁴ Např. MAIWALD, V. *Geschichte der Botanik*, s. 9; GELLNER, G. *Jan Černý*, s. 94; HADRAVOVÁ, A. *Mistr Křišťan*, s. 15; BOUBÍN, J. *Písemnictví*, s. 502; ZILYNSKÁ, B. *Křišťan z Prachatic*, s. 595; ČERNÁ, A. M. *Staročeské názvy*, s. 22 aj.

²⁴⁵ S tímto zjednodušením se pracuje také v úvodu k tomuto vydání (s. 29–36) a v ediční poznámce (s. 183–184).

²⁴⁶ Jejich přehled viz TOBOLKA, Zdeněk Václav. *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století. II: Tisky z let 1501–1800*. V Praze 1948, č. 4587–92 (pod

jednotlivých vydání, o shodách a rozdílech mezi nimi podává B. Wižďálková ve své skromně nazvané studii *Glosy na okraj Lékařských knih Mistra Křišťana*, přinášející mnoho zásadních postřehů a poznatků ohledně autorství jednotlivých textů, které byly součástí *Lékařských knížek*.²⁴⁷ My se k nim vrátíme ještě později v samostatné kapitole, abychom posoudili, zda maličký herbář, který byl součástí některých vydání, má nějaký vztah ke Křišťanovu latinskému *Herbariu*. Zde se o *Lékařských knížkách* zmíníme spíše povšechně, abychom je mohli vymezit oproti tradici rukopisné. Vycházet budeme z vydání z roku 1975, které pro naše účely zcela postačuje.

Prvním textem je stručné *regimen sanitatis* s incipitem *Píše jeden mudrlec, člověk jsa zdráv...* (s. 41–43), následuje přehled receptů na nemoci od hlavy až k patě, na konci doplněný o rady proti epilepsii, léky na popáleniny, dětské nemoci, poranění od zvířat (hlavně kousnutí vzteklého psa). Na s. 123–132 je otištěn spis *o rozličných mastech*, po něm (s. 133–142) *regimen sanitatis* dle měsíců v roce, spis o pouštění krve (s. 143–156), pojednání o znameních k smrti a ke zdraví (s. 157–160), tři velmi krátké návody – na posouzení vhodnosti pouštění žilou u pacienta (s. 161), na použití dryáku (s. 162), na léčebné využití vína páleného (s. 163–164). Teprve poté je otištěn jediný text, o němž se výslovně praví, že je Křišťanův – *Pravidlo zdraví lidského složení Mistra Křišťana* (s. 165–177), posledním textem je *Jiná zpráva a naučení o tom, jak lidé se mají chovati*, tedy další *regimen sanitatis* (s. 178–181).²⁴⁸

Zdeňka Tichá ani v nejmenším nepochybovala o tom, že Křišťan byl skutečně autorem *Lékařských knížek* jako celku, a to dokonce v té podobě, v jaké vyšly tiskem.²⁴⁹ V její edici uvádí celou věc alespoň částečně na pravou míru Miloslav Matoušek, autor *Doslovu*, když zmiňuje Bartošův skeptický názor. Vzápětí však vyjmenovává několik kladných názorů na atribuci Křišťanovi z Prachatic.²⁵⁰ Oproti tomu Wižďálková považovala jeho autorství za nesporné pouze v případě tzv. Pravidla k zachování dobrého zdraví, které bylo

poslední položku – č. 4592 – je chybně zařazen jiný tisk); HORÁK, František – WIŽĎÁLKOVÁ, Bedřiška. *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století. Dodatky. Díl II: Tisky z let 1501–1800. Část IV*. V Praze 1998 (pod stejnými čísly), online verze je dostupná na <<http://www.knihopis.cz/>>. Další exemplář, neevidovaný v *Knihopisu*, uvádí SPUNAR, P. *Repertorium*, 1, s. 122.

²⁴⁷ WIŽĎÁLKOVÁ, B. *Glosy na okraj*, s. 475–503.

²⁴⁸ Tyto zdravotní vědy vydal ZÍBRT, Č. *Staročeská tělověda*, s. 18–23.

²⁴⁹ Srov. TICHÁ, Zdeňka. *Cesta starší české literatury*. Praha 1984, s. 140; a dále v úvodu (s. 29–36) a v ediční poznámce k novému vydání (*Lékařské knížky*, s. 183–184).

²⁵⁰ Tamtéž, s. 206.

tištěno jednak samostatně, jednak jako součást *Lékařských knížek*. Argumentem pro ni bylo dochování tohoto textu v roudnickém rukopisu *Františkánovy kompilace* VI Fe 7, který je celý, ovšem jak jsme viděli nesprávně označen *expressis verbis* jako Křišťanův.²⁵¹ Ve skutečnosti mají tištěné *Knížky* s neznámým Františkánem shodného velmi málo. Je to právě a jen dietetický oddíl nazvaný *Jiná zpráva a naučení* (s. 178–181), který v edici Aleny Černé najdeme na s. 54–57 – je to tedy náš starý známý Akvin. Zdá se však, že i úvodní dietetické pojednání *Píše jeden mudřec...* (s. 41–43) vzniklo přepracováním Akvina. Více shod najdeme v jiných lékařských sbírkách, konkrétně ve sbírce dochované ve zmíněném krakovském rukopisu B 1497 knížat Czartoryských, muzejním rukopisu II H 4 a v brněnském *Pokladu chudých* v rukopisu MZA G 10 307. Shody se objevují v patologické části *Knížek*, tedy v katalogu nemocí, všude tam, kde najdeme bližší charakteristiku nějaké nemoci (příčiny, druhy, příznaky). Jedná se o tytéž popisy, které jsou součástí uvedených rukopisů, včetně receptů: závrať hlavy (s. 45 u Tiché), zimnice – studená nemoc (s. 76–77), souchotiny (s. 79), červená nemoc (s. 97), dna (s. 101–102).²⁵² U ostatních nemocí jsou v tisku uvedeny pouze recepty (bez definice nemoci a jejích příčin), v nich se však žádné shody s dalšími recepty vyjmenovaných rukopisných sbírek nenašly. Posledním shodným textem je opět Akvin (s. 178–181).²⁵³ Již jsme řekli, že Alena Černá považuje sbírky dochované v krakovském a muzejním rukopisu ve srovnání s *Jádrem* za starší. Nemluví však o tom, že by tu mohla být i jistá souvztažnost. Jestliže totiž porovnáme tištěné *Lékařské knížky* s *Jádrem*, zjistíme, že nejsou ničím jiným než jeho zestručněnou podobou,²⁵⁴ na což sice upozornil již Bartoš, ale i tento jeho názor zcela zapadnul.²⁵⁵ Uvedené rukopisy, jejichž části *Lékařské knížky* obsahují, by tedy mohly představovat prazáklad, z něhož se potom v druhé polovině 15. století *Jádro* vytvářelo.

²⁵¹ WIZDÁLKOVÁ, B. *Glosy na okraj*, s. 480–481.

²⁵² V rukopisu B 1497 jsou tyto pasáže na s. 202–214, recepty proti třem druhům zimnice se v kodexu opakují ještě znovu na s. 268–270. Některé popisy nemocí jsou zapsány také v rukopisu KNM I H 53, který je v *Repertoriu* uveden mezi rukopisy obsahujícími *Lékařské knížky*.

²⁵³ V rukopisu B 1497 se jedná o s. 99–107.

²⁵⁴ Najdeme v něm všechny texty s výjimkou úvodního regimina *Píše jeden mudřec...* a s výjimkou *Pravidla zdraví lidského složení* (následný Akvin již v *Jádro* přítomen je).

²⁵⁵ Dle něho se Křišťanovo jméno dostalo do tisku jen nějakým nedopatřením (BARTOŠ, F. M. *Z lékařského písemnictví*, s. 325).

I.3.9 Konec mýtu

Jestliže vše shrneme, v rámci rukopisné tradice se pod titulem *Lékařské knížky Křišťana z Prachatic* někdy mylně tradovala *Františkánova kompilace*, v rámci tradice tištěné zase *Jádro*. Nemáme důvod domnívat se, že by přímo od Křišťana mohlo pocházet některé z drobných pojednání, která byla součástí těchto sbírek. Jednak nemáme oporu v jeho spisech latinských, že by daná témata zpracovával, a jednak u velké části těchto pojednání již jsou prameny známy. Z jeho latinských spisů nabízí jistou výzvu snad jen traktát *De sanguinis minucione*, jehož možný vliv na drobná naučení o pouštění krve, která se tradovala v *Jádru*, by měl být prověřen. Dle Erbena se Křišťanovo latinské pojednání sice uplatnilo také ve Františkánově sborníku, vydaný rukopis ani jeho rukopisy variantní však pojednání o pouštění krve neobsahují a ani v žádném dalším známém rukopisu zapsáno není.²⁵⁶ U příslušného oddílu tištěného *Jádra* Wižďálková identifikovala jako předlohu traktát Jana Berky z Chocně.²⁵⁷ Ten se však narodil v době (r. 1494), kdy byla sbírka zvaná *Jádro* již hojně opisována. Buď tedy je tento vztah opačný a naopak *Jádro* bylo pramenem Berkovým, nebo se musí tento oddíl v rukopisné a tištěné tradici výrazně odlišovat.²⁵⁸ Jak jsme již řekli v kapitole I.2.1, srovnávání Křišťanova latinského *De sanguinis minucione* s Berkovým pojednáním na totéž téma ukázalo na řadu shodných pasáží. Celý tento okruh pramenů – Křišťan, Berka, *Jádro* rukopisné a *Jádro* tištěné (alias *Lékařské knížky*) – by tedy měl být podroben dalšímu zkoumání.

Vlček v souvislosti s Křišťanem praví: „I jiné, cizí snůšky podobné šly pod jeho jménem, dodávající si jím vážnosti a ceny.“²⁵⁹ Svůj výrok sice nesměřoval na *Lékařské knížky*, u nichž v Křišťanovo autorství věřil, ale jak jsme viděli, můžeme za „cizí snůšky“ označit právě tento soubor. Jestliže se s Křišťanem v některém ze staročeských lékařských sborníků setkáme, tak pravděpodobně jen jako s autorem, lépe řečeno domnělým autorem některých receptů. Recepty pod jeho jménem kolovaly především v česky psaných textech a údaje o několika kodexech, v nichž se objevují, nashromáždil Spunar.²⁶⁰ Z obsahového hlediska se Křišťanovým receptům věno-

²⁵⁶ ERBEN, K. J. *Výbor*, 2, sl. 446–447.

²⁵⁷ WIŽĎÁLKOVÁ, B. *Glosy na okraj*, s. 488–489.

²⁵⁸ Ve srovnávaném rukopisu MZA G 10 120 jsou jak odlišné, tak shodné pasáže. Je otázkou, jak proměnlivá je tato pasáž v jednotlivých rukopisech.

²⁵⁹ VLČEK, J. *Dějiny*, s. 194.

²⁶⁰ SPUNAR, P. *Repertorium*, 1, s. 120–121. K nim lze dodat ještě rukopis muzejní II H 46

val David Tomíček, kterému se podařilo nashromáždit dvacet takových dokladů.²⁶¹ Křišťan z Prachatic je tak dle něho ve sledovaném korpusu textů nejčastěji zastoupenou osobností pražské univerzity.²⁶² Jestliže tedy můžeme o Křišťanovi z Prachatic uvažovat jako o česky píšícím učenci, týkalo by se to pouze oblasti receptů, které mohl předávat svým pacientům. Většina těchto receptů je však známá z poměrně pozdních zápisů, což opodstatněnost jeho autorství problematizuje, a použijeme-li slov Boženy Wižďálkové, Křišťanovo autorství tu je „jen věci víry“.²⁶³

I.4 Kdy a jak Křišťan psal

Křišťanovo zapojení do duchovního a politického života tehdejší doby, které mu umožňovala a které si mnohdy snad i vynucovala jak svatomi-chalská fara, tak jeho vysoké univerzitní funkce, bylo velmi intenzivní, až se naskytá otázka po časových souvislostech Křišťanovy spisovatelské činnosti. Kdy se tedy Křišťan věnoval svým oblíbeným oborům? A je vůbec možné, aby si při své profesní vytíženosti mohl dovolit překládat svoje či cizí spisy do češtiny, jak se často traduje?

Nejprve k otázce první – kdy byla sepsána jeho nejrozsáhlejší díla. Nic asi nelze namítat proti Jakubcovu tvrzení, že Křišťan „v klidnějších dobách, znechutiv si patrně spory náboženské, zasedal nejraději k svým studiím vědeckým“.²⁶⁴ Těmito „klidnými dobami“ však jistě nebyly především ty, v nichž musel Křišťan opustit Prahu – v letech 1422 (po smrti Jana Želivského) a dále 1427–1429 (znovu zpět byl nejpozději v březnu 1430), jak se někdy soudí. Dokonce toto období nelze vymezit ani celými 20. léty 15. století, jak píše Zdeněk Nejedlý.²⁶⁵ V obou obdobích, kdy Křišťan nuceně pobýval mimo Prahu, nepochybně čas na intelektuální činnosti měl, a ačkoli především na přelomu dvacátých a třicátých let spisovatelsky rozhodně nezašel, řada jeho obsáhlejších pojednání pochází z doby daleko starší.

s *Jádrem*, který eviduje až nový Dragounův katalog (DRAGOUN, Michal. *Soupis středověkých rukopisů z dodatků ke katalogům F. M. Bartoše, J. Vašici a J. Vajse*. Praha 2011, s. 38–40). Zde zapsané recepty jsou však známy i odjinud.

²⁶¹ TOMÍČEK, D. *Víra, rozum a zkušenost*, s. 71–75.

²⁶² Tamtéž, s. 71.

²⁶³ WIŽĎÁLKOVÁ, B. *Glosy na okraj*, s. 488.

²⁶⁴ JAKUBEC, J. *Dějiny literatury české*, s. 445.

²⁶⁵ NEJEDLÝ, Z. *Křišťan z Prachatic*, s. 187–188.

Prvním z nich je *Herbarius*, který býval dříve datován až do druhého desetiletí 14. století s odkazem na dva opisy z let 1416 a 1419. *Herbář* býval dokonce uváděn buď jako Křišťanovo nejvýznamnější latinské dílo,²⁶⁶ nebo alespoň jako jedno z nich. Býval tedy považován spíše již za dílo zralého a zkušeného autora. Jak již bylo naznačeno v kapitole I.1, druhá redakce *Herbáře* se dochovala také v rukopisu, který obsahuje dataci již do roku 1399, přičemž opis samotného *Herbáře* mohl vzniknout i o něco dříve než v tomto roce. Tvrzení Gundolfa Keila, který mluví o roku 1405 jako o časové hranici, kdy začíná Křišťanova spisovatelská éra, aniž by se vyjádřil o důvodech pro toto datum,²⁶⁷ musíme tedy odmítnout. *Herbář* nejspíše vznikl z Křišťanova osobního zájmu a nadšení pro toto téma, které ho zaujalo při výuce farmakologie, vyučované již v bakalářském studiu.²⁶⁸ V každém případě, jak vyplývá z pozdějšího výkladu, se jedná o spis silně závislý na několika málo pramenech (s poněkud naivním, zřejmě autentickým prologem), v němž se ještě neprojevují žádné osobní lékařské zkušenosti kompilátora. Je však velmi pravděpodobné, že české názvy léčiv připojil k jednotlivým latinským heslům sám Křišťan.

Rovněž datování dalšího Křišťanova spisu, tentokrát matematického, bylo v poslední době posunuto, i když v opačném směru časové osy. *Algorismus prosaycus* vznikl podle F. J. Studničky již asi roku 1400.²⁶⁹ Editorka nového kritického vydání *Algorismu*, Zuzana Silagiová, však posouvá tuto dataci o něco dále, neboť předpokládá, že dochovaný Křišťanův komentář k učebnici Jana de Sacrobosco z roku 1409 byl jakousi přípravnou prací na vlastní učebnici, která tedy vznikla nejdříve po tomto roce, zřejmě někdy ve druhém desetiletí 15. století, a která je již samostatným přepracováním *Algorismu* Janova i dalších pramenů.²⁷⁰ Dle Luboše Nového však „nemůžeme již nyní přesně odlišit, co nového Křišťanův výklad přinesl; v jeho době se drobné úpravy výkladu i početních postupů objevovaly ve velkém množství obdobných rukopisů a není jasné, které z nich byly Křišťanovi přístupné.“²⁷¹

²⁶⁶ SVOV, BERÁNEK, K. *O počátcích*, s. 77–78.

²⁶⁷ KEIL, G. *Der Pest-»Brief*, s. 143, pozn. 22.

²⁶⁸ HLAVÁČKOVÁ, L. – SVOBODNÝ P. *Dějiny pražských lékařských fakult*, s. 15.

²⁶⁹ Přehled literatury s touto datací viz SILAGIOVÁ, Z. *Algoristické traktáty*, s. XXI, pozn. 53; dále toto datum dle Studničky uvádějí i WINTER, Zikmund. *O životě na vysokých školách pražských knihy dvojce. Kulturní obraz 15. a 16. století*. Praha 1899, s. 345; *Výbor*, 2, s. 588; SPUNAR, P. *Repertorium*, 1, s. 124.

²⁷⁰ SILAGIOVÁ, Z. *Algoristické traktáty*, s. XXII–XXIII, XXVI–XXIX.

²⁷¹ NOVÝ, Luboš a kol. *Dějiny exaktních věd v českých zemích do konce 19. století*. Praha 1961, s. 17 (kap. o matematice Luboše Nového); podobně i TICHÁ, Z. *Úvod*, s. 28.

Křišťanovy proslulé spisy o astrolábu jsou jakožto produkt výuky v roce 1407 staršího data než *Algorismus*.²⁷² Křišťanovo pojednání sice nese stopy spisu o astrolábu připisovaného mylně židovskému astronomovi Mášá'alláhovi († 815) a ve skutečnosti sepsaného až ve 13. století, ale v zásadě se jedná o samostatně zpracované dílo.²⁷³ Výsledný text ukazuje, že Křišťan byl v roce 1407 již zkušeným astronomem, který dokázal sestavit velmi přehledný popis stavby a užití astrolábu, výborně sloužící k didaktickým účelům.²⁷⁴ Kvality spisů *De compositione astrolabii* a *De usu astrolabii* ostatně dokazují jak vysoké počty dodnes dochovaných kopií, tak i skutečnost, že jeho výkladu použil slavný vídeňský astronom Johannes von Gmunden († 1442), který Křišťanovy spisy přepracoval a výrazně rozšířil.²⁷⁵ V pozdější tvorbě se Křišťan již k astronomii nevrátil, dle Aleny Hadravové proto, že byl příliš zaměstnán jako politik a lékař.²⁷⁶

V době svých mimopražských pobytů ve 20. létech měl tedy Křišťan-spisovatel již leccos za sebou. Obě tato období strávil v Jindřichově Hradci u tehdy ještě mladého Menharta z Hradce (nar. 1398), který mu byl blízký svým odporem k radikálním husitům. V prvních politických „prázdninách“ mohla vzniknout dochovaná replika k protihusitsky zaměřenému proroctví mistra Jana Pařížského, které se samo nedochovalo. Replika je datována právě do roku 1422, je psána česky a obsahuje i latinskou parafrázi Janova textu.²⁷⁷ Dle Tiché se v této době Křišťan zabýval i vědeckým studiem.²⁷⁸ Během druhého mimopražského pobytu se Křišťan pustil do intenzivnější práce. Jejím výsledkem byly jednak tabulky pro pouštění krve sestavené v roce 1428 a jednak, a to především, pojednání *De sanguinis minucione*. Podobné pouštěcí tabulky však Křišťan sestavoval nepochybně již dříve. Je pravděpodobné, že se šířily na volných listech a jejich vázanost na konkrétní dobu zřejmě způsobila, že se nám nedochovaly. Křišťanovo stěžejní dílo v oblasti lékařství – *De sanguinis minucione* – je datováno do roku 1430. Datace zapsaná hned v pěti rukopisech se musí vztahovat k době dokončení celého pojednání, nikoli k době, kdy vznikaly

²⁷² HADRAVOVÁ, A. *Mistr Křišťan*, s. 40.

²⁷³ Tamtéž, s. 40–41.

²⁷⁴ Tamtéž, s. 40, 53.

²⁷⁵ Tamtéž, s. 78. Jeho verzi vydala rovněž A. Hadravová tamtéž, s. 323–373.

²⁷⁶ Tamtéž, s. 14.

²⁷⁷ Vydali a komentovali HADRAVOVÁ, Alena – ČERNÁ, Alena M. – HOMOLKOVÁ, Milada – HADRAVA, Petr. *Replika M. Křišťana z Prachatic k proroctví M. Jana Pařížského*. LF 123, č. 1–2, 2000, s. 40–51.

²⁷⁸ TICHÁ, Z. *Úvod*, s. 24.

tyto opisy. Za kapacitu v oblasti pouštění krve byl však Křišťan považován, jak jsme řekli, ještě za života svého přítele Albíka z Uničova († 1426), který se na svého kolegu odvolával prokazatelně v roce 1422.²⁷⁹ Již bylo uvedeno, že v Jindřichově Hradci měl Křišťan také čas dohlédnout na vznik lékařského sborníku, který mohl mít rozsah rukopisu pařížského nebo minimálně rukopisu hamburského, v nichž se dochoval *Herbář*. Pařížský rukopis obsahuje u *Antidotáře* dataci až do roku 1432, kdy měl být tento výtah ze slavného *Antidotaria Nicolai* pořízen (*Et sic est finis antidotarii compilati per magistrum Cristannum de Prachatycz anno domini millesimo CCCC° XXXII, feria III^a post Johannis Baptiste, in Nova Domo per manus Sigismundi de Hradecz Regine*, f. 88r). Datace se tedy buď vztahuje ke vzniku opisu Zikmunda z Hradce Králové, nikoli k době dokončení *Antidotáře*, nebo musíme počítat s tím, že se do Jindřichova Hradce vracel Křišťan opakovaně i v pozdějších letech. Jisté je, že Jindřichův Hradec byl líhništěm nových opisů – máme odtud, jak jsme již řekli, i jeden z opisů *De sanguinis minucione* z roku 1433. Vzhledem k explicitu pařížského rukopisu a vzhledem ke skutečnosti, že se nedochoval žádný opis ze starší doby, musíme prozatím *Antidotář* považovat za pozdní dílo, které je překvapivě velmi závislé na svém hlavním prameni. Křišťanovým vlastním vkladem by mohlo být pouze několik hesel, které se v nejběžnější verzi *Antidotaria Nicolai* netradovaly, ale nelze vyloučit, že pracoval s nějakým širším zněním *Antidotaria*.

I když je tedy jasné, že v politicky nejexponovanějších obdobích svého života nemohl mít Křišťan čas na psaní obsáhlejších spisů, minimálně jeden v každé dekádě svého dospělého života připravit zvládl. Konkrétně lékařství se věnoval více pouze na začátku a na konci svého produktivního života. S ohledem na jeho kariéru je nutno počítat s tím, že prakticky po celý život produkoval také velké množství drobných textů, ať již povahy úřední, či soukromé (listy, recepty, přípravy na kázání apod.).

Na závěr zůstává otázka, zda mohl Křišťan psát své odborné spisy česky. Jelikož se v minulosti běžně věřilo, že je autorem českých *Lékařských knížek*, není divu, že bývaly zveličovány jeho zásluhy o rozvoj českého odborného názvosloví, jehož průkopníkem měl být – např. Alena Černá píše: „Křišťan je nepochybně osobnost, která vnesla český jazyk do lékařské vědy.“²⁸⁰ Podobně pochvalný tón zaznívá také v *Dějínách Univerzity Karlovy*,²⁸¹ v publikacích

²⁷⁹ Rukopisy spisu *Medicinale* viz ŘÍHOVÁ, M. *Dvorní lékař*, s. 173–174.

²⁸⁰ ČERNÁ, A. *Staročeské názvy*, s. 22.

²⁸¹ SVOBODNÝ, P. *Lékařská fakulta*, s. 198.

Průvodce po dějinách staročeské literatury,²⁸² *Husitské století* („Ačkoli většina jeho lékařských pojednání byla stále ještě psána latinsky, objevily se vedle nich i jazykově české práce, a to vůbec první svého druhu, takže jejich autora lze pokládat za průkopníka česky psané lékařské literatury i za jednoho z tvůrců českého lékařského názvosloví.“)²⁸³ či v edici Aleny Hadravové („Křišťanovo průkopnictví i následná popularita jeho lékařských spisů spočívala mj. právě ve výběru jazyka: jeho práce z oblasti medicíny psané česky a zamýšlené jako praktická pomoc jsou v české literatuře vůbec prvními svého druhu.“).²⁸⁴ Křišťan byl vlivem dobové ideologie považován i za člověka, který soucítil s chudým lidem, pro který psal a upravoval pro něho některá svá doporučení: „Je nutno zdůraznit (a to bylo nepochybně dědictví husitského úsilí), že jeho Lékařské knížky byly psány česky, že dovedl psát srozumitelně i pro širší vrstvy a že přímo programově počítal také s nemajetnými lidovými vrstvami jako uživatelkami jeho lékařských rad“;²⁸⁵ „napsal své Lékařské knížky česky, neboť chtěl, aby sloužily lidu jeho země“.²⁸⁶ Nebudeme zde znovu vypočítávat všechny autory, kteří pracovali s tezí, že *Lékařské knížky* jsou Křišťanovým dílem a *eo ipso* že Křišťan psal česky. Někdy se sice mluví o tom, že byl autorem pouze některých částí *Lékařských knížek*, to se však zatím nepodařilo prokázat u žádné z jejich částí. Pokud jde o latinský *Herbář* a o jeho různá staročeská zpracování, ani tam nelze uvažovat o možnosti, že by původcem překladu byl sám Křišťan, jak si ukážeme v následujících kapitolách. Vlček měl však pravdu v tom, že Křišťan sám mohl zařadit do latinského znění *Herbáře* české ekvivalenty u jmen jednotlivých léčiv. To však ještě neznamená, že jeho jméno stojí na počátku české lékařské terminologie. Křišťan se tak pouze zapojil do proudu starších snah, reprezentovaných různými vokabuláři a v neposlední řadě dílem Klaretovým.

Nepochybně je jeho dílem česky psaná replika na proroctví Jana Pařížského. Tu ale nemůžeme považovat za odborný text. I kdybychom astrologii tohoto období jako odbornou disciplínu chápali, což by jistě vzhledem k jejímu těsnému sepětí s astronomií bylo možné, v replice jde spíše o obranu husitství než o astronomicko-astrologické důkazy proti Janovu proroctví.²⁸⁷

²⁸² HRABÁK, Josef – JEŘÁBEK, Dušan – TICHÁ, Zdeňka. *Průvodce po dějinách české literatury*. Praha 1976, s. 84, 92.

²⁸³ BOUBÍN, J. *Pisemnictví*, s. 502.

²⁸⁴ HADRAVOVÁ, A. *Mistr Křišťan*, s. 26.

²⁸⁵ TICHÁ, Z. *Úvod*, s. 29.

²⁸⁶ MATOUŠEK, M. *Doslov*, s. 208.

²⁸⁷ HADRAVOVÁ, A. *Mistr Křišťan*, s. 25. Edice viz pozn. 280.

O Křišťanovi se také mluvilo jako o překladateli tzv. Salicetova a Rhazesova ranného lékařství, tedy dvou ve středověku velmi používaných chirurgických pojednání. Překlady připsal Křišťanovi vydavatel staročeských verzí Karel Jaromír Erben:²⁸⁸ „... sotva chybíme, přičteme-li tuto práci... nejznámějšímu spisovateli lékařskému doby té, mistru Křišťanovi z Prahatic...“ Odvolává se přitom na tzv. Naučení, kterak člověk poznati má na raněném, umře-li čili nic, které je v rukopisu NK XVII H 23 uvedeno jako Křišťanovo.²⁸⁹ I kdybychom optimisticky uznali, že tento krátký text (f. 115r–116r), který je součástí tohoto staročeského lékařského sborníku, pochází od Křišťana, a to přímo ve své staročeské verzi, nelze z toho vyzovovat Křišťanovo autorství překladu obou slavných ranných lékařství. V Erbenově duchu mluví také Špott,²⁹⁰ Jireček²⁹¹ či Weiss.²⁹² V pozdější literatuře se setkáme spíše s názorem, že Křišťan byl iniciátorem těchto překladů – např. u Vojtové,²⁹³ Niklíčka,²⁹⁴ Černé,²⁹⁵ Svobodného a Hlaváčkové.²⁹⁶ Ani toto mínění však nelze nijak doložit, a proto se zdá zatím jako nepříjemnější pohled Jakubcův či Vlčkův, který svou střízlivostí odpovídá tomu, co zatím o Křišťanovi víme – totiž že uvedené překlady mu byly přiřčeny neprávem, jen díky jeho slavnému jménu.²⁹⁷

Na závěr tedy jen shrneme, že za prvé staročeské *Lékařské knížky* nejsou Křišťanovým dílem, za druhé Křišťan sám nepřekládal do češtiny cizí texty a za třetí ani své vlastní odborné práce nepsal česky. Všechna jeho odborná pojednání byla sepsána výhradně latinsky (což ostatně tvrdil již Gustav Gellner),²⁹⁸ nicméně minimálně jedno z nich – *Herbář* – bylo již za Křišťanova života přeloženo do češtiny, jak o tom budeme mluvit v kapitole V.2.

²⁸⁸ ERBEN, Karel Jaromír. *Připomenutí*. In: Rhazesovo Ranné lékařství. Z rukopisu věku patnáctého k tisku zredigoval Karel Jaromír Erben. V Praze 1864, s. IV.

²⁸⁹ Rukopis obsahuje i několik receptů připisovaných Křišťanovi, vydal je RUDA, Josef. *Knihy ranné velikých mistrů. Rukopis z druhé polovice XV. století*. ČLČ 13, 1874, s. 64, 88, 129, 130, 132. Dále k nim TOMÍČEK, D. *Víra, rozum a zkušenost*, s. 71–75. Po jazykové stránce rozebírala rukopis ČERNÁ, A. M. *Lékařský sborník o chirurgii*, s. 41–47.

²⁹⁰ ŠPOTT, Jan. *Nástin vývinu umění lékařského v Čechách až do polovice XVII. století*. ČLČ 19, 1880, s. 512.

²⁹¹ JIREČEK, J. *Rukověť*, 1, s. 420.

²⁹² WEISS, Vilém. *Dějiny chirurgie v Čechách*. V Praze 1891, přetisk V Praze 2007, s. 6.

²⁹³ VOJTOVÁ, M. *Dějiny československého lékařství*, s. 136.

²⁹⁴ NIKLÍČEK, L. *Přehled dějin českého lékařství*, s. 8.

²⁹⁵ ČERNÁ, A. M. *Staročeské názvy*, s. 22.

²⁹⁶ SVOBODNÝ, P. – HLAVÁČKOVÁ, L. *Dějiny lékařství*, s. 56; HLAVÁČKOVÁ, L. – SVOBODNÝ, P. *Dějiny pražských lékařských fakult*, s. 19.

²⁹⁷ VLČEK, J. *Dějiny české literatury*, s. 194; JAKUBEC, J. *Dějiny literatury české*, s. 445.

²⁹⁸ GELLNER, G. *Jan Černý*, s. 152; *Výbor*, 2, s. 570.

115

Prach naučene maslo

Spatkylen zeleznyj ato tak
 sluho azt he bude getwenaty
 apocem vstodie zecy gen na
 kamery azahypayz gym atot
 kude nutne maslo hny azeneer
Přach lechly prodietly apot
 gyne villechyle lydy lecyz
 to wrychlasye mty gye aber
 bolešly. Takto he hyla wezmy
 ledel aztlug gen stobnye ypa
 lyz to natychem wahnj azale
 way wozem wodu amyselaj
 dohzioppul zeta schoway lupo
 aziebre atent prach chynye mit
 bezenshe bolešly dolnow i manwenem
Tato he pollada slawgenye
Cystia Cystana krenal
 ma glomiel poznaty natane
 nem vmizely gylj wyz ato
 Takto wezmy akšlym zlny a

Tzv. Naučení, kterak člověk poznati má na raněném, umře-li čili nic
 (zde uvedeno jako Křišťanovo), Národní knihovna ČR, Praha, XVII H 23, f. 115r.

Křišťan byl zřejmě po celý život praktikujícím lékařem, a nelze proto vyloučit, že jednotlivě tradované recepty pouštěl do oběhu také v českém jazyce, prokázat to však nelze. Léky si jistě zčásti vyráběl doma sám, jak bývalo v lékařské praxi zvykem, a recepty zadávané na výrobu u lékárníka bývaly psány latinsky.²⁹⁹ Spíše tedy lze uvažovat o tom, že jeho recepty šířili v češtině a opatřené jménem autority lidé z Křišťanova okolí – přátelé, lékárníci, pacienti.

I.5 „Člověk nad jiné učený“

Na zevrubné zhodnocení Křišťanovy osobnosti na základě dochovaných pramenů, a především jeho vlastních spisů si budeme muset ještě počkat. Jak bylo výše ukázáno, některé patetické nánosy, které se nabalily na jeho jméno, lze však odstranit již nyní. Slova tvořící nadpis této kapitoly jsou slova Vavákova. Milčický rychtář a nadšený vlastenec František Jan Vavák († 1816) se o Křišťana z Prachatic velmi zajímal. Křišťan byl přímo jeho „miláčkem“, jak píše Stanislava Hájková,³⁰⁰ z níž si na úvod vypůjčíme dvě Vavákovy oslavné charakteristiky Křišťana, dochované v jeho pozůstalosti: „Jsouce on Křišťan tak člověk nad jiné učený, vznešený a mistr celé Prahy, nad nějž učenějšího na ten čas v mistrech pražských nebylo...“, „... tento Cristián muž velice nábožný, učený, moudrý a nad míru vtípem obdařený...“.³⁰¹ Křišťanova posmrtná gloriola byla opravdu zářivá a díky vydávaným *Lékařským knížkám*, které nesly v titulu jeho jméno, se vztahovala především na jeho schopnosti v oblasti lékařství, které jednoduše shrnuje Lupáčovo *in medicinis excellens*.³⁰² Ani jeho znalosti astronomické nebyly nikdy zcela zapomenuty, ač spisy o astrolábu byly opisovány a vycházely pod cizími jmény.³⁰³ V jednom z čísel časopisu *Leipziger Literatur-Zeitung* byl v roce 1827 označen za prvního českého botanika,³⁰⁴ Vlček píše, že

²⁹⁹ Jakási *Remedia magistri Cristanni* jsou evidována v katalogu Reckovy koleje z doby kolem pol. 15. století (*Catalogi librorum vetustissimi*, s. 56, <T> 50).

³⁰⁰ HÁJKOVÁ, Stanislava. *Vavák a jeho pojetí českých dějin*. Český časopis historický 35, 1929, s. 368.

³⁰¹ HÁJKOVÁ, S. *Vavák*, s. 368–369.

³⁰² Viz zápis k datu 23. 5. 1438, k němuž nepřesně přiřadil Křišťanovo úmrtí Prokop Lupáč (*Rerum Boemicarum Ephemeris sive Kalendarium historicum... authore M. Procopio Lupacio*. Pragae: Georgius Nigrinus, 1584, f. 139v).

³⁰³ HADRAVOVÁ, A. *Mistr Křišťan*, s. 43–53.

³⁰⁴ *Leipziger Literatur-Zeitung* z 29. 12. 1827, s. 1, viz také pozn. 39.

„jeho ‚Lékařské knihy‘ a ‚Herbář‘, vedle matematických statí latinských, jsou v první polovici patnáctého věku, za obecného vzrušení náboženského, vzácnými u nás zjevy českých snah odborných“³⁰⁵ Jakubec: „učeneckou všestranností zastínil vrstevníky M. Křišťan z Prachatic, teolog, matematik, hvězdář a botanik-lékař v jedné osobě“³⁰⁶ Na druhou stranu s depektem o něm mluví Hasner: „... ein merkwürdiges Gemisch von Arzt, Priester und Staatsmann, nebenbei auch Mathematiker und Astronom... Die ärztliche Schriften des Christann... sind von keinerlei Bedeutung; es ist jedoch anzuerkennen, dass derselbe über den vielfachen politischen Schwankungen, denen er sonst unterworfen war, niemals seinen ärztlichen Beruf gänzlich vernachlässigte“³⁰⁷ Dle něho tedy Křišťanovy lékařské spisy nemají pražádný význam, a navíc ani své lékařské povolání nemohl kvůli svému zapojení do politiky Křišťan plně vykonávat.

Setkáváme se tak s celou škálou hodnocení, která se týkají Křišťanovy osoby – od naprostého podceňování jeho významu až po oslavování Křišťana jako zakladatele botaniky, vynikajícího lékaře, který psal česky a kterému záleželo i na chudších vrstvách společnosti. Žádné z těchto krajních hodnocení však neodpovídá realitě. Jeho posmrtná sláva se jistě nemohla vyvinout z nulového základu, na druhou stranu víme, že řada textů (i latinských) mu byla připisována neprávem, že česky nepsal, a že mu tedy nelze přičítat snahu o zpřístupnění vědy širším vrstvám obyvatelstva. Křišťan vzbuzoval nepochybně svými učeneckými kvalitami uznání již za svého života – již tehdy se hojně opisovaly jeho spisy, *Herbář* byl dokonce přeložen do češtiny. Jeho známost jakožto matematika a astronoma vyplývala z jeho téměř celoživotního působení učitele na artistické fakultě a byla podtržena jeho spisy z této oblasti. Jistě bylo také dobře známo, že působí jako dvorní astronom Václava IV. Jeho obliba jakožto lékaře však patrně neměla základ v jeho činnosti spisovatelské, neboť ta byla reprezentována po většinu jeho života pouze *Herbářem*, jehož praktická využitelnost, jak uvidíme, nebyla velká. Spis o pouštění krve vznikl teprve roku 1430. Jak intenzivně se Křišťan podílel na výuce na lékařské fakultě, nevíme. Nevíme ani, zda tu byl promován.³⁰⁸ Vzhledem k jeho účasti na výuce artistické fakulty a k řadě jeho univerzitních funkcí lze spíše předpokládat, že se na

³⁰⁵ VLČEK, J. *Dějiny české literatury*, s. 120.

³⁰⁶ JAKUBEC, J. *Dějiny literatury české*, s. 444–445.

³⁰⁷ HASNER, Josef. *Zur Geschichte der Medicin in Böhmen*. Vierteljahrsschrift für praktische Heilkunde 109, 1871, s. 135.

³⁰⁸ Promoce nebyla nutným zakončením lékařského studia (VOJTOVÁ, M. *Dějiny československého lékařství*, s. 129).

výuce lékařské fakulty podílel jen v omezené míře a nárazově, bylo-li toho třeba. Taková potřeba mohla jistě vzniknout po vydání dekretu kutnohorského a odchodu cizích mistrů z Prahy. Tím lze vysvětlit, proč nemáme téměř žádné doklady, které by potvrzovaly jeho příslušnost k lékařské fakultě. Lze se tedy domnívat, že Křišťanův lékařský věhlas plynul spíše z jeho reálné lékařské praxe (zaujetí pro praktickou část medicíny ostatně ukazují i náměty jeho spisů). Vzhledem k jeho společenskému postavení můžeme předpokládat, že měl řadu pacientů z vyšších vrstev a že si řadu z nich získal svou utrakvistickou angažovaností. Jeho lékařská proslulost jistě trvala ještě nějakou dobu po jeho smrti a přispěla k tomu, že mu byla v některých rukopisech připsána *Františkánova kompilace*. Ta potom tuto slávu živila v dalších stoletích, stejně jako tištěné *Lékařské knížky* (ve skutečnosti staročeské *Jádro*), zatímco jeho skutečné dílo – *Herbář* – se po jeho smrti opisovalo pouze anonymně. Ve staročeském překladu našel *Herbář* své čtenáře i v pozdějších staletích, na rozdíl od spisu *De sanguinis minucione*, který se po 15. století rukopisně zřejmě již dál nešířil, neboť byl nahrazen řadou podobných pojednání vydávaných tiskem (např. Jana Černého či Jana Berky z Chocně).³⁰⁹

Křišťanův význam lze poměřovat různě – můžeme vycházet z počtu disciplín, kterým se věnoval, či z jejich jisté exkluzivnosti (těmto disciplínám se nevěnovalo tolik učenců jako otázkám teologickým či filozofickým), z počtu spisů, které napsal, z počtu rukopisů, které se dochovaly... Ve všech těchto hlediscích by Křišťan nasbíral jistě poměrně vysoké hodnocení. Jeho zaujetí pro hned několik disciplín je na jedné straně obdivuhodné, na druhé straně není v pražském prostředí zcela ojedinělé. Zájem o lékařství šel často ruku v ruce se zájmem o přírodní vědy, což je vzhledem k úzkému sepětí medicíny a astronomie pochopitelné. Velké množství lékařsko-astronomických sborníků, dochovaných napříč celou Evropou, dokazuje, že o toto spojení témat byl mezi vzdělanými čtenáři zájem. Praha té doby generovala hned několik osobností, které se o přírodní vědy zajímaly a svůj zájem zhmotnily ve svých spisech, jak vidíme například u Havla ze Strahova, Jan Ondřejova zvaného Šindel či Jana z Borotína.³¹⁰ Orientace na obor jediný, s jakou se setkáváme v případě Albíka z Uničova, byla spíše výjimkou. Tím však nechceme Křišťanův význam bagatelizovat, jen mu dát jistou hranici. Za touto hranicí nesporně leží jeho

³⁰⁹ K oběma GELLNER, G. *Jan Černý*.

³¹⁰ Základní literatura k nim viz ŠMAHEL, F. *Mistři a studenti*, 2016, s. 147–148, 150, 151.

oceňování coby prvního českého botanika, neboť jeho *Herbář* není dílem botanickým,³¹¹ nýbrž lékařským.

Pokud jde o Křišťanův přínos v jednotlivých disciplínách, ten není možné zcela paušalizovat, neboť jako autor se Křišťan v rámci každé z disciplín zřejmě projevoval s jinou mírou samostatnosti. Dle Zdeňka Horského Křišťanovo dílo pokročilo „od těsné závislosti na autoritách k samostatnější vědecké práci“.³¹² To platí především pro spisy o astrolábu, kde se Křišťan projevil jako velmi originální autor. Rovněž u jeho spisu *De sanguinis minucione* se zatím zdá, že jde o poměrně velkou míru nezávislosti na starších pramenech. Jejich případnou identifikaci bohužel stěžuje velké množství středověkých pojednání na toto téma. Oproti tomu *Herbář* i *Antidotář* jsou silně závislé na svých pramenech, nelze tedy mluvit o jiném přínosu danému oboru, než že tyto zjednodušené výtahy přispěly k laicizaci obou oborů mezi vzdělanci-nelékaři, což v případě *Herbáře* platí dvojnásob, neboť byl přeložen do češtiny a našel tak širší čtenářský okruh. Dosavadní zjištění o pramenech Křišťanova matematického pojednání zatím ukazují, že *Algorismus* nelze jednoznačně zařadit ani do kategorie spisů originálních, ani do kategorie spisů čistě kompilačních. V každém případě Křišťan dokázal sestavit a sepsat všechny svoje spisy logicky a přehledně a již pro tyto vysoké didaktické kvality si zaslouží nemalé uznání.

Na závěr si dovolíme ještě zopakovat výrok Aleny Hadravové, který formulovala při práci s Křišťanovými astronomickými spisy: „víme, jak bylo nesnadné prozkoumat Křišťanovo astronomické dílo a kolik drobných oprav a zpřesnění dosavadní literatury každý ponor do pramenného materiálu přináší a znamená“.³¹³ Můžeme jen konstatovat, že totéž platí i pro ostatní oblasti Křišťanovy tvorby. I zde jakákoli drobná rukopisná sonda, ať již v oblasti *materia medica*, flebotomie či loimografie přinesla zcela nová a nečekaná zjištění, která lákají ke stále novým „ponorům“ zpřesňujícím naše znalosti o tomto známém pražském učenci doby Husovy.

³¹¹ To tvrdil např. Tříška (TŘÍŠKA, J. *Literární činnost*, s. 148; TÝŽ, *Životopisný slovník*, s. 65).

³¹² NOVÝ, L. *Dějiny exaktních věd*, s. 10 (kap. I od Zdeňka Horského).

³¹³ HADRAVOVÁ, A. *Mistr Křišťan*, s. 25.

II. MATERIA MEDICA V ANTICKÉ A STŘEDOVĚKÉ LITERATUŘE

II.1 Stručný úvod do terminologie

Materia medica je souhrnné označení pro veškerá léčiva přírodního původu, tedy léčivé prostředky (drogy) z říše rostlinné, živočišné a nerostné.³¹⁴ Ve středověku se drogy označovaly jako *simplicia* (tj. *simplicia medicamenta*, léky jednoduché) oproti lékům složeným (*composita* nebo také *antidota*), které nabyly na významu díky Galénovi a především jeho arabským následovníkům. Jednoduché léky se mohly užívat samy o sobě, případně jen jednoduše připravené (vařením, louhováním apod.), zatímco *composita* se uměle vyráběla vždy z více *simplicii* (jejich počet mohl jít do desítek) a dalších složek.³¹⁵ *Materia medica* se již od antiky chápala jako jeden ze tří prostředků léčby, k nimž patřila také chirurgie a dietetická opatření (profylaxe).

Přestože nauka o léčivech představuje praktickou část medicíny, byla i ona svázána svou teorií. Každý lék byl charakterizován dvěma základními kvalitami, na nichž závisely jeho účinky (byl tedy studený a suchý, studený a vlhký, teplý a suchý nebo teplý a vlhký). Na základě těchto primárních kvalit vytvořil Galénos systém kvalit sekundárních a terciárních, které se z kvalit primárních daly odvodit. Za sekundární kvality neboli účinky považoval např. hořkost, sladkost, kyselost apod. (celkem devět chutí). Podle chuti tedy bylo možné stanovit, jaké jsou primární kvality daného léčiva, pokud nebyly jinak zřejmé. Kvality terciární jsou konkrétní léčebné účinky daného léčiva. Tyto charakteristiky se užívají zčásti dodnes (např. astrin-

³¹⁴ Označení *simplicia*, s nímž se můžeme setkat ještě v 18. století, se postupně během 15. a 16. století začínalo nahrazovat právě termínem „drogy“, kterým byla původně pokryta celá *materia medica*, tedy včetně nerostů (TSCHIRCH, A[lexander]. *Handbuch der Pharmakognosie*. Erste Abteilung. Leipzig 1909, s. 15–16).

³¹⁵ Prolog spisu *Liber iste* podává následující definici: *Medicina alia simplex, alia composita. Simplex est qualem natura produxit vel que etiam artificio operatur sine alterius admixtione* (MÜLLER, Erwin. *Der Traktat Liber iste /die sogenannten Glossae Platearii/ aus dem Breslauer Codex Salernitanus*. Diss. Würzburg 1942, s. 1).

gentní, močopudný, laxativní účinek apod.), a zatímco primární účinky má každé léčivo vždy pouze dva, sekundární pouze jeden, terciárních účinků může mít několik. Galénos vytvořil také nauku o čtyřech stupních, v nichž léčiva působí.³¹⁶ V prakticky zaměřených spisech o simpliciiích se ve středověku zpravidla setkáme pouze s účinky primárními s udáním stupně intenzity a účinky terciárními.³¹⁷ Proto se také v odborné literatuře často pracuje pouze se dvěma kategoriemi účinků, kdy se jako sekundární účinky, popřípadě jako účinky specifické označují ty, které byly v Galénově pojetí až ve třetí vrstvě účinků.³¹⁸

Znalosti a zkušenosti o této oblasti se v širších vrstvách obyvatelstva předávaly ústně, ve vzdělaných kruzích byly součástí knižní kultury, založené na recepci řecko-arabské odborné literatury. Toto knižní vědění mělo s praxí málo společného a jen zřídka se v něm odrazily také osobní zkušenosti autora. Důraz na praktické využití se projevoval spíše způsobem zpracování – novým uspořádáním látky, výběrem pramenů, výběrem určitého druhu informací, sestavením pomůcek rejstříkového typu atd. – než zapojením konkrétních zkušeností. Většina středověkých prací tedy nabízí *ad hoc* zpracovanou syntézu starších příruček daného oboru.

Najít termín, který by odpovídal antické a středověké nauce o léčivech, je velmi obtížné. Náplň novověkých termínů, které na tento post kandidují (především farmakologie, farmacie, farmakognozie, farmakobotanika), se sice s tehdejší náplní nauky o *materia medica* zčásti překrývá, žádný z nich však nelze chápat jako synonymum. Náplň a funkce těchto termínů v době jejich prvního použití navíc nekoresponduje s jejich náplní a funkcí v době současné, kdy fytofarmaka výrazně ustoupila do pozadí kvůli syntetickým léčivům a kdy se zcela změnily metody zkoumání obsahu léčiv a mechanismu jejich účinku na lidský organismus. Dva ze zmíněných termínů – farmakologie a farmacie – se přitom buď porůznu střídaly ve

³¹⁶ 1. stupeň: účinek je velmi slabý, sotva znatelný, většinou není vnímatelný smysly; 2. stupeň: pozorovatelný účinek; 3. stupeň: silný účinek, při němž již může dojít k určitým lehkým poškozením organismu; 4. stupeň: ničivý, značné poškození organismu. Ke Galénově teorii HARIG, Georg. *Die Galenschrift „De simplicium medicamentorum temperamentis ac facultatibus“ und die „Collectiones medicae“ des Oribasios*. Zeitschrift für Geschichte der Naturwissenschaften, Technik und Medizin. Schriftenreihe für Geschichte der Naturwissenschaften, Technik und Medizin 3, 7, 1966, s. 3–26; TÝŽ, *Bestimmung der Intensität im medizinischen System Galens. Ein Beitrag zur theoretischen Pharmakologie, Nosologie und Therapie in der Galenischen Medizin*. Berlin 1974.

³¹⁷ S těmito kategoriemi pracuje také Křišťan z Prachatic.

³¹⁸ O principu léčby viz dále KEIL, Gundolf. *Phytotherapie im Mittelalter*. Scientiarum Historia 20, 1994, s. 7–9.

funkci zastřešujícího názvu pro veškeré nauky zabývající se léčivý, nebo byly chápány jako samostatné a rovnocenné disciplíny.³¹⁹ Středověké spisy, které se věnují léčivům, bývají tedy v sekundární literatuře označovány nejčastěji jako farmakologické či farmaceutické. Jsou-li charakterizovány jako farmaceutické, je to odvozeno z dnešního chápání farmacie jako souhrnného označení pro veškeré vědecké i aplikované obory, které se věnují léčivům.³²⁰ Obory jako farmakologie, farmakognozie, farmakodynamika, které jsou pro naše téma relevantní, jsou tedy její součástí. Peter Dilg však chápe středověkou farmacii jako disciplínu věnující se výrobě léků a zaměřující se tedy převážně na oblast léků složených a odlišuje ji od farmakologie, která se v literatuře projevuje prostřednictvím spisů o simplicích. Dle tohoto pojetí tedy není žádný z těchto termínů nadřazen tomu druhému.³²¹ Středověká farmakologie jakožto nauka o simplicích se však dnes realizuje v rámci farmakognozie,³²² která se od farmakologie osamostatnila z důvodu rostoucího významu uměle vyráběných léků. Proto se také antické, středověké a raně novověké spisy o *materia medica* někdy označují za farmakognostické.³²³ Z farmakologie se rovněž vyčlenila farmakodynamika, zkoumající účinky léčiv na lidský organismus. Typické heslo středověkého spisu o simplicích obsahuje tedy poznatky, které bychom dnes řadili do farmakognozie a farmakodynamiky. Užijeme-li tedy označení spis farmakologický, musíme si být vědomi posunu náplně tohoto pojmu, k němuž během času došlo. Musíme si být rovněž vědomi skutečnosti, že středověká farmakologie nebyla oborem, který by léky zkoumal. Jak jsme již naznačili, její teoretická pojednání byla čistě spekulativní a rovněž spisy určené pro praxi byly založeny pouze na knižním vědění, které se neustále opisovalo

³¹⁹ Základní přehled o vývoji terminologie podává heslo STOLL, Ulrich. *Pharmakologie*. In: EnzMG 3, s. 1143–1149. Podrobněji se k této historii vyjadřují starší příručky k nauce o léčivech (např. TSCHIRCH, A. *Handbuch der Pharmakognosie*).

³²⁰ Záleží přitom na provenienci autora, neboť ani dnes není výklad termínů farmakologie a farmacie v jednotlivých zemích stejný; typickým příkladem je Německo a Francie (RATH, Gernot. *Zeiteinflüsse in der Pharmakologie des 16. bis 19. Jahrhunderts*. SA 47, 1, 1963, s. 1–2).

³²¹ DILG, Peter. *Pharmazie*. In: LexMA 6, sl. 2052; samotný termín *pharmacia* se však ve středověku téměř nepoužíval, a pokud ano, v jiných významech (k nim viz DILG, Peter. *Zum Begriff pharmacia im Mittelalter*. *Mittelalter. Perspektiven mediävistischer Forschung* 10, 2005, s. 103–115).

³²² Dnes sem však patří pouze přírodní léky rostlinného a živočišného původu, nikoli minerály.

³²³ TSCHIRCH, A. *Handbuch der Pharmakognosie*, s. 11; RATH, G. *Zeiteinflüsse in der Pharmakologie*, s. 3.

a přeskupovalo, aniž by se sem dostávaly nové poznatky z lékařské praxe. Až do 19. století byla navíc farmakologie na rozdíl ode dneška nedílně spjata s terapií,³²⁴ proto Ulrich Stoll užívá termínu farmakoterapie.³²⁵

Termíny farmakologie/farmacie lze jistě dle Dilgova pojetí pro středověké nauky o léčivech a jejich výrobě užít, písemnictví tohoto druhu však považujeme za vhodnější označovat za literaturu farmakografickou, tedy literaturu popisující léčiva.³²⁶ Způsob popisu byl přitom poměrně stálý (u rostlin to byl popis vzhledu, vlastnosti, účinky na lidský organismus, provenience, pěstování, sběr, uchovávání, metody k odhalení falešných náhražek – dnes by tyto informace spadaly do několika specializovaných disciplín). Označení farmakografická literatura užívají ve svých pracích takové osobnosti jako Rudolf Schmitz, Bernhard Schnell či Gundolf Keil, z mladších badatelů např. Ulrike Jansen.³²⁷ Jako farmakografie se potom označuje příslušný žánr – jak popis konkrétního léčiva, tak i souhrn takových popisů, kterým může být právě herbář.³²⁸

II.2 *Materia medica* v antické a raně středověké literatuře

V následujícím přehledu antické a středověké literatury budeme mluvit o nejdůležitějších spisech, které se oblasti *materia medica* věnovaly, bez ohledu na jejich název či kontext, v jakém se tradovaly.³²⁹ Léčivům se vě-

³²⁴ Tamtéž, s. 15.

³²⁵ STOLL, Ulrich. *Das „Lorscher Arzneibuch“. Ein medizinisches Kompendium des 8. Jahrhunderts (Codex Bambergensis medicinalis 1). Text, Übersetzung und Fachglossar.* Stuttgart 1992, např. s. 17, 18.

³²⁶ Termín farmakografie se užívá v rámci farmaceutických věd i dnes. Nechápe se však jako konkrétní popis léčiv, ale jako nauka o psaní receptů. Jedná se však o obor spíše okrajový a laické veřejnosti neznámý, proto by v literárněhistorickém kontextu neměl působit nevhodné konotace.

³²⁷ JANSEN, Ulrike. *Spuria Macri. Ein Anhang an das Mittellateinische Lehrgedicht Macer Floridus, de Viribus Herbarum. Einleitung, Übersetzung, Kommentar.* Berlin 2013, s. 95.

³²⁸ Teoreticky se tomuto žánru budeme blíže věnovat v kapitolách III.2. a III.3.

³²⁹ Na literaturu odkazujeme jen výběrově, abychom nepřetížili poznámkový aparát. Všichni autoři či anonymní díla jsou dohledatelní v příslušných slovníkových heslech – základní pomůckou je *Lexikon des Mittelalters* a *Enzyklopädie Medizingeschichte*, pro hesla související s německým prostředím také tzv. *Verfasserlexikon*. Považujeme za zbytečné tato hesla v následujícím výkladu explicitně uvádět. Souvislý přehled o základních autoritách v oblasti *materia medica* viz např. SCHMITZ, Rudolf. *Geschichte der Pharmazie. 1: Von den Anfängen bis zum Ausgang des Mittelalters.* Eschborn 1998; BÜCHI, Jakob. *Die Entwicklung der Rezept- und Arzneibuchliteratur. I. Teil: Altertum und Mittelalter.* Zürich 1982. Blíží

novaly jak spisy specializované, tak jim byly věnovány části obsáhlejších lékařských kompendií. Největší část *materia medica* tvořily rostliny a o nich se psalo nejen v lékařské literatuře, ale také ve spisech o přírodní filozofii či zemědělství. Popisovalo se rovněž využití rostlin, popřípadě i minerálů v rámci tzv. mechanických umění (*artes mechanicae*), např. při popisu výroby oděvů a jejich barvení, ve stavitelství atd. Kromě specializovaných příruček se tato témata objevovala také v rámci encyklopedické literatury, a to především v době zlatého věku encyklopedií, kdy se obsah těchto spisů výrazně zaměřoval na přírodovědné obory. My se zde budeme věnovat především tomu proudu literatury, do něhož spadá rovněž Křišťanův *Herbář*.³³⁰

poučení je třeba hledat ve specializovaných sbornících, mezi nimiž je třeba zmínit především soubory prací J. Stannarda a J. M. Riddleho (STANNARD, Jerry. *Pristina medicamenta. Ancient and Medieval Medical Botany*. Ed. Katherine E. Stannard – Richard Kay. Aldershot aj. 1999; TÝŽ, *Herbs and Herbalism in the Middle Ages and Renaissance*. Ed. Katherine E. Stannard – Richard Kay. Aldershot aj. 1999. RIDDLE, John M. *Quid pro quo. Studies in the History of Drugs*. Hampshire 1992). Na *simplicia a composita* z praktického lékárnického hlediska je zaměřena publikace BÉNÉZET, Jean-Pierre. *Pharmacie et médicament en Méditerranée occidentale (XIIIe–XVIe siècles)*. Paris 1999, která čerpá jak z lékárenských inventářů, tak z pramenů literární povahy, které zde zmiňujeme. Dále lze doporučit studii KEIL, Gundolf. *Standardwerke mittelalterlicher Drogenkunde und ihre Repräsentation in der Enzyklopädie*. In: *Die Enzyklopädie im Wandel vom Hochmittelalter bis zur frühen Neuzeit. Akten des Kolloquiums des Projekts D im Sonderforschungsbereich 231* (29. 11. – 1. 12. 1996). Ed. Christel Meier. München 2002, s. 343–389. Pro zkoumání rostlin užívaných ve středověku funguje od roku 2012 nový portál, v němž jsou evidovány výskyty jmen konkrétních rostlin ve středověkých písemných pramenech (<<http://medieval-plants.org/>>), o projektu viz KLUG, Helmut W. – WEINBERGER, Roman. *Modding Medievalists: Designing a Web-based Portal for the Medieval Plant Survey / Portal der Pflanzen des Mittelalters (MPS/PPM)*. In: *Herbs and Healers from the Ancient Mediterranean through the Medieval West. Essays in Honor of John M. Riddle*. Ed. Anne Van Arsdall – Timothy Graham. Farnham aj. 2012, s. 329–358. Projekt je zatím v počátcích a většina jeho položek se týká vernakulárních názvů (ve staré němčině a angličtině).

³³⁰ V našem výčtu tedy pomíjíme Mikuláše z Damašku (1. stol. př. n. l.) a jeho *Liber de plantis* i *De vegetabilibus* Alberta Velikého († 1280) jakožto spisy botanického rázu, nedávající se od praktického využití rostlin; dále báseň *De cultura hortorum* Walahfrida Strabona z první poloviny 9. století, v němž převažuje vedle estetického hlediska také důraz na popis vzhledu rostliny, nikoli však lékařské využití, a rovněž Hildegardu z Bingen († 1179) a její *Liber simplicis medicine*, který se v pozdější literatuře nijak zásadně neprosadil (srov. MEIER, Christel. *Der Hortus sanitatis als enzyklopädisches Buch. Zur Pragmatisierung traditionellen Wissens und ihrer Realisierung in der Illustration*. In: *Alles was Recht war. Rechtsliteratur und literarisches Recht*. Ed. Hans Höfinghoff – Werner Peters et al. Essen 1996, s. 200) a u něhož zatím ani není dostatečně prokázána návaznost na starší písemné prameny. Širšího ohlasu se nedočkal ani herbář boloňského lékaře Rufina *De virtutibus herbarum* (*The Herbal of Rufinus*. Ed. Lynn Thorndike – Francis S. Benjamin. Chicago 1949). Nevěnujeme se rovněž jednomu z výrazných prvků starověkých a potom až pozdně

Znalosti o *materia medica* čerpal středověk především z řeckého auto-
ra Dioskorida (1. stol. n. l.)³³¹ a jeho pětidílného spisu, který se zpravidla
cituje pod latinským označením *De materia medica*.³³² Dioskoridés zde
zpracoval více než tisíc léčiv z říše rostlinné i živočišné a popsal rovněž
lékařské využití nerostů.³³³ Každá rostlina je zpracována monograficky
v samostatné kapitole, kde jsou uvedeny následující údaje: jméno, vzhled,
botanický popis, údaje o druzích, vlastnosti, lékařské využití, škodlivé ved-
lejší účinky, množství a dávkování, sklizeň, příprava, uchovávání, falšová-
ní, veterinární užitek, magické a nelékařské využití, specifické zeměpisné
stanoviště (ne vždy musí být všechny informace v každé kapitole). Pro
Dioskorida neplatí to, co jsme právě řekli o tematicky příbuzné literatuře
středověké – jeho dílo představuje kriticky sestavenou syntézu znalostí
starších autorů, doplněnou o jeho vlastní zkušenosti s rostlinami a léčivý
vůbec, které získal na svých cestách po Středomoří od místních lidí.³³⁴
Někdy v 6. století byl spis přeložen do latiny. Tato vulgárnělatinská verze
vznikla v italském prostředí a označuje se jako *Dioscorides Langobardus*,³³⁵

středověkých herbářů, a to ilustracím, neboť Křišťanův *Herbář* ani jeho prameny ilustrovány
nebyly. Významné zástupce těchto herbářů zmiňujeme (Dioskoridés, *Tractatus de herbis*),
pokud se svou textovou částí prosadily jako autority. Přehled o této tradici podává NISSEN,
Claus. *Die botanische Buchillustration. Ihre Geschichte und Bibliographie*. Stuttgart 1966?
COLLINS, Minta. *Medieval Herbals. The Illustrative Traditions*. Toronto 2000. Z výkladu jsou
rovněž vypuštěny příručky, které se věnovaly výhradně lékům složeným (receptáře, antido-
táře). Šíře koncipovaný přehled o rostlinách v antické a středověké literatuře (s ohledem na
zemědělství, filozofii, čistou botaniku atd.) podává heslo DILG, P[eter]. *Pflanzenkunde*. In:
LexMA 6, sl. 2038–2046.

³³¹ Jemu a jeho dílu je věnována vynikající monografie RIDDLE, John M. *Dioscorides on
Pharmacy and Medicine*. Austin 1985, přetisk 2011. Ze starší literatury lze zmínit úvod
k latinsko-německému vydání *Des Pedanios Dioskurides aus Anazarbos Arzneimittellehre
in fünf Büchern*. Překl. J. Berendes. Stuttgart 1902. Pozornost zasluží schéma dioskoridov-
ské tradice až do novověku, které vytvořil SCHIPPERGES, Heinrich. *Die Medizin im abend-
ländischen Mittelalter*. In: Das Lorscher Arzneibuch und die frühmittelalterliche Medizin.
Verhandlungen des medizinhistorischen Symposiums im September 1989 in Lorsch. Ed.
Gundolf Keil – Paul Schnitzer. Lorsch 1991, s. 98. K jednotlivým verzím jeho díla, překlada-
ům a komentářům až do začátku novověku viz CRANZ, F[erdinand] Edward – KRISTELLER,
Paul Oskar. *Catalogus translationum et commentariorum. Mediaeval and Renaissance Latin
Translations and Commentaries. Annotated Lists and Guides*. IV. Washington 1980, s. 1–143.

³³² *Pedanii Dioscoridis Anazarbei De materia medica libri quinque... recensuit, varias ad-
didit lectiones, interpretationem emendavit, commento illustravit Curtius Sprengel*. 1. Lipsiae
1829.

³³³ RIDDLE, J. M. *Dioscorides*, s. XVIII.

³³⁴ Tamtéž, s. 19.

³³⁵ *Dioscorides Longobardus*. (Cod. Lat. Monacensis 337.) Lib. 1 ed. Konrad Hofmann,
Theodor M. Auracher. *Romanische Forschungen* 1, 1882, s. 49–105; Lib. 2–5 ed. Hermann

nezískala však příliš velkou popularitu. Respektuje původní členění do pěti knih, ale některé pasáže jsou zde vynechány. Především v arabském světě se Dioskoridés dočkal mnoha komentářů.³³⁶ Ve středověku (ve 12. až 14. století) byl nejpoužívanější verzí tzv. *Dyascorides alphabeticus* (seřazený poloabecedně),³³⁷ tedy salernské přepracování z 11. nebo 12. století, do něhož byl zahrnut také materiál z některých arabských pramenů.³³⁸ Původní Dioskoridův text však doznal značného zkrácení jak v počtu hesel, tak v jejich obsahu a výsledné dílo již nelze považovat za Dioskoridovo.³³⁹

Ve stejné době, kdy vznikalo Dioskoridovo dílo (tedy v 60. a 70. létech 1. století), psal svou přírodovědnou encyklopedii o 37 knihách *Naturalis historia* Plinius Starší († 79 n. l.).³⁴⁰ Ten sice nepatří mezi autority hojně citované v lékařských spisech, i když i tam si cestu našel, ale excerpován byl hojně do středověkých encyklopedií, a to mj. v pasážích o léčebných účincích rostlin či minerálů. V jeho encyklopedii je popis rostlin oddělen od jejich využití v medicíně – knihy 12 až 19 jsou věnovány botanice, knihy 20 až 32 lékařství a léčivům. Encyklopedie se kvůli své obsáhlosti ve středověku netradovala vždy jako celek, mnohem častější jsou rukopisy obsahující jen některé knihy a také excerpta. Pro citáty z Plinia proto obecně platí, že

Stadler. *Romanische Forschungen* 10, 1897, s. 181–247, 369–446; 11, 1899, s. 1–121; 12, 1901, s. 161–243; 14, 1903, s. 601–636.

³³⁶ VENTURA, Iolanda. *Il 'De materia medica' di Dioscoride nel Medioevo: mediazione araba e ricezione occidentale*. In: *Wissen über Grenzen. Arabisches Wissen und lateinisches Mittelalter*. Ed. Andreas Speer – Lydia Wegener. Berlin – New York 2006, s. 329.

³³⁷ *Dioscorides digestus alphabeticus ordine*. Colle [di Val d'Elsa]: Johannes Allemanus de Medemblick 1478.

³³⁸ Řecká verze Dioskorida se dočkala abecedního zpracování již někdy mezi 3. až 5. stol. n. l. (SCHMITZ, R. *Geschichte der Pharmazie*, s. 185; srov. také STANNARD, Jerry. *Medieval Herbals and their Development*. *Clio Medica* 9, 1974, s. 24). Latinská abecední redakce je na řecké nezávislá, vznikla revizí staršího latinského překladu Dioskorida, některé byliny z něho přitom vyloučila, jiné zase přidala. Prameny, které byly excerpovány, nejsou dodnes z větší části známy (podrobně k tomuto zpracování viz CRANZ, F. E. – KRISTELLER, P. O. *Catalogus translationum*, s. 23nn).

³³⁹ RIDDLE, John M. *The Latin Alphabetical Dioscorides*. In: *Proceedings of the 13th International Congress of the History of Science, Moscow, August 18–24, 1971, Acts Section IV*. Moskva 1974, s. 204–208. Podrobně se Dioskoridovou recepcí ve středověku zabývá VENTURA, I. *Il 'De materia medica' di Dioscoride*, s. 317–339. Zatím stále nevyšel tiskem příspěvek téže autorky *Le 'Dioscorides alphabeticus'. Un exemple de pharmacopée arabo-latine?*, přednesený během kolokvia pořádaného SIHSPAI (Société Internationale d'Histoire des Sciences et des Philosophies Arabes et Islamiques) 16.–18. února 2006 ve Florencii.

³⁴⁰ *C. Plinii Secundi Naturalis historiae libri XXXVII*. Ed. Roderich König. München – Zürich 1973–1996.

nelze rozeznat, zda byly čerpány z výtahů, nebo z úplné encyklopedie.³⁴¹ Arabové ho neznali, ale vycházel z něho mj. Isidor ze Sevilly, Beda Ctihodný, Hrabanus Maurus, později Jan ze Salisburie, Albertus Magnus a všichni slavní encyklopedisté 13. století, i když ho často znali z druhé ruky.³⁴²

Dalším významným antickým pramenem pro středověké znalosti o léčivech jsou Galénovy knihy. Galénovy († 199 n. l.) znalosti o léčivech jsou roztroušeny v různých spisech,³⁴³ soustavněji se jim Galénos věnuje především ve spisech *De alimentorum facultatibus* a *De simplicium medicamentorum temperamentis ac facultatibus*.³⁴⁴ Galénos vycházel převážně z vlastních zkušeností a názorů, ale citoval rovněž starší literaturu, kterou dokázal kriticky zhodnotit. Byl první velkou osobností, která využívala Dioskorida, i když pozdější arabští komentátoři ho často obviňovali, že původnímu textu neporozuměl.³⁴⁵ Středověk ho znal právě prostřednictvím překladů z arabštiny.

Na léčivé účinky různých druhů ovoce, zeleniny a zahradních bylin se specializoval spis *De medicina de oleribus et pomis* Quinta Gargilia Martiala ze 3. století,³⁴⁶ který vychází ze všech tří zmíněných antických autorů

³⁴¹ K jeho středověké tradici viz BRUNHÖLZL, Franz. *Plinius der Ältere im Mittelalter*. In: LexMA 7, sl. 21–22; CRANZ, F. E. – KRISTELLER, P. O. *Catalogus translationum*, s. 302–304, a HÜNEMÖRDER, Christian. *Antike und mittelalterliche Enzyklopädien und die Popularisierung naturkundlichen Wissens*. SA 65, 4, 1981, s. 347–348. K nejvýznamnějším rukopisům a hlavním směrům, kterými se jejich tradice ubírala, viz REYNOLDS, L[eighton] D[urham]. *Texts and Transmission. A Survey of the Latin Classics*. Oxford 1983, s. 307–316. Lékařská látka z Plinia kolovala ve středověku i v dalších textech (*Medicina Plinii* ze 4. stol., *Physica Plinii* z 6./7. stol. aj., viz VENTURA, I. II „De materia medica“ di Dioscoride, s. 318–319).

³⁴² O jeho významu pro další přírodovědnou literaturu NEUBURGER, Max. *Geschichte der Medizin*. 1. Stuttgart 1906, s. 319–321 (zde také k neznámějším výtahům z Plinia), SCHMITZ, R. *Geschichte der Pharmazie*, s. 179; STANNARD, Jerry. *Medieval Reception of Classical Plant Names*. Actes du XIIe Congrès International d'Histoire des Sciences, 21–31. Août 1968, Paris. Revue de Synthèse 1968, series 3, vol. 3, nos. 49–52, s. 154–157.

³⁴³ V ediční řadě *Galenus Latinus* zatím vyšlo pouze několik svazků, proto je nutné stále konzultovat staré řecko-latinské vydání *Claudii Galeni Opera omnia I–XX*. Ed. Carl Gottlob Kühn. Lipsiae 1821–1833 (přetisk Hildesheim 1965).

³⁴⁴ Pro orientaci v jeho díle je zásadní pomůckou FICHTNER, Gerhard. *Corpus Galenicum. Verzeichnis der galenischen und pseudogalenischen Schriften*. Tübingen 1989.

³⁴⁵ VENTURA, I. II „De materia medica“ di Dioscoride, s. 329. K Dioskoridovu druhému životu ve středověku existuje bohatá literatura (např. BAADER, Gerhard. *Galen im mittelalterlichen Abendland*. In: Galen. Problems and prospects. Ed. Vivian Nutton. London 1981, s. 213–228; k tradici Galéna v arabském lékařství např. KLEIN-FRANKE, Felix. *Vorlesungen über die Medizin im Islam*. Wiesbaden 1982, s. 72–84).

³⁴⁶ *Plinii Secundi quae fertur una cum Gargilii Martialis medicina*. Ed. Valentinus Rose. Lipsiae 1875.

a sám se stal pramenem pro abecední zpracování Dioskorida (*Dyascorides alphabeticus*) i pro další autory tohoto oboru (Isidor ze Sevilly, Macer – viz níže).³⁴⁷ Je na něm zčásti závislý i pseudohippokratovský spis *Dynamidia* ze 6. století,³⁴⁸ jehož neznámý autor sledoval léčivé účinky potravin a některými svými kapitolami tedy již překračuje obsah běžné příručky k *materia medica*.

Z doby mezi koncem 4. a koncem 6. století se dochovala řada dalších, většinou nepřilíš obsáhlých textů, které si rovněž získaly jistou popularitu.³⁴⁹ Některé jejich skupiny se tradovaly často společně v jednom opisu. Jedná se především o Pseudoapuleiův *Herbarius* o asi 130 kapitolách, který cirkuloval společně s pojednáními *Liber medicinae ex herbis femininis* a *Curae herbarum*,³⁵⁰ které každé popisovalo účinky více než 70 rostlinných léčiv. Pojednání *Ex herbis femininis* sestavil neznámý autor dle Dioskorida, z něhož vybral pouze rostliny v jižní Evropě skutečně známé a v léčebné praxi využívané.³⁵¹ Tento spis byl dokonce opisován častěji než původní Dioskoridés, kterému bylo *Ex herbis femininis* někdy neprávem připisováno.³⁵² Pseudoapuleiův *Herbář* se objevoval také v jiném rukopisném kontextu – spolu se spisem *De herba vettonica*, jehož autor bývá označován jako Pseudoantonius Musa, a s *Liber medicinae ex animalibus* Sexta Placita.³⁵³

Hlavními zdroji poznatků o léčivých účincích simplicii byl pro latinský středověk bezesporu Dioskorodés a Plinius. Pliniova encyklopedie jakožto

³⁴⁷ Bližší poučení podává RIDDLE, John M. *Gargilius Martialis as a Medical Writer*. *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 39, 1984, s. 408–429.

³⁴⁸ RIDDLE, John M. *The Pseudo-Hippocratic Dynamidia*. *SA* 27, 1984, s. 283–311.

³⁴⁹ Základní přehled podává SIGERIST, Henry E. *Materia Medica in the Middle Ages*. *Bulletin of the History of Medicine* 7, 1939, s. 417–423 a SINGER, Charles. *The Herbal in Antiquity and its Transmission to Later Ages*. *The Journal of Hellenic Studies* 57, 1927, s. 1–52.

³⁵⁰ Literatura a edice viz COLLINS, M. *Medieval Herbals*, s. 154–156 a pozn. 224–225.

³⁵¹ RIDDLE, J. M. *Theory and Practice in Medieval Medicine*. *Viator* 5, 1974, s. 157–184. V poslední době se uvažuje, že autorem spisu mohl být Gargilius Martialis (*Gargilius Martialis. Les remèdes tirés des légumes et des fruits. Medicinae ex oleribus et pomis*. Ed. Brigitte Maire. Paris 2002, s. XX–XXI).

³⁵² RIDDLE, J. M. *Pseudo-Dioscorides' Ex herbis femininis and Early Medieval Medical Botany*. *Journal of the History of Biology* 14, 1981, s. 43.

³⁵³ V tomto kontextu byl také vydán (*Antonii Musae de herba vettonica liber, Pseudo-Apulei Herbarius, Anonymi de taxone liber, Sexti Placiti Liber medicinae ex animalibus etc.* Ed. Ernestus Howald – Henricus E. Sigerist. Lipsiae et Berolini 1927). Další pozdně antické spisy, které jsou buď celé, nebo zčásti věnovány léčivům, viz BÜCHI, J. *Die Entwicklung*, s. 65–66.

latinsky psané dílo se pochopitelně dostala do pozdějších textů přímou cestou (i když někdy prostřednictvím excerpt), Dioskoridova tradice však byla složitější, neboť se ubírala cestami dvěma – jednak přes starý latinský překlad a pozdější abecední přepracování a jednak přes latinskou verzi řady původních arabských textů, které hojně čerpaly z řeckého znění Dioskorida. Lze říci, že z různých zpracování Dioskorida čerpali v podstatě všichni, kteří se tomuto oboru později věnovali, a proto mohou být např. v jednom hesle arabského středověkého herbáře vedle sebe zapsány tytéž informace, i když převzaté z více různých zdrojů, na jejichž počátku byl vždy Dioskoridés – v příslušné kapitole může být jednou citován Dioskoridés v původním znění, podruhé v Galénově podání, potřetí dle nějaké starší arabské autority, která ovšem rovněž pracovala jak s původním Dioskoridem, tak i s Galénem. Dopátrat se osudů konkrétního citátu, který byl převzat latinsky pišícíím autorem z nějakého arabského spisu, je potom často nemožné.

II.3 *Materia medica* v arabské literatuře

Arabové jednak zpracovávali poznatky literatury řecké, jednak sami obohatili doposud známá léčiva (v počtu asi 1200) o dalších téměř 150 simplicii (většinou perského, indického nebo čínského původu).³⁵⁴ První výraznou osobností arabského světa,³⁵⁵ která se věnovala simplicii a později se pro-

³⁵⁴ [SPRENGEL, Curtius.] *Curtii Sprengel Historia rei herbariae*. 1. Amstelodami 1807, s. 273.

³⁵⁵ Pro arabské autory a jejich překlady lze kromě uvedených slovníků konzultovat také následující tituly: *Encyclopaedia of Islam*. 1–12. Ed. P. J. Bearman – Th. Bianquis – C. E. Bosworth – E. van Donzel – W. P. Heinrichs et al. Leiden² 1960–2005 (3. vydání vychází od r. 2007); CAMPBELL, Donald. *Arabian Medicine and Its Influence on the Middle Ages*. 1–2. London 1926; ULLMANN, Manfred. *Die Medizin im Islam*. Leiden 1970, nebo ULLMANN, Manfred. *Islamic Medicine*. Edinburgh 1978, přetisk 1997; SEZGIN, Fuat. *Geschichte des arabischen Schrifttums*. 3. *Medizin-Pharmazie-Zoologie-Tierheilkunde bis ca 430 H*. Leiden 1970; HAMARNEH, Sami. *A History of Arabic Pharmacy*. Physis. Rivista internazionale di storia della scienza 14, 1972, s. 5–54; LEVEY, Martin. *Early Arabic Pharmacology. An Introduction Based on Ancient and Medieval Sources*. Leiden 1973. CONRAD, Lawrence I. *Arab-Islamic Medicine*. In: *Companion Encyclopedia of the History of Medicine*. Ed. W. F. Bynum – Roy Porter. London – New York 1997³, s. 676–727; SAAD, Bashar – SAID, Omar. *Greco-Arab and Islamic Herbal Medicine: Traditional System, Ethics, Safety, Efficacy, and Regulatory Issues*. New York 2011. Vlivu arabského lékařství na latinský Západ se věnoval především H. Schipperges (např. SCHIPPERGES, Heinrich. *Arabische Medizin im lateinischen Mittelalter*. Heidelberg 1976; TÝŽ, *Die Assimilation der arabischen Medizin durch das lateinische Mittelalter*. Wiesbaden 1964, a v četných kratších studiích). V poslední době se

sadila v latinské literatuře, byl perský lékař Rhazes (Abū Bakr Muhammad ibn Zakarīyā ar-Rāzī, † 925).³⁵⁶ V oblasti lékařské literatury bývá považován za nejoriginálnějšího arabského autora.³⁵⁷ Z jeho obsáhlého díla je pro nás důležitý především *Liber medicinalis ad Almansorem* o 10 knihách,³⁵⁸ jehož třetí kniha pojednává o účincích léčiv a vlastnostech různých potravin. Je založena jednak na vlastních zkušenostech a jednak na Hippokratově spisu *De diaeta* a na obou zmíněných Galénových dílech.³⁵⁹ Autor zde podává jasné informace jednoduchým stylem, proto býval *Liber Almansoris* často citován ve spisech určených pro laické publikum.³⁶⁰ Zároveň odtud však čerpala i pozdější odborná arabská kompendia medicíny (např. Avicennův *Canon medicinae*). Do latiny byl tento spis přeložen v Toledo Gerhardem z Cremony někdy kolem roku 1175.³⁶¹

Arabské znalosti o rostlinách a jejich léčebných účincích však byly v Evropě známy již o sto let dříve díky překladům Constantina Africana († 1087). Ten přeložil dvě arabská dietetická pojednání *Diaetarum universalium liber* a *Diaetarum particularium liber*, jejichž autorem byl egyptský Žid Isaac Iudaeus (Ishāq ibn Sulaimān al-Isrā'īlī, † kol. 932).³⁶² Jedná

tímto tématem zabývá především Peter Dilg, který podává přehled další literatury (DILG, Peter. *Arabische Pharmazie im lateinischen Mittelalter*. In: Die Begegnung des Westens mit dem Osten. Kongreßakten des 4. Symposions des Mediävistenverbandes in Köln 1991 aus Anlaß des 1000. Todesjahres der Kaiserin Theophanu. Ed. Odilo Engels – Peter Schreiner. Sigmaringen 1993, s. 299–317; TÝŽ, *Materia medica und therapeutische Praxis um 1500. Zum Einfluss der arabischen Heilkunde auf den europäischen Arzneischatz*. In: Kommunikation zwischen Orient und Okzident. Alltag und Sachkultur. Ed. Helmut Hundsbichler. Wien 1994, s. 353–377); VERMEER, H. J. *Das Übersetzen im Mittelalter*.

³⁵⁶ Je obecně známo, že autory arabské odborné literatury byli zpravidla příslušníci národů, které si Arabové podrobili.

³⁵⁷ BROWNE, Edward G. *Arabian Medicine*. Cambridge 1921, s. 44.

³⁵⁸ K jejich obsahu a pramenům viz PUSCHMANN, Theodor – NEUBURGER, Max – PAGEL, Julius. *Handbuch der Geschichte der Medizin*. 1. Jena 1902, s. 599, a CAMPBELL, D. *Arabian Medicine*, 1, s. 66–67. Nová edice latinského textu neexistuje, dodnes se vychází ze starých tisků.

³⁵⁹ SCHMITZ, R. *Geschichte der Pharmazie*, s. 234.

³⁶⁰ GIL-SOTRES, Pedro. *Regeln für eine gesunde Lebensweise*. In: Die Geschichte des medizinischen Denkens. Antike und Mittelalter. Ed. Mirko D. Grmek. München 1996, s. 324.

³⁶¹ K překladům Gerharda z Cremony viz hlavně SCHIPPERGES, H., *Die Assimilation*, s. 87–99.

³⁶² Spisy se dodnes citují nejčastěji podle vydání *Omnia opera Ysaac*. [Lugduni]: Trot, 1515. Zatím poslední přehled o životě a díle tohoto autora, včetně diskuse o datu smrti, podává VEIT, Raphaela. *Das Buch der Fieber des Isaac Israeli und seine Bedeutung im lateinischen Westen. Ein Beitrag zur Rezeption arabischer Wissenschaft im Abendland*. Stuttgart 2004, s. 22–32.

se o vůbec nejobsáhlejší arabská díla věnovaná potravinám³⁶³ a součástí druhého z nich jsou také kapitoly o různých rostlinách, které se konzumují jako potravina i jako lék. Isaac prokazatelně čerpal z Dioskorida³⁶⁴ a znal také Galéna. Constantinus předložil latinskému Západu také další původně arabský spis, a to *De gradibus*,³⁶⁵ jehož autorem byl Ibn al-Gazzār († 1004).³⁶⁶ Pro pozdější písemnictví o *materia medica* měl tento text nepoměrně větší význam než právě uvedené spisy *De diaetis*, na rozdíl od nich však koloval v latinských opisech pouze pod jménem svého překladatele.³⁶⁷ Celé *De gradibus* je rozděleno do čtyř částí podle čtyř stupňů, v nichž léky působí na lidský organismus,³⁶⁸ kvůli snadnějšímu dohledávání býval ale později tištěn i v abecedním řazení. Hlavními autoritami jsou zde Hippokratés, Dioskoridés a Galénos. Z Constantinovy překladatelské

³⁶³ ULLMANN, M. *Die Medizin im Islam*, s. 200.

³⁶⁴ VENTURA, I. *Il, De materia medica' di Dioscoride*, s. 330.

³⁶⁵ Jeho překlad byl spíše parafrází (viz STEINSCHNEIDER, Moritz. *Constantins liber de gradibus und ibn-al-Gezzars Adminiculum*. Deutsches Archiv für Geschichte der Medicin und medicinische Geographie 2, 1879, s. 1–22). Doslovný latinský překlad al-Gazzárovy knihy o účincích léčiv pořídil až Štěpán ze Zaragozzy v první polovině 13. století (je znám pod titulem *Liber fiduciae*). Ten si ale takovou popularitu nezískal. Dále k němu viz VENTURA, Iolanda. *Un'opera araba e la sua traduzione: il Liber fiduciae de simplicibus medicinis di Stefano di Saragozza*. In: Il mare e la medicina. 47. congresso nazionale Società Italiana di Storia della Medicina, atti del convegno svoltosi a Salerno il 3–4–5 settembre 2009. Salerno 2011, s. 83–108.

³⁶⁶ Uvádějí se i jiná data úmrtí.

³⁶⁷ Seznam jeho překladů a také knih, které se tradovaly jako Constantinova vlastní díla, viz VEIT, Raphaela. *Quellenkundliches zu Leben und Werk von Constantinus Africanus*. Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 59, 2003, s. 139–152. Ze starší literatury lze uvést pouze výběr: STEINSCHNEIDER, Moritz. *Die europäischen Übersetzungen aus dem Arabischen bis Mitte des 17. Jahrhunderts*. Wien 1904–1905, přetisk Graz 1956, s. 9–12; SCHIPPERGES, Heinrich. *Die frühen Übersetzer der arabischen Medizin in chronologischer Sicht*. SA 39, 1, 1955, s. 62–67. K jeho překladatelským postupům také JACQUART, Danielle. *Die scholastische Medizin*. In: Die Geschichte des medizinischen Denkens, s. 221–224; BAADER, Gerhard. *Die Entwicklung der medizinischen Fachsprache im hohen und späten Mittelalter*. In: Fachprosaforchung: acht Vorträge zur mittelalterlichen Artesliteratur. Ed. Gundolf Keil – Peter Assion. Berlin 1974, s. 88–123, a TÝŽ, *Zur Terminologie des Constantinus Africanus*. *Medizinhistorisches Journal* 1967, 2, s. 36–53; SUDHOFF, Karl. *Kurzes Handbuch der Geschichte der Medizin*. Berlin 1922, s. 175–177, a TÝŽ, *Konstantin der Afrikaner und die Medizinschule von Salerno*. SA 23, 4, 1930, s. 293–298, a SCHIPPERGES, H. *Die Assimilation*, s. 17–54. Sudhoff i Schipperges významně přispěli k novému pohledu na Constantina jako překladatele, jehož význam zůstával dlouho nedoceněn.

³⁶⁸ Rovněž tento spis je k dispozici pouze ve starých tiscích, byl tištěn mj. v citovaném vydání Isaaka Iudaea *Pantechni decem libri theorices et decem practices, cum tractatu de gradibus medicinarum Constantini*. In: *Omnia opera Ysaac*.

dílňy pochází také část spisu dalšího významného perského lékaře, kterým byl Haly Abbas (‘Alī ibn al-‘Abbās al-Mağūsī, † 994), autor objemného lékařského kompendia *Liber totius medicinae*, jinak zvaného také *Liber regalis*. Constantinův překlad byl znám jako *Pantegni*³⁶⁹ a skládal se ze dvou částí – *Theorica* a *Practica*, z nichž každá se člení na deset knih. V páté knize teoretického oddílu se mluví o účincích různých druhů potravin na lidský organismus, mezi nimi také o ovoci, zelenině a bylinách. Úspěchu, jakému se těšily v latinské literatuře dietetické knihy Isaaka Iudaea, však tento spis nedosáhl.³⁷⁰ Z hlediska léčivých účinků se pojednává o rostlinách znovu ve druhé knize části praktické, která se již specializuje pouze na simplicia.

Třetím nejvýznamnějším Peršanem, který se ve středověkém evropském univerzitním lékařství prosadil, byl Avicenna (Abū ‘Alī al-Husain ibn ‘Abdallāh Ibn Sīnā, † 1037).³⁷¹ Jeho *Canon medicinae* představuje obsáhlé kompendium o pěti knihách,³⁷² které bylo do latiny přeloženo až ve druhé vlně překladů z arabštiny, a to v 2. polovině 12. století Gerhardem z Cremony. Toto kompendium bylo stěžejním textem evropské medicíny až do 17. století.³⁷³ Důležitými autoritami, z nichž Avicenna vycházel, byli Rhazes a Galénos, jehož nauky, rozptýlené v různých knihách, tu byly utříděny do logického systému.³⁷⁴ V jeho druhé knize, která pojednává o simplicích, mu byl pramenem kromě jmenovaných dvou autorů také Haly Abbas.

Na přelomu 10. a 11. století působil v Córdoba Abulcasis, jinak též Albucasis (Abū l-Qāsim az-Zahrāwī, † cca 1013), jehož lékařské kompendium bylo do latiny překládáno po částech.³⁷⁵ Jedna z nich, věnovaná

³⁶⁹ Edice viz předchozí poznámka. Z literatury je třeba odkázat především na sborník *Constantine the African and ‘Alī b Al-‘Abbās Al-Mağūsī: The Pantegni and Related Texts*. Ed. Charles S. F. Burnett – Danielle Jacquart. Leiden 1995.

³⁷⁰ KEIL, G. *Standardwerke*, s. 360.

³⁷¹ V českém prostředí se mu věnuje BEČKA, J. *Abū Alī Ebne Sīnā*, s. 193–215, který podává přehled o středověkých a raně novověkých textech, v nichž je Avicenna citován, a rovněž důkladný seznam starší české a slovenské sekundární literatury.

³⁷² Jejich obsah viz např. PUSCHMANN, Th. – NEUBURGER, M. – PAGEL, J. *Handbuch*, s. 607–608; AFNAN, Soheil M. *Avicenna. His Life and Works*. London 1958, s. 201–206, a především SCHIPPERGES, Heinrich. *Eine „Summa Medicinae“ bei Avicenna. Zur Krankheitslehre und Heilkunde des Ibn Sīnā (980–1037)*. Heidelberg 1987.

³⁷³ SCHMITZ, R. *Geschichte der Pharmazie*, s. 238.

³⁷⁴ CONRAD, L. I. *Arab-Islamic Medicine*, s. 114.

³⁷⁵ K recepci těchto částí viz HAMARNEH, Sami Khalaf – SONNEDECKER, Glenn. *A Pharmaceutical View of Abulcasis al-Zahrāwī in Moorish Spain*. Leiden 1963, zde kap. 3, s. 23–33; překlad Arnalda z Villanovy byl moderně vydán: *Arnaldi de Villanova Opera medica omnia. XVII: Translatio libri Albuze de medicinis simplicibus*. Ed. J. Martínez Gázquez – M. R.

simpliciím se zvláštním zřetelem na jejich zpracování, uchovávání a dávkování, byla známa jako *Liber servitoris*.³⁷⁶ S Córdoba je spojen rovněž Averroes (Abū I-Walid Muhammad Ibn Rusd, † 1198), který odtud pocházel. Je autorem obsáhlého lékařského kompendia *Colliget*, založeného na důkladném a kritickém studiu Galénových spisů a přeloženého v polovině 13. století Bonacossou.³⁷⁷ O simpliciích a potravinách se píše v pátém ze sedmi traktátů (knih).

Pro naše téma má zásadní význam anonymní spis označovaný zpravidla jako *Liber aggregatus in medicinis simplicibus* (někdy i jako *Aggregator*), který se specializoval výlučně na simplicia. Budeme se mu později jakožto Kříšťanovu prameni věnovat v příslušné kapitole, na tomto místě ho jen stručně představíme. Autor spisu býval nesprávně označován jako Serapion Mladší a byl považován za autora 11. století.³⁷⁸ V posledních třech desetiletích 20. století se tradoval názor Ullmanův, že *Liber aggregatus* je dílem neznámého autora, vzniklým až ve 13. století,³⁷⁹ který se v latinském překladu Šimona z Janova a Abraháma z Tortosy začalo šířit někdy kolem roku 1290.³⁸⁰ V roce 1997 J. C. Villaverde Amieva identifikoval arabskou předlohu, o jejíž existenci latinská medicína neměla doposud tušení.³⁸¹ Na podobné odhalení původu zatím stále čeká další spis o simpliciích *Liber de simplicibus medicinis solutivis* (či *laxativis*), který s *Aggregatore* sdílí podobný osud – začal se rovněž šířit v latinské podobě někdy ve druhé polovině 13. století, tentokrát pod fiktivním jménem Mesuë, jímž se autor odvolával na dva slavné syrské lékaře přelomu 8. a 9. století – otce a syna (proto se užívá označení *pater Mesuë* a *filius Mesuë*). Do jaké míry založil Pseudomesuë svůj spis na arabských pramenech, zatím zjištěno není.³⁸²

McVaugh. *Abū-l-Ṣalt Umayya, Kitāb al-Adwiya al-mufrada*. Ed. A. Labarta. *Llibre d'Albumeres de simples medicines*. Ed. L. Cifuentes. Barcelona 2004.

³⁷⁶ *Der Liber servitoris des Abulkasis (936–1013). Übersetzung, Kommentar und Nachdruck der Textfassung von 1471*. Překl. Marianne Engeser. Stuttgart 1986.

³⁷⁷ BÜRCEL, Johann Ch. *Averroes „contra Galenum“*. Göttingen 1968.

³⁷⁸ Viz CAMPBELL, D. *Arabian Medicine*, 1, s. 100; ULLMANN, M. *Die Medizin im Islam*, s. 283.

³⁷⁹ Tamtéž, s. 283–284.

³⁸⁰ CAMPBELL, D. *Arabian Medicine*, 1, s. 100.

³⁸¹ Viz kapitola IV.4.3.

³⁸² SCHMITZ, R. *Geschichte der Pharmazie*, s. 248.

II.4 Materia medica na latinském Západě

Až na malé výjimky (*Liber de gradibus, Aggregator*)³⁸³ se ve středověké latinské literatuře o simplicích prosadily z arabských pramenů především příslušné pasáže šíře pojatých lékařských kompendií. Tyto obsáhlé korpusy v západním světě, kde se lékařská literatura realizovala naopak spíše ve specializovaných pojednáních, nenašly konkurenty. Jestliže se tedy nyní vrátíme k původní latinsky psané lékařské literatuře, budeme se pohybovat pouze mezi pojednáními zaměřenými na simplicia. Zmíníme jak texty určené pro širší čtenářskou obec (*Macer Floridus, Circa instans*), tak i texty s vyššími odbornými ambicemi (*Pandectae a Clavis sanationis*), které se staly důležitými pomůckami pro lékaře a lékárníky.

Didaktická báseň v rýmovaných daktylských hexametrech *De viribus herbarum* neboli *Macer floridus*, za jejíhož autora býval od 12. století mylně považován římský autor Aemilius Macer († 16 př. n. l.), si získala u středověkých čtenářů nesmírnou popularitu a byla také mnohokrát tištěna.³⁸⁴ Rozlišují se dvě základní redakce, z nichž snad minimálně jedna je Odon z Meungu nad Loirou (Odo Magdunensis), o němž jinak není nic známo.³⁸⁵ Obě redakce jsou i samy o sobě značně variabilní jak co do pořadí

³⁸³ Ve skutečnosti v arabském prostředí specializované farmakografické spisy nebyly nijak ojedinělé, nebyly však v období středověku přeloženy do latiny, a proto se v západní literatuře jako prameny neuplatnily. To je případ i vůbec největší arabské příručky o simplicích, která bývá citována pod latinským názvem *Liber magnae collectionis simplicia medicamentorum et ciborum continens*. Popisovala asi 1400 simplicí, z toho 300 údajně vůbec poprvé (CAMPBELL, D. *Arabian Medicine*, 1, s. 101). Její autor Ibn al-Baitār († 1248) byl stejně jako Abulcasis hispánského původu.

³⁸⁴ Stará edice: *Macer Floridus, De viribus herbarum una cum Walafridi Strabonis, Othonis Cremonensis et Ioannis Folcz carminibus similis argumenti*. Ed. Ludovicus Choulant. Lipsiae 1832 (k inkunábulím a starým tiskům tamtéž, s. 233–244). Choulantovo vydání (bez edičního úvodu) je nově otištěno v popularizačních publikacích *Die Höhepunkte der Klostermedizin. Der „Macer floridus“ und das Herbarium des Vitus Auslasser*. Ed. Konrad Goehl – Johannes Gottfried Mayer. Holzminden 2001, a *Kräuterbuch der Klostermedizin: der „Macer Floridus“*. *Medizin des Mittelalters*. Ed. Konrad Goehl – Johannes Gottfried Mayer. Holzminden 2003, s. pěkným úvodem o klášterní medicíně a německým překladem a dále v rámci kritické edice *Der deutsche „Macer“*. *Vulgatfassung. Mit einem Abdruck des lateinischen Macer Floridus „De viribus herbarum“*. Ed. Bernhard Schnell – William Crossgrove. Tübingen 2003, s. 409–473.

³⁸⁵ Na dvě redakce upozornil poprvé CROSSGROVE, William. *Zur Datierung des „Macer Floridus“*. In: *Licht der Natur. Medizin in Fachliteratur und Dichtung. Festschrift für Gundolf Keil zum 60. Geburtstag*. Ed. Josef Domes – Werner E. Gerabek aj. Göttingen 1994, s. 55–63. Přehled staršího bádání o době vzniku a autorství skladby v poslední době především SCHNELL, Bernhard – CROSSGROVE, William. *Zur Gattungsgeschichte der Kräuterbücher*. In: *Der deutsche „Macer“*, s. 21–40. Další literatura viz STEHLÍKOVÁ, Dana. *Magister docet*

kapitol, tak co do jejich počtu. Druhá redakce (zpravidla o 77 kapitolách) byla sestavena někdy kolem roku 1100 či brzo po něm za použití nového pramene, Constantinova *Liber de gradibus*.³⁸⁶ Macer se stal sám pramenem pro řadu textů vzniklých v italském prostředí – salernskou příručku *Circa instans*³⁸⁷ (i jeho pozdější redakci známou jako *Tractatus de herbis*),³⁸⁸ dále jej snad užíval Šimon z Janova (*Clavis sanationis*),³⁸⁹ Matouš Sylvaticus (*Liber pandectarum medicinae*)³⁹⁰ a odvolává se na něho i Petr z Abana ve svém komentáři k abecednímu zpracování Dioskorida.³⁹¹ V oblasti francouzské, německé a anglické byl excerpován především encyklopedisty 13. století – Bartolomějem Anglickým, Alexandrem Neckamem, Vincencem z Beauvais. Na pražské lékařské fakultě se Macer používal ve výuce farmakologie, a proto se u nás dochovala řada komentovaných rukopisů, které jsou v celoevropském kontextu ojedinělé.³⁹² Tato skladba mohla být i Křišťanovým pramenem, s jistotou byla pramenem pro některá hesla staročeského herbáře v kodexu vodňanském (KNM II F 2, o něm viz kapitola V.2.1).

Circa instans je incipit jednoho z nejpoužívanějších středověkých spisů o simplicích, který koloval také pod názvem *Liber simplicium medicinae* a býval připisován Platearovi. Platearius je jméno několika učitelů salernské lékařské školy,³⁹³ přičemž autorem spisu měl být Matthaueus Platearius († 1161), toto autorství je však dnes odmítáno. Rozlišuje se několik redakcí, z nichž každá je sama o sobě velmi variabilní. Rovněž tento spis

utilitatem abrotani. Macerův pelyněk brotan (abrotanum) v bohemikálních komentářích z počátku 15. století. SPFFBU – GLB 18, 2013, s. 121–150.

³⁸⁶ V této podobě ji vydal Choulant. V jeho edici vyšla i o něco mladší *Spuria Macri*, popisující dalších 20 léčivých rostlin (nově vyšel tento text samostatně, edice viz pozn. 327).

³⁸⁷ VENTURA, Iolanda. *Un manuale di farmacologia medievale ed i suoi lettori. Il Circa instans, la sua diffusione, la sua ricezione dal XIII al XV secolo.* In: Scuola Medica Salernitana. Gli autori e i testi. Convegno internazionale, Università degli Studi di Salerno, 3–5 novembre 2004. Ed. Danielle Jacquart – Agostino Paravicini Bagliani. Firenze 2007, s. 475–477, 493–494, 496–497.

³⁸⁸ Ps. *Bartholomaeus Mini de Senis. Tractatus de herbis (Ms London, British Library, Egerton 747).* Ed. Iolanda Ventura. Firenze 2009, s. 131–132.

³⁸⁹ *Simon Ianuensis, Clavis sanationis* [on-line]. Ed. Barbara Zipser. Dostupné na <<http://www.simonofgenoa.org>> [citováno ze dne 1. 6. 2017].

³⁹⁰ *Matthaeus [Silvaticus]. Liber pandectarum medicinae.* Venetiis: Georgius de Ferrariis, 1498; viz také vydání v pozn. 368.

³⁹¹ STADLER, Hermann. *Die Quellen des Macer Floridus.* Archiv für Geschichte der Naturwissenschaften und der Technik, 1, 1909, s. 65.

³⁹² Podrobněji článek STEHLÍKOVÁ, D. *Magister docet* a dále kap. III.4.

³⁹³ K rodu Plateariů viz PUSCHMANN, Th. – NEUBURGER, M. – PAGEL, J. *Handbuch*, s. 646.

se stal Křišťanovým pramenem, a proto se k němu ještě později vrátíme. Zhruba ve stejné době (polovina 12. století) vznikl v Salernu také *Liber iste* neboli *Glossae Platearii*, který je sice primárně antidotářem,³⁹⁴ ale zvláštního druhu – po každém receptu na složený lék následuje přehled jeho jednoduchých složek s uvedením jejich léčebných účinků, a díky tomu lze *Liber iste* užívat i jako příručku o simplicích. Každé simplex je tu však rozebráno pouze při příležitosti svého prvního výskytu, a proto je jeho dohledání bez rejstříku náročné.³⁹⁵

Šimon z Janova, který přeložil před koncem 13. století *Liber aggregatoris* a také *Liber servitoris*, je rovněž autorem vlastního lékařského slovníku *Clavis sanationis*, specializovaného výhradně na léčiva. Slovník je abecedně řazený a uvádí lemmata v podobě latinské, řecké a arabské.³⁹⁶ Věnuje se jak simplicím, tak lékům složeným a býval běžnou výbavou lékárnické knihovny. U simplicíí rostlinného původu jej zajímá především vzhled rostliny, nikoli její konkrétní účinky. Je-li třeba, věnuje se i jazykovému výkladu daného termínu, a proto mají tato hesla zcela jiný charakter, než jaký mívají hesla v příručkách zaměřených na léčbu. Pozornost si zaslouží Šimonova snaha pracovat s prameny kriticky a upozorňovat na rozpory mezi nimi. Zmiňuje jich kolem devadesáti, ale jen několik z nich užíval pravidelně – významným zdrojem informací pro simplicia mu byl Plinius, Dioskoridés a Pseudoserapion.

Clavis sanationis jakožto tehdy zcela novou pomůcku používal ve svém díle *Pandectae* salernský lékař Mattheus Sylvaticus († 1342), které bývá rovněž řazeno mezi slovníky.³⁹⁷ *Pandectae* se však staly především oblíbenou farmakografickou příručkou, která se dočkala mnoha tištěných vydání. Čerpala i z dalších výše zmíněných textů (např. Plinius, Galénos, *Dyascorides alphabeticus*, Avicenna, *Liber aggregatoris*). Její hesla jsou velmi zevrubná a jsou vystavěna na základě citátů z několika autorit.

³⁹⁴ Edice viz pozn. 315.

³⁹⁵ *Circa instans* i *Liber iste* se zkoumaly často v kontextu třetí slavné příručky, která vznikla v témže prostředí o pár let později, *Antidotáře* Mikuláše Salernského (viz výše v kapitole I.2.3). Problém představovala datace a vzájemná propojenost všech tří textů, viz shrnutí VENTURA, Iolanda. *Introduzione. Capitolo I. Per una storia della farmacoepa salernitana*. In: Ps. Bartholomaeus Mini de Senis, s. 15–21.

³⁹⁶ Jeho přepis je k dispozici online, viz pozn. 389. Tamtéž jsou shromážděny kompletní digitální kopie pěti tisků a čtyř rukopisů a seznam dalších dochovaných exemplářů.

³⁹⁷ Chápal ji tak německý filolog Georg Goetz, jeden z vydavatelů řady *Corpus glossariorum Latinorum* (srov. GARCÍA GONZÁLES, Alejandro. *Glosarios médico-botánicos en la edad media latina*. In: Alphita. Ed. Alejandro García González. Firenze 2007, s. 18 a 19). Kritická edice neexistuje, viz pozn. 368 a 390.

Vzhledem k důkladnému a komplexnímu zpracování dané látky je pochopitelné, že se tato příručka úspěšně prosadila v univerzitním prostředí a stejně jako *Clavis sanationis* byla doporučována jako základní pomůcka pro apatekáře.

Přestože v latinském středověku nevznikla žádná skutečně odborná lékařská encyklopedie,³⁹⁸ vědění tradované farmakografickým písemnictvím se prosadilo v šíře koncipovaných encyklopediích, jak vidíme již v *Etymologiích* Isidora ze Sevilly († 636). Encyklopedie vrcholného středověku, jakožto knihy popisující celý svět,³⁹⁹ mívají výrazný přírodovědný charakter a v případě rostlin se zaměřují nejen na popis vzhledu, ale také na jejich léčebné účinky. Čerpají přitom nejen ze svých předchůdců v tomto žánru, ale právě z odborných farmakografických pojednání, jejichž přehled jsme právě dokončili. Herbáře, které se objevují jako součást širšího encyklopedického celku, se označují jako herbáře nesamostatné.⁴⁰⁰ Setkáme se s nimi především v encyklopediích Arnolda Saxona, Bartoloměje Anglického, Tomáše z Cantimpré a Vincence z Beauvais.⁴⁰¹ Farmakografická literatura tak našla využití na zcela novém poli, kde byla sice podrobena novému uspořádání (členěním na stromy, keře, rostliny pěstované na zahradách, koření apod.), ale v rámci jednotlivých sekcí byla ovlivněna abecedním řazením běžných příruček o simplicích. V těchto textech sice mohli získat laikové nové vědomosti založené na uznávaných autoritách, nicméně nové trendy ve vývoji farmacie zde svůj odraz nenašly a nelze ani uvažovat o tom, že by informace dostupné v encyklopediích mohly být uplatněny v praktickém životě.⁴⁰² To platí dvojnásob o jediné encyklopedii bohemikálního původu – *Liber viginti arcium* („Kniha dvacatera umění“)

³⁹⁸ Srov. MEIER, Christel. *Enzyklopädischer Ordo und sozialer Gebrauchsraum. Modelle der Funktionalität einer universalen Literaturform*. In: Die Enzyklopädie im Wandel, s. 526.

³⁹⁹ Srov. TÁŽ, *Grundzüge der mittelalterlichen Enzyklopädie. Zu Inhalten, Formen und Funktionen einer problematischen Gattung*. In: Literatur und Laienbildung im Spätmittelalter und in der Reformationszeit. Symposion Wolfenbüttel 1981. Ed. Ludger Grenzmann – Karl Stackmann. Stuttgart 1984, s. 467–500.

⁴⁰⁰ KEIL, Gundolf – DILG, Peter. *Kräuterbücher*. In: LexMA 5, sl. 1477, MEIER, Ch., *Der Hortus sanitatis*, s. 195.

⁴⁰¹ K uplatnění herbářů v encyklopediích 13. století viz VENTURA, Iolanda. *L'erbario alfabetico del De Proprietatibus Rerum di Bartolomeo Anglico e le sue fonti. Una panoramica sul ruolo della botanica nelle enciclopedie del XIII secolo*. In: Wissenssicherung, Wissensordnung und Wissensverarbeitung. Das europäische Modell der Enzyklopädien. Ed. Theo Stammen – Wolfgang E. J. Weber. Berlin 2004, s. 291–337.

⁴⁰² Malou praktickou využitelnost encyklopedických textů zdůrazňují např. KEIL, G. *Standardwerke*, s. 382–389, a DILG, P. *Pflanzenkunde*, sl. 2043.

Pavla Žídka († 1471), jehož záliba v medicíně je implicitně⁴⁰³ i explicitně⁴⁰⁴ přítomná v obsáhlé knize věnované tomuto oboru, nicméně zaměřené především na teorii a obsahově ještě více vzdálené praktickým potřebám než zmíněné encyklopedie 13. století.

Od Žídka se musíme vrátit ještě do doby o téměř sto let starší a představit si zde herbář, který nás bude provázet téměř polovinou naší knihy. Tento herbář nebyl až do nedávné doby příliš často předmětem badatelského zájmu. Přesto se jedná o zásadní text, který se dochoval ve více než dvou stech rukopisů a poměrně hojně je zastoupen také v českých rukopisných knihovnách a archivech. Jedná se o krátký herbář s incipitem *Galganum vel galgana est siccum et calidum*, který se v německé odborné literatuře označuje zpravidla jako *Galgant-Gewürz-Traktat*. Tento herbář se tradoval jak samostatně, tak v rámci souboru lékařských pojednání s titulem *Melleus liquor*, připisovaného jinak blíže neznámému a opodstatněně zpochybňovanému Alexandru Hispánskému.⁴⁰⁵ Herbář je dnes k dispozici ve dvou starých vydáních, vždy podle jediného rukopisu – Karl Sudhoff vydal nejstarší známé znění tohoto herbáře, zapsané v madridském kodexu 8769 (Biblioteca nacional, f. 12v–19r, 14. stol.) a obsahující 42 položek.⁴⁰⁶ Poul Hauberg publikoval v téže době jiné, širší znění téhož herbáře, které mylně považoval za dílo dánského lékaře Henrika Harpestrænga († 1244).⁴⁰⁷ Toto znění obsahuje 53 hesel. Na skutečnost, že se jedná o týž herbář, který vydal Sudhoff, upozornil teprve William Crossgrove.⁴⁰⁸ Herbářem se poslední dobou intenzivně zabývá Ute Mauch, která připravuje jeho kritickou edici.⁴⁰⁹ Podle ní je nejstarším dochovaným rukopisem právě ru-

⁴⁰³ V rozměrném pergamenovém kodexu (60×40 cm) je jí věnováno asi 60 folií. Z encyklopedie byly vydány zatím jen některé části: *Knih dvacatera umění mistra Pavla Žídka. Část přírodovědná*. Ed. a překlad Alena Hadravová. Praha 2008; *Paulerinus (Pavel Židek), Liber viginti arcium (ff. 185ra–190rb)*. Ed. Alena Hadravová. Praha 1997.

⁴⁰⁴ O svém zaujetí pro medicínu píše na několika místech, např. v hesle *Dulcedo medicinalis sciencie píše inter omnes sciencias hec sciencia plus me attraxit in sui studium* (Biblioteka Jagiellońska, Kraków, 257, f. 196^b).

⁴⁰⁵ K obsahu této sbírky a otázce autorství viz MAUCH, Ute. *Ein mittelalterliches Kräuterbuch aus dem 14. Jahrhundert, eine neue Version des lateinischen Macer?* Gesnerus. *Swiss Journal of the History of Medicine and Sciences* 63, 2006, s. 181–208.

⁴⁰⁶ SUDHOFF, Karl. *Alexander Hispanus und das Schriftwerk unter seinem Namen. Ein erstes Wort über ihn und Bekanntgabe seiner medizinischen Schriften*. SA 29, 4/5 (1936), s. 308–312, 30, 1/2 (1937), s. 1–5.

⁴⁰⁷ *Henrik Harpestræng, Liber herbarum*. Ed. Poul Hauberg. Udgivet af. København 1936.

⁴⁰⁸ CROSSGROVE, William. *Eine frühe Überlieferung des Alexander Hispanus*. SA 64, 1980, s. 391–392.

⁴⁰⁹ Kromě článku uvedeného v pozn. 405 viz dále MAUCH, Ute. *Probleme der Identifikation*

kopis madridský, pocházející pravděpodobně z bavorského či rakouského prostředí a sepsaný ještě ve 14. století.⁴¹⁰ Většina dochovaných rukopisů však spadá až do století následujícího. Herbář řadí svoje hesla za sebou tematicky, nejprve jsou uvedena vzácná koření (skořice, pepř, zázvor aj.), poté potraviny užívané jako léky (vejce, sýr, hrášek aj.), nakonec léčivé byliny.⁴¹¹ Mauch také upozornila na dvě rostliny – *angelica* a *benedicta*, které jsou údajně jako léčivky doloženy v tomto herbáři vůbec poprvé.⁴¹² Herbář mívá velmi variabilní rozsah, zpravidla je to 45 až 50 položek, v širších zpracováních i přes sedmdesát. U nás podrobně referovala o závěrech Ute Mauch Irena Zachová v rámci studie, v níž je vydán jeden ze spisků sbírky *Melleus liquor – Dicta de dispositione hominis* – podle rukopisu svatojacobského fondu Archivu města Brna 113/110 (f. 54r–v),⁴¹³ o němž se ještě budeme zmiňovat. Zdá se, že tento rukopis by vzhledem ke svému stáří mohl mít v rámci tradice *Melleus liquor* velký význam.

Mezi spisy specializovanými na simplicia patřily v latinském světě bezesporu k nejoblíbenějším *Circa instans* a *Aggregator*, a proto není žádným překvapením, že si je zvolil jako hlavní prameny autor prvního bohemikálního herbáře, Křišťan z Prachatic. Tyto texty si udržely oblibu i během 15. století a rovněž pozdější vydavatelé jejich tištěných verzí je jistě považovali za čtenářsky atraktivní. Mezitím se však již na konci 14. století začíná farmakografická literatura inovovat připojováním rostlinných iluminací a současně použitím vernakulárních jazyků rozšiřovat svou působnost.⁴¹⁴ Tento trend vyústil po vynálezu knihtisku ve zcela novou etapu ve vývoji literatury o simplicích, herbářů ve vlastním slova smyslu, opatře-

von mittelalterlichen Arzneipflanzen. Die Artemisia-Arten aus dem ‚Melleus liquor physicae artis magistri Alexandri Yspani‘. Das Mittelalter. Perspektiven mediävistischer Forschung 10, 2005, s. 145–156; TÁŽ, *Erste Überlegungen zur Wissensorganisation im Kodex Ms. 8769 der Biblioteca nacional in Madrid mit einer Edition des Traktats über die ‚Verworfenen Tage‘, sowie Anmerkungen zur Strukturierung des Melleus liquor physicae artis Magistri Alexandri Yspani*. SA 91, 2006, 190–216.

⁴¹⁰ TÁŽ, *Ein mittelalterliches Kräuterbuch*, s. 199.

⁴¹¹ Tamtéž, s. 196.

⁴¹² Tamtéž, s. 199. Křišťan, u něhož najdeme rovněž heslo *benedicta*, tedy nesporně představuje další raný pramen k této bylině.

⁴¹³ ZACHOVÁ, Irena. *Dicta de dispositione hominis et eius membris Alexandri Hispani v rukopisu 113/110 Svatojacobské knihovny v Archivu města Brna*. Graeco-Latina Brunensia 18, 2013, s. 199–214. Zde i další literatura.

⁴¹⁴ Konkrétním projevem této inovace je např. o něco mladší herbář Johanna Hartlieba (*Johannes Hartlieb „Kräuterbuch“*. Ed. Gerold Hayer – Bernhard Schnell. Wiesbaden 2010). K pozdně středověkým iluminovaným herbářům viz SCHNELL, B. *Pflanzen in Bild*, s. 442–459.

ných reálnými iluminacemi, a právě tyto moderní příručky se postaraly o postupné vytlačování starších lékařských a lékárnických pomůcek, ať již rukopisných, či tištěných.⁴¹⁵ Po sérii herbářů ještě pevně zakotvených ve středověké tradici (jak citovanými starými anticko-arabskými autoritami, tak stylizovanými iluminacemi) se postupně dostávají ke slovu moderní příručky, reprezentované herbáři vydávanými ve 30.–50. letech 16. století, herbářem Otty Brunfelse († 1534), Hieronyma Bocka († 1554) a Leonharta Fuchse († 1556). Do této tradice patří také o něco mladší herbář Petra Ondřeje Mattioliho († 1577), několikrát svým autorem revidovaný a opakovaně vydávaný v latině i několika vernakulárních jazycích (česká verze vyšla roku 1562 v překladu Tadeáše Hájka z Hájku).⁴¹⁶ Tyto herbáře již stojí na počátku rozvoje skutečné botaniky, jehož hnacím motorem byl opět Dioskoridés,⁴¹⁷ tentokrát však v původním řeckém znění, a snaha o přesnou identifikaci jeho rostlin, odstranění rostlin cizího původu a zařazení domácích zaalpských rostlin, které Dioskoridés neznal, jejich popis a reálné vyobrazení, obojí založené na skutečném studiu těchto rostlin.

⁴¹⁵ Viz *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, s. v. Herbarius, <<http://gesamtkatalogderwiegendrucke.de/docs/GW12268.htm>>. K nejstarším tištěným herbářům, které jsou však ještě plně zakotveny v tradici středověké, viz KEIL, Gundolf. ‚Gart‘, ‚Herbarius‘, ‚Hortus‘. *Anmerkungen zu den ältesten Kräuterbuch-Inkunabeln*. In: *Gelërter der arzenie, ouch apoteker*. Beiträge zur Wissenschafts-Geschichte. Ed. Gundolf Keil. Pattensen 1982, s. 589–674; BAUMANN, Brigitte. *Die Mainzer Kräuterbuch-Inkunabeln: „Herbarius Moguntinus“ (1484), „Gart der Gesundheit“ (1485), „Hortus sanitatis“ (1491)*. *Wissenschaftshistorische Untersuchung der drei Prototypen botanisch-medizinischer Literatur des Spätmittelalters*. Stuttgart 2010. K nástupu herbářů nového typu viz ISPHORDING, Eduard. *Kräuter und Blumen. Kommentiertes Bestandsverzeichnis der botanischen Bücher bis 1850 in der Bibliothek des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg*. Nürnberg 2008; ARBER, Agnes. *Herbals. Their Origin and Evolution. A Chapter in the History of Botany 1470–1670*. Cambridge 1999³; BAUER, Axel W. *Die Medizin im Renaissance-Humanismus auf dem Weg von der mittelalterlichen Personalautorität zur neuzeitlichen Sachautorität am Beispiel von Botanik, Anatomie und Chirurgie*. In: *Medizin in Geschichte, Philologie und Ethnologie*. Ed. Dominik Gross – Monika Reininger. Würzburg 2003, s. 11–25; MÄGDEFRAU, Karl. *Geschichte der Botanik. Leben und Leistung großer Forscher*. Stuttgart 1973; BOHATCOVÁ, Mirjam. *Čtení na pomezí botaniky, fauny a medicíny*. Sborník Národního muzea v Praze. Řada C, 38, 1993.

⁴¹⁶ K němu např. HEJNOVÁ, Miroslava. *Pietro Andrea Mattioli. 1051–1578*. Praha 2001 (katalog výstavy); dále STANNARD, Jerry. *P. A. Mattioli: Sixteenth Century Commentator on Dioscorides*. In: *Bibliographical Contributions 1*. Lawrence 1969, s. 59–81; STANNARD, Jerry. *P. A. Mattioli and some Renaissance Editions of Dioscorides*. In: *Books and Libraries at the University of Kansas 4*. Lawrence 1966, s. 1–5; TÝŽ, *Medieval Herbals*, s. 23–33.

⁴¹⁷ K jeho humanistickým překladům viz STANNARD, Jerry. *Dioscorides and Renaissance Materia Medica*. *Analecta Medico-historica 1. Materia Medica in the XVI Century*. Oxford, 1966, s. 1–21. Mattioliho herbář vznikl jako komentář k Dioskoridovi.

V herbáři *Herbarum vivae eicones*, který vydal Otto Brunfels, se vůbec poprvé objevila vyobrazení rostlin zpracovaná dle jejich skutečného vzhledu, ovšem ještě doplněná o staré knižní popisy, zatímco v Bockově herbáři jsou již nově zpracovány i popisy rostlin. Nástup skutečné botaniky však byl dlouhodobým procesem, během něhož se pozvolna staré vědění o rostlinách nahrazovalo novým typem informací.⁴¹⁸

⁴¹⁸ VENTURA, I. *Herbario alfabetico*, s. 316.

III. ÚVOD DO PROBLEMATIKY STŘEDOVĚKÝCH BOHEMIKÁLNÍCH HERBÁŘŮ

III.1 Přehled literatury o středověkých herbářích

Přestože středověké latinské herbáře nejsou příručky botanické, nýbrž lékařské, není o nich soustavně pojednáno v žádných našich dějinách lékařství, nýbrž se o nich paradoxně dočteme v různých zpracováních dějin botaniky v českých zemích. Důvod, proč jsou tyto prameny zajímavé z botanického hlediska, je zřejmý – žádné skutečně botanické dílo u nás ve středověku nevzniklo (ostatně takový počín je výjimečný i v rámci literatury celoevropské)⁴¹⁹ a tyto lékařské příručky obsahují alespoň primitivní popisy rostlin, navíc doplněné o staročeské rostlinné názvy. Další oblastí sekundární literatury, kde se tyto prameny zmiňují, jsou proto studie k dějinám českého jazyka a literatury.

Souborných prací k dějinám české botaniky je jen několik. Za jejich první významné zpracování lze považovat *Abhandlung über die Pflanzenkunde in Böhmen* Kašpara hraběte ze Šternberka z let 1817 a 1818.⁴²⁰ O necelých sto let později vydal broumovský benediktin Vincenz Maiwald dějiny nové pod názvem *Geschichte der Botanik in Böhmen*.⁴²¹ Jejich hodnotu jako celku posoudit nemůžeme, první kapitola *Botanische Vorzeit*, která je důležitá pro naše téma, však vyžaduje obezřetný a kritický přístup. Jedná se o chronologický přehled rukopisů, které zčásti byly již známy a popsány v sekundární literatuře (především u Dobrovského a Šternberka), zčásti je doplnil Maiwald sám. Celkový obraz o tomto druhu písemnictví, který je tu podán, je však velmi zavádějící. Některé z rukopisů jsou špatně zařazeny,

⁴¹⁹ O tom, jak se botanické znalosti projevovaly ve středověkém a raně novověkém písemnictví, viz VENTURA, Iolanda. *Changing Representations of Botany in Encyclopaedias from the Middle Ages to the Renaissance*. In: *Collectors' Knowledge. What Is Kept, What Is Discarded – Aufbewahren oder wegwerfen: wie Sammler entscheiden*. Ed. Anja-Silvia Goeing – Anthony T. Grafton – Paul Michel. Leiden 2013, s. 97–143, a TÁŽ, *L'erbario alfabetico*.

⁴²⁰ STERNBERG, K. *Abhandlung über die Pflanzenkunde*, 1–2.

⁴²¹ MAIWALD, V. *Geschichte der Botanik*.

neboť se vychází z datací obsažených v jednotlivých rukopisech, aniž by byl brán zřetel na to, zda má tato datace nějaký vztah k zápisu rostlináře či herbáře zde obsaženého.⁴²² Dalším nedostatkem je skutečnost, že rukopisy spolu související jsou popisovány izolovaně, a budí tak dojem, že se u nás dochovalo velké množství různých rostlinářů či herbářů. Skutečnost, že v řadě rukopisů se dochovaly kopie téhož textu, není nijak zohledněna a patrně tyto souvislosti Maiwald sám ani neznal. Po Maiwaldovi následoval kratší souhrn Bohumila Němce s názvem *Botanika v Čechách do bitvy bělohorské*.⁴²³ Ten pro nás nemá velký význam – podává stručné dějiny herbářů od antiky do raného novověku, přičemž české práce řadí do evropského kontextu. Český středověk je zde zpracován velmi povšechně, o něco lepší je přehled herbářových inkunábulí a starých tisků, které se u nás dochovaly. Podobný, ale podrobnější přehled o herbářích v antice a ve středověku s důrazem na české prostředí podává Gustav Gellner ve své obsáhlé a dodnes výjimečné studii věnované Janu Černému.⁴²⁴ Další příspěvky se objevily teprve na přelomu padesátých a šedesátých let. Josef Vinař do svých *Obrazů z minulosti českého lékařství* zařadil kapitolu *Literární počátky s podtitulem Herbáře – materia medica*, která je věnována jen několika málo starším památkám a nepřináší nic nového.⁴²⁵ Důležitým počinem však byla přehledová práce Miroslava Fendrycha.⁴²⁶ Fendrych vycházel nejen ze starší literatury (z právě uvedených titulů a z prací literárněhistorických – z Dobrovského, Jungmanna, Flajšhans),⁴²⁷ ale systematicky excerpoval rukopisné katalogy KNM, NK a Knihovny vyšehradské kapituly. Příslušné rukopisy osobně konzultoval a opatřil bibliografickými údaji.⁴²⁸ Nutno podotknout, že všichni právě uvedení autoři, počínaje Vinařem, se zabývali pouze těmi texty, v nichž se objevují staročeské názvy

⁴²² Jako směrodatná datace se bere i taková, která s daným herbářem nesouvisí a patří výrazně mladší nebo výrazně starší písařské ruce.

⁴²³ NĚMEC, B. *Botanika v Čechách*.

⁴²⁴ GELLNER, G. *Jan Černý*, s. 90–95, a dále v medailonech jednotlivých autorů od s. 113.

⁴²⁵ VINAŘ, J. *Obrazy z minulosti*, s. 19–27.

⁴²⁶ FENDRYCH, Miroslav. České rukopisné rostlináře. Časopis Národního muzea. Oddíl přírodovědný 131, 1962, s. 185–197.

⁴²⁷ DOBROVSKÝ, J. *Geschichte der Böhmischen Sprache*; JUNGSMANN, J. *Historie literatury české*; FLAJŠHANS, Václav. *Klaret a jeho družina. 1. Slovníky veršované*. Praha 1926, s. XIV–XVI. Dobrovský vycházel ze Šternberka, Jungmann přebíral údaje z Dobrovského. Flajšhans doplnil starší literaturu o další rukopisy, ale vydáním Fendrychova přehledu byl Flajšhansův seznam antikvován, proto se jím zde zabývat nebudeme.

⁴²⁸ Přesto je v jeho seznamu řada chyb v signaturách či rozsahu folií.

rostlin.⁴²⁹ Práce Šternberkova a Maiwaldova tak zůstávají jedinými přehledy, v nichž se nebere v potaz jazyková příslušnost textu.

III.2 Termíny „herbář“ a „roślinář“

Při práci s Fendrychovým seznamem narazíme na zásadní metodologický problém, který je patrný i ve starší literatuře – výrazy roślinář, bylinář a herbář považuje tento autor (ve shodě se staršími badateli) za synonyma a v případě staročeských textů rozlišuje (v teoretickém úvodu) tři typy herbářů – za první latinsko-české slovníky, jejichž součástí mohou být i popisy léčivých účinků, za druhé staročeské glosy (marginální i interlineární) doprovázející latinské herbáře, za třetí seznamy pouze českých názvů, opět případně doplněné o účinky. Toto členění není příliš praktické a považovat marginální termíny samy o sobě za herbář je zavádějící. Dále však v jeho práci (při charakteristice jednotlivých rukopisů) vidíme, že pokud Fendrych použil označení herbář či roślinář pro pouhé slovníky, v nichž nejsou léčivé účinky uvedeny buď vůbec, nebo jen výjimečně u některých rostlin, vždy ještě neopomene dodat, že se jedná o slovník, přehled či seznam rostlin. I on tedy považoval za účelné rozlišovat mezi obsáhlejšími spisy s vypracovanými hesly (ty zpravidla označuje jako herbáře) a mezi slovníky primárně jazykovými. Na druhou stranu např. v případě rukopisu NK I F 35 je Křišťanův *Herbář*, tedy systematicky zpracované pojednání o simplicích, zcela neadekvátním způsobem charakterizován jako „latinský abecední slovník rostlin“⁴³⁰.

Účelnost terminologie je nepochybně měřena prizmatem oboru, který se daným textem zabývá, a herbáře (ve smyslu, v jakém je v následujícím výkladu vymezíme) jsou zajímavé hned pro několik oborů současně – pro lingvistiku, literární historii a pro dějiny vědy. V rámci středověkého písemnictví je můžeme chápat jako produkt lexikografie,⁴³¹ či lékařské literatury (o literatuře botanické lze mluvit až v novověku) a v závislosti na tom se potom pohybujeme v jiné terminologii. V oblasti lexikografie je obecným a všezahrnujícím označením slovník. Slovníky můžeme třídit

⁴²⁹ Pro úplnost musíme uvést také publikaci SOFRON, J. – NESVADBOVÁ, J. *Nástin dějin botaniky*, ta však mluví o středověku velmi stručně.

⁴³⁰ FENDRYCH, M. *České rukopisné roślináře*, s. 190.

⁴³¹ Z tohoto hlediska je zkoumala nedávno K. Voleková ve své šířeji zaměřené práci VOLEKOVÁ, Kateřina. *Česká lexikografie 15. století*. Praha 2015, která podává přehled o dějích bádání u nás a vymezuje také základní lexikografické termíny.

z hlediska obsahu, formy a počtu použitých jazyků. Jednotlivé typy forem a obsahu, zpracované v jednom či více jazycích, potom vytvářejí mnoho různých kombinací, z nichž některé mají svoje specifická pojmenování.⁴³² V případě simplicíí se můžeme setkat s jednoduchým seznamem lemmat (heslových slov) v jednom jazyce bez zpracovaných hesel, seznamem dvoj- či vícejazyčným (tj. slovník překladový) a se slovníkem výkladovým – ten má vedle lemmatu zpracováno celé heslo a slouží tedy především k poučení o obsahu daného pojmu. Takový slovník může samozřejmě obsahovat i jinojazyčné ekvivalenty, popřípadě o ně mohl být doplňován pomocí pozdějších glos, čímž se rozšiřovala možnost jeho využití. Na základě způsobu seřazení lemmat (tj. makrostruktury) potom můžeme mluvit o abecedářích (sestavených abecedně) a nomenklátorech (sestavených věcně a představujících již jednoduché encyklopedie).⁴³³ Abecedář může být překladový i výkladový, nomenklátor v sobě může rovněž spojovat obě složky a jeho jednotlivé oddíly mohou mít uvnitř abecední řazení – potom je takový nomenklátor složen z několika specializovaných abecedářů (specializovaných např. na neživou přírodu, živočichy, rostliny).

Pracuje-li lingvista se slovníkem specializovaným na simplicia, není pro něho důležité, zda slovník obsahuje pouhá lemmata, nebo i jejich výklady s určitou mikrostrukturou. Oba případy slovníků může dle obsahu, týkají-li se rostlinného materiálu, označit jako rostlináře, oba pro něho přinášejí cenný materiál, u něhož kontext, v jakém se objevuje, hraje důležitou roli. S tímto širším použitím slova rostlinář se proto setkáme nejen u zmíněného Fendrycha, který pod název *České rukopisné rostlináře* soustředil řadu od sebe velmi odlišných památek, ale i ve *Staročeském slovníku*, vydávaném v letech 1968–2008. Z literárněhistorického hlediska či hlediska dějin lékařství je však žádoucí slovníky jazykové (byť jakkoli specializované) a slovníky výkladové chápat jako svébytné kategorie, které lze zkoumat samy o sobě a které si zaslouží svoje pevně ohraničené pojmenování. Pro naše účely je tedy vhodné termín rostlinář, jenž se díky starším edicím 19. a počátku 20. století etabloval jako označení pro stručné jazykové slovníčky bez výkladu, ponechat pouze jím a termín herbář užít všude tam, kde se jedná o slovník výkladový.⁴³⁴ V rámci lexikografie je

⁴³² Pro naše účely je velmi vhodná základní typologie, kterou zvolil P. O. Müller sice až pro texty 16. století, ale která je velmi dobře použitelná na písemnictví středověké (MÜLLER, Peter O. *Deutsche Lexikographie des 16. Jahrhunderts. Konzeptionen und Funktionen frühneuzeitlicher Wörterbücher*. Tübingen 2001).

⁴³³ U nich jsou simplicia jen jedním oddílem.

⁴³⁴ Ve shodě s Kateřinou Volekovou (*Česká lexikografie*, s. 31–32, s. 127, pozn. 310), která

tedy herbář chápán jako výkladový slovník, který se specializuje na oblast *materia medica*.

Herbář můžeme však chápat také jako svébytný žánr lékařské literatury (dokonce jeden z nejstarších),⁴³⁵ který popisuje léčebný význam a využití jednoduchých léčiv, přičemž každému léčivu je věnována jedna kapitola.⁴³⁶ Herbář je tedy jakýmsi katalogem jednoduchých léčiv, jejich účinku a využití. Zaměřuje se buď výhradně na léčiva rostlinného původu, u nichž často podává i stručný popis vzhledu, nebo je doplňuje také (vždy v menší míře) léčivy živočišnými a anorganickými.⁴³⁷ Se specializovanými slovníky jazykovými má sice společné rysy, tedy svoje zaměření na určitou oblast lidského poznání – simplicia, a může mít i shodný způsob řazení (dle abecedy, případně zcela volné řazení bez jakékoli makrostruktury), díky němuž je text stále otevřený novým přídávku, ale není s nimi od původu spjat – tj. nevznikl postupným doplňováním jednoduchých slovníků o nové informace, a není tu tedy podobný vztah jako mezi glosou a glosářem, bereme-li glosář jako *terminus technicus*, který odkazuje na svůj původ v glosách.⁴³⁸ Rostlinář tak mohl vzniknout vypsáním glos z glosovaného textu,⁴³⁹ herbář však z glosáře nikoli, jak ukazuje souvislá tradice spisů o *materia medica* od antiky do konce středověku.

Přestože se domníváme, že středověké herbáře jsou především lékařskými příručkami, nikoli díly lexikografickými,⁴⁴⁰ docházelo k prolínání

přímo hovoří o nutnosti „přehodnotit sémantický rozsah termínu“.

⁴³⁵ STANNARD, Jerry. *The Herbal as a Medical Document*. Bulletin of the History of Medicine 43, 1969, s. 212.

⁴³⁶ Definici podávají např. COLLINS, M. *Medieval Herbals*, s. 25; STANNARD, J. *Medieval Herbals*, s. 23; SCHNELL, Bernhard. *Als ich geschriben vant von eines wises meister hant. Die deutschen Kräuterbücher des Mittelalters – Ein Überblick*. Mittelalter. Perspektiven mediävistischer Forschung 10, 2005, s. 117; TÝŽ, *Pflanzen in Bild*, s. 446; týž autor formuluje definici rovněž v rámci edice *Der deutsche „Macer“* (SCHNELL, B. – CROSSGROVE, W. *Zur Gattungsgeschichte*, s. 4).

⁴³⁷ K uplatnění léčiv živočišného a nerostného původu ve středověké odborné literatuře zatím neexistuje souhrnná studie, částečně toto téma zpracovává VENTURA, Iolanda. *The Curae ex animalibus in the Medical Literature of the Middle Ages. The Example of the Illustrated Herbals*. In: Bestiaires médiévaux. Nouvelles perspectives sur les manuscrits et les traditions textuelles. Ed. B. Van den Abeele. Louvain-la-Neuve 2005, s. 213–248.

⁴³⁸ Oproti tomu vokabulář je sestaven „vlastní sběratelskou nebo překladatelskou prací“ (VOLEKOVÁ, K. *Česká lexikografie*, s. 11). Ve středověku se termín glosář chápal jinak, mohl tak být označen jakýkoli slovník.

⁴³⁹ Tamtéž, s. 31. Přehled o antické a středověké glosografii lékařsko-botanického zaměření podává GARCÍA GONZÁLES, A. *Glosarios médico-botánicos*, s. 1–21.

⁴⁴⁰ Za takové je možno považovat jen výjimky, např. zmíněný *Clavis sanationis*, v němž se

obou těchto oblastí literatury. Herbář obsahující synonyma ve vernakulárním jazyce mohl sloužit současně jako slovník a k propojení žánrů docházelo již při jejich samotném vzniku – slovníkáři si vypomáhali specializovanými prameny (v našem prostředí si to ukážeme v kapitole V.4 o *Lactiferu*) a součástí herbáře se mohla stát jednoduchá hesla o několika slovech, přejatá z rostlináře, který obsahoval u některých termínů krátký výklad (jak o tom můžeme uvažovat u Křišťanova *Herbáře*, viz kap. IV.4.8).

Rovněž v zahraniční literatuře vidíme tendenci chápat slovníky specializované na léčiva na jedné straně a herbáře na straně druhé jako svébytné kategorie, přestože tyto texty (v případě slovníků výkladových) vypadají svou strukturou velmi podobně. Do souvislosti zpravidla bývá dáвана chronologická řada specializovaných slovníků *Alphita – Clavis sanationis – Pandectae*,⁴⁴¹ o níž se pojednává zcela samostatně, a pokud se o ní mluví v kontextu herbářů, pak je slovníkový charakter vždy zdůrazněn, přestože tyto texty podávají zčásti či zcela shodné informace jako herbáře.

Dokud nebyly středověké herbáře předmětem důkladnějšího studia, považovaly se za herbáře ve vlastním slova smyslu teprve tištěné příručky o léčivech, které byly opatřeny věrnými obrázky umožňujícími přesnou identifikaci rostliny a které se zkoumaly z hlediska dějin botaniky. Podmínkou bylo reálné vyobrazení rostliny, nepodléhající výraznější stylizaci.⁴⁴² Také němčina, která disponuje termíny „Herbar“ a „Kräuterbuch“, jimi označovala někdy až novověká tištěná pojednání tohoto typu, stále častěji se však užívají tyto termíny i v souvislosti se středověkou literaturou,⁴⁴³ někdy se mluví o „Simplizienliteratur“. V češtině jsme odkázáni na výraz „herbář“ („bylinář“ či „zelinář“ jsou příliš zastaralé), který tedy můžeme v užším slova smyslu (*stricte*) chápat jako iluminovanou tištěnou příručku, v širším slova smyslu (*late*), který je nezbytný pro medievistiku, jako jakoukoli příručku o simplicích, zaměřenou převážně na rostlinná léčiva.

nevěnuje pozornost konkrétním léčebným účinkům.

⁴⁴¹ DILG, P. *Pflanzenkunde*, sl. 2043; GARCÍA GONZÁLES, A. *Glosarios médico-botánicos*, s. 17–20.

⁴⁴² Herbáře v dnešním slova smyslu jako sbírky sušených rostlin patrně již v počátcích knihtisku existovaly, ale nedochovaly se.

⁴⁴³ Srov. heslo KEIL, G. – DILG, P. *Kräuterbücher*, sl. 1476–1477; DILG, P. *Pflanzenkunde*, sl. 2043; NIEDERER, Monica. *Der St. Galler Botanicus. Ein frühmittelalterliches Herbar. Kritische Edition, Übersetzung und Kommentar*. Bern – Berlin aj. 2005, s. 11; KEIL, G. *Phytotherapie*, s. 7–38; SCHNELL, B. *Als ich geschrieben vant*, s. 117.

III.3 Herbář v kontextu literatury o léčivech

O léčivech a jejich účincích nepřinášejí informace pouze herbáře. Jedná se o celou škálu dalších žánrů lékařského písemnictví, jak napovídají také rozmanitá dobová označení – dle specializace se užívala označení *herbarius* (nebo také *de virtutibus herbarum*),⁴⁴⁴ *lapidarius* (pro léčiva minerálního původu), *bestiarius* (pro léčiva živočišného původu) nebo obecnější označení *liber de medicinis simplicibus*; v případě kompozit se užíval název *antidotarius*, *receptarius* či *liber medicinalis* (*Arzneibuch*, *leechbook*, ve starší češtině „lékařská knížka“).

I když lze z uvedených druhů lékařských příruček čerpat částečně shodné informace, je nutno mezi nimi rozlišovat. Jako herbář bývá označována pouze taková příručka, v níž je každá kapitola (v němčině se tradičně označuje jako *Drogenmonographie*)⁴⁴⁵ věnována jednomu léčivu, které tu je komplexně popsáno, přičemž tyto kapitoly (často krátké odstavce o několika řádcích) bývají nejčastěji uspořádány dle abecedy, mohou však být řazeny volně za sebou či uspořádány dle různých věcných hledisek: např. dle původu léčiva (z říše rostlinné, živočišné, nerostné), dle charakteru rostliny (bylina, strom, keř), dle stupňů účinku, dle primárních kvalit. Věcné hledisko pak může být kombinováno s abecedním řazením.⁴⁴⁶ Názvy rostlin tedy představují lemmata jednotlivých hesel/kapitol. V lékařské knížce oproti tomu bývají léčiva rozdělena podle účinků, podle formy⁴⁴⁷ léku nebo, a to je nejčastější případ, podle onemocnění (zpravidla bráno od hlavy až k patě) a pod jeden nadpis se často řadí několik různých receptů (zpravidla uvedených pomocí *item*, *item aliud* apod. a ukončených formulemi *probatum est*, *mirifice sanat* apod.).⁴⁴⁸ Informace o léčivech se

⁴⁴⁴ Herbář v užším slova smyslu obsahuje pouze léčiva rostlinného původu, ve středověku se však setkáme spíše s užitím tohoto názvu v širším slova smyslu pro spis o všech druzích simplicii.

⁴⁴⁵ Dle G. Keila *Drogenmonographie* „patří k nejzajímavějším lékařským malým formám“ (KEIL, G. *Die medizinische Literatur*, s. 96).

⁴⁴⁶ K třídění látky v lékařské literatuře viz KEIL, Gundolf. *Organisationsformen medizinischen Wissens*. In: *Wissensorganisierende und wissensvermittelnde Literatur im Mittelalter. Perspektive ihrer Forschung*. Kolloquium 5.–7. Dezember 1985. Ed. Norbert Richard Wolf. Wiesbaden 1987, s. 221–245; MACKINNEY, L[oren] C[arey]. *Medieval Medical Dictionaries and Glossaries*. In: *Medieval and Historiographical Essays in Honor of James Westfall Thompson*. Ed. James Lea Cate – Eugene N. Anderson. Chicago 1938, s. 240–268.

⁴⁴⁷ Nejužívanější formy vyjmenovává BÜCHL, J., *Die Entwicklung*, s. 61.

⁴⁴⁸ Ke struktuře receptů viz STANNARD, Jerry. *Botanical Data and Late Mediaeval „Rezeptliteratur“*. In: *Fachprosa-Studien. Beiträge zur mittelalterlichen Wissenschafts- und Geistes-*

omezují na jejich konkrétní terapeutické využití (údaje o vzhledu rostliny, synonymech atd. se tu tedy na rozdíl od herbáře nedozvíme). Protože zde nejnižší textovou jednotkou není kapitola či paragraf o léčivu, nýbrž recept, označují se takové celky někdy jako receptáře,⁴⁴⁹ popřípadě antidotáře. Označení „antidotum“ zde posunulo svůj původní význam „protijed“ k obecnějšímu významu „léčivo“. Přestože se termíny „lékařská kniha“, „antidotář“ a „receptář“ chápou dnes často jako synonyma,⁴⁵⁰ někteří autoři se snaží mezi nimi rozlišovat. Především v případě termínů „receptář“ a „antidotář“ není jejich vzájemné vymezení nijak problematické, jak ukazuje např. Jakob Büchi.⁴⁵¹ Büchi uvádí celou řadu rozlišovacích znaků, a ačkoli by se dalo o některých jeho charakteristikách polemizovat, je jistě výhodné některé z nich přijmout jako určující: Antidotář je sbírka receptů, která bývá psána latinsky, každý recept má své jméno (dle základní složky,⁴⁵² dle původce receptu, dle indikace). Recepty antidotáře bývají složitější a obsahují více položek než recepty v receptářích. Naopak v receptářích nemají recepty speciální název a jsou uvedeny nadpisem dle indikace (*ad dolorem capitis, contra paralisim* apod.), mohou být jazykově latinské i vernakulární, jsou jednoduché a vystačí si s domácími simplicii, na rozdíl od antidotářů, které užívají mnoho středomořských ingrediencí. V antidotářích jsou tedy indikace součástí hesla (stejně jako v herbářích), v receptářích tvoří pouze nadpis pro skupiny příbuzných receptů. Podobným způsobem rozlišuje mezi antidotáři a receptáři také Rudolf Schmitz.⁴⁵³

Výrazně problematičtější je pracovat s výrazem *Arzneibuch*, tedy „lékařská kniha“. Schmitz do *Arzneibuchliteratur* řadí jak spisy o simpliciiích, spisy o kompozitech, receptáře, antidotáře a pojednání o mírách a vahách, tak i široce pojatá lékařská kompendia.⁴⁵⁴ V jeho pojetí je tedy *Arzneibuch* jakýkoli lékařský text či sborník, který se věnuje léčivům a léčení. Poměrně

geschichte. Ed. Gundolf Keil. Berlin 1982, s. 371–395, a TÝŽ, *Rezeptliteratur as Fachliteratur*. Studies on Medieval Fachliteratur. Ed. William Eamon. Brussels 1982, s. 59–73.

⁴⁴⁹ Např. je tak označován *Thesaurus pauperum* Petra Hispánského (TELLE, J., *Petrus Hispanus*, s. 23 aj.), v němž se postupuje dle schématu *a capite ad calcem*, tedy podobně jako ve staročeských lékařských sbornících *Jádro* či *Františkánova kompilace*.

⁴⁵⁰ Srov. KEIL, Gundolf. *Arzneibuch*. In: EnzMG 1, s. 104.

⁴⁵¹ BÜCHI, J. *Die Entwicklung*, s. 15, 143–144.

⁴⁵² První část slova potom může prozrazovat počet ingrediencí (např. *quadrumeron* je složen ze čtyř ingrediencí).

⁴⁵³ SCHMITZ, R. *Geschichte der Pharmazie*, s. 368–369.

⁴⁵⁴ Srov. tamtéž, s. 364–365 a 378–381.

široce chápe *Arzneibuch* také Gundolf Keil.⁴⁵⁵ Ortrun Riha, která vyhledala slovo *Arzneibuch* v celém *Verfasserlexikonu* a zkoumala jeho různé významy a kontexty, v jakých se používá, upozornila na značnou terminologickou nejasnost. Pro české prostředí není její studie směrodatná v plné šíři, neboť na německém označení *Arzneibuch* se odráží významový posun u výrazu *Arznei*, a navíc německé prostředí je specifické pro značnou bohatost různorodých lékařských sborníků s ustálenými tituly (na rozdíl od našich dvou), mnohdy již důkladně prozkoumaných a nabízejících bohatý srovnávací materiál. Většina jejich postřehů však má obecnější platnost. Pokud jde o *Arzneibuch* jako pojmenování žánru, užívá se jednak jako synonymum pro receptář (i antidotář), jednak se tak tradičně charakterizuje mnoho sbírek různého lékařského obsahu, které nejsou pouhými receptáři (zpravidla je jejich součástí receptář a další drobná pojednání, pro něž se v němčině užívá již etablované označení *Kurztraktat*). Pokud je použito výrazu *Arzneibuch* jako titulu lékařského díla, může se pod ním skrývat za prvé pouhý receptář (tehdy je *Arzneibuch* míněn jako kniha o lécích), za druhé celý lékařský kodex, v němž jsou zastoupeny rozmanité lékařské žánry, za třetí jen část takového lékařského kodexu, která se tradovala jako ustálený korpus, za čtvrté jedno lékařské dílo (v těchto případech je *Arzneibuch* chápán jako kniha o léčení, kniha lékařská).

V české terminologii však zatím nevyvstala nutnost řešit problémy s označením výše uvedených lékařských žánrů, což je dáno velmi nízkým stupněm zpracování středověkého rukopisného materiálu lékařského obsahu. Na příkladu *Jádra* a *Františkánovy kompilace*, v některých rukopisech označované jako *Lékařské knížky*, však vidíme, že i česká medievistika se bude muset s označením tohoto žánru v budoucnu vypořádat. V kapitole I.3.1 jsme ukázali na jistou oscilaci u termínu „jádro“, které někdy bývá chápáno jako receptář seřazený dle indikací od hlavy k patě a tvořící pevný základ širší lékařské sbírky, v níž k němu přistupují další krátká pojednání, nebo se jím rozumí celá lékařská sbírka.⁴⁵⁶

Na jedné straně jsme tedy konfrontováni se středověkými tituly lékařských sborníků (*Jádro*, *Lékařské knížky*, *Poklad chudých*) a s jejich dnešním označením (*Františkánova kompilace*), na straně druhé je třeba pojmenovat příslušný žánr, do něhož tyto sbírky spadají, přičemž nesmíme zapo-

⁴⁵⁵ KEIL, G. *Arzneibuch*, s. 104–105.

⁴⁵⁶ Jak jsme však již uvedli, dochází k této oscilaci pouze v povšechných vyjádřeních, která nejsou založena na studiu původních pramenů. F. M. Bartoš, či dříve Dobrovský nebo Jungmann, kteří pracovali s příslušnými rukopisy, užívají *Jádro* pouze jako název konkrétního lékařského sborníku.

mínat, že se skládají z několika různorodých textů, které mají samy o sobě svou žánrovou příslušnost a tradovaly se i samostatně. Samo označení lékařský sborník (sbírka, kompilace) je samozřejmě použitelné, ale jako *terminus technicus* pro označení žánru příliš obecné a nejednoznačné, neboť tak bývá zvykem označovat nejen pouze určitý společně tradovaný korpus textů, jehož složení vyhovovalo více uživatelům, a proto si pořizovali jeho opisy, ale vůbec jakýkoli lékařský kodex (např. z univerzitního prostředí), který může být svým obsahem velmi vzdálený popularizačním textům, jaké máme na mysli. Hledáme-li slovo, které by mohlo příslušný žánr charakterizovat, jeví se jako praktičtější vypůjčit si středověké a raně novověké označení „lékařské knížky“, které odpovídá jak německému *Arzneibuch*, tak latinskému *liber medicinalis*. Plurálem navíc vypovídá, že se jedná o soubor obsahující více složek než pouhý receptář, z nichž každou lze chápat ve shodě se středověkým uživatelem tohoto označení jako „knížku“ (v němčině zmíněný *Kurztraktat*).

České lékařské kodexy představují stále pole téměř neorané. Kromě *Jádra* a *Františkánovy kompilace* nevíme, zda se u nás neobjevují i jiné soubory textů, které se opisovaly častěji pohromadě. Jako velmi žádoucí se ukazuje online databáze všech lékařských rukopisů bohemikálního původu, která by ukázala míru zastoupení lékařské jazykově latinské i české literatury v jednotlivých stoletích, frekvencovanost konkrétních textů a textových korpusů. Databáze by rovněž pomohla evidovat jednotlivé recepty spojené se jménem konkrétní osoby, jak s tím již začal David Tomíček. Již bylo zmíněno, že pro jazykově německé texty byla podobná databáze nedávno vytvořena pod vedením Lenky Vaňkové.⁴⁵⁷ Jak však ukazuje úzká provázanost středověkých textů, které byly zkoumány při přípravě této knihy, je třeba mít na zřeteli nejen jednu jazykovou množinu a zkoumat ji odděleně od dalších. V našem prostředí tak musí jít o souvztažné studium pozdně středověké lékařské literatury latinské, české i německé.⁴⁵⁸

III.4 Počátky naší herbářové literatury

Dosavadní přehledy o našich pramenech z oblasti simplicíí začínaly vždy pojednáním o rostlinářích, jak jsme je vymezili v užším slova smyslu, či o synonymářích a seznamech alternativních náhrad hůře dostupných

⁴⁵⁷ Viz pozn. 141.

⁴⁵⁸ Srov. pozn. 199.

simplicií (*quid pro quo*). Zde se tomu vyhneme ze dvou důvodů. Jednak je nedávno důkladně zpracovala Kateřina Voleková v citované publikaci a jednak z jejich tradice Křišťanův *Herbář* nevychází. Budeme-li se soustředit pouze na počátky skutečných herbářů jakožto specifického druhu lékařských spisů, který přináší systematicky budované charakteristiky jednoduchých léčiv, nestojíme vzhledem k dochovanému materiálu před nijak složitým úkolem. To platí jak pro produkci jazykově latinskou, jejíž počátek spadá do konce 14. století, tak i pro tvorbu staročeskou, objevující se s jen malým zpožděním jedné či dvou desítek let. Jestliže se podíváme na přehled Šternberkův, Maiwaldův či Fendrychův, necháme stranou pouhé rostlináře a pospojujeme zde uvedené rukopisy latinských herbářů do patričních souvislostí, zjistíme, že naprosté začátky naší herbářové tradice jsou ve skutečnosti zastoupeny jen několika texty. Vyjdeme ze seznamů Maiwalda, a především Fendrycha, který je nejobsáhlejší, a pokusíme se je doplnit o nově zjištěné rukopisy, popřípadě blíže identifikovat texty, které Maiwald či Fendrych nedokázali zařadit do kontextu starších latinských pojednání o simpliciích. Fendrych uvádí celkem 69 rukopisů, v polovině z nich jsou pouze jednoduché rostlináře, ve zbývajících jsou buď jen herbáře, nebo herbáře spolu s rostlináři (někdy samostatnými, někdy tvořícími rejstřík k herbáři). Patnáct herbářů představuje excerpta spisů cizího původu (*Circa instans*, *Macer floridus*, část encyklopedie Tomáše z Cantimpré o rostlinách, Pseudoalbertus Magnus – *Liber aggregationis* apod.).⁴⁵⁹ Osm herbářů je staročeských a všechny nějak souvisí s *Herbářem* Křišťanovým (bude o nich zmínka v pozdějších kapitolách) a jedenáct rukopisů obsahuje latinské znění jeho *Herbáře* (tato identifikace však u většiny rukopisů chybí). Mezi latinskými texty byl u nás tedy nejčastěji opisován právě domácí *Herbář* Křišťanův. Na druhém místě potom (dle Fendrycha) stojí opisy naučné skladby *Macer floridus* a herbář, jehož prvním lemmatem je *Galganum*⁴⁶⁰ (viz kapitola II.4, dále užíváme siglu

⁴⁵⁹ Tato excerpta nejsou vždy v literatuře správně identifikována. Např. Maiwald upozorňuje na neznámý herbář, který je součástí lékařského traktátu v kapitulním rukopisu N XXXI a který ani katalogizátor Podlaha blíže neidentifikuje. V tomto případě se jedná o výtahy z Avicennova *Kánonu lékařství* (srov. MAIWALD, V. *Geschichte der Botanik*, s. 4, a PODLAHA, A. *Soupis rukopisů*, 2, s. 407). Dalším příkladem může být kapitulní rukopis M XVIII, obsahující slavnou sbírku *Macer floridus*, kterou Fendrych dle Podlahy uvádí jako *Carmen de herbis* a charakterizuje ji jen jako „dlouhou latinskou báseň o rostlinách“ (srov. FENDRYCH, M. *České rukopisné rostlináře*, s. 193; PODLAHA, A. *Soupis rukopisů*, 2, s. 279).

⁴⁶⁰ Truhlář jej pro potřeby svého katalogu označoval jako *Tractatus de virtutibus herbarum*, v rukopisech však tento herbář zpravidla žádný titul nemá.

Galg).⁴⁶¹ Ten však není českého původu, a proto se mu budeme věnovat později na relevantním místě. Ve skutečnosti je takových kopií u nás dochováno mnohem více, než zaznamenal Fendrych, jak v případě *Galg*, který se u nás šířil latinsky i česky, tak v případě *Macera*.

Pokud jde o prokazatelně od původu bohemikální herbářové texty, vůbec nejstarším rukopisem je roudnický kodex VI Fc 29 (dnes Nelahozeves, Roudnická lobkowiczská knihovna).⁴⁶² Rukopis je z 90. let 14. století a najdeme v něm kromě rostlináře, který je zapsán na prvních třech foliích kodexu, tři prozaické herbáře. První má titul *Herbularius brevis secundum ordinem alphabeti* (s. 24–29), druhý žádný titul nemá (s. 54–60), třetí je nadepsaný jako *Tractatus de simplicibus ordine alphabeti iuxta Serapionem* (s. 111–140). Druhým herbářem je ve skutečnosti jedna z kopií *Galg*, třetím je *Herbář Křišťanův*, o němž se na tomto místě rozepisovat nebudeme. První z textů – *Herbularius*, který dle Fendrycha obsahuje asi 90 rostlin, by mohl být Křišťanovým soupeřem o prvenství na poli bohemikální herbářové tvorby, ale při bližším zkoumání je evidentní, že vítězem být nemůže. Jeho prvním heslem je *agrimonia*, posledním *zinziber*. Jedná se o výtah z Křišťanova *Herbáře*, do kterého byla převzata jen část hesel a výrazně byl zkrácen jejich rozsah (byly většinou vypuštěny údaje o stupních účinku a základních kvalitách, údaje o vzhledu rostliny a část léčivých účinků).⁴⁶³ Vzhledem k tomu, že Křišťan pracoval s více prameny a v příslušných heslech *Herbularia* jsou potom použity prameny zcela shodné a v doslovném znění, není možné, aby byl mezi oběma texty jiný vztah, než jaký jsme právě uvedli. Křišťanův *Herbář* je tedy nepatrně starší.

V témže rukopisu je zapsán na s. 165–239 veršovaný herbář *Macer floridus*, doplněný o zevrubný komentář. Právě tento text je datován do r. 1399.⁴⁶⁴ Vzhledem k tomu, že se u nás dochovalo několik rukopisů, v nichž je *Macer* komentován, je jisté, že se tato naučná báseň užívala při výuce na pražské lékařské fakultě.⁴⁶⁵ Jak již bylo naznačeno v kapitole II.4, v celoevropském kontextu jsou tyto komentáře a hustota jejich do-

⁴⁶¹ U obou uvádí Fendrych po čtyřech rukopisech.

⁴⁶² FENDRYCH, M., *České rukopisné rostlináře*, s. 188 (u Fendrycha vždy odkazy na starší literaturu).

⁴⁶³ Stejná excerpta obsahuje rukopis O, viz níže v kapitole IV.2.

⁴⁶⁴ Šternberk uvádí chybně rok 1499 (*Abhandlung über die Pflanzenkunde*, 1, s. 24, pozn. 18), Fendrych rok 1395 (*České rukopisné rostlináře*, s. 188).

⁴⁶⁵ Tuto skutečnost dokazují také staré kolejní katalogy knih, kde je *Macer* uveden celkem pětkrát (BERÁNEK, K., *O počátcích*, s. 59–60); srov. faksimile *Katalogy knihoven kolejí Karlovy university*. Ed. Josef Bečka. Praha 1948, a novou edici *Catalogi librorum*.

chování zřejmě unikátní.⁴⁶⁶ Další komentáře jsou dochovány v rukopisech NK IV G 9, f. 1r–74r, VIII E 2, f. 1r–38v,⁴⁶⁷ IX E 14, f. 1r–76r a X E 14, f. 1r–107r⁴⁶⁸ a také v SOA Znojmo, fond Archiv města Znojma, 306, f. 183r–220r. U kodexu X E 14 se uvažovalo o autografu Jana Ondřejova zvaného Šindel, který prokazatelně *Macera* se studenty četl. Tento kodex však stejně jako ostatní vyjmenované kodexy představuje studentský zápis z lekcí. Všechny vznikly během prvních dvou desetiletí 15. století a mezi jejich obsahem lze najít velmi blízké vazby. Dnes již nelze odlišit, které pasáže jsou skutečně Šindelovy a které při svých lekcích četl dle starších exemplářů, nacházejících se v kolejni knihovně. Vztah těchto komentářů ke komentáři nelahozeveskému doposud zkoumán nebyl. V každém případě vedle Křišťanova *Herbáře* a excerptu z něho tvoří právě tyto texty úplné počátky bohemikálních snah o uchopení západní herbářové tradice, přestože je za herbáře ve vlastním slova smyslu považovat nemůžeme.

Skutečným herbářem nejsou ani excerpta, která sestavil neznámý autor rovněž z naučné básně *Macer floridus*. U desíti rostlin vypsal na základě básně jejich léčebné účinky, přičemž kopíroval věrně jejich sled v básni a zpočátku dodržel i pořadí jednotlivých rostlin.⁴⁶⁹ Zápis se dochoval v rukopisu kapitulním O XIV na f. 20v–21v ze začátku 15. století a zmiňujeme ho spíše pro úplnost, neboť je nepochybně českého původu.⁴⁷⁰ Totéž platí o marginálních přípiscích u latinsko-českého slovníku, který se dochoval v kodexu NK XVII D 10 na f. 167v–169v.⁴⁷¹ Okraje jsou doplněny charakteristikami rostlin a jejich léčebnými účinky. Spunar je považoval za zkrácenou verzi Křišťanova *Herbáře*.⁴⁷² Tyto přípisky však byly pořízeny z více pramenů.

Kapitulní rukopis M I z první poloviny 15. století obsahuje různorodé výpisky k rostlinným léčivům na několika místech.⁴⁷³ Pod nadpisem *Hic incipit tractatus magistri Galli pie memorie de medicinis sanantibus* se ve skutečnosti skrývá na f. 16v až 54r první část salernského *Circa instans*, jehož druhá část od hesla *lapacium* až po písmeno Z je zapsána na

⁴⁶⁶ Srov. STEHLÍKOVÁ, D., *Magister docet*, s. 129.

⁴⁶⁷ FENDRYCH, M., *České rukopisné rostlináře*, s. 188.

⁴⁶⁸ Oba rukopisy viz tamtéž, s. 189, 190.

⁴⁶⁹ *Arthemisia, abrotanum, absinthium, urtica, aleum, plantago, minor plantago, caulis, porrum, cepa.*

⁴⁷⁰ FENDRYCH, M., *České rukopisné rostlináře*, s. 193.

⁴⁷¹ Tamtéž, s. 191.

⁴⁷² SPUNAR, P., *Repertorium*, 1, s. 123.

⁴⁷³ FENDRYCH, M., *České rukopisné rostlináře*, s. 193–194.

f. 60r–86r.⁴⁷⁴ Na f. 58v–59v jsou zapsána excerpta k devíti simpliciiím převzatá z herbáře *Galg.* Na f. 107v jsou krátké výpisky k několika rostlinným léčivům neznámého původu a na f. 112r–118v jsou opět hesla z *Circa instans*, tentokrát se však jedná o pouhá excerpta – vybrána jsou jen některá hesla a jejich text je zestručněn.

V kapitulní knihovně se dochoval rovněž rukopis M CLVI (datován do r. 1435), který na f. 488r–493r obsahuje herbář s incipitem *Agrimonia purgat epar.* Herbář je totožný s uvedenou zkrácenou nelahozeveskou verzí Křišťanova *Herbáře* s titulem *Herbularius brevis secundum ordinem alphabeti.* Dle Bartošova katalogu končí herbář až na f. 496v slovy *hoc Gilbertus.* Výpisky od folia 493r však s předchozím herbářem nijak nesouvisí, jedná se patrně o opis ze známé učebnice *Compendium medicinae* Gilberta Anglického,⁴⁷⁵ která byla vydávána i tiskem.

Dalším malým herbářem je *Recapitulacio herbarum* soudobého rukopisu M CLIX (f. 57v–58r) téže knihovny. Výpisky byly pořízeny z abecedního zpracování Dioskorida, z kterého bylo převzato asi 30 rostlin.

O drobné herbáře, které představují jednoduché výpisky z jediného pramene bez jakékoli další práce s textem, tedy u nás sice nezakopáváme na každém kroku, ale naprostou nouzi o ně nemáme a lze předpokládat, že budou kromě výše uvedených nalezeny i další. Není však příliš pravděpodobné, že by zájmu badatelské obce unikál text, který by svým stářím a uceleností konkuroval Křišťanově *Herbáři.*

Z literárněhistorického hlediska je zajímavých až několik textů z doby pozdější. Pozornost by si zasloužily dva obsáhlé brněnské herbáře, sepsané již po vynálezu knihtisku: Prvním z nich je rukopis Moravské zemské knihovny Mk 94, který je chybně uveden v seznamu Křišťanových rukopisů v *Repertoriu.* Jedná se o zápis Matyáše Šusta z roku 1516, který je místy shodný s *Circa instans*, ale některé kapitoly jsou složeny z jiných pramenů. Druhý z nich je kodex téže knihovny č. 106 z roku 1480 a obsahuje na konci seznam 21 autorit, z nichž byl sestaven. Některé z nich přitom nebyly užívány v lékařské literatuře příliš často (např. Jeroným, Ambrož Milánský, Adelinus, původně byzantské kompendium Kyranides, *Lexus medicus* aj.).

Zřejmě zcela unikátní památkou je dlouhá veršovaná skladba kapitulního rukopisu M VI (f. 1r–47v), kterou zapsal v roce 1443 v Humpolci Martin z Tišnova.⁴⁷⁶ Na horním okraji prvního folia je zjevný odkaz na

⁴⁷⁴ Fendrych uvádí tuto druhou část jako samostatný herbář, první část nezmiňuje vůbec.

⁴⁷⁵ KEIL, Gundolf. *Gilbertus Anglicus.* In: *EnzMG* 1, s. 495.

⁴⁷⁶ FENDRYCH, M. *České rukopisné rostlináře,* s. 193. K osobě Martina z Tišnova a jeho

inspirační zdroj, kterým byl *Macer floridus*. Jsou tu uvedeny první dva verše známé skladby a u nich poznámka *Macer de viribus herbarum sic incipit*. Martinova skladba má incipit *Herbarum matrem te primo limite ponit* a začíná stejnou rostlinou jako *Macer floridus* (*arthemesia* – pelyněk černobýl, bývala ve středověku běžně označována jako *mater herbarum*), zpracovává však dvojnásobný počet rostlin (celkem 160) než delší verze sbírky *Macer floridus*. Šternberk považoval tento zápis za pouhé širší přepracování původní skladby *Macer floridus*, jejímž autorem měl být neznámý Angličan.⁴⁷⁷ Kamil Boldan však upozorňuje na zajímavou koincidence: původce popisu, Martin z Tišnova, později sám složil dvě oslavné básně.⁴⁷⁸ Ještě pozoruhodnější je fakt, že veršovaný herbář (*Floriger ortus*)⁴⁷⁹ se věnuje nejen využití rostlin v medicíně, ale také jejich oslavě. Ač tedy *Macer floridus* pro autora představoval nepochybně silný zdroj inspirace i konkrétních informací o léčivých účincích rostlin, výsledná skladba je zcela novým dílem, které na rozdíl od svého předchůdce obsahuje mnoho panegyrických pasáží. Podobné oslavy rostlin (*laudationes*) známe na příklad od Walahfrida Strabona.⁴⁸⁰ Výrazný panegyrický ráz některých úseků skladby proto dává tušit, že si Martin z Tišnova do kodexu M VI zapsal svoje vlastní dílo. Žádný další opis této skladby doposud není znám⁴⁸¹ a odkaz na anglické prostředí, které má být domovinou autora, by měl být přezkoumán v kontextu celého díla.⁴⁸² Pro určení autorství by snad byl prospěšný i básnický rozbor skladby – nelze si na příklad nevšimnout Martinovy záliby v užívání anafory. První z Martinových panegyriků se však nedochoval vůbec a druhý je zatím znám pouze díky edici některých částí u Truhláře,⁴⁸³ rukopis je dnes ztracený. Rozsah Truhlářových ukázek však není malý a určité rysy básnické techniky autora by odtud bylo snad

mladšího jmenovce viz BOLDAN, Kamil. *Písař a tiskař Martin z Tišnova*. Studie o rukopisech 42, 2012, s. 7–31.

⁴⁷⁷ Srov. Sternberg, K. *Abhandlung über die Pflanzenkunde*, 1, s. 63–77.

⁴⁷⁸ BOLDAN, K. *Písař a tiskař*, s. 17.

⁴⁷⁹ Dle šestiverší zapsaného po závěrečném kolofonu stejnou písařskou rukou.

⁴⁸⁰ Český překlad Walahfrid Strabo. *De cultura hortorum [O zahradnictví]*. Překlad, úvod a komentář Jakub Šimek. Klatovy 2005.

⁴⁸¹ Srov. THORNDIKE, L. – KIBRE, P. *A Catalogue of Incipits*, sl. 609.

⁴⁸² Na konci skladby je veršovaná hádanka, dle níž se bližší údaje o autorovi dozví čtenář u rostliny „baldemonia“. Právě této pasáží a identifikaci zmíněné rostliny se věnuje Šternberk (viz pozn. 478).

⁴⁸³ TRUHLÁŘ, Josef. *Latinský panegyricus Martina z Tišnova o pánech Tovačovských z Cimburka*. Věstník Královské české společnosti nauk. Třída filos.-hist.-filolog. 11, 1895 (vyd. 1896). Truhlář uvádí, že vydal asi osminu celé skladby.

možné vysledovat. Truhlář se o formální stránku básně rovněž zajímal a na některé rysy sám upozorňuje.

Křišťanovými následovníky, jejichž kariéra je již spojena s knihtiskem, se tu zabývat nebudeme. Jedna z kapitol bude věnována pouze *Vokabuláři zvanému Lactifer*, který vyšel tiskem roku 1511, protože Křišťanův *Herbář* prokazatelně patřil k pramenné základně Jana Vodňanského, autora *Lactiferu*. Brzo poté začíná zcela nová etapa v české herbářové literatuře, kterou nastartoval herbář Jana Černého vydaný roku 1517 a která pokračovala v tiscích českého zpracování Mattioliho herbáře, připraveného Tadeášem Hájkem, v dílech Adama Zalužanského ze Zalužan a Adama Hubera z Risenbachu.⁴⁸⁴ Tyto herbáře již byly opatřeny dřevoryty, které se staly od konce 15. století jejich povinnou výbavou, byly psány česky, zaměřovaly se na domácí rostliny, vycházely z vlastní zkušenosti a pozorování autora a mezi jejich prameny zaujímal přední místo Dioskoridés. Syntetická práce, která by porovnávala koncepci těchto autorů, strukturu jejich hesel, použité prameny, způsob práce s nimi, a především skladbu popisovaných rostlin, zatím není možná, protože jednotlivé herbáře nejsou z literárně-historického hlediska tak důkladně prozkoumány. Nic tedy ani není známo o jejich případné vazbě na práci staršího kolegy Křišťana. Tu sice nelze *a priori* vyloučit, ale vzhledem k charakteru pozdějších herbářů není příliš pravděpodobná a zjištění, že některý z „moderních“ herbářů užíval Křišťana jako pramen, by jistě bylo velkým překvapením. A to i přesto, že humanistická kurzíva marginálií v Křišťanových rukopisech prozrazuje, že se jeho latinský *Herbář* užíval i v době českých tištěných herbářů a že se jeho český překlad známý z kodexu vodňanského (kap. V.2.1) v 16. století ještě ručně opisoval.

⁴⁸⁴ VINAŘ, J. *Obrazy z minulosti* (k Černému s. 85–90, k Hájkovi 97–105, k Huberovi s. 106–111, k Zalužanskému s. 120–123). Dále např. Jan Černý. *Knieha lékarská, kteráž slove herbář aneb zelinář*. Ed. Zdeňka Tichá. Praha 1981, zde předmluva Zdeňky Tiché s. 13–20; GELLNER, G., Jan Černý; ČERMÁKOVÁ, Lucie – JANKO, Jan. *Od medicíny k botanice: milník Zalužanský*. Dějiny věd a techniky 48, 1, 2015, s. 6–24; DOMIN, Karel. *Pejmlovo nové vydání starého herbáře Adama Zalužanského ze Zalužan z roku 1592*. Časopis českého lékařnictva 54/21, 1941, s. 92–98; BOHATCOVÁ, M. *Čtení na pomezí botaniky; TÁŽ, České tištěné herbáře 16. století*. Praha 1991, s. 3–34.

IV. LATINSKÝ HERBÁŘ KŘIŠŤANA Z PRACHATIC

IV.1 *Herbář* ve starší literatuře

Ačkoli Křišťanův *Herbář* proplová sekundární literaturou již několik staletí, nikdo se tomuto dílu doposud důkladněji nevěnoval. Většinou se jedná o strohé zmínky, které v horším případě informují o tom, že Křišťan stojí na počátku české botaniky, v lepším případě že je autorem prvního latinského *Herbáře* českého původu a že se jedná o Křišťanovo nejobsáhlejší lékařské dílo. Tyto strohé zmínky by nemělo cenu zde evidovat, ostatně jsou snadno dohledatelné v literatuře, která je uvedena v úvodních kapitolách této knihy. Pokud chceme prezentovat všechny údaje, jež se doposud o Křišťanově *Herbáři* věděly, vystačíme si s několika základními tituly sekundární literatury.

Vůbec poprvé vzbudil *Herbář* zájem shodou okolností přesně před dvěma sty lety. Roku 1817 vydal Kašpar hrabě Šternberk dvoudílné pojednání, v němž se soustředil na prvopočátky botaniky v Čechách. Výklad dovedený do konce 16. století je založen na důkladném studiu rukopisných pramenů, pro pozdější dobu samozřejmě i tisků.⁴⁸⁵ Šternberk znal rukopis Cerroniho sbírky, datovaný do roku 1416,⁴⁸⁶ který byl až donedávna považovaný za nejstarší zápis Křišťanova latinského *Herbáře*, a znal také některé rukopisy s českým herbářem *O mocech rozličného koření*, který rovněž považoval za Křišťanův.⁴⁸⁷ Oproti tomu herbář v rukopisu KNM IV E 5, který byl tehdy ještě součástí zámecké knihovny Kolovratů v Březnici a který obsahuje skutečně Křišťanův text, Šternberk autorsky neurčuje⁴⁸⁸ a totéž platí pro herbář roudnického (nelahozeveského) rukopisu VI Fc 29, kapituliního

⁴⁸⁵ Problémem je identifikace jeho rukopisů s dnešními signaturami, u některých rukopisů se také liší jejich dnešní uložení.

⁴⁸⁶ Ke všem rukopisům zmíněným v této kapitole viz níže v seznamu rukopisů.

⁴⁸⁷ Srov. STERNBERG, K. *Abhandlung über die Pflanzenkunde*, 1, s. 54–58.

⁴⁸⁸ STERNBERG, K. *Abhandlung über die Pflanzenkunde*, 2, s. 22. Součástí tohoto svazku jsou přehledy rostlin jak latinského *Herbáře*, tak i staročeského *O mocech rozličného koření* (s. 11–20).

M XI a rukopisu NK XI E 5.⁴⁸⁹ Cerroniho rukopis zmiňuje také Dobrovský ve svých přepracovaných *Dějínách české řeči a literatury*, vydaných o rok později, kterého pochopitelně více zajímal herbář *O mocech rozličného koření* jakožto staročeský text.⁴⁹⁰ Již u těchto raných autorů začíná diskrepance v počtu rostlin, který se v souvislosti s latinským *Herbářem* udává. Šternberk mluví o 156 rostlinách, Dobrovský o 93 a v pozdější literatuře se objevují další – opět jiná, velmi odlišná a nepřesná čísla, neboť vycházejí z různých textů latinských i staročeských.⁴⁹¹ Jungmann kromě rukopisu Cerroniho uvádí ještě uvedený rukopis roudnický a herbáře rukopisů NK XI C 2, XI E 5 a XI F 10, které jsou doplněny českými glosami, aniž by však poznal, že se jedná rovněž o kopie Křišťanova *Herbáře*.⁴⁹² Maiwald znal kromě výše jmenovaných rukopisů také rukopisy NK I F 35 a VIII G 28, ani on v nich však nerozpoznal *Herbář Křišťanův*.⁴⁹³

Pro všechny uvedené přehledové práce platí, že jejich autoři za Křišťanův *Herbarius* považovali pouze zápis v Cerroniho rukopisu, protože zde je text opatřen Křišťanovým jménem.⁴⁹⁴ Další dochované opisy, jejichž texty jméno autora neprozrazují, nebyly s Křišťanem vůbec spojovány, a nedostaly se proto ani do Spunarova *Repertoria*. Na vině není jen zamlčení autora jména, které lze u katolicky orientovaných kopistů předpokládat, ale také dvě různé redakce tohoto díla. Ty se liší právě v počátečních partiích, které jsou pro rychlou identifikaci textu zásadní. Teprve Gustavu Gellnerovi se díky systematickému průzkumu katalogů zahraničních knihoven podařilo najít k Cerroniho rukopisu tři další kopie *Herbáře* uvádějící jméno autora (opis celovečkový, pařížský a dnes stuttgartský), mezi nimi dva rukopisy druhé redakce. Kromě nich uvádí mylně také rukopis původně dietrichsteinský (dnes Moravská zemská knihovna, Mk 94, f. 252r–449r), ten však obsahuje zcela jiný herbář, jak jsme již řekli v předchozí kapitole. Výsledky této rešerše publikoval Gellner v rámci své studie o Janu Černém, doprovázené hutnými medailony Černého předchůdců, mezi nimi

⁴⁸⁹ STERNBERG, K. *Abhandlung über die Pflanzenkunde*, 1, s. 42–44, 78–79.

⁴⁹⁰ DOBROVSKÝ, J. *Geschichte der Böhmisches Sprache*, s. 279–289.

⁴⁹¹ Dobrovský měl zřejmě na mysli pouze výrazy české, které jsou součástí latinského textu hesel, Šternberk patrně vycházel ze staročeského herbáře *O mocech rozličného koření*, který považoval za překlad Křišťanova herbáře latinského.

⁴⁹² JUNGSMANN, J. *Historie literatury české*, s. 77–78, č. 261, 262, 263, 264.

⁴⁹³ MAIWALD, V. *Geschichte der Botanik*, s. 4 a 5.

⁴⁹⁴ To platí i pro další tituly (např. HASNER, J. *Die älteste Medicin*, s. 18; JAKUBEC, J. *Dějiny literatury*, 1, s. 445; JIREČEK, J. *Rukověť*, 1, s. 420).

i medailonem Křišťanovým.⁴⁹⁵ Opisy nalezené Gellnerem a již dlouho předtím známý rukopis Cerroniho tvoří základ seznamu v *Repertoriu*, do něhož Spunar přidal údaje o dalších dvou rukopisech (ÖNB 5512 a NK XVII D 10). Ani jeden z nich však není relevantní. Ve vídeňském rukopisu je zapsán herbář jiného obsahu (ostatně i Spunar o něm pochyboval) a pražský rukopis je třeba podrobit zvláštnímu zkoumání. Latinská hesla o simplicích jsou totiž zapsána pouze *in margine*, a i když některá z nich svým obsahem korespondují s *Herbářem* Křišťana z Prachatic, jiná byla převzata z odlišných zdrojů. Tento marginální „herbář“ tedy nelze označit jednoduše za fragment Křišťanova díla.⁴⁹⁶

S jednotlivými rukopisy se pracovalo spíše ojedinele. Pozornost vzbudil samozřejmě rukopis Cerroniho, z něhož otiskl František Černý seznam latinských, českých a německých názvů rostlin.⁴⁹⁷ O něco později byly vydány také staročeské názvy rostlin rukopisu celoveckého.⁴⁹⁸ Obsah celého pařížského kodexu, o němž jsme se zmínili v kapitolách I.2.3 a I.2.4, v hrubých rysech popsal Jean Barbaud a v několika odstavcích se věnoval i *Herbáři*.⁴⁹⁹ Kromě těchto kodexů, v nichž je *Herbář* explicitně označen jako Křišťanův, se objevily také zprávy k několika rukopisům dalším, které v té době a ještě dlouho poté s Křišťanem spojovány nebyly. Konkrétně se jedná o kodex Matouše Berana *Confundarium maius*, o němž informoval F. M. Bartoš,⁵⁰⁰ a rukopis NK XI C 2, z něhož byly opět otištěny názvy rostlin.⁵⁰¹ V popředí badatelského zájmu tedy stálo většinou jen rostlinné názvosloví dochované v jednom konkrétním prameni, nikoli pramen jako takový.

Po čtvrtstoletí od vydání *Repertoria* se v rámci přípravy kritické edice *Herbáře* začaly postupně vynořovat další rukopisné kopie, jejichž text se

⁴⁹⁵ GELLNER, G. *Jan Černý*.

⁴⁹⁶ SROV. STEHLÍKOVÁ, Dana. *Latinské rukopisy Herbáře Křišťana z Prachatic*. Studie o rukopisech 40, 2010, s. 67–68.

⁴⁹⁷ K němu také ČERNÝ, František. *Paběrky z Moravského zemského archivu. I. Herbář Křišťana z Prachatic*. VČA 9, 1900, s. 246–248.

⁴⁹⁸ MENHARDT, Hermann – VASMER, Max. *Altöechische Glossen aus der Papierhandschrift XXX d 1 der bischöflichen Bibliothek in Klagenfurt*. Zeitschrift für slavische Philologie 1, 1924, s. 370–378.

⁴⁹⁹ BARBAUD, J. *Le manuel thérapeutique*.

⁵⁰⁰ BARTOŠ, František Michálek. *Z rukopisů musejních. 3. Matouš Beran, roudnický augustinian a spisovatel*. Časopis Národního musea, 101, 1927, s. 13–15.

⁵⁰¹ ZÍBRT, Čeněk. *Klasobraní po rukopisích. XXXIX. Latinsko-český rukopis z XV. století*. LF 20, 1893, s. 391–396; MAŠEK, Ignác B. *Známý, a přece nedosti poznáný rukopis*. České museum filologické 2, 1896, s. 260–274. Mašek opravil chyby v čtení u Zíbrta a vydal řadu dalších ukázek z textů tohoto rukopisu. Rukopis je z bohemistického hlediska velmi zajímavý a v sekundární literatuře má svou ustálenou siglu *LékFrantB*.

tradoval bez výjimky anonymně a vzniklo několik drobných příspěvků k jeho obsahu a formě.⁵⁰² Především bylo třeba stanovit, které rukopisy ukrývají skutečně Křišťanův *Herbář* a které je třeba definitivně ze seznamu eliminovat, neboť celá rukopisná tradice vypadala velmi zmatečně. Za prvé proto, že v původním seznamu rukopisů byly také výše zmíněné herbáře naprosto odlišného charakteru a původu, za druhé se jako Křišťanovy běžně chápaly také dva různé staročeské herbáře, které se (v náhodně vybraných heslech) vůbec neshodovaly s dochovanými herbáři latinskými. Jednalo se tedy o nepřehlednou množinu několika různých herbářových textů. Díky důkladné komparaci všech zápisů a hledání jejich pramenů začala být podoba latinského *Herbáře* Křišťana z Prachatic zřejmější a ukázalo se, že je nutno rozlišovat mezi dvěma různými redakcemi. V následujících kapitolách, které místy shrnují, místy rozpracovávají a doplňují starší příspěvky, se tedy budeme věnovat vzniku těchto redakcí, otázce jejich autorství a datace, popíšeme *Herbář* po jeho obsahové a formální stránce a blíže osvětlíme jeho vztah ke dvěma staročeským herbářům, tradovaným jako Křišťanovo dílo.

IV.2 Stav dochování

Z níže uvedeného seznamu zatím známých rukopisů je patrné, že původní představa o rozšíření Křišťanova *Herbáře* byla velmi zkrleslená. Během několika let pátrání bylo nalezeno k původním čtyřem opisům, které registrovali Gellner a Spunar, dalších 17 kopií (zapsaných v 16 rukopisech) a je nanejvýš pravděpodobné, že i tento aktualizovaný seznam dvaceti rukopisů se dočká v budoucnu dalších přírůstků. Nejenže je tedy *Herbář* Křišťanovým nejobsáhlejším spisem, ale v počtu dochovaných rukopisů

⁵⁰² STEHLÍKOVÁ, Dana. *Alleum est planta et est duplex... Pojednání o česneku jako úvod do problematiky Herbáře Křišťana z Prachatic*. SPFFBU – GLB 14, 2009, s. 287–296; TÁŽ, *Příspěvek k poznání tzv. Křišťanových herbářů*. LF 133, 2010, s. 25–36; TÁŽ, *Latinské rukopisy Herbáře*; TÁŽ, *Herbář Matouše Berana*. In: *Ubi est finis huius libri deus scit*. Středověká knihovna augustiniánských kanovníků v Roudnici nad Labem. Ed. Michal Dragoun – Lucie Doležalová – Adéla Ebersonová. Praha 2015, s. 141–146; TÁŽ, *Opus apertum Křišťana z Prachatic*. In: *K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven*. Knihy v proměnách času. Ed. Jitka Radimská. České Budějovice 2015, s. 229–243; TÁŽ, *De simplicibus medicinis secundum ordinem alphabeti. Řazení lemmat v latinském Herbáři Křišťana z Prachatic*. *Studia historica Brunensia* 62, 1, 2015, s. 155–180; TÁŽ, *Christian von Prachatitz und sein lateinischer Herbarius. Zum Forschungsstand über das älteste Kräuterbuch mittelalterlichen Böhmens*. SA, 2017, v tisku.

stojí hned za jeho populárními spisy o astrolábu. Obě tato nejrozšířenější Křišťanova díla měla podobný osud – opisovala se většinou anonymně.

Aktuální přehled rukopisů vypadá následovně:⁵⁰³

Rukopisy první redakce:

- Brno, MZA, G 12 II 87 (tzv. Cerroniho sbírka), f. 2v–26v (sigla C)⁵⁰⁴
- Klagenfurt, Archiv der Diözese Gurk, XXX d 1, f. 149r–183r (K)⁵⁰⁵
- Wien, Schottenstift, 160 (Hübl 257), f. 180r–212v (W)⁵⁰⁶

Rukopisy druhé redakce:

- Berlin, Staatsbibliothek, Ms. germ. oct. 101, f. 75r–87r, fragment, dochován je pouze začátek *Herbáře* do hesla *coriandrum* (G)⁵⁰⁷
- Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 1117, f. 111r–152v (V)⁵⁰⁸
- Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, Cod. med. 917, f. 5r–51v (J)⁵⁰⁹
- Kraków, Biblioteka Jagiellońska, 2110, p. 289–336 (J)⁵¹⁰
- München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 7755, f. 1r–48v (M)⁵¹¹
- Nelahozeves, Roudnická lobkowiczská knihovna, VI Fc 29, p. 111–140 (R)⁵¹²

⁵⁰³ Každý rukopis má přiřazenu siglu, s níž se pracuje v připravované edici spisu a kterou užíváme také v následujícím výkladu.

⁵⁰⁴ ŠVÁBENSKÝ, Mojmir. *G 12. Cerroniho sbírka. 13. století – 1845*. I. Brno 1973, s. 267–268.

⁵⁰⁵ MENHARDT, Hermann. *Handschriftenverzeichnis der Kärntner Bibliotheken I. Klagenfurt, Maria Saal, Friesach*. Wien 1927, s. 46–47.

⁵⁰⁶ HÜBL, Albert. *Catalogus codicum manu scriptorum qui in Bibliotheca Monasterii B.M.V. ad Scotos Vindobonae servantur*. Wien – Leipzig 1899, s. 284–286.

⁵⁰⁷ DEGERING, Hermann. *Kurzes Verzeichnis der germanischen Handschriften der Preussischen Staatsbibliothek. III. Die Handschriften in Oktavformat und Register zu Band I–III*. Leipzig 1932, s. 42.

⁵⁰⁸ SCHUBA, Ludwig. *Die medizinischen Handschriften der Codices Palatini Latini in der Vatikanischen Bibliothek*. Wiesbaden 1981, s. 66–68.

⁵⁰⁹ K rukopisu není k dispozici tištěný katalog.

⁵¹⁰ WISŁOCKI, Władysław. *Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego. Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Universitatis Jagellonicae Cracoviensis. II: Rękopisy 1876–4176*. Kraków 1877–1881, s. 510.

⁵¹¹ HALM, Carolus – THOMAS, Georgius – MEYER, Gulielmus. *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Regiae Monacensis tomii III pars III cod. Latinos (Clm) 5251–8100 complectens*. Monachii 1873, přetisk Wiesbaden 1968, s. 196.

⁵¹² Roudnická lobkowiczská knihovna nemá tištěný katalog. Konzultovat lze pouze pomůcku TOŠNEROVÁ, Marie. *Průvodce po rukopisných fondech v České republice. I. Rukopisné fondy zámeckých, hradních a palácových knihoven*. Praha 1995, s. 121, k rukopisu stručně

- Paris, Bibliothèque nationale de France, Lat. 11231, f. 12r–70r (*P*)⁵¹³
- Praha, Archiv Pražského hradu, Knihovna Metropolitní kapituly u sv. Víta, M XI, f. 2r–38r (*H*)⁵¹⁴
- Tamtéž, M CLVI, f. 488r–493r (*O*)⁵¹⁵
- Praha, KNM, IV E 5, f. 106r–127v, konec *Herbáře* chybí, text končí uprostřed hesla *virga pastoris* (*F*)⁵¹⁶
- Praha, NK, I F 35, f. 61r–92v, v rámci sborníku *Confundarium maius* Matouše Berana (*B*)⁵¹⁷
- Tamtéž, VIII G 28, f. 53v–71v (*E*)⁵¹⁸
- Tamtéž, XI C 2, f. 105r–133v (*N*)⁵¹⁹
- Tamtéž, XI E 5, f. 1r–18v (*D*)⁵²⁰
- Tamtéž, XI F 10, f. 1r–61v, začátek *Herbáře* chybí, začíná heslem *catapucia* (*A*)⁵²¹
- Salzburg, Bibliothek der Erzabtei St. Peter, a II 27, f. 2r–64v (*L*)⁵²²
- Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. Don. 808, f. 65r–94v (*S*)⁵²³

také DVOŘÁK, Max – MATĚJKA, Bohumil. *Soupis památek historických a uměleckých v politickém okrese Roudnickém. II: Zámek Roudnický*. Praha 1907, s. 273.

⁵¹³ SAMARAN, Charles – MARICHAL, Robert. *Catalogue des manuscrits en écriture latine portant des indications de date, de lieu ou de copiste III. Bibliothèque nationale, fonds latin /N°s 8001 à 18613/*. Paris 1974, s. 225.

⁵¹⁴ PODLAHA, A. *Soupis rukopisů*, 2, s. 270–273.

⁵¹⁵ Tamtéž, s. 359–361 (Podlaha uvádí konec herbáře chybně až na f. 496v). Jak jsme uvedli v kapitole III.4, táž zkrácená verze se dochovala také v rukopisu nelahozeveském (sigla *R*), kde se nacházejí jak tato excerpta, tak i celý *Herbář* zapsaný *in extenso*.

⁵¹⁶ BARTOŠ, František Michálek. *Soupis rukopisů Národního musea v Praze*. I. Praha 1926, s. 208.

⁵¹⁷ TRUHLÁŘ, Josef. *Catalogus codicum manu scriptorum Latinorum, qui in c. r. bibliotheca publica atque universitatis Pragensis asservantur*. I. Pragae 1905, s. 110–111. K tomuto i výše uvedeným rukopisům podrobněji viz STEHLÍKOVÁ, D. *Latinské rukopisy*, s. 61–76.

⁵¹⁸ Tamtéž, s. 597–598.

⁵¹⁹ Tamtéž, s. 131–133.

⁵²⁰ Tamtéž, s. 154–155.

⁵²¹ TRUHLÁŘ, J. *Catalogus*, I, s. 163.

⁵²² K tomuto kodexu je k dispozici pouze rukopisný katalog od Augustina Jungwirtha z let 1910–1912.

⁵²³ BARACK, Karl August. *Die Handschriften der Fürstlich-Fürstenbergischen Hofbibliothek zu Donaueschingen*. Tübingen 1865, s. 549–551. Podle katalogu je Křišťanův *Herbář* neúplný a je zapsán jen na f. 65–74. Následující text (na f. 75–94) je v katalogu označen jako *De simplicibus medicinis* a je chápán jako anonymní dílo. Tyto celky však patří k sobě a tvoří úplný *Herbář* Křišťana z Prachatic, jehož opis si mezi sebou přesně v polovině rozdělili dva písaři, kteří patrně opisovali ve stejném čase, aby urychlili svou práci.

Zápisy pocházejí z doby od konce 14. do 60. let 15. století. Rukopisy uvedené na prvních třech místech obsahují první redakci *Herbáře* s incipitem *Absinthium, peliniek, calidum in primo*. Důležité jsou především dva poměrně staré opisy – rukopis Cerroniho (C, z roku 1416) a celovecký (K, z roku 1419),⁵²⁴ které označují za autora *Herbáře* Křišťana z Prachatic.⁵²⁵ Všechny zbývající rukopisy obsahují redakci druhou s incipitem *Si quis herbarum vires*.⁵²⁶ Již bylo zmíněno, že i zde jsou dva rukopisy doplněny jménem autora (a rovněž přesnou datací) – rukopis stuttgartský (S, z roku 1428) a rukopis pařížský (P, z roku 1432).⁵²⁷ Uvedené čtyři rukopisy přinášejí důležité svědectví, neboť vznikly všechny ještě za Křišťanova života, rukopis P dokonce v prostředí, kde se Křišťan pohyboval.⁵²⁸ Z ostatních rukopisů je třeba upozornit především na roudnický kodex R, jehož datace do roku 1399 je nesmírně důležitá, neboť dříve se za nejstarší dochovaný zápis považoval rukopis C z roku 1416 a počítalo se s pozdější dobou vzniku celého *Herbáře*, tedy dobou, kdy se již Křišťan těšil značnému renomé. Jak si níže ukážeme, datace do roku 1399 ukazuje genezi *Herbáře* ve zcela jiném světle.

Jelikož bylo 17 dosud neevidovaných kopií nalezeno během několika málo let, je pravděpodobné, že uvedený seznam rukopisů není konečný a že do budoucna je třeba počítat s navýšením. Nelze vyloučit objev dalšího důležitého dokladu, který bude mít stejně závažnou platnost jako rukopis R. Případ hamburského rukopisu I, o němž byla již dříve řeč, ukazuje, že k takovému objevu nemusí nutně dojít systematickou prací s katalogy, ale

⁵²⁴ Rukopis W již představuje pozdější zpracování této redakce, z něhož byla řada lemmat vypuštěna. Kolace rukopisů ukazuje, že tento rukopis je mladším příbuzným rukopisu K, z něhož byla odvozena kopie vedoucí k rukopisu W.

⁵²⁵ V rukopisu C je rubrika *Incipit Erbarius reverendi Magistri Cristani* (f. 2v) a explicit zní: *Explicit Herbarius editus per Magistrum Cristannum de Prachaticz scriptus per manus Mathie de Zlyn sub anno domini millesimo quadringentesimo decimo sexto et est finitus feria tertia post festum Anne in Cunicz* (f. 26v). Do rukopisu K zapsala ruka soudobá k ruce textu *Herbáře*: *Explicit herbarius excerptus de diversis libris per reverendum magistrum Cristannum necnon Rudolfum appotecarium Pragensem* (f. 183r).

⁵²⁶ Výjimkou je rukopis O, který obsahuje zkrácenou verzi druhé redakce, bez prologu, bez kvalit a stupňů účinku, bez botanického popisu a celkově s menším počtem hesel. Opisovače zajímala pouze běžně známá léčiva a jejich konkrétní indikace.

⁵²⁷ Incipit rukopisu S: *Magistri Cristanni nacione de Prachaticz, Solennis astronomi et illustris phisici et in facultate sciencie medicinalis optimi practici, Herbarium per eundem autentice collectum feliciter incipit* (f. 65r); herbář rukopisu P je nadepsán slovy *Herbularium Magistri Cristanni* (f. 12r).

⁵²⁸ O jeho možném vlivu na vznik tohoto opisu viz kapitola I.2.3. K těmto rukopisům podrobněji STEHLÍKOVÁ, D. *Latinské rukopisy*.

pouhou shodou náhod: hamburské lékařské rukopisy totiž nejsou katalogizovány a kodex 917 se podařilo nalézt díky zmínce ve zprávě o prodeji sbírky rukopisů, inkunábulí a starých tisků hamburského lékaře Jacoba Christiana Vogela ve dvou veřejných dražbách (v dubnu roku 1800 a červenci roku 1801) v časopisu *Serapeum*,⁵²⁹ který je dostupný online a umožňuje fulltextové vyhledávání. Kodex 917 byl dříve součástí této sbírky, věnované dnes již neexistující Městské knihovně v Hamburku. Uvedená zpráva vyjmenovává pouze několik málo příkladů písemných památek, jež byly součástí sbírky, mezi nimi naštěstí i jakýsi herbář s incipitem *Si quis herbarum vires*. O obsáhlosti sbírky hovoří sám fakt, že její původní majitel vydal pro potřeby dražby katalog o dvou svazcích.⁵³⁰ Příslušný rukopis zde má pořadové číslo 703,⁵³¹ není však zmíněn jeho incipit, takže podle Vogelova katalogu bychom nemohli poznat, že se tu skrývá Křišťanův *Herbář*. F. L. Hoffmann, který podával zprávu o dražbě, tedy musel sbírku osobně znát a pouze díky tomu, že uznal za vhodné zmínit tento rukopis včetně incipitu ve své zprávě, bylo možné kodex dohledat. Po delším pátrání vyšlo najevo, že bombardování hamburské Stadtbibliothek za druhé světové války řada rukopisů přežila a stala se součástí Staats- und Universitätsbibliothek, jejíž fondy však nejsou plně zkatalogizovány, a *Herbář* bylo proto nutno ve všech tamějších lékařských kodexech dohledat.⁵³² Jediné zadání slov *Si quis herbarum vires* do internetového vyhledávače tedy vyvolalo zdoluhavý detektivní proces, který měl díky několika náhodám úspěšný výsledek.

Do Hamburku vede i stopa dalšího rukopisu, který měl možnost číst Bernhard Schnell v antikvariátu Jörna Günthera. Rukopis však byl mezitím prodán soukromému majiteli, a nelze tedy ověřit, zda obsahuje německý překlad Křišťanova *Herbáře*,⁵³³ jak se hypoteticky Schnell domníval. Zda byl někdy vůbec *Herbář* přeložen do němčiny, zatím není známo. Dalším tajemným neznámým je rukopis z poloviny 15. století brněnského soukro-

⁵²⁹ HOFFMANN, Friedrich Lorenz. *Hamburgische Bibliophilen, Bibliographen und Litteraturhistoriker. (Beschluss.)* Serapeum. Zeitschrift für Bibliothekswissenschaft, Handschriftenkunde und ältere Literatur 14, 23, 1853, s. 361.

⁵³⁰ VOGEL, Jacob Christian. *Index librorum physico-medicorum rarissimorum, quorum auctio publica Hamburgi in aedibus Eimbeckianis die XX. Aprilis A. MDCCC parata pecunia instituetur.* 1–2. Hamburg 1800–1801.

⁵³¹ V prvním svazku.

⁵³² S identifikací rukopisu Vogelovy sbírky s rukopisem Cod. med. 917 mi laskavě pomohla Dr. Iolanda Ventura.

⁵³³ Srov. SCHNELL, B. *Albich von Prag*, s. 253–254.

mého majitele, který měl možnost studovat Gustav Gellner.⁵³⁴ Tento rukopis zřejmě neobsahoval přímo *Herbář Křišťanův*, na což by Gellner jistě upozornil, ale byl nadepsán jako *Liber de virtutibus herbarum*, a nějaký herbář v něm tedy zapsán byl. Tento herbář mohl mít nějakou souvislost se staročeským herbářem *O mocech rozličného koření*, neboť součástí tohoto rukopisu byl také dietetický spisek zvaný Akvin, o němž jsme mluvili jako o součásti *Františkánovy kompilace*.

IV.3 Obsah a struktura spisu

Křišťanův spis *Herbarius* (v rukopisech také *Herbarium*, *Herbularium*) se tradičně označuje jménem, které jej současně žánrově zařazuje, což je u středověké literatury běžný jev. Na rozdíl od jiných názvů středověkých spisů, které mnohdy svému skutečnému žánru vůbec neodpovídají, je v případě Křišťanově tento titul odpovídající, a to jak středověkému chápání herbářů, tak i dnešnímu pohledu na ně. Jak jsme již několikrát zdůraznili, jeho *Herbář* je (stejně jako každý jiný středověký herbář) příručkou praktického lékařství, nikoli příručkou botanickou.⁵³⁵ Hlavním stavebním článkem je tzv. *Drogenmonographie*, tedy kapitola (heslo) o jednom jednoduchém léčivu. Herbář je tedy souhrnem těchto kapitol, které jsou v něm zastoupeny v řádu desítek či stovek. Křišťanův spis patří díky abecednímu řazení k typickým představitelům tohoto žánru, a ačkoli není tento způsob uspořádání povinnou výbavou herbářů, jedná se o nejčastější způsob řazení kapitol, který z každé takové příručky činí *opus apertum*, živou a neustále se proměňující knihu. To vidíme i na případě rukopisů Křišťanových, které se sice rozpadají do dvou hlavních redakcí, ale žádné dva z rukopisů v rámci jedné redakce neobsahují zcela totožný text. Stejně jako v případě jiných typicky otevřených textů – glosářů – kolovaly herbáře mezi svými uživateli a sloužily jim jako konzultační a pracovní nástroje, které si každý z uživatelů doplňoval o nové glosy (v případě herbáře kapitoly). Typická je tendence původní text obohacovat, nikoli eliminovat jeho starší části.⁵³⁶ Funkce konzultačního nástroje také pod-

⁵³⁴ GELLNER, G. *Jan Černý*, s. 152.

⁵³⁵ SROV. NOVÁK, A. *Stručné dějiny*, s. 47; SPĚVÁČEK, J. *Václav IV.*, s. 724; TRÍŠKA, J. *Literární činnost*, s. 148; TÝŽ, *Životopisný slovník*, 65.

⁵³⁶ GARCÍA GONZÁLES, A. *Glosarios médico-botánicos*, s. 3. U Křišťana došlo k vědomé eliminaci mnoha hesel pouze u rukopisů *W* a *O*, viz pozn. 524 a 526. Náhodné vypuštění jednoho hesla či celého folia u jiných rukopisů připadá na vrub nepozornosti písaře.

nítla některé opisovače k přeskupování hesel, aby dosáhli preciznějšího abecedního pořádku.

Jelikož se nedochoval autograf a máme k dispozici hned několik rukopisů, které jsou mu zřejmě blízké, ale navzájem se od sebe odlišují, nelze říci jednoznačný počet hesel Křišťanova původního *Herbáře* ani stanovit jejich přesné pořadí.⁵³⁷ Významnou roli nelze sice upřít nejstaršímu dochovanému rukopisu, rukopisu nelahozeveskému (*R*), ale vzhledem k jeho ojedinělým čtením, která se v žádném dalším rukopisu neobjevují, navíc někdy jednoznačně chybným, není možné jeho seznam hesel (tj. jejich znění a pořadí) považovat pouze kvůli stáří opisu za autentický. Již dříve byl proto na základě srovnání všech dochovaných rukopisů proveden pokus o rekonstrukci původního seznamu lemmat,⁵³⁸ který by se neměl od originálu příliš odchylovat, nicméně s drobnými korekcemi je třeba počítat.⁵³⁹ Prozatím tedy budeme mluvit o 356 heslech/kapitolách, z nichž jen asi dvě desítky jsou věnovány léčivům živočišného a nerostného původu. Každé heslo začíná jménem léčiva a bývá popsáno jen na několika málo řádcích. Na ukázkou postačí uvést dvě hesla, neboť v rámci jejich rozsahu se pohybuje větší část hesel celého *Herbáře* a rovněž po obsahové stránce jsou vybraná hesla dostatečně reprezentativní. Příkladem kratšího hesla je heslo o šťovíku (*acedula*), delší hesla zpravidla nepřekračují rozsah hesla o bramboříku (*ciclamen*):

Acedula frigida est sicca in 3°. Comesta tollit fastidium et potata cum vino stringit fluxum ventris et lumbricos rotundos expellit. (rkp. R, p. 111)

(„Šťovík je studený a suchý ve třetím stupni. Sněžený zbavuje nechutenství a vypitý s vínem zastavuje průjem a vyhání škrkavku.“)

Ciclamen est calidum et siccum in III° et habet folia ut edera, sed maculata albedine, et virgam nigram in longitudine quatuor digitorum et florem ut rosa rubea, radicem nigram rotundam ut rapa et nascitur in locis umbrosis. Laxat fortiter, non tamen sumpta per os, sed emplastrata super ventrem. Provocat fortiter menstrua et expellit fetum, et si ligata fuerit super femur parturientis, facit eam cito parere. Et dicitur, quod si mulier pregnans super eam transierit, abortit. (rkp. I, f. 14v)

⁵³⁷ Důležitou roli hrají především rukopisy C, A, D, F, J, R a S.

⁵³⁸ STEHLÍKOVÁ, D. *De simplicibus medicinis*, seznam otištěn v příloze s. 177–179.

⁵³⁹ Vše může změnít nález doposud neznámého rukopisu či objasnění vztahu mezi kopie, které uchovávají prokazatelně velmi starou verzi *Herbáře*. Přestože je zřejmé, o které kopie se jedná, nedaří se zatím jejich vztahy kvůli silné kontaminaci rukopisů přesně stanovit.

(„Brambořík je teplý a suchý ve třetím stupni a má listy jako břechtan, s bílými skvrnami, a lodyhu černou zděli čtyř prstů a květ jako červená růže, černý kulatý kořen jako řepa a roste na stinných místech. Silně uvolňuje, nikoli však užítý vnitřně, ale jako obklad na břicho. Účinně vyvolává menstruaci a vyhání plod, a když se přiváže na stehno rodičky, způsobí rychlý porod. Říká se, že kdyby přes něj přešla těhotná žena, potratí.“)

Setkáme se také s krátkými hesly, která plní funkci křížových odkazů (např. pod písmenem F najdeme odkaz na kozlík lékářský *Fu, idest valeriana, quere de V* (rkp. I, f. 21v, „Fu, tj. valeriana, hledej pod V“).

Uvedené příklady dobře ilustrují jak typický rozsah jednoho hesla, tak i jeho obsah. U léčiv rostlinného původu se hned za jménem (a případnými synonymy) udávají dvě základní kvality a stupeň účinku, poté se vyjmenovávají druhy dané rostliny (např. zahradní a polní), popisuje její vzhled, sekundární účinky (uvolňující, stahující, zjemňující apod.) a možnosti konkrétního využití (proti bolesti hlavy, proti průjmům, dně apod.). Přestože ani tyto základní údaje nejsou vždy součástí každého hesla,⁵⁴⁰ objevují se nejčastěji. Vzácněji se vyskytují informace týkající se stanoviště (vlhká místa, skalnatá, louky, hnojníky apod.) či země původu (někdy konkrétně Etiopie, Babylónie aj., jindy obecně zámořské kraje, vzdálené kraje apod.), uchovávání léčiva (např. kolik let vydrží usušené), bližší popis přípravy, dávkování (dle charakteru léčiva – často v dracmách, někdy se uvádí počet lžic, kapek apod.), u vzácnějších léčiv způsob odhalení falešné náhrady (u balzámové pryskyřice, heslo *balsamus*), praktické využití jiného druhu (např. pelyněk přidávaný do inkoustu chrání knihy před hlodavci). Výstavba hesel tedy nemá jednotnou šablonu, vzhledem k určení spisu se paradoxně u některých hesel nezmiňuje ani jeden konkrétní léčebný účinek (např. v hesle *brionia*/posed se popisuje pouze vzhled rostliny). Obecně lze říci, že všechny údaje jsou poměrně stručné a vágní – sotva si lze představit, že by někdo mohl identifikovat rostlinu dle uvedeného popisu (např. *Cotula habet stipitem mollem et flos citrinior quam camonilla...*, rkp. R, p. 118, „Rmen má měkkou lodyhu a květ žlutější než heřmánek...“)

⁵⁴⁰ Např. vzhled je popsán u 139 rostlin a jen o málo větší je počet hesel, která uvádějí jednoduchý recept (daná surovina se má použít s vínem, olejem či nějakým jiným simpliciem apod.). Konkrétnější recepty bývají vzácné, např. návod na přípravu lékořicové šťávy v hesle *liquiricum: ... sucus liquericie sic fit: teruntur folia cum stipite aut ponuntur in aqua per plures noctes et cocuntur et exprimitur sucus, qui coquitur ad spissitudinem...* (rkp. P, f. 40r, „... šťáva z lékořice se připravuje takto: utřou se listy se stonkem, nebo se namočí do vody na několik nocí a uvaří, přecedí se šťáva, která se vaří do zhoustnutí...“).

a že by ji mohl použít k výrobě léku např. v podobě odvaru, jestliže ani neví, zda má použít kořen, stonek, či listy, jestliže nezná množství, způsob aplikace apod. To se však již dotýkáme praktické využitelnosti takové příručky, která je poměrně diskutovaným tématem, a proto se k ní vrátíme ve zvláštní kapitole.

Způsobu řazení hesel byl věnován uvedený příspěvek,⁵⁴¹ který se soustředí jak na původní jádro *Herbáře* v jeho druhé, z autorovy strany definitivní redakci, tak na pozdější přídatky jednotlivých rukopisů (jejich obsah i způsob zakomponování do textu), které na tomto místě nebudeme hlouběji rozebírat. Bude nás zajímat pouze předpokládaný původní stav *Herbáře*, v němž bylo oněch 356 hesel rozděleno pod jednotlivými písmeny abecedy následovně: A (30 hesel), B (17 hesel), C (47 hesel), D (5 hesel), E (14 hesel), F (12 hesel), G (16 hesel), H (2 hesla), I (11 hesel), L (22 hesel), M (34 hesel), N (11 hesel), O (13 hesel), P (33 hesel), R (12 hesel), S (46 hesel), T (15 hesel), U/V (14 hesel), Z (2 hesla). Převažuje řazení tzv. sylabické,⁵⁴² v němž hraje roli první slabika slova, resp. její samohláska, přičemž nezáleží na tom, na kolikáté pozici ve slabice se samohláska nachází. V praxi to znamená, že se slova začínající na samohlásku řadí podle prvních dvou písmen a stejně se postupuje i u slov začínajících na některé souhlásky (např. *la-*, *le-*, *li-*, *lo-*, *lu-*, podobně třeba *ma-*, *me-* atd., *na-*, *ne-* atd.). Sylabický přístup je plně patrný u takových počátečních souhlásek, které se často objevují ve skupině s jinou souhláskou. Např. slova na *bra-*, *gra-*, *sco-*, *sci-* jsou umístěna kamkoli mezi slova na *ba-*, *ga-*, *so-*, *si-*, protože jejich druhá souhláska není pro zařazení slova důležitá. U písmen I a U bývají na začátku seznamu zapsána slova, v nichž má

⁵⁴¹ Viz pozn. 538.

⁵⁴² Karin Miethaner-Vent, autorka zatím nejdůkladnější studie ke středověkým způsobům abecedního řazení, používá termín *Silbenalphabet* (MIETHANER-VENT, Karin. *Das Alphabet in der mittelalterlichen Lexikographie*. Verwendungsweisen, Formen und Entwicklung des alphabetischen Anordnungsprinzip. In: La Lexicographie au Moyen Âge. Ed. C. Buridant. Lille 1986, s. 90–95). Dále lze konzultovat řadu prací týkajících se středověkých rejstříků a encyklopedií (např. ZEDELMAIER, Helmut. *Facilitas inveniendi. Zur Pragmatik alphabetischer Buchregister*. In: Wissenssicherung, s. 191–203; MACKINNEY, L. C. *Medieval Medical Dictionaries*, zde část *Alphabetical Books of Simples*, s. 253–268; MEYER, Heinz. *Ordo rerum und Registerhilfen in mittelalterlichen Enzyklopädiehandschriften*. Frühmittelalterliche Studien 25, 1991, s. 315–339; ROUSE, Richard H. – ROUSE, Mary A. „*Statim invenire*“. *Schools, Preachers, and New Attitudes to the Page*. In: *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*. Ed. Robert L. Benson – Giles Constable with Carol D. Lanham. London aj. 1991², s. 201–225; ROUSE, Mary A. – ROUSE Richard H. *Authentic Witnesses. Approaches to Medieval Texts and Manuscripts*. Notre Dame, Indiana 1991, především s. 240–241).

písmeno I a U souhláskovou výslovnost (tedy *ia-*, *ie-*, *io-* atd., *va-*, *ve-*, *vi-* atd.), teprve potom přichází na řadu jejich užití samohláskové (tedy *i* + souhláska, *u* + souhláska).

Řazení hesel je poměrně jednotné, vykazuje však i některé odchylky, jak to bylo běžné nejen u abecedních seznamů středověkých, ale ještě v dobách počátků knihtisku.⁵⁴³ Tyto odchylky často odrážejí postup práce při sestavování herbáře, kdy na konec již hotového písmene byla doplněna nová hesla. Zcela pravidelné sylabické řazení mají pouze písmena A, H, R, S, T, U/V a Z. U písmen D, E, I/J, M a L jsou abecední odchylky na konci daných písmen, občas se však setkáme i s nepravidelnostmi uprostřed písmene. Zvláštní případ nastává u písmene C, které obsahuje největší počet lemmat, a protože začátky slov u C nejsou tak variabilní jako v případě téměř stejně bohatého písmene S, zařadil autor slova místy dokonce s ohledem na první tři písmena ve slově, aby byla rychleji dohledatelná. Jeho přístup byl tedy čistě praktický. Tam, kde to četnost hesel vyžadovala, si dal práci s dokonalejším řazením dle prvních tří písmen, které je ve středověkých textech spíše výjimkou, v ostatních případech se spokojil s řazením jednodušším, které pro vyhledání lemmatu postačovalo. V pozdější tradici potom na jedné straně docházelo k pokusům o napravení původních nedůsledností, na straně druhé se abecední řazení stále více narušovalo – jak kvůli nepozornosti písařů, kteří občas zaměnili pořadí dvou lemmat, tak kvůli pozdějším doplňkům, které způsob Křišťanova řazení již nerespektovaly.⁵⁴⁴

I když je *Herbář* spisem kompilačním, sestaveným výhradně ze starších pramenů, abecední řazení lemmat, které je založeno nejen na první hlásce slova, ale na celé první slabice, Křišťan ze svých pramenů nepřevzal, a je tedy jeho vlastním vkladem. Než se však podíváme na způsob jeho práce, který nám umožňují sledovat obě dochované redakce, musíme se s jeho hlavními prameny blíže seznámit.

⁵⁴³ BOHATCOVÁ, M. *Čtení na pomezí botaniky*, s. 19. Důsledný abecední pořádek byl ve středověku velmi ojedinělý (MIETHANER-VENT, K. *Das Alphabet*, s. 84).

⁵⁴⁴ Některé chyby v pozdějších opisech jsou však jen zdánlivé. Např. mezi lemmaty na *marcelsi* vsunuto lemma *maracelsi*, které mělo v nejstarších rukopisech grafickou podobu *marcelsi* či *maracelsi*. Podobně u písmene U/V došlo ke zkomolení správně zařazeného lemmatu *ungula* na *virgula*, které zůstalo na původním místě, kam svou novou podobou nezapadá.

IV.4 Nahlédnutí do Křišťanovy kompilační dílny

IV.4.1 Autor o svých pramenech

O pramenech *Herbáře* se v sekundární literatuře téměř žádné zmínky neobjevují. Podíváme-li se na celé minulé století, najdeme pouze dva údaje na toto téma. Ve *Výboru z literatury doby husitské* se praví: „Latinské znění herbáře se dochovalo v několika verzích a bylo několikrát zpracováno česky v 15. i 16. století (*Knihy o mocech rozličného koření*). Křišťan se v něm opíral o známý středověký veršovaný spis o léčivé moci rostlin, známý pod názvem *Macer floridus*.“⁵⁴⁵ Spunár se zase domníval, že se jedná o výtah ze spisu *De gradibus Constantina Africana*.⁵⁴⁶ Ve skutečnosti je celý spis založen na pramenech jiných, které nebyly známy, neboť se za Křišťanův *Herbář* považoval dlouho pouze kodex Cerroniho, který obsahuje první redakci díla. Ta nemá, jak si ještě ukážeme, prolog a jediné zmínky o pramenech se objevují v textu hesel *arthemesia*, *lingua avis* a *rosa*.⁵⁴⁷ Najít je tudíž lze pouze čtením celého textu:

Arthemesia, czrno byl, decocta in aqua vel vino valet contra dolorem capitis secundum Plinium(!). (rkp. C, p. 8)⁵⁴⁸

(„Pelyněk černobýl vařený ve vodě či víně pomáhá dle Plinia na bolest hlavy.“)

Lingua avis. Serapio dicit, quod est arbor, cuius fructus dicitur lingua avis. Plato(!) dicit, quod est herba habens folia minuta admodum linguarum avium. Et concordant, quod auget sperma et libidinem cocta et comesta cum carnibus. (rkp. C, p. 29)

(„Truskavec. Serapion říká, že je to strom, jehož plod se označuje jako ptačí jazýček. Plato říká, že je to rostlina, která má maličké listy podobné ptačím

⁵⁴⁵ *Výbor*, 2, s. 570.

⁵⁴⁶ SPUNAR, P. *Repertorium*, 1, s. 123. Je to dáno shodným počátkem prvního hesla (*absinthium est calidum in primo*). Pelyněk býval často prvním heslem i dalších různých herbářů (srov. THORNDIKE, L. – KIBRE, P. A *Catalogue of Incipits*, sl. 11–12). Stejný problém s identifikací textů nastává u glosářů, neboť i u nich se setkáváme s podobnou náplní textů a abecedním řazením (srov. GRUBMÜLLER, Klaus. *Vocabularius Ex quo. Untersuchungen zu lateinisch-deutschen Vokabularen des Spätmittelalters*. München 1967, s. 7).

⁵⁴⁷ Ve druhé redakci mají hesla *lingua avis* a *rosa* stejné znění jako v redakci první.

⁵⁴⁸ Ve druhé redakci jméno autority již vypadlo, není obsaženo ani v rukopisu K první redakce.

jazyčkům. Shodují se v tom, že vařený a sněžený s masem zvyšuje množství spermatu a pohlavní touhu.“)

Rosa frigida et sicca in 2°. Valet stomacho et epati... et aqua rosarum stringit vomitum colericum, clarificat visum et multe alie confecciones ex rosis, ut patet in Plateario. (rkp. C, p. 42)

(„Růže je studená a suchá ve druhém stupni. Pomáhá žaludku a játrům... růžová voda tlumí zvracení žluči,⁵⁴⁹ vyjasňuje zrak a je mnoho jiných přípravků z růží, jak je vidět v Plateariovi.“)

Ve jménu autority se jak v prvním, tak druhém hesle objevuje písácká chyba. Akuzativ *Plinium* (v rukopisu *Plim*) zde stojí místo *Platearium* a u jména *Plato* se jedná o stejnou autoritu, jen zde chybí zkracovací znaménko, zatímco druhý rukopis první redakce, rukopis *K*, zkracovací znaménko uvádí. Očekávaná pasivní vazba (*in*) *Plateario dicitur* v rukopisech není. Buď se jedná o pouhou chybu, nebo se tu nominativ *Plateario* mohl objevit vlivem Albíka z Uničova, který se v Itálii s touto podobou jména jistě setkal a mohl ji šířit dál. Jeho mladé pražské kolegy včetně Křišťana mohla tato italská podoba přitahovat jako moderní. Ve druhé redakci již je nominativ všech rukopisů upraven na *Platearius*. Podle těchto ojedinělých zmínek by samozřejmě nebylo možné usuzovat na význam obou uvedených autorit v rámci celého spisu.

Druhým důvodem, proč se o pramenech nikdo nezmiňuje, je skutečnost, že se po Gellnerovi, který jako první našel rukopisy druhé redakce opatřené Křišťanovým jménem, *Herbářem* již nikdo nezabýval a že u žádného z dalších rukopisů druhé redakce, i když některé z nich znali již Šternberk či Maiwald, nebyl jejich autor identifikován. Prolog druhé redakce totiž mluví jasně:

Si quis herbarum vires breviter cognoscere velit, subscriptum brevitorium, dum per pratorum, moncium camporumque divagabitur spacia, secum deferat, per quod secundum ordinem alphabeti principalium herbarum nomina, complexiones et virtutes, secundum quod tradit Serapio, poterit indagari... (rkp. R, p. 111)

(„Kdyby někdo chtěl stručně poznat účinky rostlin, ať s sebou nosí na procházkách po loukách, horách a polích níže zapsaný stručný přehled, s jehož pomocí bude moci zkoumat v abecedním pořadí jména nejdůležitějších

⁵⁴⁹ Dochází k němu, když jsou játra příliš teplá, např. při jaterním abscesu.

roślin, jejich přirozenou povahu i působení, podle toho, jak to říká Serapion...“)

Z této čtenářské nápovědy je vidět, že Serapion může být autoritou číslo jedna. Nejstarší rukopis, rukopis *R* (nejpozději z roku 1399), dokonce dle prologu uvádí nadpis celého herbáře následovně: *De simplicibus secundum ordinem alphabeti iuxta Serapionem* (s. 111, tamtéž i citovaný prolog).⁵⁵⁰ Přestože se kromě prologu a uvedených dvou hesel ani ve druhé redakci *Herbáře* o pramenech více nehovoří, ze srovnání textu jednotlivých hesel s možnými prameny vyplývá, že tzv. Serapion a tzv. Platearius skutečně byli hlavními prameny celého spisu. Jelikož se jedná o stěžejní středověké texty o simplicích, již jsme je oba zmiňovali v kapitole II.4. Nyní si je představíme blíže, neboť oba jsou v posledních desetiletích předmětem živého badatelského zájmu a stav jejich poznání determinuje naše možnosti při zkoumání Křišťanova *Herbáře*.

IV.4.2 *Circa instans*

Pseudoplateariův spis z let 1150–1170, označovaný svým incipitem *Circa instans*, je vrcholným dílem středověké latinské literatury o simplicích.⁵⁵¹ Má velmi složitou textovou tradici, kterou již řadu let odkrývá Iolanda Ventura ve svých obsáhlých studiích.⁵⁵² Text sice vznikl v Salernu, ale klí-

⁵⁵⁰ Jak je vidět z opisů, jméno Serapio či Serapion nebylo všem dobře známé. Rukopis *D* má tvar *Serapino*, rukopis *G* označuje tohoto autora jako *Seropius*.

⁵⁵¹ KEIL, G. *Standardwerke*, s. 354, 357.

⁵⁵² VENTURA, Iolanda. *Per una storia del Circa instans. I Secreta Salernitana ed il testo del manoscritto London, British Library, Egerton 747: Note a margine di un'edizione*. Schola Salernitana: Annali VII–VIII, 2003, s. 39–109; TÁŽ, *Il Circa instans dello Pseudo-Matteo Plateario: per una storia della diffusione, verso la preparazione di un'edizione*. Minerva. Revista del Departamento de Filología Griega y Filología Latina, Universidad de Valladolid, 23, 2010, s. 35–80; TÁŽ, *Sulla diffusione del Circa instans nei manoscritti e nelle biblioteche del Tardo Medioevo. Ricezione e lettura di un'opera medica*. In: *La produzione scritta tecnica e scientifica nel Medioevo. Libro e documento tra scuole e professioni*. Ed. Giuseppe De Gregorio – Maria Galante aj. Atti del Convegno internazionale di studio dell'Associazione Italiana dei Paleografi e Diplomatisti. Fisciano – Salerno (28–30 settembre 2009). Spoleto 2013, s. 465–549; TÁŽ, *Il Circa instans attribuito a Platearius. Trasmissione manoscritta, redazioni, criteri di costruzione di un'edizione*. *Revue d'histoire des textes* 10, 2015, s. 251–362; TÁŽ, *Un best-seller farmaceutico medioevale tra produzione di libri e pratiche di lettura: il Circa instans attribuito a «Platearius»*. In: *Orbis disciplinae. Hommages en l'honneur de Patrick Gautier Dalché*. Ed. Nathalie Bouloux – Anca Dan – Georges Tolia. Turnhout 2017, v tisku, a již citovaný *Un manuale di farmacologia* (viz pozn. 387).

čové pro jeho šíření byly spíše severní končiny, jak ukazují dnes dochované rukopisy (zatím je jich evidováno přes 120).⁵⁵³ Text se prosazoval zřejmě pomalu, ze starší doby je velmi málo dokladů a zajímavé je, že ty nejstarší jsou z prostředí velmi vzdáleného od místa vzniku (ze století 12. máme kodexy anglické, ze 13. století jsou především anglické a francouzské, v 15. století vznikaly nové opisy především v prostředí německém).⁵⁵⁴ K pramenům patřily spisy dostupné v Salernu kolem poloviny 12. století, z nichž některé byly teprve horkou novinkou. Přestože není míra využití jednotlivých pramenů ani zdaleka známa, nepochybně jimi byly překlady Constantina Africana, mezi nimi na prvním místě *Liber de gradibus*, a zřejmě velmi brzo (snad ještě původním autorem) byly do textu zapojeny informace z *Liber iste*.⁵⁵⁵ Dalšími prameny byly *Antidotarium Nicolai* a Dioskoridés.⁵⁵⁶ Opisovači a uživatelé nechápali *Circa instans* jako fixní text, ale jako základnu pro další práci, tj. ubírali, přibírali, přepracovávali vše dle svých potřeb.⁵⁵⁷ Širší redakce byly doplňovány o hesla z oblasti potravin (pramenem byl Isaac Iudaeus), dalším zdrojem byl *Macer floridus* a znovu byl excerpován také *Dioscorides Langobardus* a *Dyascorides alphabeticus*. Některé prameny tedy byly užívány opakovaně ve více vlnách. Ve dvou redakcích se tak mohou objevit výpisky z téhož autora, které spolu nijak nesouvisejí a nelze je chápat jako důkaz o příbuznosti redakcí.

Ventura kromě čtyř již dříve vymezených redakcí vyčlenila v rukopisné tradici další dvě,⁵⁵⁸ přičemž u většiny z nich lze vysledovat řadu subredakcí.⁵⁵⁹ V užších redakcích se objevují počty hesel v rozmezí 250 až 280, širší redakce mívají více než 400 hesel, jedna z nich jich má dokonce více než 900. Za *textus vulgatus* považuje Ventura užší redakci (označovanou tradičně jako B) a rozlišuje u ní čtyři hlavní subredakce. Tuto redak-

⁵⁵³ Jejich seznam viz VENTURA, I. *Il Circa instans*, s. 330–348.

⁵⁵⁴ Tamtéž, s. 271.

⁵⁵⁵ Tamtéž, s. 313.

⁵⁵⁶ Vzhledem k tomu, že *Circa instans*, *Liber iste* a *Antidotarium Nicolai* vznikaly přibližně ve stejné době, je otázka jejich vzájemného vztahu velmi složitá. *Antidotarium Nicolai* bylo pravděpodobně zapojeno ve fázi, kdy již bylo téměř hotové (srov. VENTURA, I. *Il Circa instans*, s. 260, k hlavním problémům práce s prameny viz tamtéž, s. 304).

⁵⁵⁷ VENTURA, I. *Un manuale di farmacologia*, s. 467.

⁵⁵⁸ Dva důležité rukopisy (každý s jinou redakcí *Circa instans*) vlastnil svého času Emil Starkenstein (†1942), významný farmakolog působící na německé lékařské fakultě Univerzity Karlovy (odtud označení redakcí Starkenstein A, Starkenstein B). Dnes jsou oba rukopisy majetkem New York Botanical Garden (VENTURA, I. *Un manuale di farmacologia*, s. 469–470).

⁵⁵⁹ Jejich výčet viz VENTURA, I. *Il Circa instans*.

ci známe ze starých tisků (především Benátky 1497 a Lyon 1525) a také z edice rukopisu Erlangen (Universitätsbibliothek, Ms. 674), kterou vydal Wölfel.⁵⁶⁰ Znění tohoto rukopisu se dříve přikládal velký význam, protože se považovalo za text, který má velmi blízko k původnímu *Circa instans*, neboť neobsahuje žádné přídavky známé z jiných redakcí. Ventura však na základě analýzy pramenů zdánlivě přidaných hesel dalších subredakcí ukazuje, že rukopis Erlangen neobsahuje původní znění bez přídavek, nýbrž později redukováný text a že je nutno jej sesadit z privilegovaného místa, které zaujímal mezi ostatními rukopisy v pohledu starších badatelů. Za nejdůvěryhodnější text považuje redakci zvanou dle starého tisku „Lyon“, ovšem ne v její tištěné podobě, ale ve verzi dochované v rukopisech.⁵⁶¹ Tato situace samozřejmě značně ztěžuje práci s *Circa instans* jakožto jedním z Křišťanových pramenů, neboť jsme odkázáni právě na edici Wölfelovu a staré tisky. Kromě toho je k dispozici edice jedné ze širších verzí – *Tractatus de herbis*, dochované v londýnském rukopisu British Library, Egerton 747.⁵⁶²

Vnější podoba spisu se velmi podobá Křišťanovu *Herbáři*, hesla jsou však obsáhlejší, především v oblasti indikací. Jsou řazena abecedně, i když jen velmi nahrubo – s ohledem na první písmeno.⁵⁶³ Každé heslo začíná jménem rostliny, uvedením základních kvalit, stupňů a synonym.⁵⁶⁴ Poté následují údaje o vzhledu, sekundární účinky, indikace a jednoduché recepty. Recepty (a případné dávkování) nejsou příliš přesné a konkrétní stejně jako u Křišťanově případě. U *Circa instans* je to dáno tím, že mělo být užíváno společně s nějakou příručkou o lécích složených, především s *Mikulášovým Antidotářem*, vzniklým v témže prostředí a době.⁵⁶⁵ Přesné návody na výrobu složených léčiv – kompozit – byly popsány tam.⁵⁶⁶

Circa instans se stalo velmi populární a uživatelsky snadnou příručkou, jak díky jednoduchému jazyku, tak díky abecednímu uspořádání. Nebylo vázáno na žádnou zvláštní skupinu čtenářů.⁵⁶⁷ Rozšířilo se především mezi

⁵⁶⁰ WÖLFEL, Hans. *Das Arzneidrogenbuch Circa instans in einer Fassung des 13. Jahrhunderts aus der Universitätsbibliothek Erlangen*. Diss. Berlin 1939. (Tato užší latinská redakce vyšla nedávno v německém překladu: *Das Circa Instans. Die erste große Drogenkunde des Abendlandes*. Překl. Konrad Goehl. Baden-Baden 2015.)

⁵⁶¹ VENTURA, I. *Il Circa instans*, s. 313, 314, 320.

⁵⁶² Viz pozn. 388.

⁵⁶³ Tento způsob se označuje jako poloabecední řazení.

⁵⁶⁴ Vzorem byl Constantinův *Liber de gradibus*.

⁵⁶⁵ Viz pozn. 556.

⁵⁶⁶ KEIL, G. *Standardwerke*, s. 353, 357.

⁵⁶⁷ VENTURA, I. *Il Circa instans*, s. 267. K publiku *Circa instans* také PALMER, Nigel F. –

praktickými lékaři, vzdělanými ranhojiči, lazebníky, lékárníky, ale i vzdávanými laiky. Otázka využití v univerzitním prostředí zatím zůstává otevřená. Dle O'Boylea patřilo *Circa instans* v Paříži k základním učebnicím farmacie,⁵⁶⁸ Ventura však přináší odlišná zjištění – univerzitní knihovny jsou zastoupeny jako majitelky kodexů s *Circa instans* jen málo, totéž platí o knihovnách graduovaných mistrů. Uložení v univerzitní knihovně navíc neznamená, že ji vyžadovalo povinné *curriculum*.⁵⁶⁹

IV.4.3 *Aggregator*

Stejně jako v případě *Circa instans* se poslední poznatky posunuly výrazně dopředu také u druhého hlavního Křišťanova pramene. Zatímco však *Circa instans* má již hmatatelnou naději na kvalitní kritickou edici,⁵⁷⁰ zkoumání druhého pramene, kterým byl *Liber aggregatus in medicinis simplicibus* (stručně *Aggregator*) neznámého Pseudoserapiona, zůstává i přes značný skok kupředu stále na začátku cesty.

Již jsme naznačili, že dosavadní poznatky o spisu byly v posledních dvou desetiletích zásadním způsobem doplněny. Tradičně se v příručkách o syrské a potažmo arabské lékařské literatuře rozlišuje mezi třemi různými Serapiony, mezi nimiž je pro nás relevantní Serapion Mladší (Serapion Iunior), který měl být autorem spisu *Aggregator*.⁵⁷¹ V rukopisné tradici se text připisuje pouze jakémusi Serapionovi, přízvisko Iunior dostal tento autor až ve starých tiscích, aby byl odlišen od skutečně doloženého syrského lékaře Serapiona Staršího, působícího ve druhé polovině 9. století, jehož spis *Breviatorium* neboli *Practica Serapionis* byl v latinském překladu Gerharda z Cremony na Západě velmi rozšířen a často se tiskl společně

SPECKENBACH, Klaus. *Träume und Kräuter. Studien zur Petroneller Circa instans-Handschrift und zu den deutschen Traumbüchern des Mittelalters*. Wien 1990, s. 47, 196.

⁵⁶⁸ O'BOYLE, Cornelius. *The Art of Medicine. Medical Teaching at the University of Paris, 1250–1400*. Leiden 1998, s. 106.

⁵⁶⁹ VENTURA, I. *Il Circa instans*, s. 269–270; srov. také TÁŽ, *Un manuale di farmacologia*, s. 516–518.

⁵⁷⁰ Edici užšího znění (*B*) připravuje I. Ventura, její mnohokrát citovaná studie (*Il Circa instans*) je zaměřena na metodologické problémy spojené s rozlišením redakcí, výběrem jedné z nich a způsobem jejího zpřístupnění.

⁵⁷¹ K Serapionovi Mladšímu viz např. CHOULANT, Ludwig. *Handbuch der Bücherkunde für die ältere Medizin zur Kenntniss der griechischen, lateinischen und arabischen Schriften im ärztlichen Fache und zur bibliographischen Unterscheidung ihrer verschiedenen Ausgaben, Uebersetzungen und Erläuterungen*. 2. Aufl. Leipzig 1841, přetisk Graz 1956, s. 371–372, CAMPBELL, D. *Arabian Medicine*, 1, s. 100; ULLMANN, M. *Die Medizin im Islam*, s. 283–284.

přávě s *Aggregatorem*.⁵⁷² O existenci Serapiona Mladšího panovaly pochybnosti již dlouho, chyběl však jakýkoli důkaz o původu latinského spisu.⁵⁷³ Vývoj starších názorů na dobu působení tohoto autora a jeho původ přehledně podává Peter Dilg.⁵⁷⁴ Vzhledem k tomu, že *Aggregator* vznikl na základě arabských překladů Dioskorida a Galéna i řady arabských autorit a simplicia jsou v něm řazena dle arabské souhláskové abecedy (*abjad*), nepochybovalo se o tom, že *Aggregator* je plodem arabské literatury, pocházejícím zřejmě z oblasti Španělska.⁵⁷⁵ Soudilo se však, že se nedochoval žádný rukopis s arabskou verzí spisu, a proto se objevily i domněnky, že byl spis přeložen z hebrejštiny,⁵⁷⁶ případně že byl psán přímo v latině. Dle Dilga mohla arabská předloha vzniknout již před polovinou 13. století. Datace vzniku latinského překladu se odvíjí od faktu, že jeden z překladatelů, Šimon z Janova, cituje Serapiona ve svém slovníku *Clavis sanationis*, který byl dokončen kolem roku 1290, tj. v této době musel být již překlad hotov.

V roce 1995 vydala L. F. Aguirre De Cárcer arabský spis o simplicích (*Kitāb al-adwiya al-mufrada*), jehož autorem je toledský lékař a lékárník Ibn Wāfid († 1074).⁵⁷⁷ O dva roky později otiskl Juan Carlos Villaverde Amieva recenzi, v níž upozorňuje, že vydaný arabský spis je onou dlouho hledanou předlohou pro latinské znění *Aggregatora*.⁵⁷⁸ Potvrdila se tak starší domněnka o španělském původu spisu. Dilg však tuto recenzi ve své studii v roce 1999 ještě nezachytil, a v širší známost vešla teprve díky článku P. E. Pormanna v roce 2004.⁵⁷⁹ Na „Serapionově“ případu je dob-

⁵⁷² Oba spisy se pohromadě objevují také v rukopisech, v nich se však rozdíl mezi dvěma Serapiony najevo nedává (srov. např. pergaménový rukopis London, British Museum, Harley MS 4983, f. 3r–29v).

⁵⁷³ ULLMANN, M. *Die Medizin im Islam*, s. 283; SCHMITZ, R., *Geschichte der Pharmazie*, s. 248–249.

⁵⁷⁴ DILG, Peter. *The Liber Aggregatus in medicinis simplicibus of Pseudo-Serapion. An Influential Work of Medical Arabism in Islam and the Italian Renaissance*. In: *Islam and the Italian Renaissance*. Ed. Charles S. B. Burnett – Anna Contadini. London 1999, s. 221–231; popřípadě lze konzultovat také jeho starší studii *Arabische Pharmazie* (viz pozn. 355).

⁵⁷⁵ MEYER, Ernst Heinrich Friedrich. *Geschichte der Botanik*. III. Königsberg 1853, s. 237.

⁵⁷⁶ CAMPBELL, D. *Arabian Medicine*, 1, s. 100.

⁵⁷⁷ *Ibn Wāfid (m. 460/1067), Kitāb al-adwiya al-mufrada – Libro de los medicamentos simples*. 1–2. Ed. a překl. Luisa Fernanda Aguirre de Cárcer. Madrid 1995. K němu viz ULLMANN, M. *Die Medizin im Islam*, s. 210, 273, 306; HOPKINS, J. F. P. *Ibn Wāfid*. In: *Encyclopaedia of Islam*. 3. Ed. B. Lewis – V. L. Ménage aj. Leiden 1998, s. 962–963.

⁵⁷⁸ Aljamía, 9, 1997, s. 111–118.

⁵⁷⁹ PORMANN, Peter E. *Yūḥannā Ibn sarābiyūn. Further Studies into the Transmission of his Works*. *Arabic Science and Philosophy*, 14, 2, 2004, s. 237. Pormann zde upozorňuje ještě na

ře vidět, jak velkou překážku představuje pro medievisty latinské, arabské i hebrejské jazyková bariéra. Ibn al-Wāfid nebyl totiž na Západě zcela neznámým autorem. Pod jménem Abenguefit⁵⁸⁰ (či Albenguefit, Albengnefit) kolovaly překlady několika spisů (latinské, hebrejské, katalánské),⁵⁸¹ z nichž nejznámější bylo krátké pojednání přeložené ve 12. století Gerhardem z Cremony a vydávané později tiskem pod tituly *De virtutibus simplicium medicinarum* či *De virtutibus medicinarum et ciborum* apod.⁵⁸² Protože se až do 80. let minulého století vědělo o tom, že Abenguefit napsal spis v originále zvaný *Kitāb al-adwiya al-mufrada*,⁵⁸³ aniž by byl znám jakýkoli arabský rukopis, díky podobnosti názvů se soudilo, že dochovaný Gerhardsův text je jeho překladem. Nález skutečného *Kitāb al-adwiya al-mufrada*, který učinila zmíněná Luisa F. Aguirre De Cárcer, to však nepotvrdil. Spis objevila v jednom, i když neúplném opisu (El Escorial, G-II-9) a jeho text následně vydala i s katalánským překladem.⁵⁸⁴ Důvodem, proč rukopis tak dlouho unikal pozornosti badatelů v oblasti arabské farmacie a botaniky, jsou hebrejské znaky, jimiž je arabský text zapsán (soudilo se proto, že text je jazykově hebrejský).⁵⁸⁵ Přestože jeho vydavatelka zmiňuje, že arabský text

další mezitím vydanou arabskou edicí z roku 2000, jejíž text s latinským zněním porovnával opět s kladným výsledkem.

⁵⁸⁰ Ve středověku se Ibn vyslovovalo jako Aben (GUZMÁN ÁLVAREZ, José Ramón, *El compendio de agricultura atribuido a Ibn Wāfid/ al-Nahrāwi: nuevas perspectivas sobre su autoría*. Anaquel de Estudios Árabes 16, 2005, s. 93).

⁵⁸¹ Velmi ceněno bylo jeho dílo z oblasti zemědělství (srov. aktuální heslo „Ibn Wāfid, Majmūʿ fi ʿl-filāḥa“ v projektu „The Filāḥa Texts Project. The Arabic Books of Husbandry“, zpřístupňujícím arabské agronomické texty 10.–14. století, <http://www.filaha.org/author_Ibn_wafid.html>). J. L. Guzmán Álvarez však tvrdí, že neexistuje žádné pojednání o zemědělství, které by se dalo s jistotou připsat Ibn Wāfidovi, a že jeho domnělý katalánský překlad ve skutečnosti odpovídá jeho pojednání o simplicích (patrně je myšlen text Gerharda z Cremony), srov. GUZMÁN ÁLVAREZ, J. R. *El compendio de agricultura*, s. 93 a 119.

⁵⁸² Např. *Liber Albengnefit philosophi De virtutibus medicinarum et ciborum*. In: Tacuini sanitatis Elluchasem Elimithar, medici de Baldath, De sex rebus non naturalibus, earum naturis, operationibus et rectificationibus, publico omnium usui conseruandae sanitatis. Argentorati: Scotus, 1532; *Albengnefit, Libellus... de simplicium medicinarum, et ciborum virtutibus in generali et speciali*. In: Supplementum in secundum librum compendii Secretorum medicinae Ioannis Mesues... Venetiis: apud Iuntas, 1581.

⁵⁸³ PEÑA, Carmen – DIAZ, Amador – ÁLVAREZ DE MORALES, Camilo aj. *Corpus medicorum arabico-hispanorum*. Awraq, 4, 1981, s. 79–111, zde s. 85–86, č. 15. Dostupné na <<http://digital.csic.es/handle/10261/85450>>.

⁵⁸⁴ O objevu rukopisu informuje AGUIRRE DE CÁRCER, Luisa Fernanda. *El texto árabe de „El libro de los medicamentos simples“ de Ibn Wafid*. Anaquel de Estudios Árabes 3, 1992, s. 175–182.

⁵⁸⁵ Tamtéž, s. 178.

má velmi blízko ke spisu Serapiona Mladšího,⁵⁸⁶ důkladné srovnání obou patrně neprováděla. J. C. Villaverde Amieva se spolu s E. P. Pormannem domnívali, že právě tento spis, *Kitāb al-adwiya al-mufrada*, byl ve druhé polovině 13. století přeložen Šimonem z Janova a Abrahámem z Tortosy a tiskl se pod jménem Serapiona Mladšího.⁵⁸⁷ Otázku autorství *Aggregatora* tak považovali za vyřešenou. Ukázalo se však, že jejich závěr byl příliš překotný.

Jochem Straberger-Schneider, překladatel latinského znění *Aggregatora* dle Brunfelsova vydání z roku 1531, provedl o pár let později důkladné srovnání latinského textu s vydaným Ibn Wāfidovým spisem o simpliciích, aniž by dospěl k témuž názoru ohledně autorství *Aggregatora* jako Villaverde Amieva s Pormannem. Pravá identita Pseudoserapiona tedy zůstává stále záhadou. Straberger-Schneider konstatoval shodné členění textu potenciální arabské předlohy s *Aggregatorem*, dokonce doslovné shody ve velké části textu, nicméně je zdrženlivý v otázce přímé závislosti obou textů. Podle něho latinský *Aggregator* ve srovnání s textem Ibn Wāfidovým obsahuje mnoho dalších přídavků v textu jednotlivých kapitol.⁵⁸⁸ Latinský *Aggregator* je tedy s největší pravděpodobností překladem doposud neznámé arabské příručky o simpliciích, která vznikla doplněním Ibn Wāfidova díla. Straberger-Schneider nevylučuje, že tato neznámá příručka byla sestavena až ve 13. století, jak se domníval Ullmann.⁵⁸⁹

Přestože jasnějších kontur získává vztah mezi Ibn Wāfidem a Pseudoserapionem teprve v posledních letech, obě jména byla dávána do souvislosti poměrně dlouho. Již Choulant, Leclerc a Steinschneider uvádějí, že Serapion Mladší ve svém spisu *Aggregator* cituje Abenguefita,⁵⁹⁰ a Meyer jmenuje několik konkrétních kapitol, kde se tak děje.⁵⁹¹ Tato skutečnost

⁵⁸⁶ Srov. její úvod k edici *Ibn Wāfid (m. 460/1067)*, s. 33.

⁵⁸⁷ STEINSCHEIDER, M. *Die europäischen Übersetzungen*, s. 76, č. 110.

⁵⁸⁸ K charakteru těchto přídavků viz *Pseudo-Serapion, Eine grosse arabische Arzneimittellehre. Teil 2. Der „Liber aggregatus in medicinis simplicibus“ des Pseudo-Serapion aus der Mitte des 13. Jahrhunderts. Deutsche Übersetzung nach der Druckfassung von 1531*. Překl. Jochem Straberger-Schneider. Baden-Baden 2009, s. 3.

⁵⁸⁹ Tamtéž.

⁵⁹⁰ CHOULANT, L. *Handbuch der Bücherkunde*, s. 371; STEINSCHEIDER, Moritz. *Die hebraischen Uebersetzungen des Mittelalters und die Juden als Dolmetscher. Ein Beitrag zur Literaturgeschichte des Mittelalters, meist nach handschriftlichen Quellen*. Berlin 1893, s. 737, § 474^b; LECLERC, Lucien. *Histoire de la médecine arabe. Exposé complet des traductions du grec. Les sciences en Orient, leur transmission a l'Occident par les traductions latines*. 2. Paris 1876, s. 153.

⁵⁹¹ MEYER, E. H. F. *Geschichte der Botanik*, III, s. 237; v celém textu je takových míst pouze pět, srov. rejstřík k překladu *Pseudo-Serapion, Eine grosse arabische Arzneimittellehre*, s. 662.

sama o sobě tedy ukazuje, že pokud by Abenguefit alias Ibn Wāfid byl autorem bezprostřední arabské předlohy *Aggregatora*, měli bychom tu co dělat s velmi neobvyklým způsobem autocitace. Překvapivé je, jak tato místa vypadají v nalezeném arabském rukopisu Ibn Wāfida – zde je místo jména Abenguefit, které čteme v latinské verzi, uvedeno jméno Ibn Serapion (Ibn Sarābiyūn).⁵⁹² Vzhledem k časovým souvislostem tedy bude nutné tyto odkazy a citáty (je jich celkem pět) zkoumat také s ohledem na lékařské spisy Serapiona Staršího. Villaverde Amieva si všiml ještě další zajímavosti u paralelních míst v různých jazykových verzích spisu. V arabském textu bývají pasáže, kdy autor vyjadřuje svůj názor, vyznačené rubrikou *lī* („moje“), zatímco odpovídající místa v latinské verzi nemají označení žádné a v toskánské verzi se praví *dixit Serapion*.⁵⁹³ Stejně tak zůstává otevřenou otázkou vztah *Aggregatora* k *De virtutibus simplicium medicinarum* v překladu Gerharda z Cremony. Jak Aguirre de Cárcer, tak Villaverde Amieva tvrdí, že se jedná o překlad úvodní části *Aggregatora*.⁵⁹⁴ S arabským originálem nejsme s to domnělý latinský překlad porovnat, již pouhé nahlédnutí do úvodních kapitol latinského *Aggregatora* a do starých tisků, v nichž bylo publikováno Abenguefitovo *De virtutibus simplicium medicinarum*, však naznačuje, že i zde bude situace složitá. Najdeme tu sice shody tematické, a to velmi nápadné, oba výsledné latinské texty však nemohou být překladem téhož originálu.⁵⁹⁵ Problematika vzájemného vztahu mezi všemi dochovanými texty – Ibn Wāfida a Pseudoserapiona se všemi jejich překlady,⁵⁹⁶ včetně překladu Gerharda z Cremony, není tedy jednoduchá a nepochybně budou hrát při jejím řešení velkou roli rozdíly v pramenech a způsobu jejich citování.

⁵⁹² Srov. např. kapitolu 11 na s. 115 v citované edici.

⁵⁹³ Srov. jeho recenze v časopisu *Aljamía* 9, 1997, s. 118; znovu na tyto případy upozornil FISCHER, Klaus-Dietrich. *Starch and the Alphabet of Galen*. *Studia Philologica* Valentina 17, 2015, s. 137.

⁵⁹⁴ AGUIRRE DE CÁRCER, L. F. *El texto árabe*, s. 178.

⁵⁹⁵ V tomto smyslu se vyjadřuje také K.-D. Fischer, i když i u něho jde jen o prvotní dojem, jakým oba texty při zběžném srovnání působí: „My first impression is that Albengnefit and Serapion differ considerably...“ (FISCHER, K.-D. *Starch and the Alphabet of Galen*, s. 136).

⁵⁹⁶ Doposud jsou k dispozici překlady do padovského a toskánského dialektu (*El Libro Agregà de Serapion: Volgarizzamento di Frater Jacobus Philippus de Padua*. 1–2. Ed. Gustav Ineichen. Venezia – Roma 1962, 1966; „*Liber Serapionis aggregatus in medicinis simplicibus*“ nel volgarizzamento toscano del codice Gaddiano 17 della Biblioteca Medicea Laurenziana di Firenze [on-line]. Ed. Maria Elena Ingiani. Pluteus, 2013, dostupné na <<http://www.pluteus.it/wp-content/uploads/2013/10/serapione.pdf>> [citováno ze dne 1. 6. 2017].

Nové poznatky se mohou objevit záhy, neboť Straberger-Schneiderův německý překlad Brunfelsova latinského vydání představuje druhý svazek publikace, která se v nejbližší době dočká svazku prvního – vydání latinského znění na základě rukopisu z Ceseny (Biblioteca Malatestiana, D.XXIII.3).⁵⁹⁷ Otázka pramenů *Aggregatora*, s níž se budou editoři potýkat, může být klíčová pro bližší poznání nejen doby vzniku, ale i autorství tohoto spisu. V každém případě je pochybný Ullmannův argument pro pozdní vznik *Aggregatora*, citovaný po několik desetiletí odbornou literaturou. Ullmann totiž našel shody mezi *Aggregatore* a Ibn al-Baiṭārem,⁵⁹⁸ které interpretoval tak, že *Aggregator* Ibn al-Baiṭāra († 1248) citoval. Proto dle Ullmanna nevznikl *Aggregator* před polovinou 13. století.⁵⁹⁹ Ve skutečnosti je však vztah opačný – Ibn al-Baiṭār excerpoval pro své dílo Ibn al-Wāfīda.⁶⁰⁰ Nutno ovšem připomenout, že opačným způsobem než Ullmann interpretoval vztah obou autorit (Pseudoserapiona jakožto Ibn al-Baiṭārova pramene) již Pierre Guigues, jehož práci Ullmann sice znal, nijak však tento názor nereflektuje.⁶⁰¹ Podobně je třeba přehodnotit také údaj Sezginův, dle něhož Rhazes cituje nejen Serapiona Staršího, ale i Mladšího.⁶⁰² Sezgin rovněž zmiňuje, že tyto dva autory později citovali Ibn Wāfīd a Ibn al-Baiṭār, neuvádí však, které Ibn Wāfīdovo dílo má na mysli.⁶⁰³

Vraťme se však k latinskému znění *Aggregatora*. To se dochovalo asi v 50 rukopisech, poprvé bylo vydáno roku 1473 v Miláně a potom následovalo až do poloviny 16. století ještě deset dalších vydání.⁶⁰⁴ Nepochybně se jednalo o text žádaný a minimálně ve farmaceutické praxi velmi využívaný. Často se upozorňuje, že lékař Saladin Ferro z Ascoli, autor zřejmě

⁵⁹⁷ Text připravují Konrad Goehl a Johannes Gottfried Mayer (viz <<http://www.klos-termedizin.de/index.php/die-forschergruppe/die-projekte>> [citováno ze dne 1. 6. 2017]).

⁵⁹⁸ Viz pozn. 383.

⁵⁹⁹ ULLMANN, M., *Die Medizin im Islam*, s. 283–284.

⁶⁰⁰ PORMANN, P. E. *Yūḥannā Ibn sarābiyūn*, s. 238, pozn. 21. Ibn al-Baiṭār není v *Aggregatorovi* nikde zmíněn, Brunfels jeho jméno nezařadil do seznamu autorit (srov. *Insignium medicorum, Ioan. Serapionis Arabis De simplicibus medicinis opus praeclarum et ingen. Averrois Arabis de eisdem liber eximius, Rasis filii Zachariae de eisdem opusculum perutile...* Argentorati: Ulricher, 1531, seznam je otištěn po úvodním rejstříku na stranách bez paginace) a není přítomno ani v obdobném moderním seznamu, připojeném k německému překladu Brunfelsova vydání (*Pseudo-Serapion*, srov. rejstříky na s. 662–667).

⁶⁰¹ GUIGUES, Pierre. *Les noms arabes dans Sérapion*, „*Liber de simplici medicina*“. *Essai de restitution et d'identification de noms arabes de médicaments usités au Moyen âge*. *Journal asiatique* X, 5, 1905, s. 475–476, srov. ULLMANN, M., *Die Medizin im Islam*, s. 284.

⁶⁰² SEZGIN, F. *Geschichte*, s. 228

⁶⁰³ Tamtéž, s. 227–228.

⁶⁰⁴ DILG, P. *The Liber Aggregator*, s. 221.

vůbec první evropské lékárnické učebnice (*Compendium aromatariorum* z poloviny 15. století) doporučoval mezi šesti základními příručkami, které by neměly chybět v knihovně každého lékárníka, právě „Serapiona“.⁶⁰⁵ Bohužel dnes jsme stále odkázáni na práci se starými tisky.⁶⁰⁶ Za nejspolehlivější vydání považoval Meyer zmíněný tisk Otty Brunfelse ve Štrasburku 1531, především pro jeho přehlednost a rejstříky.⁶⁰⁷ Připomeňme, že nejsou blíže známy konkrétní rozdíly mezi jednotlivými vydáními a není ani prozkoumána tradice rukopisná.

Aggregator se člení na dvě hlavní části. První z nich představuje teoretické pojednání, v němž autor rozděluje léčiva podle jejich podstaty a různých vlastností. Rozlišuje dvě základní skupiny simplicíí dle jejich podstaty (*substantia subtilis*, *substantia grossa*) a dále je člení dle osmi chutí. Poté se věnuje definici pojmu *medicina* a jeho vymezení od pojmu *cibus* a popisuje různou intenzitu, s níž léky na tělo působí. Následuje přehled všech simplicíí, o nichž se pojednává ve druhé části knihy *in speciali*. Na tomto místě jsou však léčiva pouze vyjmenována. Člení se do tří oblastí podle svého původu (rostliny, nerosty, léčiva živočišná). Léčiva rostlinného původu potom třídí dále podle jejich primárního účinku (*virtus*, tj. vysušují, zvlhčují, zahřívají, ochlazují) – nejprve jsou vyjmenována léčiva, která mají vyrovnanou komplexi, v níž žádná z primárních kvalit nepřevažuje, poté se již vychází z převažujícího primárního účinku a stupně, v jakém působí, tj. na prvním místě se vyjmenovávají léčiva, která mají teplotu a suchou komplexi v prvním stupni, dále teplotu a vlhkou v prvním stupni, studenou a suchou v prvním stupni a konečně studenou a vlhkou v prvním stupni. Stejným způsobem se postupuje i u dalších tří stupňů. Po tomto úvodním přehledu, který odpovídá řazení kapitol druhé části, pokračuje teoretický výklad o účincích sekundárních (např. definice léku otevírajícího, ucpávajícího, uvolňujícího, stahujícího, uklidňujícího, snižujícího bolest apod.) a terciárních (předpokládaná fyziologická reakce organismu, tedy konkrétní účinek na určitý orgán nebo na různé tělesné produkty, např. léky mající vliv na mateřské mléko, sperma, menstruaci, moč, působící proti ledvinovým kamenům). Tím končí obecný úvod k simplicíím a začíná

⁶⁰⁵ GUIGUES, P. *Les noms arabes*, s. 473–474, a DILG, P. *Arabische Pharmazie*, s. 309–310. K učebnici *Compendium aromatariorum* viz také SCHMITZ, R. *Geschichte der Pharmazie*, s. 396. V Itálii byla popularita tohoto díla značná, jak dokazuje šest benátských tisků a překlad do padovského dialektu (DILG, P. *Arabische Pharmazie*, s. 222).

⁶⁰⁶ Starší přehledy tisků evidují jen některé z nich (srov. STEINSCHNEIDER, M. *Die europäischen Übersetzungen*, s. 77, CHOULANT, L. *Handbuch der Bücherkunde*, s. 372).

⁶⁰⁷ MEYER, E. H. F. *Geschichte der Botanik*, III, s. 235.

druhá část, členěná výše naznačeným způsobem. Zde je již každému léčivu věnována samostatná kapitola, sestavená z výpisků autorit. Konkrétně Brunfelsovo vydání obsahuje 462 kapitol, 365 o rostlinách a jejich produktech, 49 o minerálech a 48 o simpliciiích živočišných.⁶⁰⁸ Přestože sám autor v prologu praví, že chce spojit dohromady údaje z Dioskorida a Galéna (proto *Liber aggregatoris*)⁶⁰⁹, doplnil je o několik desítek dalších autorit, z velké části arabských.⁶¹⁰ Kapitoly bývají vystavěny poměrně jednotným způsobem. Na začátku je popis vzhledu rostliny dle Dioskorida, následuje přepis celé Galénovy kapitoly k dané rostlině, k němuž jsou připojeny další informace z Dioskorida, popisující konkrétní použití léčiva. Teprve poté následují názory autorit arabských. Každý citát je vždy označen jménem autority nebo jeho zkratkou (v případě Galéna a Dioskorida jen počátečním písmenem jejich jména).

Stejně jako *Circa instans* nebyl *Aggregator* vázán výlučně na jeden typ čtenářského prostředí. Vlastnili ho lékárníci i praktičtí lékaři, na rozdíl od salernské příručky se však běžně užíval na univerzitách,⁶¹¹ kde se podle něho učilo dokonce ještě v novověku.⁶¹² Katalog admontského kláštera dokazuje, že jak *Aggregator*, tak řada dalších univerzitních učebnic (především corpus zvaný *Articella* či Aristotelovy spisy) byly i součástí knihoven klášterních.⁶¹³

Tzv. Serapion se stal významným zdrojem informací pro řadu spisů o simpliciiích 14. i 15. století.⁶¹⁴ K těm neznámějším patří bezesporu *Pan-*

⁶⁰⁸ Oproti tomu arabský originál obsahoval zřejmě 424 simpliciií, 352 rostlinných, a po 36 nerostných i živočišných, což vyplývá z přehledu v první části knihy, dochovaný rukopis je však neúplný a ve skutečnosti pojednává ve druhé části pouze o 227 simpliciiích (AGUIRRE DE CÁRCER, L. F. *El texto árabe*, s. 180).

⁶⁰⁹ Tento titul nebyl zcela ojedinělý. Nazývalo se tak někdy také *Breviarium Serapiona* Staršího (SCHIPPERGES, H. *Die Assimilation*, s. 97), dále připomeňme alespoň *Liber aggregationis* připisovaný Albertu Velikému – *Le Liber de virtutibus herbarum, lapidum et animalium* (*Liber aggregationis*). *Un texte à succès attribué à Albert le Grand*. Ed. Isabelle Draelants. Firenze 2007 – či *Herbarius Moguntinus* vydaný roku 1484, jinak nazývaný *Aggregator practicus de simplicibus medicinis* (k titulu *Aggregator* u řady dalších tištěných herbářů viz MEYER, Ernst H. F. *Geschichte der Botanik*. IV. Königsberg 1857, přetisk Amsterdam 1965, Bremen 2013, s. 178–185).

⁶¹⁰ K autoritám viz pozn. 600.

⁶¹¹ VENTURA, I. *Lerbario alfabetico*, s. 302.

⁶¹² REEDS, Karen Meier. *Botany in Medieval and Renaissance Universities*. New York 1991, s. 46.

⁶¹³ RZIHACEK-BEDÖ, Andrea. *Medizinische Wissenschaftspflege im Benediktinerkloster Admont bis 1500*. München 2005, zde dva rukopisy na s. 92–98, 119–120.

⁶¹⁴ Jejich přehled tamtéž, s. 229–230.

dectae Matouše Sylvatica.⁶¹⁵ Za zmínku stojí rovněž jeho překlad do padovského dialektu (tzv. *Erbario Carrarese*), vznikající ve stejné době jako Křišťanův *Herbář*, tedy v 90. letech 14. století.⁶¹⁶ Křišťan tedy nebyl se svým zaujetím pro tento tehdy moderní pramen nijak osamocen, naopak předznamenává růst jeho popularity během 15. století, který vyvrcholil u autorů tištěných příruček (*Thesaurus medicaminum* Hanse Minnera z roku 1479, *Gart der Gesundheit* z roku 1485 či *Hortus sanitatis* vydaný 1491). Křišťan rovněž nebyl jediný, koho napadlo spojit dohromady *Aggregatora* a *Circa instans*. Oba prameny se pospolu objevují právě v *Gart der Gesundheit*, kde byly použity pro nový herbář ještě spolu s dalšími autoritami, ale byly také společně tištěny (např. 1497, 1525), což dokazuje, že byly vnímány jako texty, které se navzájem doplňují. Tiskaři si museli být vědomi, že čtenáři výsledný konglomerát ocení. Tento trend je doložen také v rukopisných herbářích. Na jeho vlně se nese nejen Křišťanova kompilace, ale také např. jeden významný herbář lipský z první poloviny 15. století, v německé odborné literatuře označovaný jako *Leipziger Drogenkunde*.⁶¹⁷ Jak *Leipziger Drogenkunde*, tak *Gart der Gesundheit* dokazují, že *Circa instans* a *Aggregator* byly i pro autory 15. století atraktivními prameny. V každém z nich se prosadil *Aggregator* odlišným způsobem. Zatímco *Leipziger Drogenkunde* obsahuje dlouhé úseky textu (většinou celé kapitoly), které buď obohacují původní kapitoly *Circa instans*, nebo vytvářejí kapitoly zcela nové – o rostlinách v *Circa instans* nepojednaných –,⁶¹⁸

⁶¹⁵ GUIGUES, P. *Les noms arabes*, s. 477.

⁶¹⁶ Kritická edice *El Libro Agregà de Serapiom* (viz pozn. 596).

⁶¹⁷ Herbář se dochoval v kodexu Universitätsbibliothek Leipzig, 1224, který mj. obsahuje u nás známou *Summa recreatorum*, sborník textů, jež mohou přispět k zábavě a poučení při hostinách, sestavený v době Karla IV. ve středoevropském prostředí, snad přímo v Praze (k němu VIDMANOVÁ, Anežka. „*Summa recreatorum*“. In: *Deutsche Literatur des Mittelalters in Böhmen und über Böhmen. Vorträge der internationalen Tagung, veranstaltet vom Institut für Germanistik der Pädagogischen Fakultät der Südböhmischen Universität České Budějovice. České Budějovice, 8. bis 11. September 1999*. Ed. Dominique Flieger – Václav Bok. Wien 2001, s. 169–179; TÁŽ, *K osobě autora Kratochvilníku krále Karla*. In: *Donum magistrae. Ad honorem Dana Martínkové*. Ed. Zuzana Silagiová – Hana Šedinová – Petr Kitzler. Praha 2007, s. 140–153; TÁŽ, *Kostnický Šimon od sv. Štěpána a Summa recreatorum*. Studie o rukopisech 25, 2002–2003–2004, s. 3–13; RŮŽIČKOVÁ, D. *Kommentare des Arztes Petrus Hispanus* (viz pozn. 207); TÁŽ, *De naturis rerum esibilium et potabilium. Regimen sanitatis in the Summa recreatorum compilation*. SPFFBU – GLB 12, 2007, s. 97–124; TÁŽ, *Where to Seek the Meeting Point of the Treatises Summa recreatorum, Mensa philosophica and Responsorium curiosorum. A Query into the History of their Origin*. SPFFBU – GLB 11, 2006, s. 61–77).

⁶¹⁸ K tomuto herbáři a jeho pramenům především MAYER, Johannes Gottfried. *Das*

Gart der Gesundheit obsahuje krátká excerpta, na rozdíl od lipského herbáře však téměř pravidelně opatřená jménem Serapion. S ohledem na kombinování obou pramenů v nových herbářích 15. století a s ohledem na mnohdy společnou rukopisnou i tištěnou tradici je jistě překvapivé, že tato potřeba nevznikla u žádného z opisovačů *Circa instans*. *Aggregator* zde nikdy nesloužil k obohacení širších verzí o nová hesla (jako tomu bylo např. u Isaaka Iudaea).⁶¹⁹

IV.4.4 Problematika spojená s prameny

Křišťan se s oběma svými prameny musel setkat během studia medicíny. Nauka o léčivých rostlinách se učila ve druhém roce bakalářského studia, léky složené se probíraly až ve studiu magisterském.⁶²⁰ Základní příručkou pro simplicia byly především příslušné oddíly druhé knihy Avicenna *Kánonu lékařství* a řada pražských komentářů k básnické skladbě *Macer floridus*, které jsme již zmiňovali, rovněž ukazuje na její uplatnění v univerzitní výuce. Každý student však jistě měl povědomí jak o *Circa instans* (dále *CI*), tak o pseudoserapionském *Liber aggregatoris* (dále *LA*). Zatímco dva exempláře *CI* jsou doloženy ve starých kolejních katalogích a ještě dnes je u nás tato příručka dochována v řadě rukopisů, po *LA* u nás marně hledáme jakékoli stopy. V kolejních katalogích výslovně uveden není, i když nelze vyloučit, že se nějaký jeho exemplář skrývá mezi sedmi herbáři, které nebylo možné vzhledem k jejich obecnému označení blíže určit.⁶²¹ Nezmiňuje se o něm jmenovitě ani Marie Bláhová,⁶²² Marie Vojto-

„Leipziger Drogenkompendium“ (Leipzig, Universitätsbibliothek, Cod. 1224) und seine Quellen. „Circa instans“; „Aggregator“ (Pseudo-Serapion), „Macer floridus“ (bzw. „Ältere deutscher Macer“), „Liber graduum“ (Constantin) und „Liber iste“. In: Editionen und Studien zur lateinischen und deutschen Fachprosa des Mittelalters. Festgabe für Gundolf Keil. Ed. Konrad Goehl – Johannes Gottfried Mayer. Würzburg 2000, s. 207–263; TÝŽ, *Das „Leipziger Drogenkompendium“ und der „Gart der Gesundheit“. Ein Vergleich*. In: Fachtexte des Spätmittelalters, s. 133–142; SCHNELL, Bernhard. *Von den eyneveldighen arcztyen. Zu den Quellen des Kräuterbuchs Leipzig Ms. 1224: eine bislang unbekannte deutschsprachige Übersetzung des Ps.-Serapion*. In: Fata Libellorum. Festschrift für Franzjosef Pensel. Ed. Rudolf Bentzinger – Ulrich-Dieter Oppitz. Göppingen 1999, s. 293–312.

⁶¹⁹ VENTURA, I. *Un manuale di farmacologia*, s. 510.

⁶²⁰ SVOBODNÝ, P. *Lékařská fakulta*, s. 192; HLAVÁČKOVÁ, Ludmila – SVOBODNÝ Petr. *Dějiny pražských lékařských fakult*, s. 15.

⁶²¹ BERÁNEK, K. *O počátcích*, s. 59–60 (pod jménem Serapion jsou tu uvedeny pouze spisy Serapiona Staršího).

⁶²² BLÁHOVÁ, Marie. *Spuren des arabischen Wissens im mittelalterlichen Böhmen*. In: *Wissen über Grenzen*, s. 133–142; rovněž výčet Ivana Hlaváčka je v případě *Aggregatora* negativní

vá⁶²³ či Milada Říhová⁶²⁴ a není zapsán v současných katalozích našich největších rukopisných knihoven. Analogie s cizinou se hledají obtížně, neboť konkrétní doklady chybějí i v celoevropském kontextu. Připomeňme, že zatím neexistuje ani soupis dochovaných rukopisů. Obecně se však soudí, že *LA* byl běžnou příručkou univerzitního prostředí, která se prosadila i v soukromých knihovnách lékařů a lékárníků. V Praze můžeme počítat s nějakým exemplářem nejen na univerzitě, ale i v některé z tehdy již četných lékáren. Samozřejmostí bylo úzké propojení univerzitní výuky o složených lécích s lékárnickou praxí. Vzhledem k tomu, že tehdejší lékařská literatura není dostatečně prozkoumána (především máme na mysli spisy Albíkovy),⁶²⁵ nevíme, zda *LA* citoval na přelomu 14. a 15. století u nás i jiný autor než Křišťan. Jeho *Herbář* je tak zatím jediným nesporným důkazem, že *LA* v Praze k dispozici byl.⁶²⁶

Ještě než se budeme věnovat *Herbáři* v obou jeho redakcích a jejich vzájemnému vztahu, který lze vyčíst právě z autorovy práce s prameny, je třeba připomenout, že oba hlavní prameny jsou velmi problematické. Pro oba platí, že jsou dnes stěží uchopitelné, a proto jsme odkázáni na práci se starými tisky, v případě *CI* i moderními edicemi, ovšem dle jediného rukopisu. Opisy *LA* se dle Dilga liší mezi sebou co do pořadí kapitol i co do rozsahu, o jejich vztahu ke zněním tištěným není nic známo.⁶²⁷ V případě *CI* sice již leccos víme o rukopisném dochování, kritická edice však ani zde zatím k dispozici není. Není proto jisté, s jakým zněním pramene pracoval Křišťan a zda se toto znění skutečně nalézá mezi zněními nám dnes dostupnými v moderních edicích připravených dle jednoho rukopisu a dále ve starých tiscích. Proto je velmi obtížné do detailu sledovat Křišťanovu práci s konkrétním zněním excerpovaných citátů. Drobné změny a odchylky mohou být poplatné exempláři pramene, který měl ve svých rukou.

Oproti tomu lze poměrně dobře sledovat kompilátorovu práci s prameny, pokud jde o sestavování jednotlivých citátů dohromady – rozlišit jednotlivé díly, které tvoří výsledný puzzle, a to i přesto, že především Dio-

(HLAVÁČEK, Ivan. *Der Widerhall der arabischen Kultur im mittelalterlichen Bibliotheksgut Böhmens (bis zur hussitischen Revolution)*. In: tamtéž, s. 143–162.

⁶²³ VOJTOVÁ, M. *Dějiny československého lékařství*, s. 123–126.

⁶²⁴ ŘÍHOVÁ, Milada. *Výuka na lékařské fakultě v Praze ve XIV. a XV. století*. *Dějiny věd a techniky* 26, 4, 1993, s. 215–222.

⁶²⁵ Srov. seznam autorit, který podává ŘÍHOVÁ, M. *Dvorní lékař*, s. 70–71.

⁶²⁶ Dva citáty najdeme také ve druhém traktátu zmíněné *Summy recreatorum*, která dle Anežky Vidmanové vznikla v pražském prostředí (viz pozn. 617).

⁶²⁷ DILG, P. *The Liber Aggregatus*, s. 228.

skoridés (který je jedním z hlavních pramenů *LA*) byl ve farmakografické literatuře zpracováván stále dokola a že může být náročné skutečný původ citátu určit. Proto také Bernhard Schnell v edici herbáře Johanna Hartlieba postuluje, aby v případě kompilačních prací byly za jistý pramen považovány pouze takové texty, které obsahují identické znění citovaného textu, a kritizuje praxi řady edic, jejichž vydavatelé se spokojují s nalezením paralelních míst, shodných pouze obsahově.⁶²⁸ U Křišťanova *Herbáře* právě tyto doslovné shody dokazují, že *LA* a *CI* byly nepochybně jeho hlavními prameny. Doslovnost přitom nemusí být vždy myšlena ve striktním slova smyslu. V případě *LA* to především znamená, že Křišťanovo znění má blíže k latinskému Pseudoserapionovi, který vznikl překladem arabského textu založeného na starších arabských překladech Dioskorida a Galéna, než k latinským zněním zvaným *Dyascorides alphabeticus*, *Dioscorides Langobardus* a ke středověkým latinským překladům Galénových textů. Ty sice také vznikly na základě verze arabské, výsledná latinská podoba však není totožná s překladem *LA* Šimona z Janova.⁶²⁹ Dalším důležitým důkazem užití *LA* a *CI* je, že Křišťan zpravidla dodržuje pořadí informací z pramene. V případě *LA* je vybírá z několika různých autorit (tedy nejen z Dioskorida a Galéna, ale i z autorit arabských), které jsou v tomto pořadí, znění a rozsahu zastoupeny právě a jen v *LA*. Prameny *CI* jsou sice rámcově známy, míra jejich uplatnění v jednom každém hesle však stanovena není. Víme jen, že jeho autor užíval větší množství pramenů, a to nikoli v doslovném znění. Tento fakt na jedné straně komplikuje detailní identifikaci všech pramenů *CI*, na druhé straně usnadňuje určení původu citátů v *Herbáři*, neboť shodné formulace a shodné pořadí převzatých údajů bychom stěží našli jinde než v *CI*.

IV.4.5 Vymezení dvou redakcí a jejich prameny

Jak již bylo několikrát naznačeno, Křišťanův *Herbář* se dochoval ve dvou základních redakcích. První z nich (dále *R1*) je zapsána ve třech, druhá (*R2*) v sedmnácti rukopisech. Porovnání redakcí z hlediska makrostruktury textu (skladba a řazení lemmat) vypadá následovně: První redakce nemá prolog a v žádném z rukopisů není opatřena rejstříkem. Celkový

⁶²⁸ HAYER, Gerold – SCHNELL, Bernhard. *Das „Kräuterbuch“*. In: Johannes Hartlieb, s. 26, viz také SCHNELL, B. *Als ich geschrieben vant*, s. 118.

⁶²⁹ Víme např., že *Aggregator* obsahuje v citátech z Dioskorida řadu chyb, které pocházejí z Dioskoridova arabského překladu (MEYER, E. H. F. *Geschichte der Botanik*, III, s. 239).

počet lemmat je 373,⁶³⁰ prvním lemmatem je *absinthium*, posledním *zinziber*. České názvy rostlin, pokud se objevují, jsou přímo součástí hesel. Lemmata od A a B jsou rozřazena pouze podle prvního písmene slova,⁶³¹ teprve u písmene C jsou lemmata seskupena podle prvních dvou písmen, jsou tu však dvě abecední řady, první má hesla na *ca-*, *ce-*, *ci-* a poté je přerušena novou řadou, která začíná opět od *ca-*, ale na rozdíl od první řady je dokončená, tj. obsahuje i lemmata na *co-*, *cu-*. Druhá redakce je doplněna o krátký prolog,⁶³² české názvy má umístěny mimo heslo, buď *in margine*, nebo na volných místech, která vznikla na konci předchozího hesla. Původně mohla mít, jak jsme již uvedli, 356 hesel. První tři písmena abecedy mají až na drobné odchylky celkem pravidelné abecední řazení podle prvních dvou, místy i podle prvních tří písmen slova. Několik rukopisů obsahuje také rejstřík, žádné dva rejstříky se však neshodují, byly tedy vytvořeny vždy nově při vzniku každého opisu. Od písmene D až do konce abecedy jsou již obě redakce téměř shodné. *R1* uchovává spíše jakousi pracovní verzi, zatímco *R2* vykazuje jednoznačně pokročilejší způsob zpracování, který budí dojem ucelenějšího a jednoduššího díla. Logicky lze tudíž tzv. první redakci považovat za redakci starší. Ke konkrétním důvodům, které tuto hypotézu podporují, se dostaneme v následující kapitole.

Právě tato redakce se šířila mezi čtenáři a její text se v každém novém opisu proměňoval podle potřeb svého majitele či uživatele. Ke změnám dochází především ve dvou oblastech. Jednak opisovači měnili pořadí původních hesel a jednak přidávali hesla nová, a proto počty lemmat v jednotlivých rukopisech mohou kolísat. K vypouštění hesel docházelo jen výjimečně, patrně nepozorností písaře. Nesetkáme se také se zásahy do vlastního znění původních hesel, tedy se zásahy do mikrostruktury. Výjimku tvoří pouze opis Matouše Berana (*B*), kterému je věnován samostatný příspěvek,⁶³³ a dále rukopis *P*, který má, jak jsme již řekli, v celé tradici velmi ojedinělé místo. Jeho písař měnil často řazení původních hesel a zasahoval také do jejich textu. Matouš místy přeformuloval, i když nevýznamně, znění původních hesel, ale jejich řazení zpravidla ponechal. Nová hesla připisoval na konec každého písmene, kde pro tyto účely nechal volné místo. Jeho verze *Herbáře* patří k těm, které již mají výrazně

⁶³⁰ Dle rukopisu *C*, který obsahuje lepší znění, rukopis *K* má drobné odlišnosti. K rukopisu *W* viz pozn. 524

⁶³¹ Výjimkou je jen prvních 6 hesel od písmene *A* (z celkových 31), kde se respektuje i druhé písmeno.

⁶³² Byl vydán jako příloha článku STEHLÍKOVÁ, D. *Latinské rukopisy*, s. 75.

⁶³³ STEHLÍKOVÁ, D. *Herbář Matouše Berana*.

vyšší počet lemmat ve srovnání s předpokládaným původním stavem – oproti 356 jich má 402 (z toho 11 jsou holá lemmata bez textu). Rukopis *P* má přidáno 20 nových hesel, na rozdíl od Matouše zařazených abecedně na příslušné místo daného písmene, a 48 holých lemmat. Na přídatky jsou bohaté i některé další rukopisy, tam ale již nejsou patrné změny v mikrostruktuře. Především musíme zmínit rukopisy *E* a *V*, z nichž první obsahuje 60 nových hesel, druhý 51, přičemž vlivem společného předka mají 46 těchto nových hesel shodných. Rukopis *N* nemá žádná nová hesla, pouze 47 dodatků terminologických, zhruba polovinu uvnitř textu, polovinu na volných okrajích. Konečně rukopis *H* má 15 nových hesel.⁶³⁴ U čtyř rukopisů – *H*, *B*, *N* a *M* – se objevují ještě další, velmi markantní přídatky, a to ve formě naučných veršů k některým rostlinám.⁶³⁵ Je jich zde více než 70 a byly převzaty převážně z tzv. Regimina salernské školy.⁶³⁶ Ostatní rukopisy již žádné znaky systematické práce s původním *Herbářem* nenesou.

Přestože se jednotlivé opisy od sebe v mnohém odlišují, jejich společné jádro zůstává stejné. Liší se nejčastěji vernakulárními názvy rostlin (ty jsou buď české, německé, popřípadě vůbec žádné), rejstříky, drobnými změnami v abecedním řazení, a právě uvedenými přídatky do textu samotného nebo *in margine*. Tuto rychlou proměnu *Herbáře* umožňovalo právě abecední řazení jednotlivých hesel. I když tedy mluvíme o dvou redakcích, je třeba mít na paměti, že každý rukopis má svoje specifika, která souvisejí se zájmy, preferencemi a potřebami jednotlivých uživatelů herbáře, a že žádné dva dochované exempláře neobsahují zcela identické složení a pořadí hesel. Ostatně u určitých typů textů (např. glosáře či komentáře) se počítalo s tím, že si je každý bude přizpůsobovat a přepracovávat podle svých potřeb.⁶³⁷

⁶³⁴ Podrobně k tomuto tématu viz STEHLÍKOVÁ, D. *Secundum ordinem alphabeti*.

⁶³⁵ Viz STEHLÍKOVÁ, D. *Opus apertum*.

⁶³⁶ Edice: *Collectio Salernitana: ossia documenti inediti e trattati di medicina appartenenti alla scuola medica Salernitana*. 1–5. Ed. Salvatore de Renzi, Napoli 1852–1859 (reprint Bologna, Forni 1967); *Edición crítica del Regimen sanitatis Salernitanum transmitido por los manuscritos Add. 12190 y Sloane 351 de la British Library de Londres*. Ed. Virginia De Frutos González. *Minerva* 23, 2010, s. 143–195, dostupné na <<http://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3359937>> [citováno ze dne 30. 1. 2015]; *Flos medicine (Regimen sanitatis salernitanum)*. Ed. a překl. Virginia De Frutos González. Valladolid 2010.

⁶³⁷ STEHLÍKOVÁ, D. *Opus apertum*, s. 16.

IV.4.6 Vztah obou redakcí a otázka jejich autorství

Jelikož je *R2* sestavena způsobem, který ukazuje na pokročilejší fázi zpracování, než jakou nabízí *R1*, bylo nalezení *R2* v roudnickém rukopisu VI Fc 29, datovaném již rokem 1399, velkým překvapením. Roudnický opis je o nejméně 17 let starší než nejstarší známý opis předpokládané *R1*, a pokud skutečně vzešel z pera Křišťana z Prachatic,⁶³⁸ musíme ho považovat za jeho nejranější lékařské dílo, sestavené buď ještě během studia medicíny, či nedlouho poté. Tato raná datace, stejně jako samotná existence dvou různých redakcí, tak vzbuzuje jisté pochybnosti. Mohl vůbec Křišťan z Prachatic s ohledem na svou univerzitní kariéru být autorem *Herbáře*? A pokud ano, do jaké míry? Sestavil obě dvě dochované redakce, či jenom některou z nich? Při posuzování jeho autorství je třeba brát v potaz, že atribuce zapsaná ve čtyřech rukopisech může být zavádějící. U kompilátů tohoto typu (tj. abecedně sestavených excerpt z pramenů) nelze podobné atribuce chápat jako nezvratný důkaz autorství. Při vzniku jedné každé kopie může docházet k doplňování či zkracování některých pasáží a již poměrně brzo po vzniku takového díla mohou existovat kopie, které přinášejí znění velmi odlišné od originálu. Nechceme tím zcela zpochybňovat samotné spojení Křišťanova jména s latinským *Herbářem*. Křišťan se na něm jistě nějakým způsobem podílel. V jaké fázi se však Křišťan do písemné tradice tohoto *Herbáře* skutečně zapojil, o tom se můžeme pouze dohadovat. Abychom mohli posoudit, zda mohla být autorem obou redakcí jedna osoba, je nutné co nejvíce proniknout do vztahů mezi oběma redakcemi, a to na základě posouzení shod a rozdílů mezi nimi. Je třeba se zamyslet nad tím, zda je vůbec tzv. první redakce skutečně starším textem než redakce druhá, jakým způsobem byla mladší redakce odvozena z redakce starší, zda existovaly pouze tyto dvě základní redakce, jaké jsou prameny obou redakcí a zda tu lze sledovat odlišný přístup v jejich excerptci.

Odlišné uspořádání lemmat u písmen A–C obou redakcí, stejně jako skutečnost, že některá lemmata u těchto písmen obsahuje pouze *R1*, některá zase naopak pouze *R2*, je sice důležitým ukazatelem, nicméně hledisko makrostruktury pro osvětlení vztahu mezi oběma redakcemi nestačí. Abychom pochopili, jak došlo k vytvoření dvojího řazení u písmene C u *R1* a jakou roli při tom hrála *R2*, musíme zohlednit rovněž konkrétní obsah všech hesel od písmen A–C, a soustředit se tedy na jejich prameny. U pís-

⁶³⁸ Jméno autora tu není uvedeno.

mene A se obě redakce shodují ve 28 lemmatech,⁶³⁹ u písmene B v 16⁶⁴⁰ a u písmene C,⁶⁴¹ kde je situace nejsložitější, je nutno porovnat u R2 text 45 hesel, což znamená 49 hesel u R1, protože 4 lemmata tu jsou zařazena dvakrát, vždy s odlišnou náplní hesla.⁶⁴² V celkových počtech lemmat u těchto písmen se obě redakce příliš neodlišují.

Oba výše představené prameny, *Circa instans a Liber aggregatoris*, byly excerpovány pro většinu hesel *Herbáře*, a proto lze, přestože minimálně ještě jeden další pramen neznáme,⁶⁴³ sledovat jistou tendenci v jejich užívání a lze si dovolit z ní vyvozovat určité závěry. Pro obě redakce platí, že velká část hesel je opsána z jediného pramene (u písmene A asi 20, u písmene B 10, u písmene C 40 hesel).⁶⁴⁴ U ostatních byly použity zpravidla prameny dva, jen výjimečně lze uvažovat o třech zdrojích informací. V R1 se u písmene A ve větší míře uplatňuje CI, v R2 naopak LA. U písmene B se bohužel asi polovinu hesel nepodařilo pramenně s jistotou určit. Některá z hesel obsahují jen několik slov, která mohl napsat autor na základě vlastních znalostí. U pasáží, jejichž původ se zjistit podařilo, lze konstatovat, že v R1 jsou CI i LA využívány stejnou měrou, zatímco v R2 opět převládá LA. U písmene C platí již pro obě redakce, že jen asi čtvrtina identifikovaných citátů pochází z CI, zbytek byl excerpován z LA. Je tedy patrné, že LA je akcentováno jako pramen u R2 a že se na něho při postupu od písmene A k písmeni C klade stále větší důraz již v samotné R1. Často se stává, že totéž *simplex* má v R1 uvedeny informace podle CI, zatímco v R2 podle LA. Nicméně nutno podotknout, že CI nebylo postupně z *Herbáře* vytlačeno – zůstalo jeho pramenem i u dalších písmen, jen ne tolik preferovaným jako u písmene A v R1.

⁶³⁹ R1 má celkem 31 lemmat, R2 obsahuje 30 lemmat. Z 31 lemmat R1 nejsou 4 v R2 vůbec zastoupena, naopak R2 má tři jiná lemmata navíc. Protože některá z lemmat jsou pouhým odkazem na synonyma a není k nim přiřazen žádný text, dostaneme se k počtu 28 hesel.

⁶⁴⁰ Tentokrát neobsahuje R1 oproti R2 žádná nová lemmata, R2 má kromě společných 16 lemmat ještě 2 navíc.

⁶⁴¹ U tohoto písmene je rozdíl v počtu lemmat obou redakcí nejmarkantnější. V R1 je lemmat 57, zatímco v R2 pouhých 47. R1 obsahuje 8 lemmat, která nenajdeme v R2, a R2 uvádí zase 2 další lemmata, nedoložená v rukopisech R1.

⁶⁴² Tato skutečnost má samozřejmě vliv na konečné počty uváděné v předchozí poznámce.

⁶⁴³ U některých pasáží lze uvažovat o sbírce *Macer floridus* (viz pozn. 391), ale je možné, že tyto pasáže byly převzaty ze stejného pramene, z jakého čerpal i *Macer*.

⁶⁴⁴ Tyto počty jsou jen přibližné. Jestliže se u některých hesel stává, že jeden účinek v tištěném prameni není nalezen, neuvažujeme o použití jiného pramene. Daleko pravděpodobněji čerpal autor z jiné verze pramene, než jaká je dostupná v tiscích (srov. pozn. 11). U delších přídavků, které se zatím nepodařilo určit, uvažujeme spíše o jiném prameni.

Z komparace obou redakcí vyplývá ještě jedna tendence, a to stále větší závislost *R2* na *R1*, neboli stále menší snaha autora opravovat a pozměňovat znění hesel z *R1*. U písmene A je nějaká shoda v textu obou redakcí přítomna u méně než třetiny hesel: jen jediné heslo (*altea*) z *R1* bylo převzato do *R2* ve víceméně totožném znění a pouze u dalších 11 hesel koresponduje část jejich znění. Zpravidla byly v *R2* použity tytéž prameny jako v *R1*, ale v jedné z redakcí je z nich excerpováno více informací (nemusí to nutně být v *R2*). U písmene B z celkových 16 hesel *R1* již celá polovina vykazuje nějaké shody s hesly *R2* a některá z nich jsou si tak blízka, že se liší v jednom či několika slovech. Konečně písmeno C obsahuje pouze jediné heslo (a to hned první – *calamentum*), které je u obou redakcí zcela odlišné (u *R1* podle *CI*, u *R2* podle *LA*). U všech ostatních se objevují nějaké shody. Tyto shody nejsou u malého počtu hesel příliš signifikantní, nicméně u většiny z nich se shoduje převážná část hesla, a čím více se blížíme konci písmene C u *R2*, tím více tu nacházíme hesel, která jsou zcela totožná se svými ekvivalenty v *R1*.

Nyní se vraťme ke třem výše formulovaným otázkám, které spolu velmi úzce souvisejí. Nutno ovšem přiznat, že odpověď na ně je výsledkem subjektivní interpretace shod a rozdílů mezi oběma dochovanými základními redakcemi *Herbáře*, které jsou tak komplikované, že by nepochybně mohly být živnou půdou i pro řadu dalších hypotéz. Složitost spočívá v tom, že *R1* má některá hesla, jež nejsou obsažena v *R2*, a rovněž *R2* má řadu hesel navíc oproti *R1*. Podobnou situaci lze sledovat i uvnitř hesel. U celé řady z nich mají obě redakce nějaké společné jádro, které je doplněno o další informace z téhož či jiného pramene, které v „konkurenční“ redakci nejsou. Někdy má více informací *R1*, někdy zase *R2*. Vzhledem k pečlivému seřazení hesel v *R2* a také vzhledem ke skutečnosti, že s formulací pramene daleko častěji souhlasí *R1* než *R2* (i když i u ní k tomu ojedinele dochází), by však bylo zbytečné zpochybňovat, že *R1* byla vytvořena dříve než *R2*. *R2* totiž mnohdy obsahuje takové chyby, které by nebylo možné opravit bez opravdu důkladné konzultace pramene. Např. část hesla *cinammomum* je omylem znovu opsána u následujícího hesla *ciminum*, čehož si zřejmě nevšiml žádný z opisovačů *R2*, takže chyba zůstala v celé tradici. Kdyby tato dvě hesla byla opisována z *R2* do *R1*, musela by se tam tato chyba projevit. Dalším pádným důkazem závislosti *R2* na starší *R1* jsou čtyři rostliny (*centaurea*, *camephiteos*, *celidonia*, *camphora*), které se objevují jak v první, tak druhé abecední řadě u písmene C. Do *R2* přešlo ke každé rostlině pouze jedno heslo, které bylo vytvořeno přepracováním obou hesel z *R2*. Jestliže posuzujeme tato hesla s ohledem na jejich obsah a použité

prameny, je jasné, že opačný postup – rozřazení informací jednoho hesla do dvou různých hesel – je vyloučen.

Přesto se domníváme, že *R1* v té podobě, jak ji známe z dodnes dochovaných rukopisů, východiskem pro *R2* nebyla, a to z několika důvodů. Za prvé *R1* obsahuje celou řadu hesel, která se do *R2* nedostala. To by jistě mohlo být vysvětleno i selektivním přístupem při vytváření *R2*. Mezi hesly, která v *R2* chybějí, však nelze vypožorovat žádnou souvislost – např. by všechna mohla být cizího původu, tudíž pro autora nedůležitá, nebo by mohla náležet jinam než do rostlinné říše, na kterou kladl autor jednoznačně důraz, ale není tomu tak. Hesla, která nebyla do *R2* zdánlivě přijata, nemají žádné shodné rysy, které by se daly objektivně určit. Samozřejmě autor mohl podniknout zcela náhodný výběr, ale jsou tu ještě další podpůrné argumenty, proč tomu tak spíše nebylo. Uvědomíme-li si jasnou preferenci *LA* při sestavování *R2*, potom je nepochopitelné, proč by autor nepřevzal taková hesla nebo ty jejich části, kde je právě *LA* pramenem (např. *anagalis*, které je celé sestaveno podle *LA*, a mohl je pro *R2* použít bez jakékoli další práce s heslem). V neposlední řadě se také objevují v *R1* ojediněle faktické chyby, zatímco *R2* má správné znění podle pramene. Spíše se jeví jako pravděpodobnější, že původní *R1*, která byla pramenem pro *R2*, se dočkala ještě dalších přepisů, během nichž byla místy pozměněna, přičemž se tyto změny již do *R2* nedostaly. Podobně lze předpokládat, že i *R2* si již prošla nějakým procesem změn, než se dostala do stavu, v jakém ji známe dnes. Vezmeme-li v potaz, že nejstarší dochovaný rukopis, jehož zápis vznikl nejspíše v roce 1399, neobsahuje redakci první, jak by se dalo očekávat (tu máme až z roku 1416), nýbrž redakci druhou a že Kříšťan na lékařské fakultě mohl studovat až v 90. letech, je jasné, že obě redakce musely vzniknout ve velmi krátké době po sobě a že celý proces vzniku byl velmi dynamický a text v něm podstupoval mnoho změn – přidávaly se či eliminovaly některé pasáže, táž hesla se přetvářela podle jiného pramene, místy bylo znění *R1* přeformulováno. Po této počáteční fázi již naopak zůstalo jádro textu relativně pevně fixováno, k vypouštění textu uvnitř hesel, popřípadě celých hesel již záměrně nedocházelo.⁶⁴⁵

Vyznat se v textové tradici, v níž dochází k přepracování původního díla velmi brzo po vzniku první verze (ať to již činí sám autor, či někdo

⁶⁴⁵ Výjimkou je rukopis první redakce ze Skotského kláštera ve Vídni (*W*), kde evidentně písař vědomě vypustil větší počet lemmat na různých místech *Herbáře*, přičemž celkový ráz textu zůstal zachován, a dále rukopisy *R* a *O* s výrazným krácením na úrovni makro- i mikrostruktury, které již lze považovat za pouhý excerpt *Herbáře* (viz kap. III.4 a dále pozn. 515).

jiný) je nesmírně obtížné, jak ukázal v poslední době na třech dílech Viléma z Malmesbury Michael Winterbottom, který svůj příspěvek uzavírá slovy: *In any case, if the editor of a classical text is disposed to think he has any hope of knowing what processes it went through before it left the author's hand, he should consider the case of William of Malmesbury, and think again.*⁶⁴⁶ To samozřejmě platí i u textů středověkých. Naše dnešní interpretace navíc vycházejí z mylného předpokladu, že se středověký autor choval vždy logicky. Některé jeho postupy nemusely mít přitom žádný smysluplný důvod. Přesto si dovolíme nabídnout jistou hypotézu o vzniku obou základních redakcí. Autorův postup mohl být následující: Nejprve si připravoval excerpta dle *CI*, *LA* a ještě minimálně jednoho neznámého pramene. U početně méně zastoupených písmen A a B si vystačil s řazením slov podle prvního písmene. U bohatě zastoupeného písmene C si však uvědomil, že tento primitivní způsob řazení postačovat nebude. Začal tedy zohledňovat i další písmena jednotlivých lemmat. U písmene C došlo ještě k dalšímu obratu. Během práce se totiž autorovi stále více zamlouval jako nejlepší z pramenů *LA*, uprostřed hesel od písmene C se tedy rozhodl začít novou abecední řadu, která obsahuje až na několik výjimek převážně výpisky z *LA*. Kromě čtyř hesel obsahuje tato řada taková hesla, která nejsou v první řadě *ca-* až *ci-*, a která tedy první řadu doplňují. Čtyři opakující se hesla jsou zpracována opět doplňujícím způsobem, tj. obsahují takové informace, které u daného hesla v první řadě nebyly. Proto se také domníváme, že se nejedná o práci dvou osob, kdy by první z nich ke svým heslům od písmene C připojila kvůli urychlení celého procesu hesla svého spolupracovníka, která on vytvářel samostatně, i když podle domluvených pravidel. Ten, kdo vytvářel hesla druhé řady, již musel mít v ruce hesla první řady, protože postupoval tzv. diferenčním způsobem, jaký dobře známe ze slovníků středověké latiny. Uvažujeme tedy spíše o jediné osobě.⁶⁴⁷ Jakmile autor skončil práci na této prvotní verzi *Herbáře*, rozhodl se

⁶⁴⁶ WINTERBOTTOM, Michael. *Moving the Goal Posts. The Re-writing of Medieval Latin Prose Texts*. In: *Ars Edendi Lecture Series 3*. Ed. Eva Odelman – Denis M. Searby. Stockholm 2014, s. 45.

⁶⁴⁷ V této souvislosti je však nutno zmínit, že rukopis *K* (z roku 1419) obsahuje v explicitu jména dvě, vedle Křišťana je to ještě Rudolphus, apothecarius Pragensis (*Explicit Herbarius excerptus de diversis libris per reverendum magistrum Cristannum necnon Rudolfum, apotecarium Pragensem*). Závažný je ovšem fakt, že rukopis obsahuje první redakci *Herbáře*, která musela existovat již v 90. letech 14. století, a že lékárník Rudolf si lékárnu v domě *ad lilia* (dnes „U Zlaté lilie“, Malé náměstí, č. p. 458) koupil až roku 1405. Druhý důležitý rukopis první redakce, rukopis brněnský z roku 1416, připisující *Herbář* pouze Křišťanovi, obsahuje lepší čtení než rukopis *K*, a je tedy zřejmě věrohodnějším svědkem.

eliminovat její nedostatky a vytvořit redakci druhou, což znamenalo seřadit lépe hesla od A a B a u písmene C spojit dvě samostatné abecední řady. Spolu s tím se autor pustil i do přepracování hesel. Motivaci k těmto změnám však uspokojivě vysvětlit neumíme. Velká část hesel v *R1*, která byla excerpována z *CI*, byla do *R2* sice přepracována podle *LA*, popřípadě byly informace z obou pramenů spojeny dohromady, některá hesla z *CI* však zůstala beze změny (*castoreum*, *coctana*) nebo byla přepracována opět podle *CI* (*arthemesia*). Právě tyto případy, kdy některá hesla z *R1* byla přepracována do *R2* na základě téhož pramene, který byl použit již v *R1*, jen z něho byly vybrány jiné informace, lze dost obtížně vysvětlit. Tyto změny nemají žádné shodné rysy (např. zaměření na určitý druh informací a eliminace informací jiné kategorie apod.), které by nám pomohly je zdůvodnit. Ještě před dokončením *R2* zřejmě autor pustil do oběhu již hotovou redakci první, o níž mohl někdo z jeho kolegů či známých projevit zájem, nebo mohl svůj vlastní exemplář původní *R1* někomu věnovat jako zcela nepotřebný v době, kdy již měl *R2* hotovou. Podobný postup autorů nebyl ve středověku nijak ojedinělý.⁶⁴⁸ V rámci farmakografické literatury je dobrým příkladem právě *CI*, u něhož je velmi pravděpodobné, že začalo mezi uživateli cirkulovat ještě ve fázi před dokončením v různých nehotových verzích.⁶⁴⁹ *Circa instans*, stejně jako *Leipziger Drogenkunde* jsou také důkazem, že ani změna postoje kompilátora ve vztahu k pramenům, k níž dochází při jeho excerpční práci, není neobvyklá. Shodou okolností se u obou dotyčných kompilací láme tento přístup mezi písmeny C a D, stejně jako u Křišťana. V širší verzi *CI*, kterou obsahoval nedochovaný *Codex Salernitanus* z Vratislavi, byl pro doplnění nových hesel u písmen A–C využit *Liber iste*, zatímco pro písmena D–Z *Dyascorides alphabeticus* a *Dioscorides Langobardus*.⁶⁵⁰ V rámci písmen A–C v *Lepziger Drogenkunde* je excerpována celá řada pramenů (mezi nimi i *Aggregator*), a proto tato pasáž tvoří celou polovinu textu, kdežto ke konci se kompilátor spokojil téměř výlučně s výpisky z *Circa instans*.⁶⁵¹ S podobnou ztrátou nadšení pro započatou práci se setkáme také u čtyř již zmíněných rukopisů *Herbáře* (*H*, *B*, *N* a *M*), které obsahují přidané verše. Téměř polovina z asi 70 doplněných veršů je pod písmenem A, zbytek je pod B, D a E. Poté *excerptor* ve svých výpiscích již nepokračoval.

⁶⁴⁸ WEST, Martin L. *Textual Criticism and Editorial Technique*. Stuttgart 1973, s. 15.

⁶⁴⁹ VENTURA, I. *Il Circa instans*, s. 314.

⁶⁵⁰ VENTURA, I. *Un manuale di farmacologia*, s. 471–472, 478–479.

⁶⁵¹ MAYER, J. G. *Das „Leipziger Drogenkompendium“*, s. 137.

Nelze samozřejmě tvrdit s jistotou, že autor, snad opravdu Křišťan, pracoval na *R2* zcela sám. Snahu vylepšit abecední řazení začátku *Herbáře* mohl mít každý kopista, který jej opisoval. Zdá se však logické, že potřebu přepracovat obsah počátečních hesel měla právě ta osoba, která vytvořila *R1* a která se během této práce stále více obracela na *LA*, až se stal jejím hlavním pramenem. Vzhledem k tomu, že prameny jednotlivých hesel v *Herbáři* uvedeny nejsou, bez autorova návodu by mohla tato druhá osoba dost obtížně vytvořit hesla od A–C, která svými prameny zcela korespondují s prameny hesel ostatních písmen *Herbáře*. Pokud bychom tedy uvažovali o vstupu druhé osoby, muselo by se jednat o někoho z blízkého okolí autora první redakce, kdo by navíc dokázal pracovat s prameny zcela stejným způsobem jako původní autor. V obsahu jednotlivých hesel nelze totiž sledovat odlišný přístup kompilátora, nelze tu vysledovat jakákoli specifika, kterými by se excerpta začátku *R2* odlišovala od začátku *R1*.

Domníváme se proto, že není zatím vážný důvod o Křišťanově autorství u obou redakcí výrazněji pochybovat, a to i přesto, že již zmíněný nejstarší dochovaný rukopis nejpozději z roku 1399 Křišťanovo jméno neuvádí. Křišťanův učitelský věhlas se plně rozvinul teprve v následujícím desetiletí. Proto se k němu také hrdě hlásí rukopisy z druhého a třetího desetiletí 15. století, zatímco pro opisovače roudnického rukopisu Křišťanovo jméno ještě nemělo žádnou vážnost. Pro Křišťanovo autorství hovoří také fakt, že všechny rukopisy, které jeho jméno uvádějí, vznikly za doby jeho života, dva z nich navíc pocházejí prokazatelně z prostředí, kde se Křišťan pohyboval (Jindřichův Hradec, Praha), a dotyční kopisté jej mohli znát osobně, v případě Jindřichova Hradce je téměř jisté, že tomu tak bylo. Na druhou stranu je nutno skepticky přiznat, že pokud hovoříme o první a druhé redakci Křišťanova *Herbáře*, dopouštíme se tím vědomě provizorního zjednodušení, založeného na hypotetických úvahách, které může zvrátit nález dalších rukopisů.

IV.4.7 Kompilační technika

Základní znaky autorovy práce s prameny již byly naznačeny či z právě řečeného vyplývají. Pro sestavení nového herbáře bylo využito jen několik málo pramenů, přičemž hlavní důraz se klade pouze na dva z nich. Křišťan nepovažoval za důležité u jednotlivých hesel prameny uvádět, jeho příručka tedy nemá autoritativní charakter, přestože použil renomované spisy, které tento autoritativní potenciál měly. Vypouštěl dokonce jména autorit, která uvádí Pseudoserapion (Dioskoridés, Galénos). Důležitější pro něho

zřejmě bylo nabídnout čtenáři praktické informace. Snaha o jejich rychlou dohledatelnost je patrná především na úrovni makrostruktury, kdy se Křišťan rozhodl pro abecední řazení. Jak jsme viděli, jeho stěžejní pramen – *Liber aggregatoris* – byl strukturován jinak a informace v něm nebyly pro čtenáře snadno dostupné, a proto býval ve starých tiscích doplněn rejstříkem. Další problém pro uživatele mohla způsobovat celková objemnost tohoto díla a také značná délka některých kapitol. Inspirací pro abecední řazení nemuselo být nutně *Circa instans*, řazené pouze dle prvního písmene lemmatu. Řadit hesla dle abecedy byla zcela běžná praxe jak ve farmakografické literatuře, tak v podobně zaměřených částech přírodovědných encyklopedií (v oddílech o rostlinách, živočiších a nerostech). Výhod abecedního řazení si byli kompilátoři vrcholného a především pozdního středověku dobře vědomi, a proto je zaváděli i do textů, které byly původně uspořádány jiným způsobem.⁶⁵² Na druhou stranu se později objevovaly také kritiky tohoto nevědeckého a čistě pragmatického přístupu, v našem prostředí lze odkázat na Adama Zalužanského ze Zalužan.⁶⁵³

O tom, jak Křišťan realizoval svůj záměr řadit léčiva abecedně, jsme již mluvili. Na tomto místě si ukážeme především Křišťanův přístup na úrovni mikrostruktury, tedy jeho způsob excerpce pramenů při vytváření jednotlivých hesel. Již na výše uvedeném příkladu dvou hesel (kap. IV.3) je na první pohled vidět jejich základní rys – stručnost. Informace o jednotlivých léčivech tedy čtenář nejen rychle najde, ale každé heslo mu nabízí k poučení jen několik základních údajů. Ve srovnání s pramenem je výsledný excerpt vždy výrazně kratší, což ještě více podtrhuje využití *Herbáře* jako rychlého konzultačního nástroje. Následující dva příklady ukazují hesla, která byla vytvořena dle jediného pramene – první z nich dle *LA*, druhé je převzato z *CI*.⁶⁵⁴

⁶⁵² Vidíme to např. u zmíněného středověkého přepracování Dioskoridova spisu – tzv. *Dyascorides alphabeticus* – či u *Regimina salernské školy* (neboli *Flos medicine*). Tato sbírka má ve své nejstarší známé redakci řazena simplicia volně za sebou bez jakéholi kritéria (srov. edici *Flos medicine*, viz pozn. 636), ale v jedné z pozdějších redakcí byly příslušné pasáže již přeskupeny podle abecedy (srov. *Edición crítica del Regimen sanitatis Salernitanum*).

⁶⁵³ ČERMÁKOVÁ, L. – JANKO, J. *Od medicíny k botanice*, s. 14.

⁶⁵⁴ Tučné vyznačené pasáže byly excerpovány do *Herbáře*.

LA, p. 45, cap. XXIX ⁶⁵⁵	Herbář, rkp. C, p. 20
<p><i>De frumento, farina, furfure, amilo, pane et fermento</i> <i>Henta idest frumentum. Dekich idest farina. Nokale idest furfur.</i> <i>Nixe idest amilum. Kobos idest panis. Kamir idest fermentum.</i> <i>Dioscorides: Melius ex frumento ad sanitatem hominum est novum, maturum, plenum, cuius color est aureus, et post hanc speciem est illud, quod est medium inter tempus suę collectionis et tempus seminacionis et est trium mensium, quod sicaminum dicitur. Galenus: Virtus eius secundum medicinam, quando ponitur extra, est calida in primo gradu, temperata in humiditate et siccitate. Et dicit in libro de cibis, quod quando equi comedunt ipsum, non effugiunt a nocumento, quod infert eis. Dioscorides: Quando comeditur crudum, generat lumbricos, et quando masticatur et emplastratur, confert morsui canis rabidi.</i></p> <p><i>De farina</i> <i>Dioscorides: Fit emplastrum cum farina frumenti et succo iusquiami et confert fluxui humorum ad nervos et tumoribus eorum. Et quando miscetur cum squingibin et ponitur super cothor alba, confert eis. Et farina, quę dicitur siccamina, quando fit ex ea emplastrum cum aceto vel vino, confert venenis, et quando coquitur, donec fiat sicut gluten, confert sputo sanguinis a pectore. Et quando coquitur cum menta et butiro, confert tussi et asperitati pectoris. Et pulvis molendini, qui est ex farina frumenti, quando coquitur cum vino, quod dicitur mellicratum, aut cum aqua et oleo, resolvit apostemata calida. Hunaim: Farina frumenti, quando sumitur in pultibus, confert sputo sanguinis et ulceribus pulmonis et pectoris et tussi et asperitati.</i></p> <p><i>De furfure</i> <i>Galenus in quinto: Furfur est minus calidum et plus temperatum ad medullam frumenti. Et dixit in Timeo, quod virtus furfuris est sicut virtus orobi in abstersione et farina orobi est plus in abstersione quam farina ordei et fabarum. Dioscorides: Quando coquitur cum aceto forti et fit inde emplastrum, aufert scabiem et est emplastrum iuvativum in apostematibus calidis in principio eorum, et quando coquitur cum ruta et fit inde emplastrum, confert apostematibus mammillarum, quę fiunt a coagulatione lactis, et confert scabiei similiter et confert punctionibus intestinorum et confert morsibus tyri. Abenmesuai: Quando dimittitur una nocte in aqua et in mane colatur et coquitur cum oleo amigdalino et bibitur cum cucharo, iuvat ad maturandum materias, quę sunt in pectore.</i></p> <p><i>De amilo (...)</i></p> <p><i>De pane</i> <i>Galenus: Emplastrum, quod fit ex pane frumenti, attrahit et resolvit, quia in pane est sal et fermentum (...)</i></p> <p><i>De fermento (...)</i></p>	<p><i>Frumentum, idest siligo, est calidum in primo, temperatum in humiditate et siccitate. Et pro sanitate hominum melius est novum, aurei coloris, nocet equis et crudum comestum generat lumbricos, sed masticatum et emplastratum confert morsui canis rabidi. Emplastrum cum farina frumenti et succo iusquiani confert fluxui humorum ad nervos et tumori eorum. Item quando sumitur in pultibus, confert sputo sanguinis, ulceribus pulmonis et pectoris, asperitati et tussi. Emplastrum ex pane frumenti resolvit vel attrahit.</i></p> <p><i>Furfures sunt abstersive, mundificative, quando coquantur cum aceto forti et emplastrantur, auferunt scabiem. Idem facit, quando dimittuntur per noctem in aqua et tunc colantur et colatura coquitur cum oleo amigdalino et bibitur cum zuccaro, maturat materias, quę sunt in pectore.</i></p>

⁶⁵⁵ Z důvodu ušetření místa zde uvádíme doslovně pouze první polovinu kapitoly. Vynechané úseky druhé poloviny nejsou pro nás relevantní.

CI, ed. Wölfel, s. 69–70 ⁶⁵⁶	Herbář, rkp. C, p. 28
<p><i>Lentiscus calidus est et siccus, plus tamen siccus quam calidus. Cum in medicinis invenitur receptio, folia debent poni; quandoque tamen fructus ponuntur. Virtutem habet constringendi et consolidandi. § Contra fluxum menstruorum et dissenteriam et vomitum ex debilitate virtutis contentive vel acumine humorum fasciculi parvi ex eius foliis facti decoquantur in aceto et pectini et renibus cataplasmentur. Si dissenteria fuerit vicio superiorum super stomachum, contra vomitum super furculam pectoris. § Alius usus contra predicta: Teneritates lentisci in aceto bulliant usque ad aceti consumptionem, postmodum desiccetur et fiat inde pulvis vel in cibo vel in potibus detur contra predicta. § Contra ulcera virge pulvis factus ex foliis eius super testam calidam desiccatis et pulverizatis ulcera consolidat, saniem consumit. Sed non debet poni nisi quando est sanies. § Contra ulcerationem oris et lingue et labiorum et in febre acuta fiat decoct. foliorum eius in aceto et fiat frequenter gargarisma, hoc multum confert.</i></p>	<p><i>Lentiscus calidus et siccus. Habet virtutem constringendi fluxum quemcumque et ponitur ab extra vel sumitur decoccio eius ab intra. Contra ulceracionem oris, lingue et labiorum, in febris acutis valet gargarismus eius.</i></p>

Křišťan se tedy v první řadě projevuje jako důsledný *abbreviator*.⁶⁵⁷ Nelze ovšem říci, že by určitým údajům dával přednost před jinými, že by ho zajímaly jen některé účinky (primární, sekundární či terciární), některé druhy nemocí apod. – tytéž léčivé účinky, které u jedné rostliny vyjmenuvává, u jiné rostliny zamlčí a vyzdvihne jiné. Absence jasných kritérií výběru je patrná již z celkové struktury hesel – již jsme zmínili, že někdy jsou vynechány stupně, někdy vzhled rostliny, dokonce někdy chybějí i jakékoli léčivé účinky. Tento přístup by mohl odpovídat osobě mladého nezkušeného autora, který se systematické práci teprve učí.

Text, jenž si Křišťan pro svoje účely vybral, nebývá výrazně přeformulován – někdy je převzat doslovně, nejčastěji však s drobnými odchylkami (z uvedených příkladů: *Quando comeditur crudum, generat lumbricos* × *crudum comestum generat lumbricos; fit inde emplastrum* × *emplastrantur; una nocte* × *per noctem*),⁶⁵⁸ místy se setkáme také se značným zjednoduše-

⁶⁵⁶ *Tractatus de herbis*, cap. 262 *de lentisco*, má shodné znění (srov. s. 524 citované edice).

⁶⁵⁷ *Brevitas* byla běžným požadavkem u prakticky orientované lékařské literatury (AGRIMI, Jole – CRISCIANI, Chiara. *Edocere medicos. Medicina scolastica nei secoli XIII–XV*. Napoli 1988, s. 169).

⁶⁵⁸ Právě tyto případy mohou být ovlivněny přesným zněním *LA*, které měl Křišťan po ruce a které se nemusí shodovat se starými tisky. Přesto lze předpokládat, že většina odchylek vzešla z Křišťanova pera.

ním (např. *quando equi comedunt ipsum, non effugiunt a nocumento, quod infert eis* × *nocet equis* u *LA* nebo se spokojil s obecným tvrzením *ponitur ab extra vel sumitur decoccio eius ab intra*, zatímco pramen – *CI* – uvádí konkrétní popis zevního i vnitřního použití).

Pokud Křišťan vytvářel jedno heslo pomocí citátů z obou pramenů, nepostupoval jednotně. Některá hesla začínají citátem z *LA*, na který navazuje citát z *CI*, u jiných je tomu naopak. Liší se také rozsah těchto citátů – někdy je více prostoru věnováno *LA*, jindy *CI*, v dalších heslech jsou oba prameny využity stejnou měrou. Pouze výjimečně se stává, že jsou prameny kombinovány složitějším způsobem, jako to vidíme u následujících příkladů.⁶⁵⁹

Ebulus calidus et siccus et est duplex. Unus habet rotundum stipitem, alter⁶⁶⁰ quadratum, radices eius in vere colliguntur. Habet virtutem desiccandi, incarnandi, consumendi et dissolvendi et purgat flegma. Et folia eius cocta cum oleribus laxant flegma, radix eius cocta in vino et data in cibo curat mirabiliter idropisim. Similiter balneum foliorum valet ad idem. Et quando fit emplastrum cum foliis eius et sepo ircino, valet podagre. Et succus eorum distillatus in aures aufert tynitum et sibilum et occidit vermes. Et collucio oris cum aqua decoccionis sedat dolorem dencium.⁶⁶¹ Semen eius cum oleo factum denigrat capillos. (Herbář, rkp. C, p. 18)

Mala granata dulcia sunt temperate calida et humida, acetosa sunt frigida et sicca. Omnia granata sunt boni chimi et bona stomacho, pauci nutrimenti. Et valent febricitantibus ex colera, succus eorum cum calida aqua valet pro digestionem materie ut sirupus acetosus. Grana acetosi pulverizata super cibos quando sparguntur, prohibent superfluitates currentes ad stomachum. (Herbář, rkp. C, p. 30–31)

S čím se potýkáme my dnes a s čím se musel potýkat i Křišťan, je skutečnost, že léčiva jsou v *LA* špatně dohledatelná. Za prvé kvůli způsobu jejich řazení dle kvalit a stupňů účinku, za druhé kvůli názvům jednotlivých kapitol. Kapitoly jsou zpravidla nadepsány pouze názvem jedné rostliny, přestože se v řadě z nich pojednává o více druzích této rostliny, z nichž

⁶⁵⁹ Tučně je označen text z *LA*, zbytek pochází z *CI*.

⁶⁶⁰ *Alter* opraveno dle ostatních rukopisů, *C* má *aliqua*lter.

⁶⁶¹ *Dencium* doplněno dle ostatních rukopisů, v *C* chybí.

každý má zcela jiné pojmenování.⁶⁶² Další zradou pro západního uživatele jsou arabské názvy mnoha kapitol.⁶⁶³ S tím vším si tedy Křišťan musel poradit a jeho výsledná práce svědčí o jeho dobré orientaci v celém textu. Jeho důkladná obeznámenost s *LA* byla také nutná vzhledem k náročnějšímu způsobu excerptce, který si Křišťan zvolil. Přestože není patrné, že by Křišťana primárně zajímaly některé typy účinků, na výběru informací mu jistě záleželo. Můžeme to sledovat u řady velmi dlouhých kapitol *LA*, z nichž Křišťan excerptoval. V tištěném vydání jsou tyto kapitoly i několik sloupců dlouhé a údaje v *Herbáři* jsou vybrány z různých pasáží ze začátku, prostředku i konce kapitol. Mnohdy z jedné kapitoly, kterou *LA* věnuje několika příbuzným rostlinám, vytvořil Křišťan více hesel, jindy zase sbíral do jediného hesla (k zahradní i polní variantě rostliny) údaje ze dvou kapitol *LA* umístěných v různých částech knihy.⁶⁶⁴ Samozřejmě tak došlo občas i k chybám z nepozornosti.

Údaje o celkovém využití obou hlavních pramenů nelze vzhledem k nedostatečnému stavu jejich poznání a k absenci kritických edic chápat jako absolutní, jak jsme to již výše naznačili. Představu o Křišťanových preferencích a přístupech však podávají tato čísla dostatečně přesnou. Mezi 356 hesly druhé redakce je 22 holých lemmat, která pouze odkazují na příslušné místo, kde se o daném léčivu pojednává (např. *Barba Iovis dicitur semperviva, quere de S; Baucia, idest pastinaca, quere de P; Centum capita est iringus, quere de I*). Tato odkazová lemmata vytvářel Křišťan nepochybně sám. V rámci všech 334 hesel, která byla sestavena z pramenů, jich 163 pochází pouze z *LA* a 34 pouze z *CI*. U dalších 78 hesel jsou oba prameny kombinovány. Přestože *LA* setrvává neochvějně na první pozici, je třeba říci, že z 34 léčiv, která Křišťan excerptoval dle *CI*, je jich asi dvacet popsáno také v *LA*. *CI* tedy nesloužilo jako doplněk o léčivech, která v *LA* chybějí, jak by se mohlo logicky zdát. Pouze 17 hesel se zatím nepodařilo určit pramenně vůbec či jen s pochybnostmi, drobnosti však

⁶⁶² Např. *diptamnus* či *pulegium* v *LA* nemají samostatnou kapitolu a dočteme se o nich v kapitole *de origano*, heslo *petroselinum* má svůj původ v kapitole *de apio*, heslo *vermicularis* v kapitole *de semperviva*, neboť se mu říkalo také *semperviva minor*, atd.

⁶⁶³ Např. kapitola *athin* pojednává o břečťanu (*edera, volubilis minor*), kapitola *de sorba* je o mišpulích. Heslo *ruta agrestis* pochází z kapitoly *de harmel* (v *LA* však je přímo i kapitola *de ruta*, v níž se o *ruta agrestis* také mluví).

⁶⁶⁴ Např. v kapitole *balaustia* odkazuje Pseudoserapion na kapitolu *de malogranato*, v níž lze ještě dohledat další informace – Křišťan si ji nalistoval a použil tak pro svůj excerpt obě relevantní kapitoly. Heslo *gladiolus* vytvořil Křišťan z kapitol *de acoro* a *de lilio*, které mu byly podkladem rovněž pro heslo *ireos*. Pro svoje heslo *liquiricium* použil jak příslušnou kapitolu z *LA*, tak i recept na vaření šťávy, který Pseudoserapion podrobně popisuje jinde (*de licio*).

zůstávají k dohledání v dalších asi 40 heslech. Lze předpokládat, že některá zatím neurčená místa se ještě svého odhalení dočkají, u většiny z nich je však pravděpodobnost, že se to podaří, velmi nízká. Příčiny, proč některá místa nelze s jistotou dohledat, jsou přitom různé. První z nich je příliš krátký text hesla,⁶⁶⁵ který sice může mít obsahovou paralelu v řadě konzultovaných pramenů, stručnost textu však neposkytuje stoprocentní důkaz o použití jednoho konkrétního pramene z více možných. Totéž platí také pro velmi krátké přídávky v těch heslech, která jsou jinak z větší části převzata z *LA* či *CI*. Ty například informují o jednom či dvou dalších léčivých účincích, které mohl Křišťan doplnit odjinud, ale mohly být také přítomny v jeho exempláři *LA* či *CI*, ať již v textu hesla, či jen ve formě marginální poznámky, zatímco v našem srovnávacím znění obsaženy nejsou. Dobře je to vidět především u *CI*, u něhož můžeme Křišťanův text porovnávat hned s několika různými tištěnými zněními. Mezi nimi má ke Křišťanovi jednoznačně nejbližší tzv. redakce Lyon.⁶⁶⁶ Tu však známe z vydání z roku 1525, které není stoprocentně shodné s rukopisnou tradicí této redakce. Pokud bychom Křišťanovy citáty z *CI* porovnávali jen s Wölfelovou edicí či s *Tractatus de herbis* – všechny bychom tam sice našli, ale ne vždy v plném rozsahu a mohli bychom nabýt dojmu, že Křišťan pro dané heslo použil ještě jiný pramen. Ve skutečnosti jsou tato chybějící místa právě součástí redakce Lyon. Proto je pravděpodobné, že v některých z oněch 40 hesel, která obsahují více podrobností v popisu rostliny či více léčebných účinků, než bylo v *LA* a *CI* nalezeno, nebyl ve skutečnosti žádný další pramen použit.

Přesto o použití minimálně dvou dalších pramenů uvažovat lze. Některé delší úseky textu (o jedné či více větvích) nemají totiž v *CI* a *LA* buď žádnou obsahovou paralelu, nebo ji tam sice najdeme, ale formulační vzdálenost je větší, než jsme u Křišťana zvyklí. Ačkoli tedy mohla některá tato místa být z obou hlavních pramenů převzata, je nutné hledat další možné zdroje těchto informací.

⁶⁶⁵ Např. *Balsamita est menta aquatica, calida est et sicca. Valet ad idem ut menta. – Athanasia dicitur arthemisia domestica et valet ad idem sicut arthemisia. – Umbilicus veneris est similis virtutis ut vermicularis.*

⁶⁶⁶ *Tractatus de herbis* se nedočkal v našich končinách velkého rozšíření. Jediným dokladem je dnes římský rukopis Biblioteca Casanatense, ms. 459, který vznikl v severní Itálii kolem roku 1390 a dostal se kolem roku 1400 do Prahy k Václavovi IV. (PALMER, N. F. – SPECKENBACH, K. *Träume und Kräuter*, s. 45).

IV.4.8 Další potenciální prameny

Pátrání po dalších pramenech, které mohl mít Křišťan v ruce především pro 17 doposud neurčených hesel, zatím přineslo jen nejisté výsledky. U čtyř hesel byl zřejmě pramenem *Macer floridus*. Tato hesla jsou od písmen A, C a D, potom už tento pramen použit nebyl. Zda byl excerptován přímo, či prostřednictvím jiného herbáře, nelze říci s jistotou. *Macer floridus* byl ve středověku velmi oblíbenou četbou a potažmo také frekventovaným pramenem pro nově vznikající herbáře. Za upozornění jistě stojí *Herbarius communis* z druhé poloviny 13. století, jehož autorem byl Hermannus de Sancto Portu (von Heiligenhafen).⁶⁶⁷ Zatím je znám a vydán dle jediného rukopisu z 15. století.⁶⁶⁸ Heřman excerptoval sbírku *Macer floridus* opravdu bohatě. Kromě ní používal jako pramen především *De diaetis particularibus* Isaaka Iudaea, *Circa istans* a encyklopedii Vincence z Beauvais *Speculum naturale*.⁶⁶⁹ Je zajímavé, že u tří ze čtyř hesel (*agrimonia*, *cerifolium*, *draguntea*), která zapůjčil Křišťanovi *Macer*, obsahuje Křišťanův výtah pouze takové informace, které má i Heřman. Ojedinelé slovní shody však jsou zřejmě náhodné a snadno vysvětlitelné samotným charakterem odborného textu, který ač psán ve verších, nenabízí příliš mnoho možností pro převod indikací do prózy. Ještě pozoruhodnější jsou shody u hesel *mala maciana* a *mala citionia*. U prvního hesla jsou dány asi shodným pramenem – *CI*, u druhého jsou však zatím poněkud záhadné. Zde totiž byl pramenem Isaac Iudaeus, který ovšem není u Křišťana zastoupen v žádném jiném hesle, a proto není příliš pravděpodobné, že by jej skutečně excerptoval. Tento citát se ke Křišťanovi musel dostat zprostředkovaně. Jestliže porovnáme znění Heřmanovo a Křišťanovo se zněním *CI*, je blízkost znění obou jmenovaných autorů, která se odlišuje od *CI*, za-

⁶⁶⁷ WEGNER, Wolfgang. *Hermann von Heiligenhafen*. In: EnzMG 2, s. 572; KEIL, Gundolf. *Hermann von Heilighafen*. In: LexMA 6, sl. 2166, VL² 3, sl. 1061.

⁶⁶⁸ EBEL, Heinrich. *Der Herbarius communis des Hermannus de Sancto Portu und das Arzneibüchlein des Claus von Metry. Textübertragungen aus den Codices Bibl. Acad. Ms. 674, Erlangen und Pal. Germ. 215, Heidelberg. Zwei Beiträge zur Erkenntnis des Wesens mittelalterlicher Volksbotanik*. Diss. Berlin 1940, zde s. 1–45. K rukopisu viz FISCHER, Hans. *Katalog der Handschriften der Universitätsbibliothek Erlangen. 2. Die Lateinischen Papierhandschriften*. Erlangen 1936, s. 425–428.

⁶⁶⁹ Prameny jednotlivých hesel bohužel nejsou v edici vyznačeny, a proto je čtenář nucen je dohledávat znovu. Heinrich Ebel je poznamenal pouze do strojopisu své práce, jak uvádí v edici na s. 1 (viz předchozí poznámka). Berlínský Institut für Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften, kde byl exemplář uložen, se však stěhoval a dle laskavého sdělení Melanie Scholz dnes není tento strojopis již dohledatelný.

rážející. Ani zde však nelze vyloučit, že se jedná o náhodnou podobnost, kterou lze vysvětlit použitím shodného pramene, tedy *CI*, ve znění, které my dnes zatím nedokážeme určit. Již jsme zmínili, že *CI* bylo v průběhu své tradice obohacováno mj. právě o citáty z Isaaka Iudaea. Konečně posledním heslem, které je třeba uvést, je heslo *millefolium*, které se v obou herbářích shoduje sice pouze v jednom z několika účinků, nicméně právě tento účinek se zatím nepodařilo v žádném dalším textu o simplicích najít a editor Ebel rovněž uvádí, že pramen tohoto hesla nezná,⁶⁷⁰ ačkoli je zjevné, že s určením pramenů pro většinu hesel potíže neměl.

Proti hypotéze, že Křišťan používal přímo Heřmanův text, mluví především jeho velmi malá působnost. Jestliže se dnes dochoval v jediném rukopisu, nelze předpokládat ani pro období středověku příliš velké rozšíření. Za bližší zkoumání však jistě stojí rukopis Amplonia Berky, který obsahuje jeho autograf z doby pražského studia (snad roku 1385)⁶⁷¹ s rostlinářem nazvaným rovněž *Herbarius communis*.⁶⁷² Dle rozsahu (pouhá tři folia) se jistě nejedná o skutečný herbář, ale pouhý slovníček. Kdyby však byl vytvořen na základě Heřmanova herbáře, mohlo by to mít svou váhu.

Další účinky, které Křišťan u hesla *millefolium* uvádí, obsahuje příslušná kapitola Pseudoapuleiova *Herbáře*.⁶⁷³ Text však není doslovný a žádné další shody s Pseudoapuleiem u Křišťana nalezeny nebyly. I zde tedy můžeme předpokládat, že Křišťan nesahal po tomto prameni, aby z něho opsal jedno jediné heslo, které navíc mohl pohodlně opsat z *CI*. Odkud toto heslo skutečně převzal, nevíme.

Lze předpokládat, že Křišťan použil kromě *LA* a *CI* již jen velmi malý počet pramenů. Kromě sbírky *Macer floridus* již zřejmě měl v ruce jen nějaký herbář prozaický a dále nějaký glosář či přímo specializovaný rostlinář (synonymář). Hesla, která má *Macer*, však mohla být součástí tohoto zatím neznámého herbáře, stejně tak odtud mohl Křišťan znát také synonyma, na něž odkazuje. Směrem ke glosářům nás vede Matouš Sylvaticus a jeho *Pandectae*,⁶⁷⁴ kde je k nalezení jednak jedno celé Křišťanovo heslo (*linaria*), i když ne ve zcela doslovném znění, a jednak křížové odkazy (*ozimum idest basilicon, marrubium prassium idem aj.*). Některá Křišťanova synonyma tu však uvedena nejsou, a proto je možné, že přímo *Pandectae* jeho pramenem také nebyly. Ukazují však jistě na okruh pramenů, který je

⁶⁷⁰ Tamtéž, s. 20.

⁶⁷¹ ŠMAHEL, F. *Mistři a studenti*, 1980, s. 50.

⁶⁷² SCHUM, W. *Beschreibendes Verzeichnis*, s. 143 (sign. CA Fol. 236).

⁶⁷³ Kap. 89, *herba millefolium*, s. 159.

⁶⁷⁴ Viz pozn. 368 a 390.

třeba dále zkoumat.⁶⁷⁵ Křišťan nemusel pro tyto doplňky ke svým hlavním pramenům použít žádnou renomovanou autoritu, nýbrž jakýkoli synonymář domácího původu, který budeme hledat jen těžko.

IV.5 Křišťan a jeho nová kompilace – „useful, but not original“?

Pro nadpis této kapitoly jsme použili slova Neila Hathawaye, který sledoval proměnu výrazů *compilare*, *compilatio*, *compilator* od antiky až do 13. století a který těmito slovy vyjadřuje obvyklý postoj moderní doby ke středověkým kompilacím, od něhož se mnohdy nedokážeme oprostit,⁶⁷⁶ neboť je pevně svázán s naším postojem ke kompilacím dnešním.⁶⁷⁷ Právě kvůli stále dokola se opakujícímu schématu říká Gustav Gellner o herbářích: „... některé měly hesel více, jiné méně, ale kdyby nebylo rozdílů v receptech, dalo by se říci, že jsou svým obsahem na puntík stejné, kdo přečetl jeden herbář, zná již všechny.“⁶⁷⁸ Kompilování ze starších pramenů bylo přitom ve středověké literatuře zcela legitimním způsobem vytváření nového textu a v literatuře o simpliciích *de facto* způsobem jediným.⁶⁷⁹ Stejně jako má středověká odborná próza své pevné a nezastupitelné místo v literatuře, má kompilace své místo ve středověké odborné próze jako jedna z jejích základních forem.⁶⁸⁰ Proto nepřekvapuje, že Křišťanovo dílo snad ještě z doby studií je rovněž čistokrevnou kompilací.⁶⁸¹ Její nepůvodnost nelze hodnotit

⁶⁷⁵ Pramenem prokazatelně nebyla *Alphita*, *Catholicon* Jana Balba, *Sinonima Bartholomaei* ani *Clavis sanationis* Šimona z Janova.

⁶⁷⁶ HATHAWAY, Neil. *Compilation. From Plagiarism to Compiling*. Viator. Medieval and Renaissance Studies 20, 1989, s. 19.

⁶⁷⁷ Připomeňme si dnešní velmi úzkou definici, jak ji podává *Akademický slovník cizích slov*, podle něhož je kompilace „nepůvodní dílo odborné n. vědecké literatury vzniklé sestavením poznatků z jiných prací bez uvedení pramenů“ (*Akademický slovník cizích slov*. Vyd. kolektiv autorů pod vedením Věry Petráčkové a Jiřího Krause, Praha 2001, s. v. kompilace). Středověké kompilace, a především encyklopedie, jména pramenů často uvádějí, a pokud autor o svých pramenech mlčí, není to proto, že by chtěl daný text prezentovat podvodně jako svůj vlastní, neboť svoje vlastní jméno zpravidla k textu nepřipojí.

⁶⁷⁸ GELLNER, G. *Jan Černý*, s. 90.

⁶⁷⁹ DILG, P. *Pflanzenkunde*, sl. 2044.

⁶⁸⁰ Kompilace mohou mít různou podobu – od jednoduchých výtahů z jednoho či několika málo pramenů, které svým uspořádáním sledují jeden z těchto pramenů, nebo si volí uspořádání nové, až po kompilace sestavené z velkého počtu pramenů, které vyžadovaly důkladné zamyšlení nad způsobem uspořádání – tento extrém představují mj. encyklopedie.

⁶⁸¹ Ke kompilacím viz dále např. GUENÉE, Bernard. *L'historien et la compilation au XIIIe siècle*. *Journal des savants* 1, 1985, s. 119–135; PETITJEAN, Johann. *Compiler. Formes, usages et pra-*

dnešními kritérii a požadavky ani nelze Křišťana s despektem označovat za kompilátora, neboť vytvořil zcela nový herbář, a plným právem mu tedy náleží označení autor, které používáme v této práci.⁶⁸² Přestože v určité době a v určitých kruzích byl nesporně také přímo autoritou, a proto jeho jméno někteří kopisté *Herbáře* k textu připojili, pro většinu čtenářů *Herbáře* zůstalo jméno autora neznámé a uživatelé jeho praktické příručky je nepochybně ani znát nepotřebovali.⁶⁸³ Jako u každé kompilace nespočíval Křišťanův úkol pouze v excerpci určitých údajů, tedy v jejich výběru a nashromáždění, ale také v jejich určitém uspořádání. Výsledný celek musel být ústrojný, neboť právě účelné uspořádání veškerého nashromážděného materiálu bylo přidanou hodnotou nového díla a určovalo míru jeho využitelnosti a potažmo atraktivnost pro prakticky orientované čtenáře.

Počet ještě dnes dochovaných rukopisů *Herbáře* je jasným důkazem úspěšnosti Křišťanova snažení. Jeho vlastní vklad, díky němuž došlo k adaptaci starších textů pro potřeby čtenářů přelomu 14. a 15. století,

tiques. Hypothèses 1, 2010, 13, s. 15–25 (www.cairn.info/revue-hypotheses-2010-1-page-15.htm); FRANKLIN-BROWN, Mary. *Reading the World. Encyclopedic Writing in the Scholastic Age*. Chicago 2012; PARKES, Malcolm Beckwith. *The Compilation of the Dominican Lectionary*. In: Literarischen Formen des Mittelalters. Florilegien, Kompilationen, Kollektionen. Ed. Kaspar Elm. Wiesbaden 2000, s. 91–106; AGRIMI, J. – CRISCIANI, Ch., *Edocere medicos*, s. 158–188 (kapitola VI. *Aggregare, compendiare*); MINNIS, Alastair J. *Discussions of „Authorial Role“ and „Literary Form“ in Late-Medieval Scriptural Exegesis*. Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 99, 1977, s. 37–65; TÁŽ, *Late-Medieval Discussions of Compilatio and the Role of the Compiler*. Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 101, 1979, s. 385–421; v neposlední řadě stojí za připomenutí práce G. Melvillea, která se sice věnuje kompilacím historiografickým, je však přínosná i v obecné rovině (MELVILLE, Gert. *Spätmittelalterliche Geschichtskompendien – eine Aufgabenstellung*. Römische historische Mitteilungen 22, 1980, s. 51–104).

⁶⁸² K autorství ve středověku existuje bohatá literatura, zde opět uvedeme pouze výběrově: WENZEL, Horst. *Autorenbilder. Zur Ausdifferenzierung von Autorenfunktionen in mittelalterlichen Miniaturen*. In: Autor und Autorschaft im Mittelalter. Kolloquium Meißen 1995. Ed. Elisabeth Andersen – Jens Hausteine – Anne Simon – Peter Strohschneider. Tübingen 1998, s. 1–28; WACHINGER, Burghart. *Autorschaft und Überlieferung*. In: Autorentypen. Ed. Walter Haug – Burghart Wachinger. Tübingen 1991, s. 1–28; MEIER, Christel. *Autorschaft im 12. Jahrhundert. Persönliche Identität und Rollenkonstrukt*. In: Unverwechselbarkeit. Persönliche Identität und Identifikation in der vormodernen Gesellschaft. Ed. Peter von Moos. Köln – Weimar – Wien 2004, s. 207–266; TÁŽ, *Wissenskodifikation und Informationsbedarf in der vormodernen Gesellschaft. Neue Forschungsansätze zu einer pragmatischen Gattungsgeschichte der mittelalterlichen Enzyklopädie*. In: Pragmatische Dimensionen mittelalterlicher Schriftkultur. Akten des Internationalen Kolloquiums 26.–29. Mai 1999. Ed. Christel Meier – Volker Honemann aj. München 2002, s. 201–203.

⁶⁸³ To platí pro většinu konzumentů literatury ve středověku (srov. WENZEL, H. *Autorenbilder*, s. 2; WACHINGER, B. *Autorschaft*, s. 4–5).

spočíval v následujících krocích: Za prvé vybral informace ze svých pramenů, které považoval za důležité pro svoje potenciální čtenáře, přičemž původní text silně zestručnil (v prologu označuje svůj herbář za *breviatorium*). Nešlo mu přitom o polemiku, o zpřístupnění rozporuplných údajů v autoritách a vyrovnání se s nimi. Jeho metodou je řazení informací, které se navzájem doplňují, volně za sebou.⁶⁸⁴ Za druhé nová hesla abecedně seřadil, za třetí je doplnil o odkazy na synonyma, aby čtenář, který všechna synonyma aktivně neovládá, mohl hledané informace vždy pohodlně najít pomocí právě toho názvu léčiva, který jako jediný zná, za čtvrté doplnil k latinským lemmatům také jejich české ekvivalenty.

Na první pohled by se mohlo zdát, že všechny tyto kroky byly zcela samozřejmé, neboť tehdejší doba si takových textů žádala, a že podobně přistupovali ke své práci také jiní autoři herbářů. Není tomu tak. Jako běžnou výbavu herbářů pozdního středověku můžeme chápat abecední řazení a také vernakulární názvy rostlin, nikoli však křížové odkazy na synonyma, kterými je protkán celý text. Ty ve středověkých herbářích nenajdeme. Pokud se v nich synonyma uvádějí, jsou vždy součástí hesla a jsou vyjmenována na jeho začátku, hned za lemmatem celého hesla či názvem kapitoly. Křišťan je v některých případech rovněž v textu hesel opakuje, především však dbá na to, aby byla synonyma součástí základních lemmat – aby tedy např. každý, kdo hledá účinky rostliny *barba Iovis*, věděl, že je najde v hesle *semperviva* apod.,⁶⁸⁵ aniž by k tomu potřeboval listovat ve speciálním synonymáři rostlin. V tomto směru byl tedy Křišťan velmi originální a zatím nám není znám žádný jiný herbář, jehož autor by tímto způsobem vycházel čtenáři vstříc. Inspirací mu nepochybně byly glosáře typu *Pandectae*, které mohly být i přímo Křišťanovým pramenem, jak jsme o tom právě mluvili. V nich však najdeme stovky synonym, kterým není věnováno žádné vysvětlující heslo, kdežto Křišťan uvádí pouze synonyma rostlin, o nichž pojednává a vytváří tak velmi kompaktní příručku. Glosáře mu byly zřejmě inspirací rovněž pro důkladnější abecední řazení, neboť v literatuře o simplicích bývá používáno jen hrubé řazení podle prvního písmene slova, tzv. řazení poloabecední. Jak svými křížovými odkazy, tak abecedním řazením tedy Křišťan projevils ve zpracování své látky opravdu inovační přístup, který je třeba ocenit. Vytvořil tak herbář specifického typu, později uplatňovaného především ve vernakulárních literaturách.

⁶⁸⁴ Mezi těmito dvěma základními přístupy při vytváření kompilací rozlišuje MELVILLE, G. *Spätmittelalterliche Geschichtskompendien*, s. 76.

⁶⁸⁵ *Barba Iovis dicitur semperviva, quere de S.*

Takový herbář je sestaven z několika původně velmi obsáhlých pramenů, a to silným zestručněním textu. Ve Francii se tradičně označoval jako *Herbier commune* a v latinské literatuře se s ním můžeme setkat u herbáře *Herbarius communis*, vydaného H. Ebelem.⁶⁸⁶

IV.6 Čtenáři *Herbáře* a jeho praktická využitelnost

Křišťanův *Herbář* patří do široké oblasti tzv. pragmatického písemnictví,⁶⁸⁷ a proto se nabízí otázka, do jaké míry byly jeho informace dostatečné nejen pro teoretické poučení, ale také pro praktické využití. Tato otázka úzce souvisí s publikem, pro něž Křišťan svůj spis sestavil. V prologu není o potenciální čtenářské obci žádná zmínka, závěry tedy můžeme vyvozovat pouze z kontextu, v jakém se v jednotlivých kodexech *Herbář* dochoval, a dále z marginálních poznámek, různých oprav a doplňků, které svědčí o způsobu, jakým byl text využíván.⁶⁸⁸ Již bylo zmíněno, že oba hlavní prameny *Herbáře* byly součástí různých typů knihoven, a nebyly tudíž vázány na specifický okruh čtenářů. Z doposud známých kodexů je zřejmé, že rovněž výsledný Křišťanův excerpt byl s výjimkou akademického prostředí určen všem tehdy možným recipientům ovládajícím v dostatečné míře latinu, především však lékařům. Jedná se o příručky menších rozměrů, obsahující texty s ryze praktickým zaměřením (o pouštění žilou, lapidáře, antidotáře, diagnostika podle moči, morové regimén, dietetika, recepty, kalendáře a jiné astronomické texty), často dvojjazyčné, ovšem s převahou textů latinských. Zpravidla se v nich používá velké množství zkratk pro lékařské termíny. V rukopisu Pal. lat. 1117 se nám dokonce dochovalo přímé svědectví – jsou tu zapsány osobní zkušenosti lékaře, jemuž kodex patřil.⁶⁸⁹ Musíme také znovu zmínit rukopisy *P, I, N, D*, o nichž byla řeč v kapitole I.2.4. Jejich zápis *Herbáře* je doplněn o různé rejstříky, které eliminují nevýhody abecedního řazení a ještě více usnadňují konzultaci jednotlivých hesel. Pomůcky tohoto typu by nebyly potřeba, pokud by šlo majitelům kodexu pouze o ukojení intelektuálních potřeb. Rovněž charakter humanistických dodatků svědčí o dlouhodobém užívání těchto kodexů

⁶⁸⁶ Viz EBEL, H. *Der Herbarius communis*, s. II a V.

⁶⁸⁷ MEIER, Ch. *Einführung*. In: *Pragmatische Dimensionen*, s. XI–XIX.

⁶⁸⁸ K metodologii výzkumu předpokládaných a reálných adresátů viz SCHNELL, Bernhard. *Zur Gebrauchsfunktion spätmittelalterlicher Texte. Methoden ihrer Erschliessung am Beispiel von Vokabularen*. *Niederdeutsches Wort* 32, 1992, s. 29–44.

⁶⁸⁹ SCHUBA, L. *Die medizinischen Handschriften*, s. 67.

pro léčebnou praxi. Neplatí to však pro všechny dochované kopie. Oproti např. Beranovu kodexu, v němž je zkráceno téměř každé slovo textu, stojí ve velkém kontrastu rukopisy *N* a *M*, jejichž písaři neužívali zkratky příliš často, a pokud je užívali, pracovali s nimi zcela běžným způsobem, který je odlišný od praxe zavedené v lékařských pojednáních. Rukopis *N* navíc obsahuje četné chyby v přepisu lékařských termínů. To naznačuje, že si herbář opisovali a užívali ho i vzdělání nelékaři. Lze to předpokládat také u kodexů, které nenesou stopy většího opotřebení kvůli častému listování a neobsahují žádné pozdější poznámky (rukopis *I*).

Uvedené zjištění není nijak překvapivé. Právě texty o simplicích se (vedle dietetických spisů) těšily mezi laiky enormní popularitě.⁶⁹⁰ Užívali je nejen lékaři, lékárníci, popřípadě vzdělání ranhojiči,⁶⁹¹ ale i laičtí zájemci o lékařskou problematiku. Dnešní rozdíl mezi populárně naučnou literaturou a literaturou určenou pro odborníky se ve středověku v oblasti lékařství neuplatňoval.⁶⁹² Lékařské sborníky poskytovaly teoretické poučení pro čtenáře, který se chtěl dále vzdělávat, a současně také návody pro čtenáře již v oboru vzdělané, kteří se jimi řídili ve své praxi.⁶⁹³

Křišťan vyšel nepochybně vstříc potřebám obou skupin potenciálních čtenářů, odborníků i laiků, svým popularizačním přístupem, který sledujeme již v incipitu prologu, začínajícím slovy *si quis... vult* („chce-li někdo...“). Tento začátek byl u popularizačních textů zcela běžný, jak vidíme v německy psaných textech, kde má podobu *wer will...* Samotný *Herbář* potom vznikl pospojováním informací vybraných ze starších, obsáhlejších textů do krátkých hesel, která byla zorganizována novým způsobem, aby byly tyto informace rychle k dispozici. Především *LA* nebylo vzhledem ke své obsáhlosti a k uspořádání kapitol k rychlé konzultaci vhodné, bylo však spisem velmi žádaným – v Křišťanově době byl tento text již téměř 100 let velkou autoritou a ještě dalších 200 let se držel na předních místech

⁶⁹⁰ VENTURA, I. *Un manuale di farmacologia*, s. 467.

⁶⁹¹ U ranhojičů (*chirurgi*), kteří v pozdním středověku obstarávali zřejmě většinu lékařské péče, lze podle Bernharda Schnella se znalostmi latiny počítat jen výjimečně (SCHNELL, Bernhard. *Die volkssprachliche Medizinliteratur des Mittelalters – Wissen für wen?* In: *Laienlektüre und Buchmarkt im späten Mittelalter*. Ed. Thomas Kock – Rita Schlusemann. Frankfurt aj. 1998, s. 137).

⁶⁹² Pausálně se tedy mluví o literatuře odborné či věcné (srov. VAŇKOVÁ, Lenka. *Medizinische Fachprosa aus Mähren. Sprache – Kultur – Edition*. Wiesbaden 2004, s. 17–18).

⁶⁹³ K tomuto tématu viz např. RIHA, Ortrun. *Handlungswissen oder Bildungswissen? Mittelalterliche Fachliteratur und ihr Sitz im Leben*. Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur 123, 1994, s. 1–18. K adresátům lékařských kodexů dále PALMER, N. F. – SPECKENBACH, K. *Träume und Kräuter*, především s. 47, 196–197.

v knihovnách lékařů a lékárníků. Jak jsme již zmínili, potřeba spojit obsah *LA* právě s *CI* je v pozdním středověku markantní u řady jiných herbářů.

Zda byl Křišťan skutečně úspěšný a zda byli uživatelé jeho *Herbáře* opravdu spokojeni, to soudit nelze. Samotný fakt, že si někdo pořídil zápis určitého textu, ještě neznamená jeho kladné hodnocení a ocenění, neboť pohnutky ke vzniku jedné každé kopie byly rozmanité stejně jako dnes.⁶⁹⁴ Na druhou stranu se tyto kopie šířily především na osobní doporučení, které jistě mělo svoje opodstatnění, a vzhledem k náročnosti jejich pořizování se text neopisoval bez rozmyslu. To je ovšem obecná otázka, kterou zde nechceme řešit. Chceme se zastavit u problému užšího, který se spokojeností uživatele rovněž souvisí – do jaké míry byly podobné popularizační texty skutečně v praxi použitelné.

V souvislosti s obsahem *Herbáře* jsme již zmiňovali, že jeho informace jsou pro dnešního čtenáře velmi vágní. Přestože Křišťan v prologu praví, že čtenář má s sebou jeho herbář nosit do přírody, aby mohl dle něho poznávat rostliny, je nemyslitelné, aby člověk, který nemá žádné předchozí znalosti o určité rostlině, ji dokázal dle popisu najít. To muselo platit pro středověkého čtenáře stejně jako pro dnešního. Proto se také ke konci 15. století začínají objevovat první herbáře s reálnými vyobrazeními rostlin, aby se tím eliminovaly nedostatky slovního popisu. Stejně tak konkrétní indikace v druhé části hesla nejsou dost dobře využitelné, pokud nevíme nic o způsobu přípravy a dávkování. Jestliže však máme v kodexech důkazy o jejich využívání v lékařské praxi, potom je jasné, že řada čtenářů musela mít takové předchozí znalosti, které postačovaly k úplnému pochopení textu.

Jelikož je problematika využitelnosti středověkých herbářů poměrně diskutovaným tématem, pokusíme se v následující pasáži shrnout názory předních badatelů. Nejprve si však pro lepší představu uvedeme typický příklad Křišťanova hesla:

„Ožanka (*amedreos* neboli *quercula minor*) roste na skalnatých stanovištích a má malé listy se zářezy, podobné listům dubu, hořké chuti a má fialový květ. Je teplá a suchá ve třetím stupni, je močopudná, spouští menstruační, vyhání plod a podivuhodně účinkuje proti průjmům.“

Úspěšnost léčby vedené na základě informací pozdně středověkého herbáře byla limitována několika faktory. Především je to (1) nedostatečný

⁶⁹⁴ SCHNELL, B. *Zur Gebrauchsfunktion*, s. 30.

popis rostliny a způsobu léčby, který můžeme sledovat i v uvedeném hesle, dále (2) špatná dostupnost cizokrajných léčiv a (3) tradované chyby (především špatná identifikace rostliny ve starší tradici, špatné přiřazení vernakulárního názvu v tradici pozdější). Všechny tyto faktory si zde alespoň stručně nastíníme.

Ad 1. Riddle považuje řadu spisů 13. a 14. století za pouhá mentální cvičení (na rozdíl od textů raně středověkých, které odrážely skutečnou praxi).⁶⁹⁵ Jelikož šlo o kopírování starších vědomostí podle písemných pramenů, nikoli o zkušenost, nevíme, kolik léčiv autor herbáře skutečně znal a využíval. Na druhou stranu podle Anne Van Arsdall dnes staré herbáře podceňujeme. Kdyby skutečně nemohly sloužit svému účelu, nebyly by tak hojně opisovány. K témuž názoru dospěl také Ulrich Stoll, když zkoumal především raně středověké receptáře.⁶⁹⁶ Musíme počítat s tzv. *tacit knowledge*, která se za nimi skrývá: Uživatelé herbářů museli mít povědomí o řadě věcí, které my dnes nemáme, a proto jim tyto pro nás povrchní informace stačily.⁶⁹⁷ Rovněž dle Seidenstickera nebylo třeba důkladného fyziologického popisu, neboť u uživatelů písemných příruček se vždy předpokládalo, že vědí, jak daná rostlina vypadá. Znalosti tohoto druhu se předávaly ústně z generace na generaci přímo v praxi (při pozorování, sběru, případně sušení a následném využití rostliny).⁶⁹⁸ (Křišťanova idealistická představa, že by si čtenář nosil jeho *breuiatorium* s sebou v kapse a poznával podle něho rostlinky, je tedy spíše literární záležitostí.) Rovněž nebylo třeba dokazovat účinek léků dle skutečných případů, protože teorie, na nichž byla léčba založena, se považovaly za platné a fungující (systém čtyř tělesných šťáv, kvalit, magie atd.).⁶⁹⁹

Ad 2. Rostliny obsažené v herbářích se s rostlinami, které znali lidé ze svého prostředí, shodovaly pouze částečně. Zbytek byl buď zcela nedostupný, nebo se dal pořídit pouze v lékárnách,⁷⁰⁰ někdy jen ve formě náhražky.

⁶⁹⁵ RIDDLE, John M. *Theory and Practice*, s. 184.

⁶⁹⁶ STOLL, Ulrich. *Kapern oder Portulak? Beobachtungen zur Exaktheit der Pflanzenheilkunde einst und jetzt*. In: *Licht der Natur*, s. 443–453.

⁶⁹⁷ ARSDALL, Anne Van. *Evaluating the Content of Medieval Herbals*. In: *Critical Approaches to the History of Western Herbal Medicine: from Classical Antiquity to the Early Modern Period*. Ed. Susan Francia. London aj. 2014, s. 47–65; STANNARD, Jerry. *Botanical Data*, s. 375.

⁶⁹⁸ SEIDENSTICKER, Peter. *Pflanzenamen. Überlieferung – Forschungsprobleme – Studien*. Stuttgart 1999, s. 30.

⁶⁹⁹ Podrobněji viz STANNARD, Jerry. *The Theoretical Bases of Medieval Herbalism*. *Medical Heritage* 1, 1985, s. 186–198.

⁷⁰⁰ SEIDENSTICKER, P. *Pflanzenamen*, s. 28. Křišťan na lékárně odkazuje v hesle *licium*.

Skladba herbářů ukazuje na středomořský původ jejich pramenů, navíc Dioskoridés cestoval ještě dál na východ, takže popisoval i rostliny, které nebyly domácí ani ve Středomoří.⁷⁰¹ Rovněž u Křišťana se setkáme s celou řadou exotických léčiv, která se prodávala pouze ve velkých městech a která si mohla pořídit jen velmi úzká společenská vrstva (*piper, nux muscati, cinnamomum, zinziber, bdellium, galbanum, laudanum, mastix, storax, euforbium, cassia, lignum aloes, sene, squinantum, turbit* aj.).⁷⁰² Neznamená to tedy, že každý autor herbáře musel mít s nimi nějakou osobní zkušenost a že všechny tyto produkty byly k dostání v místě, kde se daný herbář požíval,⁷⁰³ je však pravděpodobné, že se jednalo o větší část z nich. Můžeme tu uvést případ o pár desítek let mladšího německého herbáře Johanna Hartlieba, u něhož pomocí jiných pramenů bylo možné určit, kolik rostlin bylo skutečně využíváno k léčbě – jednalo se o 75 %.⁷⁰⁴

Ad 3. V herbářích pozdního středověku se popisují kromě cizokrajných importů také rostliny skutečně domácího původu a rostliny, které byly jako domácí již chápány, protože se za Alpy dostaly již o pár století dříve a šířily se dál díky pěstování v klášterních zahradách (např. kedlubna, kopr, fenykl, kerblík, majoránka, petržel, celer, cibule).⁷⁰⁵ Tyto rostliny každý autor herbáře znal ze svého okolí a jeho hlavním úkolem bylo najít je ve středomořských pramenech a správně identifikovat.⁷⁰⁶ Výsledkem jeho snažení bylo přiřazení vernakulárního názvu k termínu latinskému. Pracoval přitom s prameny, které již samy byly zatíženy řadou chyb nej-

⁷⁰¹ Setkáme se proto také s nemocemi či problémy, které neměly v severních končinách význam, přesto se informace o nich opisovaly (typická je např. léčba kousnutí škorpiónem – u Křišťana v hesle *endivia*).

⁷⁰² K cizokrajným léčivům především BARTELS, Karl Heinz. *Exotica et Transmarina: Arzneidrogen-Handel und Apotheke in Mittelalter und früher Neuzeit*. In: Rosarium litterarum. Beiträge zur Pharmazie- und Wissenschaftsgeschichte. Festschrift für Peter Dilg zum 65. Geburtstag. Ed. Christoph Friedrich – Sabine Bernsneider-Reif unter Mitarbeit von Daniela Schierhorn. Eschborn 2003, s. 33–48; STANNARD, Jerry. „... findet man in den apotheken“: Notices Concerning the Availability of Medicamenta in Medieval Fachliteratur. In: Perspektiven der Pharmaziegeschichte. Festschrift für Rudolf Schmitz zum 65. Geburtstag. Ed. Peter Dilg. Graz 1983, s. 365–376; TÝŽ, *Medieval Herbals*; TÝŽ, *Botanical Data*, s. 377–378.

⁷⁰³ Tamtéž, s. 373.

⁷⁰⁴ HAYER, G. – SCHNELL, B. *Das „Kräuterbuch“*, s. 33.

⁷⁰⁵ SCHNELL, Bernhard. *Gewürze in mittelalterlichen Kräuter- und Kochbüchern*. In: Wo der Pfeffer wächst. Ein Festival der Kräuter und Gewürze. Begleitheft zur gleichnamigen Ausstellung im Palmengarten der Stadt Frankfurt am Main. [Ed. Matthias Jenny – Ulrike Brunken.] Frankfurt a. M. 2000, s. 82.

⁷⁰⁶ STANNARD, J. *Botanical Data*, s. 380; WELLISCH, Hans H. *Early Multilingual and Multiscript Indexes in Herbals*. The Indexer 11, 1978, s. 81–102.

různějšího původu,⁷⁰⁷ vzniklých při převodu řeckých textů na hebrejské, syrské, arabské a následně latinské a při přepisu jejich kopií. Jeden a týž název se mohl používat pro několik různých rostlin (může jít o desítky), oproti tomu jedna rostlina se mohla označovat mnoha synonymy. I v případě, že tradice nebyla zatížena nějakou chybou, bylo tehdy a je i dnes velmi obtížné jednotlivé položky herbářů správně identifikovat a u různých zmatených tradicí to může být zcela nemožné.⁷⁰⁸ Např. pro ředkev (*Raphanus sativus* L.) a křen (*Armoracea lapathifolia* Gilib.), tedy dvě zcela odlišné rostliny, se používalo označení *raphanus*, pouze s rozlišením *minor* a *maior*.⁷⁰⁹ Obě tyto rostliny spojil Křišťan do jednoho hesla a přisuzuje jim tytéž účinky. Odráží se u něho také ve středověku běžně tradovaný omyl o rostlinách *iris*, *ireos* a *acorus*, jejichž oddenky se používaly při léčení. Křišťan o nich píše ve třech heslech a rozlišuje je (podle LA) následovně:

- *Acorus*, to jest kosatec červený, má listy jako *iris*, ale užší a delší, mečovitěho tvaru, žlutý květ a červený kořen...
- *Gladiolus*, to jest *acorus*, má listy a stonek jako *ireos*, ale žlutý květ, dlouhý kořen příjemné vůně...
- *Ireos* či *iris*, *acorus* a *gladiolus* je totéž. Jsou si podobné, ale liší se v listech a v květu, protože *ireos* má květ blankytně modrý, *iris* bílý, *acorus* žlutý. Kořen má *ireos* tvrdý, sukovitý, okrouhlý, zatímco *iris* dlouhý a *acorus* sukovitý, červený...

Acorus a *gladiolus* chápe Křišťan jako synonyma pro tutéž rostlinu, která se podobá dvěma jiným – *iris* a *ireos*. On sám překládá *acorus* jako „červený kosatec“ (kvůli barvě kořene, nikoli květu). Původní Dioskoridův *acorus* je však nepochybně puškvorec neboli pravý kalmus (*Acorus calamus* L.), jehož vzácný oddenek býval nahrazován (i záměrně falšován) právě oddenkem kosatce žlutého (*Iris pseudacorus* L.). Vedle toho má Dioskoridés rostlinu *calamus aromaticus*, stejně jako Křišťan, kterou je dnes problém identifikovat, není však totožná s puškvorcem, což je český překlad, který uvádějí některé Křišťanovy rukopisy. Ve středověku se totiž pod *calamus aromaticus* rozuměl právě puškvorec (tedy Dioskoridův zapomenutý *acorus*). Kosatec žlutý u Dioskorida vůbec nenajdeme, kosatce

⁷⁰⁷ K důvodům, proč docházelo k chybám, viz STANNARD, J. *Medieval Reception*, s. 153–162.

⁷⁰⁸ SEIDENSTICKER, P. *Pflanzennamen*, s. 24, 28.

⁷⁰⁹ STANNARD, J. *Medieval Reception*, s. 159.

jsou tu zastoupeny pouze dvěma druhy – jeho *iris* je kosatec německý (*Iris germanica* L.), nejčastěji fialové barvy, a kosatec smrdutý (*Iris foetidissima* L.). Pro oba dva se používalo ve středověku synonymum *gladiolus*. Již to by samo o sobě mohlo být důvodem pro zmatky v pozdější tradici, jejichž původci se potýkali s faktem, že ze svého okolí znali více druhů kosatců, které se snažili ztotožnit s některou z rostlin známou ze starší písemné tradice. Pravděpodobně již v pozdní antice se toto názvosloví zkomplikovalo vlivem špatné znalosti řečtiny – genitiv singuláru *ireos* od nominativu *iris* se začal chápat jako jméno jiného druhu kosatce, jehož květ má bílou barvu, zatímco *iris* mívá barvu fialovou.⁷¹⁰ Křišťan naopak uvádí, že *iris* má květ bílý a *yreos* blankytně modrý, myšleno modrofialový. Ve skutečnosti se v *LA*, kde je dané místo excerpováno z Dioskoridovy kapitoly *iris* (o kosatci německém), přirovnává barva květu k duze, a mluví se tu tedy o několika barvách, které se na květu objevují, přičemž blankytně modrá je jedna z nich. Mezi *iris* a *ireos* se tu nerozlišuje. Křišťan při koncipování tohoto hesla tedy vycházel buď z *CI*, kde se o tomto rozlišení mluví, nebo mu vytanulo v paměti známé dvojverší, které si zapsal také Matouš Beran do své kopie *Herbáře* (f. 74v): *Iri purpureum florem gerit, yrios album, / gladiolus croceum, sed spatula nullum*. Možná si Křišťan nebyl zcela jist jeho přesným zněním, měl však v rukou text *LA*, který mluví u *yreos* o modravé barvě, a proto automaticky doplnil bílou barvu k *iris*. Tento zdlouhý popis jedné problematické identifikace má pouze naznačit, že i když se dobereme s pomocí všech dnešních pomůcek, které máme k dispozici, k nějakému řešení či vysvětlení, nemůžeme si být vždy jisti, o jakou rostlinu šlo. Máme před sebou sice jedno heslo popisující konkrétní rostlinu, ale autor předlohy herbáře mohl mít na mysli jinou rostlinu než *exceptor*, který jí při vytváření herbáře přiřadil nějaký vernakulární název, a ještě jinou rostlinu mohl za tímto heslem vidět uživatel herbáře.

Je patrné, že zhodnocení *Herbáře*, který Karel Beránek považoval dokonce za Křišťanovo nejvýznamnější dílo, je velmi obtížné.⁷¹¹ Nelze mu upřít prvenství v českém prostředí ani inovační přístup při zpracování dané látky. Na jedné straně můžeme spolu s Riddlem jeho výtvar považovat za pouhé intelektuální cvičení, na druhou stranu není sporu, že Křišťan měl upřímnou snahu dát do oběhu praktickou příručku, která se bude číst a konzultovat. Běžný uživatel domácí rostliny znal a část z nich, stejně jako produkty cizokrajné, si pořizoval v lékárně. I přes některé chybné identi-

⁷¹⁰ Podrobně rozplétá tuto tradici STOLL, U. *Kapern*, s. 443–453.

⁷¹¹ BERÁNEK, K. *O počátcích*, s. 77–78.

fikace většina léčivých rostlin mohla skutečně pomoci k úspěšné léčbě, neboť je třeba si uvědomit, že celá středověká *materia medica* je založená na Dioskoridovi, který čerpal z kvalitních pramenů a pojednával o rostlinách, jež on sám znal nebo se s nimi seznámil na svých cestách. Sepsal tedy znalosti, které lidstvo získávalo stovky, nebo dokonce tisíce let předtím a tradovalo je ústně. I dnes je moderním výzkumem potvrzeno u řady těchto rostlin, že léčivý účinek v dané oblasti skutečně mají a Dioskoridés tak skýtá velký, i když pro farmaceutické firmy jistě nezajímavý potenciál i pro současné využití.⁷¹² Musíme si uvědomit, že počet užívaných drog od poloviny 19. století silně poklesl. Pro starší dobu se mluví o více než dvanácti tisících simplicíí, poté jejich počet radikálně klesl na méně než dvě stě.⁷¹³

Jak může působit *Herbář* na dnešního čtenáře, dobře dokládá komentář Spala a Hadače, který se týká staročeského herbáře kodexu vodňanského, zpracovaného převážně na základě textu Křišťanova: „Bohužel však pro identifikaci těchto rostlin jsou uvedené výklady zpravidla bezcenné, poněvadž jejich hlavní zájem není přírodopisný, nýbrž lékařský, lze-li to tak nazvat. Ony výklady jsou ovšem zcela fantastické, spíše by zasloužily jména ‚čarodějné‘; jejich léčebným užitím se naprosto nelze orientovat...“⁷¹⁴ Zde tedy dobře vidíme, jak zkreslený může být náš dnešní pohled na středověkou věcnou literaturu. Přestože se zdá, že Křišťanova hesla jsou příliš stručná a že se nevěnují konkrétnímu způsobu, jak léčivo připravit a aplikovat, jeho způsob výkladu byl u simplicíí zcela běžný a ani dlouhé kapitoly v *LA* – příručce, která splňovala nároky akademického prostředí – nenabízejí v tomto směru příliš mnoho podrobností. Informací je tu na počet více (jak účinků, tak receptů), ale nejdou více do hloubky. Křišťan tedy nevytvořil svůj *Herbář* tím, že by původní informace příliš zjednodušoval, pouze je kvantitativně omezil. Sáhne-li po dnešních příručkách tzv. lidového lékařství, můžeme být překvapeni nápadnou podobností v rozsahu informací k jednotlivým indikacím. Stručnost Křišťanových hesel proto jistě neznamenala, že by *Herbář* byl v praxi špatně využitelný, a četné marginální poznámky v dochovaných rukopisech ukazují, že se s ním čile pracovalo. Můžeme si připomenout poznámku Aleny Hadravové, která se nad využitelností středověké odborné literatury zamýšlí a zdůrazňuje, že

⁷¹² K obsahu jeho spisu a některým vybraným indikacím z hlediska současných poznatků viz monografii RIDDLE, J. M. *Dioscorides*.

⁷¹³ TSCHIRCH, A. *Handbuch der Pharmakognosie*, s. 17.

⁷¹⁴ SPAL, J. – HADAČ, E. *Názvy rostlin*, s. 16.

„jiná věda tehdy nebyla“.⁷¹⁵ Tímto prizmatem je tedy třeba nahlížet také na *Herbář* Křišťanův, který se na rozdíl od herbáře *Galg* vyhýbá magii a podává solidní věcné informace, nejčastěji podle *LA*, jehož tisk z roku 1479 byl při akvizici v roce 1491 označen za ozdobu knihovny vídeňské lékařské fakulty.⁷¹⁶ Víme také, že se *Herbář* často opisoval, a co víc, byl také přeložen do češtiny a excerpován jako pramen v několika staročeských textech. A právě jeho druhý život je nejlepším důkazem o úspěšnosti *Herbáře* mezi uživateli. Původní latinský text sice zažíval v bohemikálním prostředí během 15. století poměrně velký úspěch, ať již mezi českými, či mezi německými čtenáři, ke konci století však byl zastíněn vydáváním tištěných latinských herbářů nového typu, opatřených reálnými ilustracemi, kterým nemohl konkurovat. Jeho působnost však trvala nadále v rámci literatury staročeské, která nás bude zajímat v poslední části této knihy.

IV.7 Křišťanův *Herbář* dnes

Ačkoli *Herbář* není vyhledávanou pomůckou pro praktické lékaře již několik století, zůstává stále důležitým pramenem pro dějiny vědy v českých zemích. Gert Melville zdůrazňuje význam kompilací jakožto textů představujících standard vědění své doby – vědění, jehož bylo dosaženo a které bylo považováno za základní a užitečné.⁷¹⁷ Jak jsme však právě uvedli, výpovědní hodnota středověkých herbářů je v tomto směru částečně omezená a bez kontextu taková díla nelze vůbec zkoumat a interpretovat. Léčiva, která Křišťan popisuje, nepředstavují souhrn simplicíí, která byla v Praze té doby reálně dostupná a využívaná k léčbě, i když u většiny z nich to lze předpokládat.

Je celkem samozřejmé, že první herbář bohemikálního původu se dostal do přehledových prací k dějinám botaniky (Šternberk, Maiwald) a stal se také předmětem dvou specializovaných studií (především Spal a Hadač, Čížek). Všechny uvedené práce obsahují moderní identifikace rostlin, které by mohly být východiskem pro zpracování *Herbáře* z hlediska dějin vědy. Jelikož je však třeba zacházet s těmito seznamy velmi obezřetně, stručně se zmíníme o jejich úskalích, plynoucích částečně ze skutečnosti,

⁷¹⁵ HADRAVOVÁ, Alena. *Předmluva*. In: *Knihy dvacatera umění*, s. 7.

⁷¹⁶ TUISL, Elisabeth. *Die Medizinische Fakultät der Universität Wien im Mittelalter. Von der Gründung der Universität 1365 bis zum Tod Kaiser Maximilians I. 1519*. Wien 2014, s. 93–94.

⁷¹⁷ Viz jeho studie MELVILLE, G. *Spätmittelalterliche Geschichtskompendien*.

že autoři seznamů považovali za Křišťanovy také dva staročeské herbáře, herbář tzv. kodexu vodňanského a herbář *O mocech rozličného koření*, které si představíme podrobněji v následujících kapitolách.

Šternberk se *Herbáři* věnuje na více než osmi stranách, kde podává seznam všech rostlin, které se mu podařilo identifikovat (uvádí vždy dnešní oficiální název rostliny, latinský středověký název a název staročeský).⁷¹⁸ Předkládaný seznam nijak nekomentuje ani nevyhodnocuje. Již při letmém pohledu je patrné, že názvy, které našel v latinském znění *Herbáře*, spojil dohromady s názvy, které se objevují v obou zmíněných staročeských herbářích a snad i jinde.⁷¹⁹ Herbář vodňanský sice z větší části obsahuje právě původní Křišťanova hesla, ale nejen ta. Jedná se v podstatě o nový herbář, který vznikl výběrem hesel Křišťanova *Herbáře*, jejich překladem a doplněním o další hesla z jiných pramenů. Přesto má k původnímu *Herbáři* velmi blízko, jak dokazuje celkově převzatý počet hesel. Oproti tomu herbář *O mocech rozličného koření* je již zcela odlišnou kompilací, která je na Křišťanovi závislá v daleko menší míře, ač i u ní byl pramenem pro celou řadu hesel. Vzhledem k tomu, že Šternberk spojil názvy všech tří herbářů do jediného seznamu, aniž by jakkoli reflektoval jejich původ, nelze se seznamem pracovat bez důkladné konfrontace s příslušnými rukopisy.

Maiwaldův seznam nabízí pouze výběr asi padesáti rostlin, opět s moderními identifikacemi.⁷²⁰ Dle předchozího textu se zdá, že vycházel z Cerroniho rukopisu, v seznamu jsou však ojediněle také rostliny, jejichž původ není zřejmý (neobsahuje je Křišťanův *Herbář* ani herbáře staročeské, které pod jeho jménem kolovaly). Maiwald uvádí také již starší poznatek, že v *Herbáři* se má údajně vůbec poprvé zmiňovat jistý druh mechu.⁷²¹ Zde se patrně jedná o omyl, neboť *muscus* ve významu „mech“ v *Herbáři* použito vůbec není. V hesle *muscus electus* se mluví o pižmu některých živočichů živících se aromatickými bylinami. Na jiných místech *Herbáře* je zmíněno několik druhů mechů, ovšem pod jinými názvy.

Spal a Hadač se zabývali pouze rukopisem vodňanským, který na přelomu 50. a 60. let, kdy svou studii připravovali, nebyl ještě s Křišťanem z Prachatic dáván do souvislosti. O jednotlivých složkách kodexu mluví nepřesně jako o kapitolách. Jejich práce obsahuje soupis veškerých rostlinných názvů tohoto kodexu, v němž jsou kromě herbáře zapsány také dva

⁷¹⁸ STERNBERG, K. *Abhandlung über die Pflanzenkunde*, 2, s. 11–20.

⁷¹⁹ Seznam těch, o nichž není známo, odkud je Šternberk převzal, uvádí ČÍŽEK, K. *Křišťan z Prachatic*, s. 36.

⁷²⁰ MAIWALD, V. *Geschichte*, s. 8–9.

⁷²¹ Tamtéž, s. 8.

latinsko-české slovníky. V soupisu, který má 491 položek, chybějí pouze houby. Každá položka obsahuje staročeský název, jeho umístění v kodexu (poznáme tedy, které rostliny jsou součástí herbáře), dále odkaz na Klar-etovy slovníky, na práci Václava Machka,⁷²² popis rostliny (je-li součástí herbářového hesla) a dnešní botanický název. Přestože správnost jejich identifikací nemůžeme posoudit, tento seznam je z doposud vydaných materiálů jediný, který může sloužit jako solidní východisko pro zkoumání Křišťanova latinského *Herbáře* z hlediska dějin botaniky.

O podobnou studii se pokusil v devadesátých letech minulého století Karel Čížek, její závěry by však bylo třeba revidovat. Čížek pracoval se dvěma „Křišťanovými“ spisy – herbářem a *Lékařskými knížkami*. U *Lékařských knížek* jsme si již ukázali, že nejsou dílem Křišťana z Prachatic, což platí jak pro rukopisnou tradici, kdy tak byla některými opisovači chybně označena *Františkánova kompilace*, tak pro tištěné *Knížky*, které ve skutečnosti obsahují *Jádro*. Čížek vycházel z textu vydaného Zdeňkou Tichou, a spolu s ní byl přesvědčen o Křišťanově autorství. Excerpoval odtud názvy všech rostlin uvedené v jednotlivých receptech, přidal dnešní názvosloví, odkazy na strany v edici Tiché a dále poznámky k původu rostlin (rozlišuje archeotypy, starší importy, které zde zdomácněly, a rostliny dovážené). Tento seznam o 168 položkách je tedy dobrým doplňkem k edici, potažmo k receptáři, který byl součástí *Jádra* a šířil se rukopisně. Podává dobrou představu o míře zastoupení produktů a částí exotických rostlin v receptech u nás užívaných (je jich zde asi dvacet). Závěry, které lze ze seznamu vyvozovat, však nelze spojovat s Křišťanovým jménem a dobou, kdy vznikl jeho *Herbář*.

Druhý Čížkův seznam nabízí seznam rostlin kodexu vodňanského (v celém rozsahu dle Spala a Hadače, tj. nikoli jen rostlin herbáře, ale i obou slovníků zapsaných v tomto kodexu), dále rostlin Cerroniho rukopisu (podle Černého), tedy první redakce Křišťanova latinského *Herbáře*,⁷²³ a rostlin uváděných Šternberkem. První dva uvedené seznamy rostlin jsou tu spojeny do jednoho a zvlášť jsou vyjmenovány ty rostliny, které najdeme u Šternberka a jejichž pramen zůstává nejasný. Ze seznamu snadno poznáme, zda je daná rostlina součástí vodňanského herbáře, či nikoli, a je-li současně přítomna v Cerroniho opisu, tj. v první redakci Křišťanova *Herbáře*. Problémem je, že tato iuxtapozice nepřináší zcela re-

⁷²² MACHEK, Václav. *Česká a slovenská jména rostlin*. Praha 1954.

⁷²³ Nepracoval však s rukopisem, nýbrž se seznamem Františka Černého (ČERNÝ, František. *Paběrky z moravského zemského archivu*. V. Akvin. VČA 9, 1900, s. 355–356).

levantní informaci, neboť herbář kodexu vodňanského byl vytvořen na základě redakce druhé.⁷²⁴ V každém případě však lze z Čížkových závěrů vyvodit také mnoho o původním latinském *Herbáři*. Ke konkrétním údajům se však musíme pracovat sami. Čížek sám vyvozuje jen několik málo tezí, které jsou buď velmi obecné,⁷²⁵ nebo jsou výsledkem zpracování obou seznamů, tj. také *Lékařských knížek* (např. celkové počty rostlin introdukovaných ze středomořské oblasti). Pro posouzení Křišťanova *Herbáře* tedy nemají valný význam a jeho obsahové zhodnocení tedy zůstává zatím otevřené.

⁷²⁴ Čížkem zvolený metodologický přístup byl i vzhledem k tehdejšímu stavu poznání pochybený. Vycházel totiž z Gellnera (srov. v úvodu s. 6), který považoval herbář *O mocech rozličného koření* za Křišťanovo dílo a který o textu vodňanském píše, že obsahuje text značně odlišný a rozmnožený. Přesto Čížek pracoval právě s ním, protože jeho obsah předtím zveřejnili Špal s Hadačem. Dnes již víme, že pokud se věnoval kodexu vodňanskému a nikoli herbáři *O mocech koření*, byl to přístup v podstatě správný, ač konaný nevědomě na základě dostupné literatury a bez konzultace rukopisných pramenů. Dostal se tak k původnímu Křišťanovu *Herbáři* blíže, než by ho mohl dovést herbář *O mocech koření*, kde je Křišťanův latinský spis excerpován daleko méně.

⁷²⁵ Tvrdí např., že řada rostlin je zde v našem prostředí uvedena vůbec poprvé. Neudává však, které to jsou (s. 37).

V. DRUHÝ ŽIVOT HERBÁŘE KŘIŠŤANA Z PRACHATIC

V.1 Druhý život v literatuře

„Život po životě“, kterým procházel Křišťanův *Herbář*, se odehrával na poli literatury staročeské a každé z kapitol tohoto života bude věnována i zde jedna samostatná kapitola. Stejně jako v případě latinských spisů Křišťana z Prachatic bude třeba ještě mnohé objasnit – i zde se setkáme se spisy, které mu byly připisovány neprávem, a naopak s jinými, které s ním doposud spojovány nebyly. Doufejme, že této návady, hozené ze strany latinské medievistiky, se chytanou zástupci paleobohemistiky, aby se tak tyto texty dočkaly náležitého zhodnocení, které tu nemůžeme nabídnout.

Než si představíme jednotlivé projevy tohoto druhého života, opět shrneme dosavadní stav poznání. Ačkoli většina jmen a titulů již byla zmínována v jiných souvislostech, musíme se k nim stručně vrátit. Spunar uvádí celkem jedenáct rukopisů, v nichž se údajně dochoval český překlad Křišťanova *Herbáře*. Při bližším zkoumání je patrné, že rukopisy neobsahují týž text. Dva z nich – již zmíněný kodex vodňanský a dále rukopis strahovský DA IV 6 – obsahují jeden staročeský herbář, který nedošel velkého rozšíření, a zbývajících devět herbářů zcela odlišný, zpravidla nazývaný *O mocech rozličného koření* a tradovaný v rámci pseudokřišťanských *Lékařských knížek* (tedy *Františkánovy kompilace*) i zcela samostatně.

Názory na Křišťanovo autorství těchto textů se v průběhu času střídaly: Šternberk považoval herbář *O mocech koření* za nesporně Křišťanův.⁷²⁶ Dobrovský vyjádřil pochybnost o tom, zda všechny části *Lékařských knížek* pocházejí od Křišťana, konkrétně o herbáři se však nevyjádřil.⁷²⁷ Jungmann možnost jeho autorství přímo popírá.⁷²⁸ Ani Erben, který vydal ukázkou z herbáře *O mocech koření*, nebyl přesvědčen o Křišťanově autor-

⁷²⁶ STERNBERG, K. *Abhandlung über die Pflanzenkunde*, 1, s. 56–58.

⁷²⁷ DOBROVSKÝ, J. *Geschichte der Böhmischen Sprache*, s. 281–282.

⁷²⁸ JUNGSMANN, J. *Historie literatury*, s. 78–80.

ství.⁷²⁹ Gellner chápe herbář *O mocech koření* jako české zpracování latinského *Herbáře* a zdůrazňuje, že se toto zpracování velmi liší od zpracování ve vodňanském kodexu.⁷³⁰ Ve *Výboru z literatury doby husitské* je herbář *O mocech koření* prezentován jako Křišťanův a je zde otištěna ukázka tří hesel.⁷³¹ Rovněž Fendrych mluví o tomto herbáři jako o českém zpracování latinského *Herbáře*.⁷³² Dle Wižďálkové je „v herbáři... Křišťanovo jméno uváděno... dostatečně často, takže vylučuje jakoukoli pochybnost o autorství“.⁷³³

Pokud jde o herbář vodňanský, Šternberk ho ještě neznal. Rukopis objevil Václav Hanka, který roku 1833 stručně referoval o jeho obsahu,⁷³⁴ a zmiňuje ho také Jungmann.⁷³⁵

Gellner dal tento herbář jako první do souvislosti s Křišťanem, stejně jako zmíněný herbář strahovský.⁷³⁶ Vinař otiskl seznam vodňanských lemmat, s Křišťanem herbář nespojoval.⁷³⁷ Informačně hodnotnější seznam lemmat včetně dnešních identifikací vydali Spal s Hadačem a později Čížek.⁷³⁸ V první studii se Křišťan nikde nezmiňuje, zatímco ve druhé ano (dle Gellnera). Rovněž Fendrych označuje vodňanský herbář za české rozšířené zpracování Křišťanova *Herbáře*.⁷³⁹ Po jazykové stránce zkoumá v posledních letech kodex vodňanský Alena M. Černá,⁷⁴⁰ k názoru Gellnera, Čížka a Fendrycha se konkrétně nevyjadřuje. Zájem o jazyk tohoto rukopisu se však datuje již od doby Jana Gebauera, který jej excerpoval pro *Staročeský slovník*.

Na rozdíl od kodexu vodňanského nebyla zmíněnému rukopisu strahovskému věnována taková pozornost. V literatuře se setkáme se zmínkami o několika strahovských herbářích, ten náš ovšem, který neobsahuje

⁷²⁹ ERBEN, K. J. *Výbor*, 2, sl. 453–456.

⁷³⁰ GELLNER, G. *Jan Černý*, s. 94.

⁷³¹ *Výbor*, 2, s. 570–573.

⁷³² FENDRYCH, M. *České rukopisné rostlináře*, s. 191.

⁷³³ WIŽDÁLKOVÁ, B. *Glosy na okraj*, s. 476.

⁷³⁴ HANKA, Václav. *Rukopis vodňanský*. ČČM 7, 1833, s. 349–351.

⁷³⁵ JUNGSMANN, J. *Historie literatury*, s. 81.

⁷³⁶ GELLNER, G. *Jan Černý*, s. 94.

⁷³⁷ VINAŘ, J. *Obrazy z minulosti*, s. 23–25. Jeho seznam však není spolehlivý, obsahuje řadu chyb.

⁷³⁸ SPAL, J. – HADAČ, E. *Názvy rostlin*; ČÍZEK, K. *Křišťan z Prachatic*.

⁷³⁹ FENDRYCH, M. *České rukopisné rostlináře*, s. 191.

⁷⁴⁰ Herbáři věnovala samostatný článek (ČERNÁ, Alena M. *Herbář z kodexu vodňanského a jeho ortografické zvláštnosti*. Naše řeč 88, 2, 2005, s. 71–82). Další práce, v nichž z kodexu čerpala, se již nesoustředí výlučně na herbář (viz závěrečný seznam literatury).

herbář zcela totožný s herbářem vodňanským, nýbrž jeho širší přepracování, prošel téměř bez povšimnutí. Důvodem snad byl jeho pozdní opis (druhá polovina 17. století). Kromě Gellnera a Spunara jej zmiňuje už jen Hanzlíček.⁷⁴¹ Ve všech případech se jedná o stručná upozornění na existenci tohoto rukopisu.

V následujícím výkladu se budeme věnovat několika různým staročeským herbářům, jimž Křišťan sloužil jako jeden z pramenů. Především to budou oba právě uvedené herbáře, které byly některými badateli považovány za překlad Křišťanova díla, a o nichž se dokonce někdy věřilo, že je česky napsal sám Křišťan. Pokusíme se však dát je do souvislosti také s jinými dochovanými herbáři. Kromě klasických herbářů nás bude zajímat dále pasáž o simplicích z *Ranných lékařství* Viléma ze Saliceta a kniha o bylinách *Vokabuláře* Jana Vodňanského. Zde všude totiž zanechal Křišťanův latinský *Herbář* svůj trvalý otisk, který doposud nebyl předmětem badatelského zájmu. Jednu kapitolu z pochopitelných důvodů věnujeme také herbáři vydanému dvakrát v rámci „Křišťanových“ *Lékařských knížek*, i když paradoxně právě tento herbář Křišťanův není ani zčásti.

V.2 Křišťanův *Herbarius* jako pramen herbářů staročeských

Jelikož se doklady o staročeském životě *Herbáře* stále množí, nevystačíme si již s jednoduchým rozlišováním mezi tzv. herbářem vodňanským a herbářem *O mocech rozličného koření*. Latinský *Herbář* byl totiž do češtiny překládán několikrát, vždy pro potřeby konkrétního díla. Jeden z těchto překladů, který byl doposud znám pouze z rukopisu vodňanského, se navíc dochoval ve dvou dalších herbářích, které již představují samostatná zpracování. Z praktických důvodů zde tudíž musíme mezi jednotlivými překlady a jejich různými pozdějšími zpracováními rozlišovat a dát jim konkrétní pojmenování. Pro lepší orientaci v následujících kapitolách si zde uvedeme stručný přehled všech relevantních textů:

1. Tzv. herbář vodňanský (*Vod*) je mírně přepracovaným opisem nedochovaného staročeského herbáře, který známe ještě z dalších dvou rukopisů – strahovského DA IV 6 (*Strah*) a muzejního III H 57 (*Muz*). Oba tyto texty představují již poměrně vzdálená přepracování původ-

⁷⁴¹ HANZLÍČEK, Zdeněk. *Farmaceutika ve Strahovské knihovně*. Strahovská knihovna. Sborník Památníku národního písemnictví 1, 1966, s. 198–200.

ního herbáře, přičemž první z nich vznikl především rozšiřováním počtu hesel, druhý jejich eliminací. *Vod* je tedy nejvěrnějším dokladem tohoto nedochovaného starého herbáře, který musel vzniknout velmi brzo po vzniku své hlavní předlohy – latinského *Herbáře* Křišťana z Prachatic.

2. Druhý nezávislý překlad se dochoval v muzejním rukopisu I H 29, který patřil mezi rukopisy Hankovy; zatím není znám v žádné další kopii.
3. Třetí samostatný překlad vznikl pro potřeby herbáře *O mocech rozličného koření*, který jako jediný z uvedených herbářů vešel u čtenářů v širší známost a dodnes je dochován v četných rukopisech. Jeho tradice měla poměrně konstantní podobu, rozpadající se do dvou základních redakcí, jejichž text se dalším opisováním příliš neměnil.

V.2.1 Herbář rukopisu vodňanského

Tzv. vodňanský rukopis, dnes rukopis KNM II F 2, kladl jeho objevitel Václav Hanka již do roku 1389. Tuto dataci důvodně zpochybnili Spal s Hadačem, kteří datují rukopis do doby těsně před rokem 1410 s tím, že některé jeho texty mohou být starší.⁷⁴² To se však netýká herbáře, který je zapsán až na f. 259r–285v. Tato raná datace vyvolávala jisté pochybnosti stran vztahu tohoto herbáře (dále jen *Vod*)⁷⁴³ k latinskému *Herbáři* Křišťanova, u něhož byl až donedávna považován za nejstarší dochovaný doklad rukopis C z roku 1416 a u něhož se desítky, ba stovky let věřilo, že je dílem již zkušeneho lékaře. Pokud tedy měl být vodňanský herbář českým překladem Křišťanova nejobsáhlejšího díla, musela jeho předloha vzniknout již na samotném počátku 15. století, což bylo vzhledem ke Křišťanově kariéře podezřele brzo. Vznikla tak otázka, zda nemohl existovat staročeský text dříve než text latinský.⁷⁴⁴ Nalezení rukopisu R z devadesátých let 14. století však posunulo problém jinam. Již není třeba pochybovat

⁷⁴² SPAL, J. – HADAČ, E. *Názvy rostlin*, s. 15.

⁷⁴³ V jazykovědném kontextu se užívá zkratka LékVodň, ovšem pro celý kodex (srov. např. popis tohoto rukopisu v monografii ČERNÁ, A. M. *Staročeské názvy*, s. 162). Edice rukopisu od Aleny M. Černé je k dispozici online na VW (<<http://vokabular.ujc.cas.cz/module/edice/edice/1c50e040-5397-4ee0-bb45-31970e9f5f35/plny-text/s-apatem/folio/259r>> [citováno ze dne 1. 6. 2017]). Dále k jazykové stránce tohoto kodexu existují dvě specializované studie: ČERNÁ, A. M. *Herbář z kodexu vodňanského a táz, Synonymie v tzv. vodňanském lékařství*. Naše řeč 96, 2, 2013, s. 85–94.

⁷⁴⁴ Stručně k tomu STEHLÍKOVÁ, D. *Alleum*, s. 41.

o časové posloupnosti obou verzí, neboť jak stáří latinského rukopisu R, tak i vysoká míra závislosti latinské verze na hlavních pramenech, tedy CI a LA, od nichž se česká verze často odchyluje, jasně dokazují, že staročeská verze vznikla překladem verze latinské.

Jak tedy *Vod* vypadá a jaký je jeho skutečný vztah k latinskému *Herbáři*? Celý text začíná prologem a poté následuje celkem 273 lemmat, z toho 69 pouze odkazových, plných hesel je zde tedy 204,⁷⁴⁵ prvním je *angelica*, posledním *zimostráz*. Až do písmene M je text kontinuální, od písmene N již pravidelně opisovač vynechával vždy před začátkem nového písmene volné místo na přípisky. Ve skutečnosti potom doplnil pouze jeden u písmene T (*titan*) a nikdo z pozdějších uživatelů volná místa nevyužil. Hesla jsou řazena dle abecedy pouze s ohledem na první písmeno.⁷⁴⁶ Zajímavé je, že odkazy na synonyma se objevují až od písmene K. V jejich uvádění však byl autor velmi pečlivý. Synonyma jsou rovněž součástí hesel. Většina hesel je opatřena také latinským názvem rostliny, zpravidla na volných místech posledního řádku předchozího hesla, výjimečně *in margine*. Prolog s incipitem *Píše se v obecním lékařství* zabírá necelé jedno folio a obsahuje základní dietetická pravidla dle *sex res non naturales*. Autor přitom vycházel z textu, o němž jsme již mluvili – tzv. Akvina. Některé informace byly vypuštěny, některé přeskupeny (alespoň porovnáme-li prolog se zněním Akvina dostupným v edici Aleny Černé).⁷⁴⁷ S prologem ke Křišťanovu *Herbáři* překladatel vůbec nepracoval. V textu hesel se však již Křišťanovi dostalo většího ocenění. Z celkem 204 plných hesel, které *Vod* obsahuje, byla druhá redakce jeho *Herbáře* excerpována pro 188 hesel (překladatel např. neměl příliš zájem o části či produkty cizokrajných rostlin). To je jistě úctyhodný počet, který dokazuje, že velká část Křišťanova *Herbáře* (celkem 193 hesel) vešla díky překladu v širší známost, nicméně staročeský herbář nelze jednoduše považovat za překlad *Herbáře* Křišťanova. Jedná se o herbář nový, který z Křišťana vybírá jen o něco málo více než polovinu latinského textu a který byl sestaven také z dalších pramenů. Jeho překladatel se svými zdroji aktivně pracoval – spojoval více pramenů do jednoho hesla, popřípadě z Křišťana spojoval text dvou hesel dohromady, pokud se jednalo o příbuzné či podobné rostliny. Hesla seřadil dle českých názvů,

⁷⁴⁵ Gellner uvádí pouze 199 (patrně proto, že některé počátky hesel jsou na první pohled špatně viditelné, GELLNER, G. *Jan Černý*, s. 94). ČERNÁ napočítala hesel 206 (ČERNÁ, A. M. *Synonymie*, s. 85).

⁷⁴⁶ Tři hesla jsou chybně posunuta o několik pozic (na přechodu mezi písmeny I a K, K a L).

⁷⁴⁷ *Staročeské knihy*, s. 55–56.

doplnil křížové odkazy a prolog. Tento postup není u vernakulárních herbářů nijak ojedinělý – i odjinud je známo, že se často jedná o samostatná zpracování, nikoli čisté překlady.⁷⁴⁸

Z dalších pramenů se podařilo najít dva – herbář *Galg* (viz kap. II.4), který byl použit pro 38 hesel (někdy je jediným pramenem hesla, ale často bývá připojen k textu Křišťanovu), a veršovaný herbář *Macer floridus* pro dvě hesla. Z celého *Vod* zbývá devět hesel, jejichž pramen je zatím zcela neznámý. V dalších 51 heslech jsou navíc kratší či delší přídavky,⁷⁴⁹ které rovněž nejsou identifikovány. Zpravidla jsou umístěny na konci hesla. Nastává zde stejný problém jako u některých hesel *Herbáře* Křišťanova. Tyto přídavky jsou ve většině případů příliš krátké, aby bylo možné je pramenně zařadit, protože týž účinek můžeme najít ve více herbářích. Mohou pocházet ze tří různých zdrojů: za prvné z vlastní zkušenosti překladatele, za druhé z jiného pramene, než jaký jim předchází, za třetí z téhož pramene jako předchozí excerpt, ovšem z jiného znění, než jaký jsme použili při komparaci textů. Především herbář *Galg* byl v rukopisech velmi variabilní. Takové drobnosti, které mohl překladatel doplnit sám, najdeme např. v hesle *peniezek*, jehož pramenem byl jinak Křišťan (přídavky jsou vyznačeny tučně):

Peniezek má okružlé siemě v mošničkách jako peniezky. A jest dvoje, přivodí moč a vyžene kámen, ale smrdie a roste rádo v řěpách. (*Vod*, f. 277v)⁷⁵⁰

Nummularia habet semen in capsulis rotundis per modum nummorum. Et est diuretica, provocat urinam et expellit calculum. (*Herbář*, rkp. C, p. 35)

Vzhledem k celkovému rozsahu *Vod* tedy zůstává nejasný původ jen velmi malé části textu. U ní lze ale předpokládat, že se bude svému odhalení zdráhat. Např. oblíbený recept v hesle *jalovec* býval běžnou součástí latinských i vernakulárních receptářů a opisoval se i zcela samostatně.⁷⁵¹

Díky již nalezeným pramenům lze velmi dobře sledovat překladatelskou a kompilátorskou práci autora *Vod*, jejíž hlavní rysy jsou na první

⁷⁴⁸ SCHNELL, B. *Pflanzen in Bild*, s. 447.

⁷⁴⁹ Delších – zhruba v rozsahu jednoho odstavceku – je pouhých deset.

⁷⁵⁰ Přepis *Vod* uvádíme ve všech případech dle edice A. M. Černé.

⁷⁵¹ *A má na každé jitro přijieti devět neb XI zrn a jest spomocno proti staré reumě a rozom ostří a vtípné činí činy, mozk posiluje, zrak jasen činí a hlas šlechtí. Také proti kamenu, viet zadkem vyhoní z člověka, prsi čistí, dobré požívání činí* (f. 267v). V latinském znění se dochoval např. v rukopisech Reims, Bibliothèque Municipale, 867 ze začátku 14. století, München, Bayerische Staatsbibliothek, Cgm 467, Cgm 720, Eichstätt, Universitätsbibliothek, Cod. st 535 aj.

pohled poměrně dobře patrné. Ač najdeme i výjimky, většina hesel je sestavena velmi jednoduše dle jednoho pramene, popřípadě dle pramenů dvou, volně řazených za sebou. Při překladu bylo zpravidla dodrženo pořadí informací dle pramene. Pokud Křišťanovo heslo pojednává o dvou druzích rostliny, bývá někdy rozděleno na hesla dvě. Jindy zase kompilátor postupuje naopak a dvě hesla spojuje dohromady.⁷⁵² Na několika místech byl též latinský text použit pro vytváření dvou různých hesel. V takových případech kompilátor nepoužil svůj již hotový překlad, nýbrž překládal latinský text znovu, jak dokazují odlišné staročeské formulace.⁷⁵³ Z Křišťana bývá často převzato heslo celé, jen v některých případech bývá zkráceno. Např. v hesle *suol* je vypuštěn návod na výrobu čípku, je tu však navíc dodáno, jak a kam se má čípek zastrčit (f. 282v),⁷⁵⁴ což v latinském textu chybí,⁷⁵⁵ v hesle *ředkev* (f. 279r) je zase na začátku vypuštěn údaj, že existují dva druhy, v hesle *plesnivec* (f. 278r) se sice o dvou druzích mluví (*jest dvój*), ale neuvádějí se jejich názvy, které jsou v latinské předloze (*citrinum et Arabicum*), atp. V témže hesle nebyly přeloženy dva účinky (*subtiliat* a *abstergit*). Druhý z nich bývá v překladu vynechán velmi často, což budí dojem, že si s tímto termínem nevěděl překladař rady.⁷⁵⁶ Tato tendence vypouštět problematické termíny a rovněž slova, která jsou i v celé latinské tradici zkomolená a v daném kontextu nesrozumitelná, je zřejmá na více místech.⁷⁵⁷ Někdy je situace vyřešena tak, že v českém textu zůstal výraz la-

⁷⁵² Heslo *břečtan* vzniklo spojením Křišťanových hesel *edera* a *volubilis*; další sojená hesla jsou např. *kosatec*, f. 286r (dle *ireos*, *acorus*, *gladiolus*); dále *lebeda*, f. (*atriplex* a *calamentum*); *mák*, f. 273v (*papaver* a *opium*); *ščovík*, f. 280v (*acedula* a *affodilus*), *ožanka*, f. (*camedreos* a *camephiteos*); *tykev*, f. 283r (*cucumer domesticus*, *cucumer asininus*, *cucurbita*).

⁷⁵³ Např. hesla *rmen* a *kopr žabí* byla vytvořena z latinského hesla *camomilla*, hesla *starček* a *řepíček* z hesla *agrimonia*, *yzop* lékařský má ve *Vod* hesla dvě – *yzop* pod I a *zopek* pod Z, východiskem bylo Křišťanovo heslo *isopus*, *cucumer asininus* je pojednán v hesle *tykev* i *křivá tykev*.

⁷⁵⁴ *Také s solí a strdí učině jako smrkový šiš a po tenkém konci v zadek vstrčí, v komž se jest stavilo a nemóz sráti* (f. 282v).

⁷⁵⁵ *Salis plures sunt species... Item contra constipationem ex sale et melle sic fit suppositorium sic, quod mel primo buliat usque ad nigredinem, deinde apponatur sal et buliat et tunc ponatur super lapidem et formentur magdalenii... (Herbář, rkp. C, p. 45, „Soli jsou různé druhy... proti zácpě se vyrábí čípek tak, že se vaří med, až zčerná, dále se přidá sůl, povaří se a potom se [hmota] položí na kámen a formují se čípky...“).*

⁷⁵⁶ Např. byl vypuštěn z hesla *sapo*, v české verzi *mýdlo*, f. 273v; chybí také překlad adjektiva *abstersivum* z hesla *mél* (srov. český překlad *střed*, f. 281v) aj.

⁷⁵⁷ Dalším příkladem je název léku složeného *electuarium ducis*, který byl vynechán při překladu hesla *camedreos*, v českém textu tedy *ožanka* na f. 274v. V hesle *mišpule* (f. 274r) se o plodu praví *každé jablčko má tři kóstky*, přičemž v předloze stálo *pomum habet tria*

tinský,⁷⁵⁸ nebo jsou na vysvětlenou dodána k českému termínu ještě synonyma (např. ve zmíněném hesle *plesnivec* je účinek *prohibet putrefaccionem* přeložen jako *nedá truchleti a hnojití se neb hníti*, v hesle *opich* se účinek *resolvit ventositates* vysvětluje následovně: *rozhoní větrnosti, točíš prdenie*, f. 274r),⁷⁵⁹ občas je místo problematického výrazu ponecháno v textu volné místo. Problematikou synonym ve *Vod* se podrobně zabývala A. M. Černá, která rovněž konstatuje, že důvodem pro jejich užití mohla být nejistota překladatele.⁷⁶⁰ Vyloženě chybný překlad se ve *Vod* neobjevuje příliš často, ale místy na doklady o nepochopení původního latinského textu přece jen narazíme (např. u hesla *camomilla*). V hesle *blén* (f. 262r) dokonce došlo patrně pouhým přehlédnutím či nepozorností k chybě, která by mohla mít neblahé následky: předlohou je Křišťanovo heslo *iusquiamus*, kde se hovoří o třech druzích blínu, z nichž pouze ten třetí se hodí pro léčebné účely, první dva jsou velmi škodlivé. V překladu však místo slova „třetí“ je psáno „druhý“ a jsou u něho vyjmenovány konkrétní indikace.⁷⁶¹ Tyto jednotlivosti zmiňujeme proto, abychom ukázali, že Křišťan sám nemohl překládat do češtiny text, který krátce předtím napsal latinsky, právě z těchto důvodů (nemluvě o jeho pracovní vytíženosti a zájmu o horká teologická témata, která zaměstnávala mysl mnoha univerzitních mistrů a vůbec duchovních té doby). Věci znalý překladatel, autor původního díla, by při překladu jistě netápal.

Zajímavé je, že latinské názvy rostlin, které jsou ve staročeském textu doplněny u většiny hesel, nevycházejí výlučně z pramenů použitých pro překlad daného hesla, což by mohlo dokazovat, že nebyla součástí překladu hned od začátku. Není asi nutno příliš zdůrazňovat, že tento fakt výrazně komplikuje nalezení předlohy některých hesel. Např. *kúkol* je označen jako *zizania* (f. 268r, Křišťan má však tento text v hesle *lolium*), *komonice neb koruna králeva* má dle *Vod* latinský ekvivalent *corona regia* (f. 268r, Křišťan *mellilotum*), heslo *kopr žabí*, tj. *asa fetida* (f. 268v) je přeložena dle Křišťanova *camomilla*, ovšem Křišťan má samostatné heslo *asa fetida*, které použito nebylo. Křišťan tak totiž označuje pryskyřici ločidla čertova

ossa et ideo dicitur trigonum (toto místo bylo problematické i pro latinské opisovače, jsou tu doložena různočtení *triconicum*, *tritorium*, *triconium*, *triconum*).

⁷⁵⁸ Např. spojení *torsionibus nervorum* v hesle *kosatec* (f. 286r).

⁷⁵⁹ Otázce synonym se podrobně věnuje studie Černá, A. M. *Synonymie* (zde uvedena řada příkladů).

⁷⁶⁰ ČERNÁ, A. M. *Synonymie*, s. 93.

⁷⁶¹ O písařskou chybu se nejedná, jak dokazuje rukopis strahovský, který má shodné čtení, viz níže.

lejna, která se dovážela většinou z Orientu, kdežto překladatel měl na mysli rmen smrdutý, který se ve středověkých textech označoval jako *cotula* nebo také *asa fetida*. Někdy je tedy ve *Vod* uvedeno synonymum, které bylo u příslušného termínu běžné, jindy je ale latinský termín nevhodný a je třeba pátrat po původu chyby.⁷⁶² Případy, kdy je připojen k heslu jiný latinský termín, než jaký má Křišťan, nejsou ojedinělé, a proto je možné, že se sem dostaly až v dalších opisech podle nějakého rostlináře.

V.2.2 Herbář rukopisu strahovského

Herbář dochovaný v opisu strahovském DA IV 6 (dále *Strah*) z první poloviny 17. století na f. 3r–73r dokládá, že vernakulární tradice herbářů procházely podobným, „otevřeným“ vývojem jako tradice latinské, tj. ani po vzniku překladu nezůstala tradice pevně fixována, nýbrž se neustále proměňovala.⁷⁶³ Tento herbář totiž obsahuje týž text jako *Vod*, ovšem na mnoha místech doplněný. Na rozdíl od *Vod* je *Strah* označen jako Křišťanův (na f. 73r: *Skonaly sú se knihy, jenž sloví herbář mistrův Kryšťaňův, dobré paměti mistra a hvězdáře velikého*). Až na pár folií má celý zbytek kodexu obsahovat *Lékařské knížky* mistra Křišťana, jak je uvedeno na začátku receptáře (f. 78v). Asi není třeba připomínat, že se opět jedná o *Františkánovu kompilaci* (ovšem v jiném znění, než jaké bylo moderně vydáno).

Strah je na počet hesel bohatší, má jich celkem 301, z toho je 86 odkazů na synonyma, které jsou uváděny na rozdíl od *Vod* již od začátku textu. Zachovává stejné pořadí lemmat jako *Vod* a do této původní makrostruktury jsou dodána nová hesla z jiného pramene – celkem 17 plných hesel, která jsou vždy jasně ohlášena (např. slovy *odjinud vypsáno* apod.). Dále je zde oproti *Vod* 21 dalších křížových odkazů; je pochopitelné, že

⁷⁶² Např. u hesla *pléška* (f. 277r), tedy smetanka lékařská, jsou uvedeny dvě latinské podoby – *altea* a *platta monachi*, přičemž první z výrazů se užíval pro *proskurník*, patřící do čeledi slézovitých (v latinských rukopisech *Herbáře* bývá pro něho uváděn název *vyšoký sléz*) a v daném kontextu nemá co dělat. Slovník středověké latiny také uvádí pouze tento jediný doklad (*Latinitatis medii aevi lexicon Bohemorum*, s. v. *althaea*). K identifikaci názvů rostlin lze konzultovat např. tyto zdroje: již citovaný MACHEK, V. *Česká a slovenská jména* (viz také VÁŽNÝ, Václav. *Na okraj Machkovy práce o českých a slovenských jménech rostlin*. Naše řeč 37, č. 9–10, 1954, s. 262–275; RUDA, Josef. M. *Jan Černý a jeho Herbář z r. 1517. Příspěvek k historii české literatury věd přirozených*. Živa. Sborník vědecký Musea království Českého. Odbor přírodovědný a matematický, 9. Praha 1872; RYSTONOVÁ, Ida. *Průvodce lidovými názvy rostlin i jiných léčivých přírodnin a jejich produktů*. Praha 2007).

⁷⁶³ KEIL, G. *Standardwerke*, s. 363.

je najdeme převážně v první polovině textu, kde je *Vod* zcela postrádá. I společná hesla mívá *Strah* někdy doplněná o nové výpisky, celkem je takových rozšířených hesel 25, velmi často se jedná o celé nové odstavce, některé nové výpisky zabírají i dvě nebo tři strany textu. Výsledný herbář je tedy díky použití dalších pramenů vzdálenější původnímu Křišťanovu *Herbáři* než *Vod*. Na druhou stranu zde chybí sedm plných hesel, která má *Vod*,⁷⁶⁴ a dále čtyři hesla odkazová. *Vod* rovněž uvádí na rozdíl od *Strah* latinské názvy rostlin.

Otázka pramenů pro 17 nových hesel a 24 přídavků v heslech původně Křišťanových zatím dořešena není. Pro heslo o dubové šišce byl částečně použit známý *Tractatus de virtutibus benedictae quercus* Arnalda z Villanovy.⁷⁶⁵ Toto pojednání bývalo běžnou součástí vernakulárních lékařských sborníků.⁷⁶⁶ V našem prostředí se výtahy z něho opisovaly jak v rámci *Františkánovy kompilace*, tak v rámci *Jádra*. V jedenácti případech byl nepochybně excerpován *Galg*, pramen zbývajících pasáží zůstává neznámý. Jak jsme již řekli v předchozí kapitole, *Galg* byl také pramenem již pro původní staročeský herbář, z něhož *Strah* vychází. Ve *Strah* se tedy setkáváme s druhou vrstvou excerpce téhož pramene. Kompilátor si však povšimnul shod a doplňoval pouze nové informace. Charakter dalších zatím neurčených pasáží prozrazuje, že pocházejí z více různých zdrojů.

Celá řada odlišností mezi *Vod* a *Strah* jak na úrovni makrostruktury, tak i uvnitř hesel dokazuje, že *Vod* není předchůdcem opisu strahovského, nýbrž že oba dochované opisy měly společného předchůdce, jehož podobu lze na základě obou dochovaných znění částečně rekonstruovat. *Vod* tedy nelze chápat jako přímý a stoprocentně hodnověrný doklad tohoto původního textu. *Vod* k němu svým zněním nemá jistě daleko, nicméně již doznal během opisovačské tradice jistých změn. Jelikož *Strah* neobsahuje latinské rostlinné termíny a ve *Vod* tyto termíny vždy neodpovídají Křišťanovi, je možné, že původní staročeský herbář latinské názvy rovněž neob-

⁷⁶⁴ Dvě z nich (cibule a divizna) jsou sice obsažena v obou herbářích, ale podle odlišných pramenů a jsou zařazena na odlišných místech. Heslo křen je v pořadí lemmat na stejném místě, ale pramen je opět jiný.

⁷⁶⁵ Porovnávali jsme s inkunábulí *Arnoldus de Villanova. Tractatus descriptionum morborum in corpore humano existentium. Cum Tractatulo de virtutibus benedictae quercus in foliis etc.* [Memmingen]: [Kunne], 1496.

⁷⁶⁶ Ke staročeské verzi viz SPUNAR, P. *Repertorium*, 2, s. 136. K verzi německé viz TELLE, Joachim. *Altdeutsche Eichentraktate aus medizinischen Handschriften. Beiträge zur pharmazeutischen Kleinliteratur im ausgehenden Mittelalter*. In: *Medizin im mittelalterlichen Abendland*. Ed. Gerhard Baader – Gundolf Keil. Darmstadt 1982, s. 297–323.

sahoval. Otázkou k zamyšlení jsou jistě tři hesla ve *Strah*, která pocházejí z Křišťanova *Herbáře*, ale chybějí ve *Vod*. V první řadě je to heslo o datlích, které patrně bylo obsaženo již v původním staročeském herbáři. Další dvě hesla, která pocházejí z *R2*, *siler montanus* a *sene*, však vypadají jako jiný případ. Jednak nad těmito hesly najdeme zápis *také toto odjinud vypsáno* a jednak jsou obě lemmata nezvykle v latinské podobě. Lze se tedy domnívat, že je někdo, kdo již neměl ponětí o pramenech opisovaného staročeského textu, doplnil později na základě Křišťanova latinského *Herbáře* nebo nějakého jeho zpracování, současně s doplňováním dle jiných pramenů.⁷⁶⁷ Tj. i Křišťan byl excerpován, stejně jako *Galg*, ve dvou vlnách. Pokud jde o sedm hesel, které má *Vod* buď zcela navíc, nebo s odlišnou náplní hesla a odlišným zařazením, ta patrně až na jednu výjimku (zmíněné heslo *titan*) byla ve staročeském herbáři od původu. Jedná se totiž o věrné překlady dle *R2* a *Galg*, které svým způsobem zpracování zcela korespondují s ostatním textem, zatímco ve *Strah* byl použit jiný pramen.

Jestliže to celé shrneme, herbáře *Vod* a *Strah* uchovávají více než polovinu Křišťanova *Herbáře* ve staročeském znění, ale tyto zápisy nelze zjednodušeně považovat za staročeský překlad *Herbáře*. Jedná se o dvě zpracování téhož staročeského herbáře, který vytvořil neznámý kompilátor na základě *Herbáře* Křišťanova pomocí doplňků z dalších pramenů. Mezi nimi byl nejdůležitější *Galg*, kromě něho byl prokazatelně použit *Macer floridus* a nutno počítat ještě s alespoň jedním dosud neznámým pramenem. Tento překladatel a kompilátor doplňoval jednak text Křišťanových hesel a jednak zařazoval i hesla zcela nová. Pouze *in teoria* můžeme říci, že tento nedochovaný staročeský herbář mohl obsahovat stejný počet plných hesel jako *Vod*, měl pravděpodobně heslo o datlích, které mohlo z tradice vypadnout přehlédnutím, ale neměl heslo *titan*. Zřejmě také neměl u rostlinných léčiv uvedeny latinské ekvivalenty. Díky řadě shod *Vod* s různocenými latinskými rukopisů *Herbáře* víme, že překlad vznikl na základě kopie, která byla kvalitní a neměla daleko od originálu.⁷⁶⁸ Některá zkomolená místa v ní ovšem byla.

⁷⁶⁷ U tradice *Circa instans* jsme viděli něco podobného – i tam byl jeden a týž pramen použit ve více časových vrstvách.

⁷⁶⁸ Např. v hesle *endivia* má většina latinských rukopisů, i těch, které měly jinak k originálu blízko, zkomolené čtení *cardana et passulis* místo správného *ad cardiacam passionem*, kterému odpovídá také staročeský překlad v hesle *plěška*.

V.2.3 Herbář muzejní

Kodex KNM III H 57 je zpracován teprve v Dragounových doplňcích k Bartošovu katalogu rukopisů.⁷⁶⁹ Jedná se o lékařský sborník z druhé poloviny 15. století. Pracovala s ním nedávno A. M. Černá, která upozornila, že herbář v něm obsažený se patrně shoduje s herbářem vodňanským.⁷⁷⁰ Herbář *Muz* je zapsán na f. 2r–43v a nedochoval se celý. Některé listy ze začátku herbáře se ztratily a u písmene B došlo také k přehození jejich pořadí.⁷⁷¹ V úvodním přehledu jsme již naznačili, že tento text je kopií téhož herbáře, který se nám dochoval v podobě *Vod* a *Strah*, ale obsahuje užší znění. V dnešním stavu obsahuje herbář pouze 129 hesel, z toho 120 plných hesel a 9 křížových odkazů. Prvním úplným heslem je *blen*,⁷⁷² posledním *zenikl*. Jeho opisovač vynechával vždy na konci písmen volné místo pro doplňky, které bylo často také využito. Celkem 11 hesel sem bylo dopsáno s nevelkým časovým odstupem týmž písařem. V exempláři, který byl předlohou tohoto opisu, tedy bylo v dochovaných pasážích pouze 109 plných hesel. Porovnání absolutních čísel mezi *Muz* a *Vod*, který obsahuje 204 celých hesel, nemá samozřejmě valný význam, jestliže nám chybí začátek *Muz*, nicméně pokud porovnáme text písmen D až Z, kde se již dochoval text úplný a rovněž listy jsou správně řazeny, zjistíme, že je zde využita zhruba polovina hesel. Lze proto předpokládat, že tímto redukčním způsobem byl vytvořen také začátek *Muz*. Přestože byl původní staročeský herbář silně zestručněn co do počtu hesel, text hesel převzatých většinou odpovídá původnímu znění. Pouze ve čtyřech heslech je stručnější, v další více než jedné desítkce hesel má *Muz* vzhledem k *Vod* text rozšířen nebo zcela nahrazen jiným pramenem. Charakter různocnění mezi *Vod*, *Strah* a *Muz* opět naznačuje, že *Vod*, ačkoli má z těchto tří herbářů k nedochované předloze nejbližší, představuje již do jisté míry přepracované znění. Dále je jasné, že stejně jako v případě *Strah* není ani *Muz* apografem herbáře *Vod*, ať již

⁷⁶⁹ DRAGON, M. *Soupis středověkých rukopisů*, s. 46–49.

⁷⁷⁰ ČERNÁ, A. M. *Staročeské názvy*, s. 164.

⁷⁷¹ Herbář začíná uprostřed hesla *bolehlav*, což lze zjistit srovnáním s *Vod* a *Strah*. Písmeno B je dnes zapsáno pouze na dvou listech, jejichž pořadí by mělo být přehozeno, tj. list 3 by měl předcházet listu 2. Posledním heslem od písmene B je *bob* na f. 2v, což je již pozdější přírůstek na původně volném místě na konci písmene. I když listy přehodíme, je zjevné, že mezi nimi minimálně jeden další list chybí. Fragmentární je zjevně i písmeno C, kde je pořadí listů zřejmě v pořádku, ale text z konce f. 4v a začátku f. 5r na sebe nenavazuje.

⁷⁷² Tři hesla, která byla na přelomu folií, se dochovala neúplně, protože folio s jejich začátkem se ztratilo (jedná se o hesla na začátku folií 2r, 3r a 5r).

jakkoli vzdáleným. Jedenáct nových přídavek, které se sem dostaly až po vzniku opisu *Muz*, pochází z *Galg*, který sem tedy pronikal opět ve více etapách, a znovu to ukazuje na jeho oblibu v bohemikálním prostředí.

V.2.4 Druhý muzejní překlad

V KNM se dochoval ještě jeden důležitý staročeský herbář, a to v kodexu I H 29, f. 1–196r, v němž je zapsáno také *Jádro*. Doposud se však nevědělo, že zde máme další doklad působnosti Křišťanova latinského *Herbáře* na poli staročeské literatury. A. M. Černá tento herbář nesprávně považovala za přepracovaný staročeský *Galg*, protože si povšimla shod mezi ním a staročeským *Galg*, který je zapsán v rukopisu B 1497 krakovské Knihovny Czartoryských.⁷⁷³ Jungman, který referoval o tomto tehdy Hankově rukopisu, sice připustil možnost, že by se mohlo jednat přímo o dílo Křišťanova, jeho názor však zapadnul.⁷⁷⁴ Jungmannovu poznámku si patrně nikdo nespojil s kodexem, který se mezitím stal majetkem KNM a získal signaturu I H 29.⁷⁷⁵

Herbář má 270 celých hesel a jeho text začíná uprostřed hesla, jehož lemma není známo. Lze předpokládat, že na začátku herbáře bylo několik desítek hesel, která se nedochovala. První úplné heslo je *psí rmen*, poslední *cicvár*. Kostru herbáře tvoří opět Křišťanova R2, tentokrát ovšem zůstávají hesla v abecedním pořadí dle latinské verze,⁷⁷⁶ jsou však přeložena do češtiny, čímž se abecední řazení vytratilo. Tento postup nebyl u překladů do vernakulárních jazyků nijak neobvyklý.⁷⁷⁷ V takovém herbáři je pochopitelně obtížnější se orientovat, pokud neznáme latinskou podobu původního lemmatu a pokud mu chybí jakýkoli rejstřík.⁷⁷⁸ První úplné heslo, *psí rmen*, odpovídá heslu *cotula* v R2, které bylo 89. heslem v pořadí od začátku latinského *Herbáře*. Chybějí tu tedy všechna Křišťanova hesla od A, B a značná část hesel od písmene C. Ne všechna tato hesla ovšem musela

⁷⁷³ ČERNÁ, A. M. *Český lékařský rukopis*, s. 116.

⁷⁷⁴ JUNGSMANN, J. *Historie literatury*, III, 265, s. 78.

⁷⁷⁵ Především tato souvislost unikla Fendrychovi, který rukopis I H 29 ve svém seznamu uvádí (FENDRYCH, M. *České rukopisné rostlináře*, s. 192).

⁷⁷⁶ Odchylky od původního řazení najdeme na 11 místech.

⁷⁷⁷ STANNARD, J. *Medieval Herbals*, s. 24.

⁷⁷⁸ Výjimečně jsou latinské názvy přímo lemmatem nebo jsou uváděny pro upřesnění uvnitř hesla. V případě jazykově latinského lemmatu je zpravidla současně uveden i český ekvivalent, výjimečně se v textu objevují i názvy německé (viz hesla *sanguis draconis*, *tamariscus* aj.).

být z Křišťana převzata, protože i tento kompilátor měl ke svému hlavnímu prameni selektivní přístup, i když ne tak výrazný, jako tomu bylo u předchozího muzejního rukopisu. Dochovaná část herbáře ukazuje, jakým způsobem pracoval – v oněch 270 heslech jich chybí z předlohy celkem 18. Proto lze předpokládat, že i ze začátku abecedy leccos vypustil. Herbář nemá křížové odkazy a zpravidla neobsahuje latinské ekvivalenty českých lemmat. Naopak však byla excerpta z Křišťana obohacena o nové prameny. Bylo sem dodáno 36 zcela nových hesel a v rámci původně Křišťanova textu najdeme pouze 81 hesel, která neobsahují žádné přídavky, tj. více než dvě třetiny převzatých hesel byly doplněny. Někdy jsou tyto přídavky jen několikaslovné, často ale jsou připojovány delší pasáže. Kompilátor přitom řadí výpisky dvěma způsoby: buď způsobem složitějším, kdy je původní Křišťanovo heslo prokládáno na více místech různými přídavky, nebo je jednoduše nový excerpt (excerpta) zařazen až po skončení Křišťanova textu. V rovině mikrostruktury byly zcela eliminovány konkrétní stupně účinku u základních kvalit (dokonce na to kompilátor rezignoval i u čtvrtého stupně, který je velmi důležitým údajem, protože varuje před vážným poškozením).⁷⁷⁹

Kompilátor svoje prameny neprozrazuje. Přestože zatím nebyly zkoumány soustavně ve všech heslech, víme s jistotou, že byli přizváni opět „staří známí“, tj. *Galg*, *Macer floridus* a *Circa instans*.⁷⁸⁰ Poslední z uvedených pramenů je tedy v herbáři zastoupen ve více vrstvách – *Circa instans* se objevuje jak v pasážích převzatých z Křišťana, tak v nových výpiscích. Vlastní doplňky kompilátora i excerpta z pramenů se objevují ve všech částech hesel, tj. jak u botanického popisu, stanoviště, kde lze rostlinu najít, dále je tu zmínka o názvosloví, u importů je uvedeno, že je lze sehnat v lékarně, převážně se však kompilátor věnoval doplňování indikací a receptů. Na několika místech jsou zapsány zkušenosti v první osobě singuláru, což nebývá v herbářích časté.⁷⁸¹ Na ukázkou si můžeme uvést heslo *ocún*,⁷⁸² které je celé převzato z Křišťana. Kompilátor vypustil kvality a stupně, ale doplnil botanické údaje.

⁷⁷⁹ S nebezpečím mohl být spojen také chybný překlad u dávkování, kdy bývá drachma pravidelně překládána jako lot. Pacienti tak při dodržování tohoto dávkování dostali příliš velké množství léčiva (4 drachmy jsou 1 lot).

⁷⁸⁰ Jediná zmínka autority je v hesle *skvinantum* (f. 158v). Jedná se o Dioskorida. Přímým pramenem však nebyl, zmínka byla převzata z *Circa instans*.

⁷⁸¹ Např. v hesle *scarbak*, f. 10r – ... *ale mám za to, že kořen žádné moci nemá...*

⁷⁸² Přepisy staročeských textů tohoto herbáře připravila Kateřina Voleková.

Ocún neb jelenie múdí jest bylina a roste na miestech mokrých neb na lukách vlhkých, list podobný k bielému kosatci, ale tučnejší a kořen jako cibule, i tak v lupině. A květ jeho jako květ safránový, ale na podzim má květ námodr a ktve teprv na podzim. Ale když jej s travú první sseká, má druhý květ námodr neb z modra biely. A jestli že kto kořen jeho jiesti bude, zahubuje s rozličným tokem. A jest dobré chuti a sladký. Ale když jej jie kto, píz hned mléko kravie. A čistí velmi zlu páru vodorokrevnú zvláště, a protož jest pomocen proti dně úduov, i rukú i v nohách. A má přijímán býti biely, ale ne ten, ješto jest náčrven. (KNM I H 29, f. 32r–32v)

Hermodactillus calidus et siccus in 3° et est herba crescens in locis humidis, habens radicem ut cepe, florem ut flos croci et floret primo tempore autumpni. Si hec radix comeditur, occidit strangulando. Et est boni saporis dulcis. Qui tamen comederit eam, bibat statim lac vaccinum. Purgat tamen flegma principaliter, et igitur valet ad arteticam, podagram et cyrogram. Et debet sumi albus et non subrubeus. (Herbář, rkp. C, p. 24)

Podle způsobu práce a charakteru dodatků (drobné doplňky k receptům a indikacím), které jsou patrně autorské, lze soudit, že tento překladatel a kompilátor byl v daném oboru znalý. Jeho překlad nepochybně vznikl nezávisle na překladu dochovaném ve *Vod* a *Strah*, ale na základě jiného rukopisu latinského *Herbáře*, pravděpodobně dle nějakého předchůdce rukopisu *P*, který, jak víme, má v celé tradici ojedinělou roli. Lze tedy předpokládat, že i kopie použitá pro překlad měla blízko k originálu. Lékařské termíny obou dochovaných staročeských překladů se do určité míry odlišují a jejich porovnání by bylo jistě zajímavé. Je otázkou, zda se vůbec v jiné oblasti než právě v literatuře lékařské setkáme s případem, kdy by jeden a týž poměrně obsáhlý latinský text byl přeložen do češtiny hned dvakrát. Jako malou ochutnávku můžeme uvést heslo *zlatohlávek*, v němž jsou odlišnosti obou překladů dosti patrné:

Narciscus habet folia per circuitum et radicem rotundam sicut lilium, sed coloris citrini. Virtus eius est exsiccativa, abstersiva, attractiva et incarnativa valde. Et mixta cum orobo desiccatur sordes corporis et radix movet vomitum et emplastrata conglutinatur vulnera. (Herbář, rkp. R, p. 127–128)

Zlatohlávek má okrouhlý jako lilium kořen, ale jest žluté barvy, má moc vysušiti, protáhnúti, zčistiti, narostiti, kořen přivodí tracenie. Také ktož z něho flastr učíní, slečují rány. (Vod, f. 285r)

Zlatohlávek má list vuokol jako hvězda, list jako zaječie ucho a kořen okrouhlý jako lilium aneb jako pór hlavičku má, ale že jest žlutý. A roste jedním stéblcem nahoru v hájích. A moc má vysušiti, rozvázati, hnojiti a rostiti. A smiešena s múkú plané vikvice čistí mrzkost těla neb na těle. Také kořen zbuzuje tracenie. Také flastrovaný zaviera rány, ale s medem jej musíš smiesiti. (KNM I H 29, f. 84r–84v)

V.2.5 Herbář *O mocech rozličného koření*

V právě uvedených kompilacích se stal Křišťanův latinský *Herbář* základní kostrou, doplňovanou o nové prameny, zatímco v dalším staročeském herbáři – *O mocech rozličného koření* – se latinský originál uplatnil v daleko menším rozsahu, ač právě tento staročeský herbář býval v minulosti považován za Křišťanův, neboť je součástí některých rukopisů *Františkánovy kompilace*, které byly svými opisovači chybně označeny za *Lékařské knížky* Křišťana z Prachatic. Protože tento herbář tvořil součást různých lékařských knih, kromě *Františkánovy kompilace* i *Jádra* a jiných lékařských či astronomicko-lékařských sborníků, označujeme ho nadále jako *Lék*. Doba vzniku *Lék* není blíže známa, řekli jsme však, že *Františkánova kompilace* byla kolem roku 1440 již hotová (*Jádro* je sbírkou o něco mladší).⁷⁸³

Spunar uvádí mezi staročeskými zpracováními Křišťanova *Herbáře* devět rukopisů, k nimž lze přidat některé další.⁷⁸⁴ V KNM se tento herbář dochoval v kodexech I F 11 (s. 308–361)⁷⁸⁵ a III F 27 (f. 70r–107v), v Moravské zemské knihovně v Brně v rukopisu 156 (f. 137v–163r),⁷⁸⁶ ve strahovském rukopisu DA IV 15 (f. 172–196) a lze předpokládat, že i v řadě jiných. Kritická edice založená na všech dosud známých rukopisech a opatřená odkazy na prameny zatím chybí. V knižní podobě je však k dispozici kritická edice *Lék* z rukopisu NK XVII B 18 s různočteními několika vybraných rukopisů⁷⁸⁷ a v elektronické podobě znění právě uvedeného rukopisu brněnského, obojí díky Aleně M. Černé. Jsou tak zpřístupněny obě základní redakce, s nimiž se v rukopisné tradici *Lék* můžeme setkat.

⁷⁸³ Šternberkova datace rukopisu NK XVII B 18 (vydaného později Černou) na začátek 15. století, dokonce snad do doby před rokem 1419 (STERNBERG, K. *Abhandlung über die Pflanzenkunde*, I, s. 56), kterou opakuje Jungmann i Maiwald (JUNGMANN, J. *Historie literatury*, III, 275, s. 78; MAIWALD, V. *Geschichte der Botanik*, s. 9), je chybná. Rukopis je až z poloviny 15. století (*Staročeské knihy*, s. 377).

⁷⁸⁴ Rukopisy evidované Spunarem zde nebudeme vyjmenovávat, jen je třeba upozornit na tři rukopisy MZA, které mají po přečíslování fondu G 10 jinou signaturu: herbář se dochoval v G 10 120, f. 230r–257v (u Spunara G 10 118), G 10 121, f. 127r–152v (u Spunara G 10 119), G 10 508, f. 117r–186v (u Spunara G 10 556).

⁷⁸⁵ Jeho komentovaná transkripce viz VW (<<http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicni/edice/beeb9fe8-b0a9-4ad5-ae1d-62820fc19251/plny-text/s-apatrem/folio/1>> [citováno ze dne 1. 6. 2017]).

⁷⁸⁶ Jeho komentovaná transkripce viz VW (<<http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicni/edice/db31f937-74b1-45a9-b976-8672fa1dc8c7/plny-text/s-apatrem/folio/137r>> [citováno ze dne 1. 6. 2017]).

⁷⁸⁷ *Staročeské knihy*, s. 268–312.

Nejprve se zaměříme na znění *Lék* známé z rukopisu XVII B 18 (f. 115r–139v),⁷⁸⁸ kde tvoří součást *Františkánovy kompilace*, protože toto znění (nazvěme ho pro lepší orientaci A) je na rozdíl od druhého ryzím herbářem, zatímco znění druhé (B) má do sebe zakomponovány také pasáže o nemocech. Budou nás samozřejmě zajímat prameny a potažmo potenciální vztah k nesporně staršímu herbáři *Vod*, který teoreticky mohl kompilátorovi *Lék* jako pramen sloužit.

Herbář *Lék* v redakci A nemá prolog, jeho prvním lemmatem je *angelika* (*andělíka* či *anjelika*), posledním *zenikl* (resp. *zanikl*). Celkový počet hesel je 142 (dle členění v edici Černé), 141 z říše rostlinné, 1 lemma o stříbru.⁷⁸⁹ Není tu žádný systém křížových odkazů. Synonyma ve zvláštních lemmatech se neuvádí vůbec, výjimečně je můžeme najít vedle sebe pouze v rámci hesla k danému léčivu. Latinské názvy se tu (rovněž až na drobné výjimky) nevyskytují. S identifikací pramenů jsme na tom o poznání hůře než v případech již zmíněných staročeských herbářů. I přes nalezení řady citátů v Křišťanově *R2* či *Galg* zůstává velká část textu pramenně neurčena. U více než 60 celých hesel není pramen znám vůbec a také u ostatních zbývá v mnoha případech jistá část textu, již se zatím nedaří s nějakým pramenem spojit. Zcela příhodná je věta z předmluvy k edici německého herbáře Johanna Hartlieba: „Hledání pramenů bylo velmi zdlouhavé a nakonec nevedlo k žádanému úspěchu.“⁷⁹⁰

V každém případě lze říci, že o *Galg* jako o pramen jevil kompilátor velký zájem. Z verze, která odpovídala zhruba znění vydanému Haubergem, byla použita všechna rostlinná hesla s výjimkou tří (*canopum*, *faba*, *origanum*), což ovšem může být dáno jejich absencí v latinském prameni. Podobné texty varíují rukopis od rukopisu. Heslům o živočišných produktech – vejce, sýr – se kompilátor vzhledem k zaměření svého spisku

⁷⁸⁸ TRUHLÁŘ, Josef. *Katalog českých rukopisů c. k. veřejné a universitní knihovny pražské*. Praha 1906, s. 26–27.

⁷⁸⁹ Edice lemmata nečísluje, vymezuje je pouze pomocí nadpisů převzatých z rukopisné tradice. Některé nadpisy nepočítáme jako samostatné lemma (zpravidla jsou v edici uvedeny menším písmem), např. mezi lemmaty *blén* a *bzový květ* jsou vsunuty nadpisy *lutum sapiencie* a *Aby ptáky lapal*, které se vztahují obsahově k lemmatu *blén*, a proto tyto odstavce nechápeme jako samostatné heslo (nesedí sem ani abecedně). Podobně případy, kdy k rostlině, např. *oman* či *verbena*, je přidán odstavec nadepsaný *K témuž*. Naproti tomu dva druhy téže rostliny považujeme za dvě samostatná lemmata (*Máta* a *Máta planá* či *Lebedka červená* a *Lebedka bílá*). Samozřejmě ne všechny dochované rukopisy musí obsahovat členění, které známe z kritické edice, a celkové počty hesel mohou kolísat.

⁷⁹⁰ *Die Suche nach den Vorlagen war sehr langwierig und führte letztendlich nicht zu dem gewünschten Erfolg* (HAYER, G. – SCHNELL, B. *Das „Kräuterbuch“*, s. 26).

vyhnul zřejmě vědomě. Z R2 excerpoval pouhých 38 hesel.⁷⁹¹ Zatímco však u *Galg* překládal poměrně doslova, u R2 postupoval jinak – v řadě hesel najdeme drobné dodatky na různých místech textu. Jestliže např. R2 uvádí, že se daný lék pije jako odvar, v *Lék* najdeme bližší informaci, že se to má pít svařené s vínem či pivem; jestliže R2 vůbec nezmiňuje, v jaké podobě se daná rostlina na určitou nemoc využívá, v *Lék* je doplněno, že daný účinek má v podobě obkladu apod. Jedná se často o přídavek dvou tří slov, jak vidíme v následujícím hesle. I tento kompilátor byl jistě v dané problematice zběhlý.

Máta planá aneb o bílé lebedce. Bílá lebedka jest truoje, prvá má listie podobné k bazilikonu a s súčky nebo poličkami čtverhranými a květ brunátný. Druhá jest podobná k poleji na vuoni i na listí. Třetí jest podobná k máte polské, ktož pie tuk jejie s vínem, zbuzuje pot a suší vešken život. A ktož ji ztluče s starým sádlem a položí na bedra, když má v bedrách dna, velmi spomáhá. A ktož ji pie u víně aneb v starém pivě, zapuzuje(!) ženskú nemoc. A spomáhá těm, ješto mají kámen, i také malomocným. (Staročeské knihy, s. 294)

Calamentum calidum et siccum. Est triplex species, prima habet folia similia basilicon, ramos cum nodis quadrangulatos, florem purpureum, secunda est pulegio similis in odore et foliis, tercia est similis mente agreste(!). Quando bibitur sucus eius, provocat sudorem et siccatur totum corpus. Et emplastrata super sciaticam confert maxime. Si sumitur in potu, provocat menstrua. Confert leprosis. (Herbář, rkp. R, p. 114)

Je tedy velký rozdíl mezi přístupem tohoto kompilátora ke *Galg* a R2, který se projevuje i jinak: *Galg* byl excerpován téměř celý, z R2 byla využita jen malá část z celkových asi 350 hesel. Není to přitom způsobeno jen tím, že by se kompilátorovi obsah R2 nehodil vůbec do jeho záměru – v *Lék* najdeme přes padesát hesel, o nichž píše také R2, ale nebyla nijak zohledněna – kompilátor dal přednost jinému prameni. Jeho odlišný přístup k R2 a *Galg* je zřejmě dán skutečností, že *Galg* obsahuje podrobnější návody k léčbě, kdežto u R2 jsou zaznamenány často jen strohé výčty účinků. Překladatel usiloval o praktickou příručku, a proto možnosti využití doplňoval zřejmě sám, kde bylo třeba, dle vlastních zkušeností. Je docela dobře možné, že další nám zatím neznámé prameny, které kompilátor v řadě hesel upřednostnil před R2, ačkoli zde dané léčivo zpracováno bylo, vyhovovaly více jeho plánům a nemusel s nimi tolik pracovat a zasahovat

⁷⁹¹ Ve skutečnosti by tento počet mohl být i o málo vyšší, ale problémy s identifikací staročeských názvů zatím brání v nalezení dalších hesel. Termíny staročeských překladů pro tutéž rostlinu jsou mnohdy odlišné a také řetězce na ně napojených synonym si neodpovídají. Napojit tyto termíny na podobně problematické řetězce synonym latinských je tedy v některých případech obtížné.

do nich, aby je „vylepšil“. Jedním z těchto zatím systematicky nezkoumaných, ale spíše náhodně nalezených pramenů je *Circa instans*. Z redakcí, které jsou v současné době nejlépe dostupné, však žádná neodpovídá textu *Lék* s uspokojivou doslovností. Správným směrem nás vede rukopis svatojakubského fondu Archivu města Brna 113/110 z konce 14. století, kde je zapsán obsáhlý latinský herbář, který začíná hesly dle *Galg* a dále má vypísáno odjinud dalších téměř 70 hesel.⁷⁹² V pasážích *Lék*, jejichž pramen zatím není znám, najdeme časté shody právě s brněnským rukopisem. Za povšimnutí stojí hesla (např. *aristologia* na f. 62r), která byla excerpována z *Circa instans*, neboť *Lék* (v hesle *podražec*, tedy latinsky *aristologia*) a brněnský rukopis mají v těchto heslech k sobě velmi blízko a společně se v mnohém odlišují od redakcí *CI*, s nimiž lze díky edicím či starým tiskům pracovat. Velmi žádoucí by tedy bylo hledat pramen *Lék* v rukopisech *CI*, které jsou bohemikálního původu a které mohou mít svoje specifika. To se však již dostáváme daleko za hranice našeho tématu.

Je logické, že se oba herbáře, tedy *Vod* a *Lék*, svými informacemi místy překrývají. *Lék* však nemohl vzniknout výběrem hesel z *Vod* a jemu příbuzných rukopisů. *Vod* a *Lék* totiž používají zčásti odlišnou slovní zásobu, a to především u odborných lékařských výrazů, a tam, kde známe prameny, vidíme, že je citují v odlišném rozsahu. Někdy čerpal z latinského pramene delší pasáž překladatel *Vod*, jindy zase překladatel *Lék*. Nevybírali si také vždy stejná hesla, tj. zatímco některá hesla jsou součástí obou překladů, jiná najdeme pouze v jednom z herbářů. Ze srovnání tematicky shodných pasáží tedy vyplývá zcela jasně, že tyto staročeské překlady Křišťanových hesel vznikaly nezávisle na sobě a že hesla *Vod* nebyla do herbáře *Lék* excerpována. Oba kompilátoři se pouze shodli ve volbě svých pramenů – jednak Křišťanova *Herbáře* ve znění *R2* a jednak *Galg*. (Další shodné pasáže naznačují, že *Vod* i *Lék* mohou mít ještě jeden společný pramen.) Ve využití těchto pramenů však najdeme rozdíly – každý z překladatelů je používal při sestavování svého herbáře v jiné míře a jiným způsobem. *Vod* si zvolil jako hlavní pramen *R2*,⁷⁹³ pouze místy jej doplňoval, zatímco v *Lék* je kladen kromě *R2* a *Galg* velký důraz i na jiný pramen či prameny. Je také očividné, že *Galg* byl v *Lék* excerpován téměř celý, zatímco *Vod* řadu jeho hesel nevyužil.⁷⁹⁴ Zdá se, že kompilátor *Lék* byl samostatnější, kromě

⁷⁹² S tímto rukopisem pracovala Irena Zachová v citované studii (viz pozn. 414).

⁷⁹³ Připomeňme, že *R2* byla použita v téměř 180 heslech, tj. odečteme-li pouhé odkazy na synonyma, nebyla použita jako pramen jen u zhruba 20 hesel.

⁷⁹⁴ Jedná se o 15 hesel s léčivou, o nichž *Vod* pojednává dle jiného pramene.

vkládání vlastních poznatků a zkušeností také daleko častěji vypouštěl ze svého hlediska zbytečné údaje: u *Galg* např. eliminoval v některých heslech úvodní tvrzení, jakousi chválu daného léčiva (*est radix valde nobilis, utilis* apod.), a také číslované členění účinků, s nímž se můžeme u některých hesel *Galg* setkat. U *R2* ho zase příliš nezajímaly povšechné výčty sekundárních účinků (*habet virtutem aperiendi, mollificandi, attrahendi* apod.), které *Vod* zpravidla nevypouštěl. Důležité pro něho byly především konkrétní recepty, nevyhýbal se přitom různým magickým praktikám. Jeho herbář byl v praxi jistě lépe využitelný než *Vod*, který se u velké části hesel spokojil pouze s teoretickými informacemi a velmi stručným náčrtem receptů podle Pseudoserapiona. To je také možná důvod, proč se mladší z herbářů dochoval ve výrazně větším počtu rukopisů. Na druhou stranu *Vod* představuje obsáhlejší a propracovanější příručku, která mohla dobře vyhovovat intelektuálně založeným čtenářům.

Vše, co jsme výše uvedli, se týká *Lék* v redakci A, známé díky edici *Staročeské knihy lékařské*. Pět z dochovaných rukopisů však obsahuje redakci B, zpřístupněnou digitální transkripcí brněnského rukopisu Moravské zemské knihovny Mk 156 ze začátku 16. století.⁷⁹⁵ Tato redakce se tradovala jak v rukopisech s *Františkánovou kompilací*, tak s *Jádrem* a poznáme ji velmi jednoduše podle prvního lemmatu, kterým je *anyz*, nikoli *angelica*, ta tu zcela chybí. Ani zde není prolog a posledním lemmatem je opět *zanikl*. Toto zpracování se příliš neliší v počtu hesel týkajících se rostlin, má však do svého textu zakomponována dvě potravinová hesla z herbáře *Galg* – o sýru a vejcích – a především jsou na příslušná místa dle abecedy zařazena hesla o několika nemocech, jejich příčinách a léčbě (červená nemoc, dna, malomocenství, různé typy studené nemoci, souchotiny, vodné tele, závrať hlavy), která již známe z krakovského rukopisu Muzea knížat Czartoryských B 1497 a pražského rukopisu KNM II H 4, kde jsou součástí téhož lékařského sborníku, a dále z rukopisu MZA G 10 307, který obsahuje pouze část textů tohoto sborníku. Lékařský sborník krakovského a muzejního rukopisu se stal základem pozdějšího *Jádra*, kam mj. přešly právě tyto pasáže o nemocech – byly sem zařazeny do receptářové části, která postupuje od hlavy až k patě, a každý z těchto popisů nemocí se tu objevuje v jiné části receptáře podle typu nemoci. V rukopisu krakovském a muzejním však jsou ještě tyto pasáže o nemocech zapsány všechny vedle sebe a jsou vloženy do českého překladu herbáře *Galg* za heslo o sýru. Na

⁷⁹⁵ Tato redakce se dochovala ve všech rukopisech, které uvádíme na začátku této kapitoly. Z rukopisů Spunarových je obsažena pouze v rukopisu MZA G 10 508.

jeho konci se mluví o studené nemoci, a proto kompilátor zařadil hned poté krátké pojednání o studené nemoci, na něž navazují excerpta o všech dalších výše vyjmenovaných nemocech. Po jejich skončení ještě následují tři poslední hesla, která patří k herbáři *Galg*. Rukopis brněnský již tato poslední herbářová hesla nemá, takže jeho zpracování nepůsobí tak chaoticky. Nepochybně se v těchto dochovaných exemplářích setkáváme s výchozím textem, který se uplatnil jak v *Lék* v redakci B, tak v receptáři *Jádra*. Stopa po vlivu staročeského lékařského sborníku krakovského a muzejního rukopisu se odrazila v herbáři *Lék* obzvláště hmatatelně u hesel sýr a studená nemoc. Tato dvě hesla, která se ve jmenovaném sborníku objevují hned za sebou, jsou totiž vložena do *Lék* opět pospolu ve shodném pořadí pod písmeno S. Všechny ostatní pasáže o nemocech přeřadil kompilátor pod písmena, k nimž přísluší.

Pokud jde o shodná lemmata obou redakcí *Lék*, i zde najdeme v rámci heslového textu odlišnosti. Hesla se neshodují svým pořadím (aniž by však jedna z redakcí měla lepší abecední pořádek) a také text některých hesel je rozšířen (někdy má širší znění redakce A, jindy B). Pokud jde o Křišťana, ten byl v tomto staročeském herbáři použit již na počátku, nicméně v redakci A jej najdeme také v některých přídavcích, které B nemá, tj. opět tu je nová excerpta již jednou použitého pramene.

Písmena A a B nic nevypovídají o pořadí, v jakém redakce vznikly. Jejich vzájemný vztah bude třeba popsat nejen na základě důkladného porovnání jejich znění, ale také s pomocí právě uvedeného staročeského lékařského sborníku a dále s pomocí latinských pramenů, alespoň tam, kde je známe. Pouze zevrubná práce s těmito prameny může ukázat, které staročeské znění má k latinskému originálu nejbližší, a stojí tedy na počátku tradice *Lék*. Jak jsme již viděli, herbáře běžně vznikaly jak doplňováním textu, tak jeho redukcí, a proto nelze znění, v němž se zdánlivé přídavky objevují častěji, považovat automaticky za znění mladší. Dochované texty by měly umožnit toto složité klubko rozplést. Je nepochybné, že lékařský sborník krakovský/ muzejní existoval před vznikem *Lék* v redakci B. Bude však třeba vyjasnit, která z redakcí *Lék* je starší a zda při vzniku této starší redakce byl použit *Galg* již z existujícího staročeského překladu, či ještě ve verzi latinské.

Z několika předchozích kapitol jednoznačně vyplývá, že latinský *Galg* spolu s Křišťanovým *Herbářem* hrál v bohemikálním prostředí 15. století při sestavování nových herbářů velmi významnou úlohu. Existovaly dokonce rukopisy, které obsahovaly oba dva tyto texty pohromadě, jak ještě dnes dokazuje zde častěji zmiňovaný rukopis Roudnické lobkowiczské knihovny v Nelahozevsi VI Fc 29. Celkové počty dochovaných rukopisů

ukazují,⁷⁹⁶ že v latinské literatuře o simplicích tyto dva texty jednoznačně vládly, a proto jejich preference v produkci staročeské není nijak překvapivá. *Galg* však nebyl jen pramenem pro nově vznikající domácí herbáře, ale na rozdíl od Křišťana se tradoval také zcela samostatně v kompletním staročeském překladu (či více překladech), což je jistě dáno jeho nesrovnatelně menším rozsahem.⁷⁹⁷ Kompilátoři staročeských herbářů tak mohli excerpovat text latinský, nebo přímo jeho staročeskou verzi.

Bohužel i přes nesporný význam staročeského *Galg* tuto tradici zatím nikdo blíže nezkoumal. I zde platí, že to nelze činit bez návaznosti na neméně významnou a bohatou tradici latinskou, reprezentovanou více než dvěma stovkami opisů. Např. krátká pojednání o nemocech, která jsou vložena do některých staročeských zpracování herbáře *Galg*, byla ve skutečnosti součástí latinské verze souboru *Melleus liquor*, do něhož *Galg* patří.⁷⁹⁸ Tato pojednání o nemocech se dochovala latinsky i v některých bohemikálních rukopisech,⁷⁹⁹ což je poměrně závažné zjištění, neboť Ute Mauch ve všech zatím známých rukopisech našla pouze jediný,⁸⁰⁰ který obsahuje pojednání o souchotinách, a dva, kde se dochovalo pojednání o vodnatelnosti (rukopisy dochované v našich knihovnách patrně nezná).⁸⁰¹ Do staročeských lékařských sborníků si našla cestu i jiná pojednání z *Melleus liquor*. Zmapování této cesty však bude náročné, neboť dochované rukopisy jsou velmi variabilní jak ve skladbě celé sbírky, tak konkrétně v herbáři *Galg*, což ostatně platí rovněž pro tradici západní, kterou se snaží uchopit Mauch. Tato tradice má svoje kořeny zřejmě v bavorsko-rakouském prostředí a významně se prosadila rovněž v rámci německy psané lékařské literatury. Schnell tento herbář v německém zpracování považuje dokonce

⁷⁹⁶ Pokud jde o *Galg*, soupis u nás dochovaných rukopisů doposud vydán nebyl, zatím jich můžeme doložit asi 15. Rukopisy se od sebe v mnohém odlišují a stejně tak se liší od dvou verzí, které byly vydány. Toto téma by si zasloužilo samostatné pojednání, jakmile vyjde kritická edice, kterou připravuje Ute Mauch.

⁷⁹⁷ Staročeské znění *Galg* lze najít v rukopisu strahovském DD V 33, v rukopisech KNM II H 25, II H 4 a III F 53 a v rukopisu Muzea knížat Czartoryských B 1497. K poslednímu zmíněnému podává Alena M. Černá výčet rukopisů, kde by se měl nacházet „variantní zápis“ tohoto herbáře (ČERNÁ, A. M. *Český lékařský rukopis*, s. 115, 116). Kromě dvou z nich však všechny obsahují herbáře jiné (nejčastěji *Lék*), v nichž byl *Galg* pouze jedním z pramenů.

⁷⁹⁸ Srov. přehled obsahu této sbírky u MAUCH, U. *Ein mittelalterliches Kräuterbuch*, s. 184–187.

⁷⁹⁹ Např. NK VI F 11 (od f. 133v) a Archiv města Brna, Knihovna fary u sv. Jakuba, 113/110 (od f. 72r). K rukopisu svatojakubskému viz ZACHOVÁ, I. *Dicta de dispositione hominis*.

⁸⁰⁰ Jedná se o nejstarší dochovaný rukopis madridský (14. století), který vydal Sudhoff.

⁸⁰¹ MAUCH, U. *Ein mittelalterliches Kräuterbuch*, s. 189.

za vůbec nejúspěšnější text svého druhu.⁸⁰² Ačkoli si v našem prostředí bude tato sbírka i jednotlivé její části na patřičné zhodnocení ještě muset počkat, naznačené skutečnosti slibují, že se bude jednat o zhodnocení jistě zajímavé pro celou evropskou medievistiku.

V.2.6 Popularizace latinské literatury o simplicích ve staročeských herbářích 15. století

Herbáře psané ve vernakulárních jazycích bývají zpravidla s patřičným despektem chápány jako produkty lidového lékařství.⁸⁰³ To však je pohled, který často neodpovídá skutečnosti, pouze odráží naše odlišné vnímání textu latinského a vernakulárního. Jestliže si přečteme staročeskou radu *a flastruj okolo prdele* (z hesla *sumac*, KNM I H 29, f. 170v), vnímáme ji zcela jinak, než když ji čteme formulovanou latinsky. Právě na latinském písemnictví, často studovaném v univerzitním prostředí, bývají vernakulární herbáře 14. a 15. století založeny. To platí rovněž o uvedených herbářích staročeských. Ačkoli některé jejich prameny bude ještě třeba dohledat, prameny již odhalené naznačují, že i tato neznámá místa jsou poplatná literatuře latinské. To platí na prvním místě o *Vod*, který je založen převážně na Křišťanově *Herbáři*, a tudíž především na Pseudoserapionovi a na druhém místě *Circa instans*. Vezmeme-li v potaz také prameny obou těchto spisů (aspoň ty známé), nesetkáváme se tu s ničím, co by se dalo zařadit do kategorie lidového lékařství. U *Vod* samozřejmě zaznamenáváme vyšší stupeň popularizace než u Křišťana, ale ten spočívá pouze v překladu do jazyka, který dané vědění zpřístupní širší čtenářské obci, nikoli v systematickém zjednodušování informací, jehož výsledkem by byl text s obsahově nižší náročností.⁸⁰⁴ Pouze v několika heslech *Vod* se setkáme s léčitelstvími praktikami založenými na magii, které se sem dostaly především prostřednictvím dalšího excerpovaného pramene, herbáře *Galg*. Např. v hesle *hadovka* se radí: ... *A toho takto dovozuji a dovedie mnozi: Vezmúc kořen, učinie jim okršlek na zemi okolo hada, obejda jej třikrát, a takto řka: Ve jmě Otce i + Syna Elion + i svatého Ducha Cedron. A řkú Otče náš až do konce. A třikrát tento verš: Na aspidovi a na ostrovidovi choditi budeš a potlačíš neb zetřeš lva a draka. Obejdiž třikrát, nemóžt had*

⁸⁰² SCHNELL, B. *Gewürze*, s. 85.

⁸⁰³ SCHNELL, B. *Pflanzen in Bild*, s. 443; TOMÍČEK, D. *Víra, rozum a zkušenost*, s. 15.

⁸⁰⁴ Srov. také případ Ortolfovy *Lékařské knihy*, na který upozorňuje SCHNELL, B. *Die volkssprachliche Medizinliteratur*, s. 132.

z okrlška vynítí, ale tu svina sě i lehne. A druzí jedno kořenem učinie okršlek okolo hada, a též bude (f. 265v). V hesle *mirra* zase čteme: ... A ktož jí mrtvé tělo pomaže, nedá jemu trůchleti (f. 273r), v hesle *kozlík*: ... A když jej kočka zhryze, počne bez kocúra (f. 270v).⁸⁰⁵ Pouze několik podobných míst tedy vychází tímto způsobem vstříc méně vzdělaným čtenářům. Protože je *Vod* založen na textech cizího původu (*Liber aggregatoris*, *Circa instans*, *Macer floridus*, *Galganum*), nelze jednoduše usuzovat, že zde obsažené návody jsou reálným odrazem praktického lékařství v Čechách začátku 15. století.⁸⁰⁶ Jakkoli je tedy *Vod* významným pramenem pro dějiny jazyka, excerpovaným pro Gebauerův *Staročeský slovník*, jediní dva jeho známí příbuzní – *Strah* a *Muz* – ukazují, že tento herbář nenašel širší odezvu. Byl patrně příliš obsáhlý, příliš učený a příliš obecný. Často totiž vyjmenovává pouhé indikace, nikoli recepty, a pokud zde recepty jsou, bývají velmi stručné. Již jsme sice zmínili, že takové recepty jsou zcela obvyklé a ve své době zřejmě plně postačovaly, nesporně vyšší úspěšnost herbáře *Lék* však dokazuje, že v oblasti receptů méně neznámá více. Počty dochovaných rukopisů naznačují, že Křišťan si našel své čtenáře především v prostředí latiny znalých čtenářů a že pro čtenáře, kteří chtěli mít k dispozici herbář v češtině, byl daleko vítanější herbář *Lék* (tedy *O mocech koření*), který obsahuje méně hesel, nezajímají ho údaje o kvalitách a stupních účinku či o vzhledu rostliny a u jednotlivých indikací uvádí vždy recepty. Ty navíc přináší více podrobností než *Vod*. (Mluvíme zde samozřejmě o převládající tendenci, našli bychom i výjimky.) Daleko častěji než ve *Vod* se v *Lék* radí také různé magické praktiky, které jsou opět citovány dle *Galg*. Herbář *Lék* tedy stojí na pomyslné stupnici popularizace o něco výše než *Vod*, což platí i o samotném *Galg*, který byl, jak jsme řekli, rovněž k dispozici ve staročeském překladu. I jeho dochované rukopisy dosvědčují, že tento typ textů měl své čtenáře, a to samozřejmě musíme počítat s tím, že malé soukromé knihovny, do nichž jistě často patřil, podléhají zkáze častěji než systematicky budované knihovny různých institucí. Jestli tedy některé z pasáží *Lék*, jejichž prameny doposud neznáme, skutečně odrážejí lidové lékařství českých zemí pozdního středověku, ukáže teprve budoucnost,

⁸⁰⁵ Zájem o účinky na zvířata se objevuje ve více heslech, pramen zde znám není.

⁸⁰⁶ To lze konstatovat, samozřejmě s jistým časovým předstihem, také pro lékařskou literaturu německou vzniklou před rokem 1400. I zde se jedná o prameny teritoriálně vzdálené německému prostředí (SCHNELL, Bernhard. *Übersetzen in der Medizinliteratur des Mittelalters: ein interkultureller Diskurs*. In: *Geschichte der Übersetzung. Beiträge zur Geschichte der neuzeitlichen, mittelalterlichen und antiken Übersetzung*. Ed. Bogdan Kovtyk – Gerhard Meiser – Hans-Joachim Solms. Berlin 2002, s. 244).

dosavadní poznatky však zatím nabádají k opatrnosti. Rovněž u všech německy psaných herbářů, jejichž prameny byly prozatím identifikovány, konstatoval Schnell jejich latinský původ.⁸⁰⁷ Klíčovou roli tu bude jistě hrát také kvalitní zpřístupnění herbáře *Galg* v latinské verzi a nalezení jeho pramenů, neboť řada receptů staročeských herbářů, včetně magických prvků, má původ právě v něm. Tento herbář je však v celé tradici literatury o simplicích velmi ojedinělý a o jeho pramenech není zatím nic známo.⁸⁰⁸

Potenciálním uživatelům Křišťanova *Herbáře* jsme již pozornost věnovali. Čtenářská obec staročeských lékařských textů byla ještě rozmanitější, jak o tom vypovídá obsahová skladba sborníků, jejichž jsou součástí. O vernakulární lékařské literatuře se tradičně soudí, že ji vedle laických zájemců o medicínu četli také praktičtí vykonavatelé nižších lékařských profesí, kteří neměli latinské vzdělání, tj. lazebníci, ranhojiči, bradýři, porodní báby.⁸⁰⁹ Kolem nich však zůstává řada otevřených otázek, na něž upozorňuje Ortrun Riha – především nevíme, do jaké míry se praktické vědění těchto oborů odráží v písemných pramenech a co se skutečně mohly vyjmenované profese pomoci těchto příruček naučit, zvláště vezmeme-li v potaz tehdejší diagnostické metody založené pouze na smyslové zkušenosti a na naprosto chybných předpokladech.⁸¹⁰ I přesto obsah mnoha kodexů, zaměřený výhradně na praktickou medicínu, a různé poznámky k léčbě či účinkům ukazují, že vernakulární lékařské texty byly nižšími lékařskými profesemi užívány. V případě německy psané literatury konstatoval Schnell, že nemusela být nutně určena jen nelékařům – jeho zjištění ukazují spíše opak.⁸¹¹ Vždy záleží na obsahovém složení sborníku. Kromě těch, které byly úzce zaměřeny na terapii, se setkáme i s dalšími typy, v nichž najdeme pohromadě lékařské spisy se spisy mantickými, astrologickými, s kalendáři, popřípadě i s morálně naučnou literaturou. Tyto sborníky nabízely spíše jakousi pomůcku pro pochopení života a pro orientaci v něm.⁸¹² Dávaly čtenáři jistotu, že v případě potřeby bude mít po ruce příslušný návod.⁸¹³ Klade

⁸⁰⁷ SCHNELL, B. *Als ich geschriben vant*, s. 131.

⁸⁰⁸ Prastarý názor ze začátku 19. století, že byl pramenem *Macer floridus*, zatím nikdo důkladněji neproověřil (srov. MAUCH, Ute. *Ein mittelalterliches Kräuterbuch*, s. 201). Minimálně pro magické návody však *Macer* jistě pramenem nebyl a letmý pohled na několik celých hesel tento potenciální pramen rovněž zpochybňuje, ne-li zcela vylučuje.

⁸⁰⁹ RIHA, O. *Handlungswissen*, s. 6.

⁸¹⁰ Tamtéž, s. 9–10, 12–13.

⁸¹¹ SCHNELL, B. *Die volkssprachliche Medizinliteratur*, s. 144.

⁸¹² PALMER, N. F. – SPECKENBACH, K. *Träume und Kräuter*, s. 47; srov. také RIHA, O. *Handlungswissen*, s. 5.

⁸¹³ Tamtéž, s. 11.

se v nich často důraz na prevenci, a tudíž texty dietetického charakteru. Konečně poslední výrazný typ vernakulárních sborníků, v nichž se setkáváme s lékařskými texty, jsou sborníky, které bychom mohli nazvat jako „domácí rádce“ či „rádce dobrého hospodáře“. Tyto malé domácí encyklopedie obsahují kromě již zmíněných textů také návody týkající se péče o chovaná zvířata, štěpování apod. Laikové, kteří byli příjemci tohoto druhu literatury, jistě nějaký stupeň vzdělání měli, a u jazykově smíšených sborníků, v nichž byla část textů zapsána latinsky, musel mít minimálně jejich první majitel jistě vzdělání v latině.⁸¹⁴ Pokud tedy můžeme mluvit o právě pojednaných staročeských herbářích jako dokladech lidového lékařství, tedy o lidových herbářích typu *herbarius communis* (viz kap. IV.5), tak to není proto, že by jejich návody vzešly z lidové praxe. Tuto charakteristiku musíme chápat z hlediska uživatelů – jsou to návody zpracované ve formě vhodné pro běžné laiky, tedy pro lidovou praxi.

V.2.7 Herbář tištěných *Lékařských knížek* a jeho původ

O *Lékařských knížkách*, které byly v některých rukopisech nesprávně označeny za dílo Křišťana z Prachatic, byla již mnohokrát řeč, stejně jako jsme již mluvili o zcela odlišných *Lékařských knížkách* vydávaných tiskem a ve skutečnosti obsahujících *Jádro*. Dnes víme o pěti vydáních, z nichž dvě obsahovala také krátký herbář. Přestože žádné z vydání v titulu netvrdí, že by se jednalo o soubor spisů pocházejících výhradně od Křišťana z Prachatic, Zdeňka Tichá nazvala svůj přetisk druhého vydání z roku 1553 jako *Lékařské knížky Mistra Křišťana z Prachatic z mnohých vybrané* (viz kap. I.3.8). Ve skutečnosti se však má jednat o spisy vybrané z mnohých autorů, mj. z Křišťana. Již nemusíme znovu připomínat, že tento titul je v povědomí odborné veřejnosti dodnes.

Nyní se tedy konečně dostáváme k rozuzlení dalšího, již posledního případu chybné atribuce. Ačkoli text tohoto krátkého českého herbáře v prvním, druhém i třetím vydání *Lékařských knížek* chybí, v obou posledních vydáních již obsažen je, alespoň pokud mluvíme o dochovaných exemplářích. Kromě dnes známých vydání uvádí Gustav Gellner totiž ještě další vydání, která měla údajně obsahovat také herbář, a to olomoucké vydání z roku 1553 a vydání z roku 1564,⁸¹⁵ jejichž existenci B. Wižďálková

⁸¹⁴ PALMER, N. F. – SPECKENBACH, K. *Träume und Kräuter*, s. 196.

⁸¹⁵ GELLNER, G. *Jan Černý*, s. 94.

zpochybnila, i když tuto možnost přímo neodmítá.⁸¹⁶ Kritický je také Pavel Spunar.⁸¹⁷ Domníváme se, že Gellner tato vydání neznal přímo, ale vycházel ze starší literatury. Již u Maiwalda nalezneme informaci, že Křišťanův český herbář vyšel tiskem v letech 1553 a 1565 v Olomouci.⁸¹⁸ Dochované vydání Güntherovo z Olomouce z roku 1553 (dle titulu, impressum uvádí rok 1554), které mohli mít na mysli, však žádný herbář ve skutečnosti neobsahuje. Vydání z roku 1564 či 1565 nemáme doloženo vůbec. Zajímavé je, že Maiwald znal i vydání čtvrté (z roku 1580), neříká však nic o tom, že by v tomto vydání byl nějaký herbář otištěn, přestože se exempláře s tímto vydáním dochovaly, a víme tedy s jistotou, že herbář obsahují. O olomouckých vydáních bohužel Maiwald nic bližšího neuvádí.⁸¹⁹ Podobně nelze nijak ověřit tvrzení Z. Tiché, že „četné... přetisky [tj. českého herbáře Křišťana z Prachatic] nacházíme v knihovnách našich i zahraničních.“⁸²⁰ Žádné zahraniční exempláře nejsou známy.

Herbář je v tiscích nazvaný stejně jako rukopisně tradovaný *Lék*, totiž *O mocech koření*, nijak s ním však nesouvisí. Obsahuje celkem dvacet položek, a to v pořadí skořice, galgán, zázvor, muškát, muškátový květ, hřebíček, cicvář, pepř, máta, ředkev, křen, růže, viola, šalvěj, routa, izop, pelyněk, bedrník, benedikt, andělíka. Ke každému koření jsou uvedeny několikařádkové informace. Na začátku některých hesel najdeme jednu nebo obě základní kvality, poté již následují léčivé účinky a jednoduché recepty. Žádné z těchto hesel nemá původ v latinském znění Křišťanova *Herbáře* ani v jeho pozdějších českých zpracováních, nýbrž v herbáři *Galg*.

Podle B. Wižďálkové tato pasáž tištěných *Lékařských knížek* svým zpracováním „odpovídá původnímu pojetí Křišťanova herbáře. Leč náplň jednotlivých hesel je proti rukopisným textům buď krácena, nebo příliš zobecněna, nebo zase naopak doplněna o nové poznatky.“⁸²¹ Důvod, proč byly shledány u obou textů nejen rozdíly, ale i určité shody, spočívá ve skutečnosti, že Wižďálková srovnávala tištěná hesla nikoli s latinským zněním Křišťanova *Herbáře*, kde by žádné shody nebylo možné najít, ale s herbáři

⁸¹⁶ WIŽĎÁLKOVÁ, B. *Glosy na okraj*, s. 477, 490 a 502, pozn. 22.

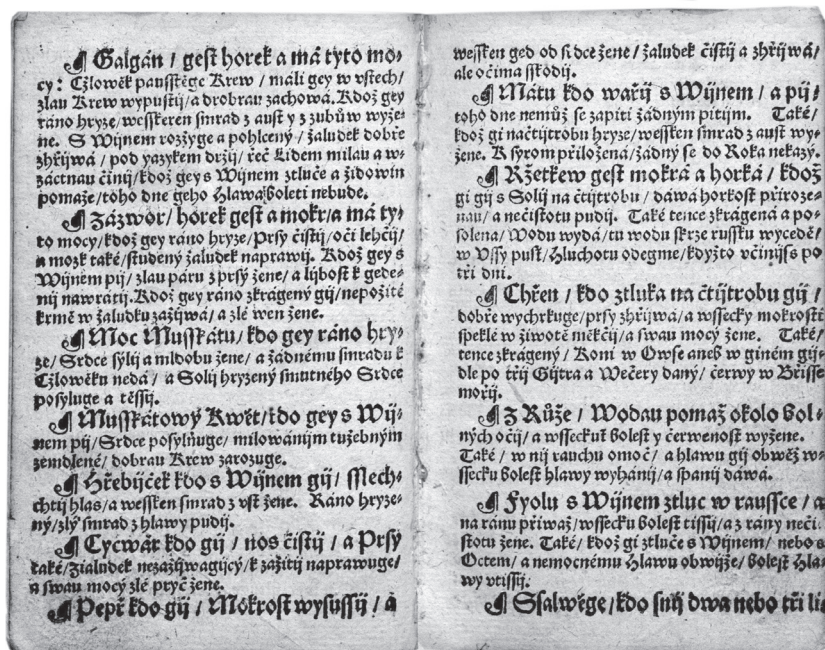
⁸¹⁷ SPUNAR, P. *Repertorium*, 1, s. 124.

⁸¹⁸ MAIWALD, V. *Geschichte der Botanik*, s. 9.

⁸¹⁹ Obě vydání zná již Jungmann, z něhož informaci patrně převzal i Smolík a Jireček, ani jeden z nich však nemluví o herbáři, nýbrž pouze o *Lékařských knížkách* jako celku (JUNGMANN, J. *Historie literatury*, s. 179; SMOLÍK, J. *Mathematikové v Čechách*, s. 14; JIREČEK, J. *Rukověť*, 1, s. 420).

⁸²⁰ TICHÁ, Z. *Úvod*, s. 20.

⁸²¹ WIŽĎÁLKOVÁ, B. *Glosy na okraj*, s. 477.

Herbář O mocech koření v 5. vydání tzv. Lékařských knížek od J. J. Dačického z let 1580–1585, Knihovna Národního muzea, Praha, 28 F 26, f. 55v–56r

staročeskými, které považovala za Křišťanovy. Již víme, že při jejich vzniku byl často excerpován právě *Galg*. V některých úsecích se tak srovnávané texty mohou shodovat a budit dojem jisté vzájemné závislosti, je však zcela evidentní, že žádná ze staročeských kompilací, která obsahuje kromě Křišťanových hesel také hesla z *Galg*, nemohla být pramenem pro herbář tištěný. Jako příklad lze uvést heslo o hřebíčce, které má v latinském znění (dle Haubergovy edice, jejíž minimalistickou interpunkci zachováváme) následující podobu:

Gariofilus est calidus et siccus quod si de mane commestus fuerit cerebrum confortat et malum fetorem de capite expellit Item si cum vino masticatus fuerit vocem eleuat et omnem fetorem oris potenter expellit. (Liber herbarum, s. 56)

V českém herbáři tištěných *Lékařských knížek* heslo zní:

*Hřebíček kdo s vínem jí, šlechtí hlas a vešken smrad z ust žene. Ráno hryzený zlý smrad z hlavy pudí.*⁸²²

Pro srovnání si uvedme herbář *Vod*, který v první části hesla čerpá informace z Křišťanova *Herbáře* (ty zde neotiskujeme), ve druhé části z herbáře *Galg*:

*Hřebíček jest ovoce z dřeva z Indie... Také ktož je rád hryze, prsi čistie a smrad z úst vyženú, mokrosti sušie a mužóm milosti přiuořují a proti zházě jsú dobří. Také ktož je ráno hryze, mozk čistie a síle a zlý smrad z hlavy vyženú. Také ktož jich s vínem požívá, hlas čistie, šlechtie a nos čistie a krmi požívají a žaludek opravují a čistie.*⁸²³

V *Lék* je heslo tvořeno pouze dle herbáře *Galg*:

Hřebíčkové jsú mokří a horcí. A mají tuto moc, ktož je ráno hryze, mozk silnie a zlý smrad ven vyženú svú mocí. Také ktož je s vínem hryze, tomu hlas velmi šlechtí a vešken z úst smrad člověku ven vyžene svú vuoní. (Staročeské knihy, s. 284)

Ani jeden z uvedených staročeských herbářů a podobně ani žádná jiná staročeská kompilace ze zde pojednaných by nemohla být pramenem herbáře tištěného, protože původní hesla herbáře *Galg* byla zpravidla zapojena do složitěji stavěných hesel nového herbáře – tedy na základě dvou pramenů bez vymezení hranic mezi citáty. V tištěném herbáři však stopy jiného pramene nenajdeme. Vliv skutečné předlohy je navíc dobře patrný již z pořadí jednotlivých hesel, které kopíruje sled hesel v latinském herbáři *Galg*, a to i přesto, že si překladatel vybral pro české znění pouhých dvacet hesel, tedy méně než polovinu, či dokonce méně než třetinu celého *Galg* (nevíme přesně, které zpracování měl k dispozici). Pořadí hesel je narušeno jen ve dvou případech (skořice, bedrník). Na některých místech dokonce převzal překladatel celé skupiny po sobě jdoucích hesel, aniž by některé heslo předlohy vynechal. Např. hned z počátku herbáře převzal

⁸²² *Lékařské knížky*, páté vydání, nedatované, 2. polovina 16. století, dle exempláře KNM 28 F 26, nepaginováno.

⁸²³ KNM II F 2, f. 265v–266r, dle přepisu A. M. Černé (viz pozn. 743).

souvislou řadu *galganum*, *zinziber*, *muscatum*, *flos muscati*, *gariofollus* či později pasáž *rosa*, *viola*, *ruta*, *isopus* (srov. s výše uvedeným výčtem českých lemmat). Je však pravděpodobné, že pro tisk byl použit již existující staročeský překlad tohoto herbáře, který byl výrazně zestručněn, nejen co do počtu hesel, ale i co do jejich rozsahu. V každém případě se musí jednat o takové zpracování, které respektovalo původní pořadí latinských hesel. Přehozené pořadí informací, které tištěné znění obsahuje v uvedeném hesle o hřebíčku, a řada dalších různocnění může být určitým vodítkem pro nalezení přímé předlohy. Bez významu není také skutečnost, že součástí pramene pro tištěný herbář muselo být heslo o mátě, které je dochováno pouze v některých latinských rukopisech a nepatřilo zřejmě do původního znění.⁸²⁴ Podmínkou však je komplexní prostudování staročeské tradice *Galg* v návaznosti na tradici latinskou, které ukáže, kolik a jakých staročeských překladů bylo vůbec pořízeno.

U herbáře, který patřil do souboru tištěných *Lékařských knížek*, musíme tedy jakýkoli vliv Křišťana z Prachatic popřít. Totéž platí i pro další drobná pojednání *Lékařských knížek* (potažmo rukopisného *Jádra*), a to včetně zmíněného *Pravidla zdraví*,⁸²⁵ které je jako jediné v tiscích Křišťanovi výslovně přiřčeno.⁸²⁶ Ani tato atribuce však není opodstatněná a nemá oporu v rukopisné tradici. Pokud se pustíme do hledání předlohy některé z částí *Lékařských knížek*, zpravidla ji najdeme v literatuře cizího původu, jak je vidět např. na nalezených paralelách s velmi rozšířenými lékařskými spisy Petra Hispánského⁸²⁷ (*Thesaurus pauperum*, *Summa de conservanda sanitate*),⁸²⁸ na něž jsme upozornili v kap. I.3.8.

V.3 Staročeská Ranná lékařství Viléma ze Saliceta

Křišťanův *Herbář* nenašel v rámci staročeské literatury uplatnění pouze v různých příručkách o léčivech, ale včlenil se také do textů jiného zaměření. Velmi překvapivé je jeho použití v rámci překladu desáté kapitoly páté

⁸²⁴ I v bohemikálních rukopisech toto heslo často chybí.

⁸²⁵ Srov. titul v edici *Lékařské knížky*, s. 165. Podrobněji k této části viz WIŽĎÁLKOVÁ, B. *Glosy na okraj, passim*.

⁸²⁶ Podrobněji WIŽĎÁLKOVÁ, B. *Glosy na okraj, passim*.

⁸²⁷ *Obras médicas de Pedro Hispano*. Ed. Maria Helena Da Rocha Pereira. Coimbra 1973.

⁸²⁸ Platí to i pro některé texty vydané v rámci publikace *Staročeské knihy lékařské*, kde jsou některá z dotyčných pojednání obsažena. K jedné z těchto paralel viz také STEHLÍKOVÁ, D. – KAPOUNKOVÁ, K. *Petr Hispánský*.

knihy Salicetovy *Chirurgie* neboli jeho *Ranných lékařství*. Vilém ze Saliceta (Guilhelmus de Saliceto či de Placentia, † asi 1285) patří k nejvýznamnějším osobnostem středověké chirurgie.⁸²⁹ Jeho lékařské zkušenosti, o nichž přednášel několik let na lékařské fakultě v Bologni, našly uplatnění ve dvou proslulých a poměrně obsáhlých spisech, které se dočkaly také řady tištěných vydání, jak v latině, tak vernakulárních jazycích. Starší je tzv. *Chirurgia* a teprve po ní byla sepsána *Summa conservationis et curationis*. Vztah mezi rukopisným⁸³⁰ dochováním obou textů a tištěnými vydáními není úplně jednoduchý, navíc u *Chirurgie* můžeme rozlišit dvě různá zpracování, nicméně znění tištěných verzí a jejich rozsah řadě rukopisů odpovídá, a proto lze s tisky bezpečně pracovat. *Chirurgie* bývala vydávána buď spolu s jinými významnými pojednáními z tohoto oboru (např. od Guy de Chauliaca), nebo právě se *Summou*. Je však třeba rozlišovat tisky s užší a širší verzí *Chirurgie*.⁸³¹ Karl Sudhoff právě před sto lety vyvrátil Pagelův názor na vznik obou verzí, respektive pořadí jejich vzniku. Julius L. Pagel se domníval, že původně existovala širší verze *Chirurgie*, která byla později zkrácena, oproti tomu Sudhoff prokázal, že kratší verze je

⁸²⁹ Základní informace a literatura viz KEIL, Gundolf. *Wilhelm v. Saliceto*. In: LexMA 9, sl. 187–188, a týž, *Wilhelm von Saliceto*. In: EnzMG 3, s. 1497–1498. PRIORESCHI, Plinio. *A History of Medicine. V. Medieval Medicine*. Omaha 2003, s. 453–457. Datum jeho smrti není známo, obecně se však přijímá spíše pozdější datování dle argumentace Karla Sudhoffs (SUDHOFF, Karl. *Beiträge zur Geschichte der Chirurgie im Mittelalter. Graphische und textliche Untersuchungen in mittelalterlichen Handschriften*. 2. Leipzig 1918, s. 416). Přehled o dějinách chirurgie ve středověku viz např. McVAUGH, Michael. *Therapeutische Strategien: die Chirurgie*. In: *Die Geschichte des medizinischen Denkens*, s. 293–311.

⁸³⁰ Seznam dochovaných rukopisů viz THORNDIKE, L. – KIBRE, P. *A Catalogue of Incipits*, především sl. 499 a 1141. Podrobnější přehled podává SUDHOFF, K. *Beiträge zur Geschichte der Chirurgie*, s. 399–416. Z novější literatury lze odkázat na kapitolu *How to Write a Latin Book on Surgery: Organizing Principles and Authorial Devices in Guglielmo da Saliceto and Dino del Garbo* v monografii SIRAI, Nancy G. *Medicine and the Italian Universities: 1250–1600*. Leiden – Boston – Köln 2001, s. 37nn, či na úvod k edici *The Middle English version of William of Saliceto's Anatomia. A critical edition based on Cambridge, Trinity College MS R. 14.41 with a parallel text of The medieval Latin Anatomia*, edited from Leipzig, Universitätsbibliothek MS 1177. Ed. Christian Heimerl. Heidelberg 2008.

⁸³¹ Užší verze je známa z tisku *Ars chirurgica. Lucubrationes chirurgicae, ab infinitis prope mendis em. ac instrumentorum chirurgicorum formis... exornatae*. Venetiis: apud Iuntas, 1546. Se *Summou* bývala vydávána širší verze *Chirurgie*, pro potřeby této kapitoly byl použit tisk *Summa conservationis et curationis magistri Gulielmi Placentini, que Gulielmina dicitur*. Venetiis: Scotus 1502. Jako inkunábule byl pod Vilémovým jménem tištěn také spis *De sanitate corporis*, dochovaný i v českých knihovnách. Jeho tištěná verze však nemá nic společného se skutečným pojednáním tohoto autora, které Karl Sudhoff ztotožňuje s první kapitolou *Summy* (SUDHOFF, K. *Beiträge zur Geschichte der Chirurgie*, s. 412).

verzí starší.⁸³² Pro naše účely není důležité, jakou verzi použijeme, neboť v pasážích, které jsou důležité z hlediska *Herbáře* Křišťana z Prachatic, je text obou verzí totožný.⁸³³

Jak již bylo zmíněno, Vilémovy texty se překládaly do národních jazyků⁸³⁴ a s jistým zpožděním vznikl také staročeský překlad *Ranných lékařství*. Je doložen jednak v rukopisu KNM IV D 56 (*Počínají se tuto ranná lékařství, skládaná od mistra Vilhelma Placentinského z Salicetu*, f. 193r)⁸³⁵ z druhé poloviny 15. století a jednak v opisu 17. století Východočeského muzea v Pardubicích (Rkp 372/22, f. 243r–381v).⁸³⁶ Text vydal dle muzejního rukopisu, v němž chybí poslední kapitola páté knihy, Karel Jaromír Erben, který klade vznik překladu do první poloviny 15. století, a dokonce se odvažuje jej přičíst Křišťanovi z Prachatic.⁸³⁷ Chybějící kapitolu objevil v rukopisu pardubickém Václav Diviš-Čistecký a rovněž ji vydal.⁸³⁸

Alena M. Černá před časem správně upozornila na souvislost seznamu léčiv, který tuto desátou kapitolu tvoří, se staročeským herbářem kodexu vodňanského. Ze srovnání obou textů vyvodila, že „předlohou herbáře je latinské pojednání o léčivech, které tvořilo součást chirurgického spisu italského lékaře Viléma ze Salicetu“.⁸³⁹ Tím ovšem nechce tvrdit, že Vilém je skutečným autorem tohoto „pojednání o léčivech“, tj. 10. kapitoly páté knihy *Chirurgie*, neboť jeho autorství této kapitoly Černá dále zpochybňuje: „Je pravděpodobné, že autorem herbáře není věhlasný a uznávaný chirurg Vilém ze Saliceta, ale že byl do jeho spisu herbář pouze zakomponován jako jistý přídavek, který mohl posloužit jako „alternativní“ způsob

⁸³² Tamtéž, s. 415.

⁸³³ Uvedené tisky se samozřejmě poněkud liší, protože odpovídají době, kdy byly vydány. V novějším tisku je text o simpliciích uspořádaný plným abecedním pořádkem, zatímco ve starším tisku hraje roli pouze první písmeno slova. Obsahové rozdíly tu nejsou.

⁸³⁴ Literatura k těmto překladům a jejich edice viz LexMA (pozn. 829).

⁸³⁵ SPUNAR, P. *Repertorium*, 2, s. 133–134, 136.

⁸³⁶ BARTOŠ, F. M. *Soupis rukopisů*, 1, s. 205; bližší popis rukopisu viz ČERNÁ, A. M. *Staročeské názvy*, s. 162.

⁸³⁷ *Salicetova Ranná lékařství*. Z rukopisu věku patnáctého k tisku zredigoval Karel Jaromír Erben. V Praze 1867, s. IV. V závislosti na Erbenovi tvrdí totéž WEISS, V. *Dějiny chirurgie*, s. 6. Týž názor opakuje i SVOBODNÝ, P. *Lékařská fakulta*, s. 192, 199. Několik ukázek vyšlo ve *Výboru české literatury doby husitské*, 2, na s. 551–557. Novou edici připravila A. M. Černá na VW (<<http://vokabular.ujc.cas.cz/module/edicni/edice/618c6bca-072e-4e64-b1a0-4ae-05486b8e5/plny-text/s-apatem/folio/1>> [citováno ze dne 1. 6. 2017]).

⁸³⁸ *Salicetova Ranného lékařství knihy páté, kapitola desátá. Neznámého pisatele »Lékařství« a vokabulář lat. český*. Z rukopisu musea pardubického upravil Václ. Diviš-Čistecký. VČA 8, 1899, s. 437–451, 493–519, edice 10. kapitoly je na s. 438–451.

⁸³⁹ ČERNÁ, A. M. *Herbář z kodexu vodňanského*, s. 71.

léčby pro ty, kteří nechtějí či nemohou využít léčení chirurgickými metodami.⁸⁴⁰ Zahraňiční odborná literatura však Vilémovo autorství 10. kapitoly páté knihy nezpochybňuje, naopak se o něm v této souvislosti píše jako o zakladateli nového žánru – tzv. chirurgického antidotáře.⁸⁴¹ Pro jeho autorství svědčí fakt, že se o simplicích nepíše jen v *Chirurgii*, ale také ve druhém velkém spisu *Summa conservationis et curationis*, do něhož Vilém toto pojednání připojil v duchu shodné koncepce rovněž až na samotný konec. *Summa* sestává ze čtyř knih, přičemž čtvrtá obsahuje ve své první části oddíl o lécích složených a ve své druhé (poslední) části oddíl o lécích jednoduchých.⁸⁴² Nejprve tedy Vilém píše o nemocech a jejich léčbě, poté podává přehledným způsobem údaje o jednotlivých lécivech. Podobně i katalog léciv, který Vilém zařadil na konec *Chirurgie*, má doplnit údaje předchozích knih (*Cap. X. De narratione et exemplificatione medicinarum simplicium convenientium ad operationes narratas*).⁸⁴³ Autor také pečlivě zvážil, jaké informace jsou v daném případě třeba. V *Summě* jsou charakteristiky léciv širě pojaty, jak to odpovídá širšímu zaměření celého spisu (probírá se tu veškeré vnitřní lékařství), zatímco v *Chirurgii* jsou tyto charakteristiky přizpůsobeny specifickému tématu. Vyjmenovávají se tu pouze ta léciva, která se tradičně používala v rámci chirurgie (tj. léky na rány způsobené různými úrazy, např. zbraní, ohněm, kousnutím, uštknutím, dále léky na nejrůznější kožní problémy, včetně růstu vlasů, léky na oční nemoci a na vybrané nemoci vnitřní, které se projevují různými vředy a hlízami). Naopak v *Summě* tyto ranné návody nenajdeme, jelikož byla sepsána až po *Chirurgii*, a Vilém tedy mohl celkem snadno všechny irrelevantní informace vypustit a soustředit se pouze na vnitřní lékařství.

Vraťme se však nyní ke staročeskému zpracování Vilémova seznamu léciv v pardubickém rukopisu. Odhlédneme-li od pochybností A. M. Černé ohledně Vilémova autorství, stále ještě zbývá vysvětlit, proč „porovnáním tohoto manuskriptu [tj. pardubického], latinské předlohy k *Chirurgii* a herbáře [tj. vodňanského]“ zjistila, že „jde původně o týž text“, i když současně píše, že „mezi oběma českými texty jsou značné rozdíly, části

⁸⁴⁰ Tamtéž, s. 72, pozn. 7.

⁸⁴¹ KEIL, G. *Wilhelm von Saliceto*, s. 1497.

⁸⁴² Srov. začátek této pasáže in: *Guilelmus [de Saliceto]. Summa conservationis*, f. 112rb. Tisk obsahuje také *Chirurgii*.

⁸⁴³ Tamtéž, f. 166va. V tisku benátském z roku 1546 s užití verzi *Chirurgie* je otištěn podobný text: *De narratione aliquarum medicinarum simplicium, convenientium operationibus praedictis*, f. 359r.

textu jsou v mladším rukopisu navíc, části scházejí“.⁸⁴⁴ S druhým tvrzením lze souhlasit, pro první z nich však nenacházíme oporu v samotných textech. Pardubický překlad obsahuje celkem 176 hesel, přičemž pouze u 93 z nich najdeme obsahové shody s *Vod*. Pokud bychom porovnávali pouze počáteční hesla překladu (asi dvě třetiny hesel od písmene A) a hesla z konce abecedy (od písmene P dále), můžeme nabýt skutečně dojmu, že jsou si oba texty velmi blízké, protože právě zde se objevuje oněch 93 zcela či částečně shodných hesel. U zbývajících 83 hesel, která jsou zařazena mezi nimi, však nenajdeme s vodňanským herbářem shodu vůbec žádnou. Všech těchto 83 hesel je však přítomno ve Vilémově latinském textu, jehož znění svým obsahem zcela odpovídá staročeskému pardubickému překladu.

Přeceňování shod mezi oběma staročeskými texty potom vedlo k ještě jednomu zkreslenému závěru, a to ohledně omise desáté kapitoly v muzejním rukopisu, vydaném Erbenem. Dle A. M. Černé to může být dáno tím, že „Salicetův spis je prací specializovanou, odborně značně náročnou, herbář oplývá prvky lidového léčitelství: je možné, že byl z českého překladu vypuštěn záměrně, aby nesnižoval odbornou úroveň celku“.⁸⁴⁵ Práci mohl písař přerušit z mnoha důvodů, jistě to ale nebylo proto, že by chtěl zachovat odborný charakter textu. Žádné z hesel vodňanského herbáře, v nichž se objevují prvky magie a lidového léčitelství, nenajdeme v překladu *Chirurgie* pardubického rukopisu, a to proto, že příslušná kapitola nevznikla dle staročeského *Vod*, nýbrž na základě Křišťanova *Herbáře* latinského. Ten žádné stopy lidového léčitelství neobsahuje. Teprve při vzniku *Vod* byl Křišťanův text obohacen o nová hesla, z nichž několik jich obsahuje magické prvky. Písař, který staročeský překlad Salicetových *Ranných lékařství* přepisoval do muzejního kodexu IV D 56, ve svém vzorovém exempláři nemohl tedy najít nic, co by se neslučovalo s tehdejší představou o odborném textu, a proto je třeba hledat důvod pro absenci celé jedné kapitoly jinde.

Všechny nalezené shody mezi *Vod* a staročeským překladem příslušné kapitoly *Chirurgie* jsou jednoznačně dány společným pramenem obou textů, kterým musel být latinský *Herbář* Křišťana z Prachatic. Překladatel Vilémovy *Chirurgie* tedy vytvářel zcela nový překlad Křišťanových hesel, nezávislý na již existujícím *Vod*. Při sestavování 10. kapitoly páté knihy *Chirurgie* postupoval následovně: Začátek písmene A, konkrétně prvních

⁸⁴⁴ ČERNÁ, A. M. *Herbář z kodexu vodňanského*, s. 72.

⁸⁴⁵ TÁŽ, *Herbář z kodexu vodňanského*, s. 72.

29 hesel (od *absynthium* po *agnus cassue*, správně *agnus castus*) excerpoval ze dvou pramenů, jak z Viléma, tak z Křišťana. Křišťanův text si vzal jako základ, tj. všechna hesla vybral z něho a nechal je ve zcela shodném abecedním pořadí, jaké má Křišťan, přičemž 15 z nich doplňoval také o informace z příslušných hesel u Viléma. V některých případech také na dva různé prameny upozorňuje, když uprostřed hesla, zpravidla po skončení citátu z Viléma, uvádí citát z Křišťana adjektivem *jiný*, jehož funkci Diviš-Čištecký většinou správně pochopil, a klade za ně proto dvojtečku. Místy ale vydal text nenáležitým způsobem, např. v hesle *altea* čteme ... *spomáhá nežitům nadrželým i svinským, přiložený s kapustou. Jiný kořen, ratolest, list, květ i semen spomáhajíť...* (zde samozřejmě mělo být ... *kapustou. Jiný: kořen, ratolest...*).⁸⁴⁶ V další části katalogu léčiv již překladatel postupoval jednodušším způsobem, tj. zásadně v jednom hesle již dva prameny nekombinoval. Od hesla *antimomum* až po *plantago* použil pouze Vilémův text, přičemž opět věrně zachovává jeho pořadí hesel. Poté čerpal opět z obou pramenů, ale vždy platí, že jedno heslo vychází jen z jednoho pramene. Nejprve zapsal dvě hesla dle Křišťana – *papaver* a *paštrnák*, po nich zařadil heslo *popové múdí* dle Viléma (*hermodactillus*) a dále převzal již souvisle dalších 16 hesel pouze z Křišťana. Tím jsme u konce písmene P. Písmeno R je zcela vynecháno. Na začátku písmene S najdeme tři hesla z Viléma, zbytek hesel je již souvislá Křišťanova řada. Do písmene T vložil překladatel mezi osm hesel Křišťanových dvě hesla Vilémova, u písmene V jen jedno jeho heslo, stejně jako u písmene Z. Na začátku a na konci textu tedy výrazně převládá jako pramen Křišťanův *Herbář* (93 hesel celkem), uprostřed je naopak excerpován výlučně Vilém (73 hesel v souvislé řadě), z něhož je použito ještě několik hesel pro doplnění pasáží z Křišťana (celkem 23 hesel).⁸⁴⁷ Oba prameny jsou tedy zastoupeny zhruba ve stejné míře, udivuje pouze jejich nepravidelné rozložení, neboť tu sotva vidíme nějakou logickou motivaci. Ve většině případů najdeme v obou pramenech totéž heslo, a není tedy jasné, proč překladatel používal často přednostně Křišťana, který se nesoustředil pouze na chirurgické účinky. Překladatel z něho přebíral zpravidla celá hesla bez ohledu na jejich obsah, tj. včetně údajů o vzhledu rostliny, jejich druzích apod., což ukazu-

⁸⁴⁶ Srov. *Salicetova Ranného lékařství knihy páté, kapitola desátá*, s. 439–440. Podobné chyby nalezneme i v heslech *amigdalle*, *anacordus* a *asarus*.

⁸⁴⁷ Nepodařilo se najít pramen pouze pro konec hesla *vino nové* a pro heslo *vino pálené*. Tyto věty obsahově neodpovídají heslům *Chirurgie* a je pravděpodobné, že se jednalo o přípisky k *Herbáři*, které našel překladatel ve své předloze. Ostatně veškerý okolní text je převzat právě z *Herbáře*.

je, že Vilémovu koncepci této kapitoly příliš nepochopil. Zajímavé je, že všechna Vilémova hesla, která přebíral překladatel v souvislé řadě, mají latinské lemma, zatímco ta, která byla zařazena u písmen P, S, T a Z mezi hesla Křišťanova, byla až na jedno opatřena českými lemmaty.⁸⁴⁸ Konečně poslední zvláštností je, že překladatel využil z Viléma pouze hesla, která jsou v původním latinském znění pod písmeny A až M (poslední použité heslo je *mumia*), z další části seznamu léčiv již nepřevzal nic. Oproti tomu z první části seznamu přeložil téměř vše – z asi stovky hesel jich vynechal pouze jedenáct.

Skutečnost, že prímým pramenem musel být Křišťan, a nikoli jeho staročeská verze ve *Vod* či jiném příbuzném rukopisu, dokazuje jak formální stránka zpracování pardubického překladu, tak samotný obsah hesel. Jak již bylo řečeno, pardubický překlad přesně kopíruje pořadí hesel u Křišťana a zachovává většinou také jeho původní latinská lemmata. Vzhledem k tomu, že tento pořádek není čistě abecední, jak jsme dnes zvyklí, a místy se dokonce bere ohled pouze na první písmeno ve slově, nebylo by nikdy možné na základě abecedního řazení českých lemmat ve vodňanském herbáři, za předpokladu, že by se nahradila latinskými ekvivalenty, dospět zpětně ke zcela totožnému řazení, jaké má Křišťan.⁸⁴⁹

Alena Černá nemohla vědět, že hlavním pramenem pro *Vod* byl Křišťanův *Herbarius*, a jelikož vycházela při své hypotéze především z obsahových shod mezi *Vod* a pardubnickým překladem, je její závěr zcela logický. Velmi totiž záleží na výběru srovnávaných hesel. U některých z nich by totiž ani za předpokladu, že víme o latinském *Herbariu* jako potenciálním prameni, nebylo možné s jistotou říci, zda byla vytvořena parafrází *Vod* či překladem Křišťana. Dovolíme si převzít ukázkou A. Černé, která se jí snaží dokumentovat závislost pardubického textu na vodňanském herbáři, k níž připojujeme pro srovnání do třetího sloupce Křišťanův text.⁸⁵⁰

⁸⁴⁸ Některá z hesel nebylo snadné u Viléma dohledat buď kvůli zásadní chybě v lemmatu (např. lemma *citonia* místo správného *balaustia*, *citruillus* místo *colloquintida*), nebo proto, že Vilém mívá některá lemmata v arabštině (např. heslo *nasturcium* v českém překladu najdeme u Viléma jako *albugillise*, *olovo* jako *alaumoch*, *izop* jako *hasce* apod. (termíny ponecháváme dle ortografie starého tisku).

⁸⁴⁹ Dochované rukopisy nám dokonce umožňují říci, že překladatel Vilémova textu musel mít v rukou nějakého předchůdce rukopisu *D* (NK XI E 5), neboť spolu s ním sdílí jednu malou odchylku v řazení lemmat u písmene A, která se v jiných latinských rukopisech nevyskytuje.

⁸⁵⁰ Oba staročeské texty viz ČERNÁ, A. M. *Herbář z kodexu vodňanského*, s. 72, pozn. 12.

Absintheum, pelynka neb pelynek jest horký na prvním stupni a suchý na druhým stupni, vyhoni pěnohorku z žaludku a z třev a přivodí moč a nedá se opiti. A ktož na každý den pijí, činí dobrou chut a žádost a jest spomocná proti žlútennici. Ktož ji klade do skříně, brání molóm rúcha střici, ktož přičiní jie k čmírdlu, myši těch knih nestřihú. A miezka hlísty umořuje v břiše. Ale prach jejie jest zel žaludku. (Vod, f. 276a)

Absynthium, pelyněk jest horký v prvním schodu a suchý v druhém schodu, vymítáť koleru z žaludku a z střev a přivodí moč a zahání opilství, a kdož jej pije každý den, odvodí tesknost z pokrmu i z žloutenici, a kdož prach jeho vundá v skříně aneb z truhlice, ostřiháť roucha od molův, a když se smíchá s ingoustem, ostřiháť knih od hryzení myšího. Mízka jeho červy, totiž skrkavky moří, ale jest zlý žaludku. (kodex pardubický, f. 372a)

Absinthium est calidum in primo gradu et siccum in secundo gradu et expellit coleram de stomacho et visceribus et provocat urinam et prohibet ebrietatem, et quando bibitur cottidie, curat fastidium cibi et ictericiam, et quando pulverisatur, in scriseis custodit pannos a tineis, et quando commiscetur incausto, custodit libros a corrosione murium. Succus eius lumbricos occidit, sed est malus stomacho. (Herbář, rkp. I, f. 5r)

Naštěstí oba staročestí překladatelé nepostupovali u všech hesel tímto způsobem, ale používali i jiné prameny. Díky nim je potom otázka závislosti jednotlivých textů snadno vyřešena. Na ukázkou lze uvést heslo *abrotanum*, které u Křišťana zní následovně:

Abrotanum est calidum et siccum in tercio et bibitum valet sciaticae, strangurie et retencioni menstruorum. Occidit lumbricos, et quando sumitur in potu aut ungitur caput cum eo et oleo, confert egritudinibus frigidis, ut vertigini et scothomie. Et tritum cum oleo et perunctum corpus febrile, solvit rigorem. Et quando sternitur aut fit fumigium cum eo, fugantur venenosa omnia de domibus. (Herbář, rkp. I, f. 5v)

Ve *Vod* bylo heslo doplněno o citáty z herbáře *Galg* a zřejmě byl použit ještě jeden neznámý pramen (shody s Křišťanem vyznačujeme tučně):

Brotan neb dřevěnka neb božie dřevce jest kořen šlechtilý a vonný, horký a suchý na třetiem stupni. Ktož jej vaří u víně a pie, spomocno jest štkavce a zadržení čmýry, latíně slóve menstrorum, ženám a hlísty umoří. A když kto pie brotan nebo hlavu zmyje a olejem zmaže, spomáhá studeným nemocem, jakožto závratu v hlavě. A ktož jej s olejem stluče, zimnici [z] studenosti nedá jeho tříesti. A když kto stele jej neb kúření jím učiní, zažene všechny jedovaté žízaly a hady z domu. Také ktož jej s vínem vaří a na čítitrobu pie v horce, vše, což jest speklého, obměkčí a vyzene s člověka. A což jest zbitého v člověku, uzdraví. Také když člověk vnáhle oněmie, a to se přiházie z otoku plic, vař brotan s přěsným aneb s jarním strdem a horce to pie, a spo-

móžf. Též činí sred s octem vařená a pitá teple, ktož oteče ot úpadu neb od bitie a speče sě to v něm. (Vod, f. 260r–v)⁸⁵¹

V pardubickém překladu je Křišťanův text (tučné pasáže) spojen dohromady s heslem Vilémovým:

Abrotanum, Buoží dřevce neb brotan, jest suchý a horký v třetím schodu; zstavujeť krev dásní. A když jej stlučeš a svaříš s olejem z klasu neb z lilium a pomažeš brady, pospíšit růsti brada. Avšak škodí nežítům novým. Obměkčujet nežity studené. A když jej zvaříš s citonií, spomáhát nežítům neshadného obměkčení a spomáhát sciatica a moč provodí a zastavení nemoci ženské. Moří škrkavky, když se přijímá v pití aneb maže se jím hlava s olejem. Spomáhá proti nemocem studeným, k závratu v hlavě a scotoně a zetřením s olejem. A zmažeš jím tělo. Rozpouštíť třesení oudův a když se jím posteje aneb kadíš jím, zahání jedovaté věci z domu. (pardubický kodex, f. 372v)⁸⁵²

Na uvedeném příkladu vidíme, že kdyby překladatel Vilémova textu měl v ruce nějakou kopii vodňanského herbáře, sotva by se mu mohlo podařit excerpovat vždy pouze text pocházející z Křišťana, neboť jeho začátek a konec není ve *Vod* vyznačen. V pardubickém překladu bychom proto nutně museli najít i stopy jiných pramenů vodňanského herbáře. Podobná situace nastává ve všech heslech, která vznikla s pomocí více pramenů. Nelze si tedy představit jiný druh příbuznosti všech tří textů, než jaký byl výše popsán, totiž že oba staročeské překlady vznikaly nezávisle na sobě a pro oba výsledné texty byl latinský *Herbář* Křišťana z Prachatic velmi významným pramenem, ač ne pramenem jediným.

V.4 Vokabulář Jana Vodňanského

Časově zatím nejmladší použití Křišťanova *Herbáře* lze sledovat ve dvanáctidílném slovníku *Vocabularius dictus Lactifer* ze začátku 16. století, jehož autorem byl Jan Bosák Vodňanský (Iohannes Aquensis).⁸⁵³ Slovník

⁸⁵¹ Text uvádíme opět dle kritického přepisu A. Černé na VW (viz pozn. 743). Latinský tvar *menstrorum* v přepisu neopravujeme, v rukopisu je však zkráceno obvyklým způsobem, mělo by se tedy číst *menstruorum*.

⁸⁵² Dle vydání *Salicetova Ranného lékařství knihy páté, kapitola desátá*, s. 438–439. Ponecháváme jeho chybnou interpunkci – správné rozdělení je patrné z latinského citátu.

⁸⁵³ Základní životopisná data shrnuje v poslední době ŠEDINOVÁ, Hana. *Lidská mon-*

byl sepsán roku 1508, tiskem vyšel roku 1511.⁸⁵⁴ Dodnes se dochoval asi ve 30 exemplářích.⁸⁵⁵ Jak ještě blíže uvidíme, slovník obsahuje hesla různého druhu: u některých latinských termínů uvádí pouze jejich české ekvivalenty, zatímco u jiných podává gramatické (často etymologicky zaměřené) či věcné výklady. Svým způsobem zpracování je tedy zcela poplatný středověkým glosářům.⁸⁵⁶ K otázce Vodňanského pramenů se vyslovila Dana Martínková, která rovněž upozornila na omyl tradovaný v naší odborné literatuře od dob Františka Černého. Podle něho předlohu *Lactiferu*, totiž slovník zvaný *Vocabularius brevilocus*, sestavil italský učitel Guarino z Verony († 1460).⁸⁵⁷ Tento slovník je skutečně jedním z nejdůležitějších pramenů *Lactiferu*, nicméně jeho skutečným autorem byl německý humanista Johannes Reuchlin († 1522),⁸⁵⁸ jehož *Vocabularius brevilocus* byl vydáván spolu s gramatickým spisem o dvojhláskách pocházejícím právě od Guarina z Verony.⁸⁵⁹ Reuchlinův slovník sestává ze tří knih, věnovaných abecedně seřazeným jménům, slovesům a adverbium. Na těchto knihách jsou silně závislé první tři knihy *Lactiferu* (způsob Vodňanského práce s Reuchlinovým slovníkem popisuje H. Šedinová).⁸⁶⁰ Další devět knih z celkových dvanácti je věnováno lidským monstrům (kn. 4), nemocem (5), stromům (6), bylinám (7), nerostům (8), ptákům (9), čtyřnohým zví-

stra ve Vokabuláři zvaném Lactifer Jana Vodňanského. In: Jan Vodňanský. *Lidská monstra (Vokabulář zvaný Lactifer IV) – Iohannes Aquensis. De monstruosis hominibus (Vocabularius dictus Lactifer IV).* Ed. a překl. Hana Šedinová. Praha 2013, s. IX. Některým pasážím tohoto slovníku se věnovala H. Šedinová ve dvou starších studiích (*De gustibus non est disputandum. Neobyčklý jídelníček exotických národů ve Vokabuláři zvaném Lactifer.* LF 134, 2011, s. 341–366 a *Alia terra alios mores postulat. Asijská lidojedi ve vokabuláři zvaném Lactifer.* LF 135, 2012, s. 63–90).

⁸⁵⁴ *Johannes Aquensis. Vocabularius cuius nomen Lactifer.* V Plzni: Mikuláš Bakalář, 1511 (dostupné na <<http://www.manuscriptorium.com>>).

⁸⁵⁵ Viz databáze „Knihopis českých a slovenských tisků“ dostupná na <<http://www.knihopis.cz/>>.

⁸⁵⁶ Jejich základní přehled podává WEIJERS, Olga. *Lexicography in the Middle Ages.* Viator. Medieval and Renaissance Studies 20, 1989, s. 139–153. Podobně ke středověkým latinským slovníkům také GRUBMÜLLER, K., *Ex quo*, s. 13–44. Počátkům lexikografie u nás se věnuje souhrnně Voleková, K. *Česká lexikografie.*

⁸⁵⁷ ČERNÝ, František. *Paběrky z moravského zemského archivu. VI. Ještě ke slovníku Guarinovu a Vodňanského.* VČA 9, 1900, s. 474–476.

⁸⁵⁸ Základní literaturu k němu viz DÖRNER, Gerald. *Reuchlin, Johannes.* In: *Deutscher Humanismus 1480–1520.* Verfasserlexikon. Band 2, Lieferung 2 (Mu–Rh). Ed. Franz Josef Worstbrock. Berlin 2011, sl. 579–633.

⁸⁵⁹ MARTÍNKOVÁ, Dana. *Středověké vokabuláře a Slovník středověké latiny v českých zemích.* LF 122, 1999, s. 34–38.

⁸⁶⁰ ŠEDINOVÁ, H. *Lidská monstra*, s. XIII–XIV.

řatům (10), rybám (11) a konečně hadům a červům (12). Prameny této přírodovědné části nejsou doposud zcela známy. Podle Černého mohl Vodňanský pro tyto knihy excerpovat jména z Reuchlinovy první knihy a ta potom doplňovat s pomocí dalších pramenů. Tento názor sice odmítla D. Martínková, která měla za to, že Vodňanský nepracoval s velkým množstvím předloh a že tyto knihy vznikly na základě nějaké předlohy obsahující excerpta z přírodovědné encyklopedie Tomáše z Cantimpré,⁸⁶¹ ale oproti ní Hana Šedinová považuje tento složitější pracovní postup za docela dobře možný,⁸⁶² což ukazuje na pramenech čtvrté knihy *Vokabuláře*.⁸⁶³ Podle ní použil Vodňanský Reuchlinovu část jako pramen u asi čtvrtiny hesel čtvrté knihy, přičemž s některými hesly ještě dále pracoval – zkracoval je či různě doplňoval. Ostatní hesla vznikla na základě široké škály antických i středověkých pramenů. I když se část z nich do *Vokabuláře* dostala prostřednictvím encyklopedie Tomáše z Cantimpré *De natura rerum* (z doby kolem roku 1240), popřípadě prostřednictvím středověkých glosářů, musíme zřejmě u čtvrté knihy počítat s poměrně velkým počtem pramenů. I přes zjištěné uplatnění encyklopedie Tomáše z Cantimpré v rámci čtvrté knihy však nelze přijmout paušální tvrzení Dany Martínkové o významu této encyklopedie jako pramene pro všechny přírodovědně orientované knihy *Vokabuláře*, jak prokázala Hana Florianová u páté knihy s titulem *De infirmitatibus humani corporis*.⁸⁶⁴ Stejný závěr vyplývá, jak v zápětí uvidíme, také z rozboru pramenů knihy sedmé.

Nejprve se však podíváme na obsah sedmé knihy a na typy hesel, s nimiž se tu můžeme setkat.⁸⁶⁵ Jak již bylo řečeno, sedmá kniha je věnována bylinám a obsahuje 482 hesel (na f. 265v–274v). Celkový počet pojednání rostlin je však kvůli odkazům na synonyma, jejichž systém známe

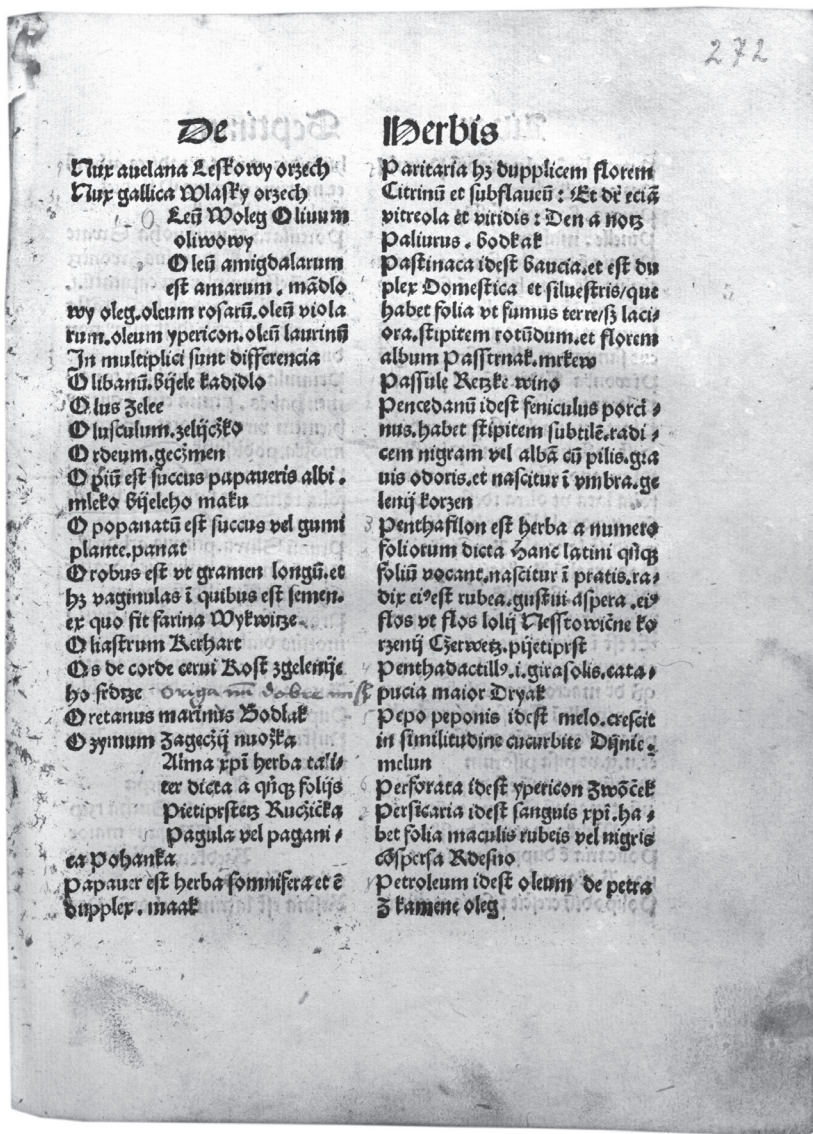
⁸⁶¹ MARTÍNKOVÁ, D. *Středověké vokabuláře*, s. 36. *Thomas Cantimpratensis. Liber de natura rerum. Editio princeps secundum codices manuscriptos. I: Text.* Ed. Helmut Boese. Berlin – New York 1973. Využití této encyklopedie (a také dalších encyklopedií, které vznikly v době jejich tzv. zlatého věku) v pozdně středověkých slovnících není nic neobvyklého (srov. BREMER, Ernst. *Vocabularius optimus. I: Werkentstehung und Textüberlieferung. Register.* Unter Mitwirkung von Klaus Ridder. Tübingen 1990, s. 58).

⁸⁶² ŠEDINOVÁ, H. *Lidská monstra*, s. XV.

⁸⁶³ Tamtéž, s. XVI–XXXIX.

⁸⁶⁴ FLORIANOVÁ, Hana. *Zdroje textu lékařské části Vokabuláře Lactifer*. In: Ad honorem Eva Stehlíková. [Ed. Pavlína Šípová – Marcela Spívalová – Jan Jiřík.] Praha 2011, s. 93–103.

⁸⁶⁵ Pracovali jsme s exemplářem dochovaným v NK pod signaturou 45 A 7, který použila ve své edici H. Šedinová a který má několik výhod: má ručně doplněnou foliaci, všechna jeho hesla jsou ručně očíslována a na konci každé knihy sečtena, je dostupný online (viz pozn. 854).

Jan Vodňanský, *Vocabularius dictus Lactifer*, 7. kniha *De herbis*,
tisk Mikuláše Bakaláře z roku 1511, Národní knihovna ČR, 45 A 7, f. 272r.

i z Křišťanova *Herbáře*, o pár desítek nižší.⁸⁶⁶ Některá hesla navíc nepojednávají přímo o rostlinách, ale pouze o jejich částech nebo o jejich přirozených či uměle vyrobených produktech. Najdeme tu tak heslo *urtica* (kopřiva), ale kromě toho i heslo *accantum* (tj. *semen urticae*, kopřivné semě), je tu heslo *accasia est succus expressus de pomis vel piris* (šťáva z jablek či hrušek), ale současně tu mají různé druhy „jablek“ (latinsky *mala*) svoje vlastní hesla. Tento příklad navíc ukazuje, že sedmá kniha neobsahuje pouze byliny a jejich produkty, ale i hesla, týkající se stromů (jejich plodů či různých výměšků – šťáva, pryskyřice). Stromům a keřům je přitom primárně věnována šestá kniha *Vokabuláře*. Kromě toho najdeme v sedmé knize také hesla, která do rostlinné říše vůbec nepatří, ale která zato i přes svůj původ v živočišné či nerostné říši tvoří běžnou výbavu středověkého herbáře, např. *os de corde cervi* (kost ze srdce jelena), *sal* (sůl), *spodium* (tj. *os elephantis combustum*, prášek ze spálené slonoviny), *sulphur* (síra), *castoreum* (bobří varlata, ve staré češtině bobrový stroj), *litargirum* (klejt), *muscus* (pižmo některých živočichů) aj. Toho si byl Vodňanský jistě vědom, ostatně on sám označuje tuto knihu jako *herbarius* (f. 274v, viz níže).⁸⁶⁷ Obsah sedmé knihy tedy více méně napodobuje středověké herbáře, kterým nejsou léčiva z živočišné a nerostné říše nijak cizí. Již víme, že v nich nešlo v žádném případě o botaniku v dnešním slova smyslu, a nešlo o ni ani Vodňanskému. Vodňanský evidentně upřednostňoval pouze hledisko léčebného využití rostlin (včetně částí těl živočichů) a kamenů, respektive se v tomto smyslu vyjadřuje v úvodních odstavcích ke knihám 5–8. (Jak ale uvidíme, svému záměru Vodňanský nedostál.) Tyto čtyři knihy měly dle jednotlivých prologů Vodňanského tvořit jakýsi překladový a současně výkladový lékařský slovník. Poté co autor v páté knize nabízí základní termíny z patologie, začíná se v dalších knihách věnovat jednotlivým oblastem, z nichž se získávají léčiva. Od teoretické části medicíny tak přechází k části praktické. Rozdělení říše rostlinné na dvě části (na jedné

⁸⁶⁶ Např. pod písmenem H (f. 270r) je uvedena *herba Sancti Petri, ročník, zaječí noha*, pod písmenem M (f. 271v) *morsus diaboli, dáblův kus, svatého Petra koření* a konečně pod písmenem P (f. 272v) další synonymum této rostliny – *promorsa idest herba sancti Petri, idest morsus diaboli, čertův kus*. Ve starší literatuře se uvádělo jako počet rostlinných pojmenování ve *Vokabuláři* číslo 408 (bývalo přejímáno z pojednání Sternberg, K. *Abhandlung über die Pflanzkunde*, 1, s. 99). Výsledný počet záleží na kritériích, jaká si při počítání zvolíme.

⁸⁶⁷ Pouze v jednom případě jej můžeme přistihnout při špatném pochopení původního latinského termínu – mumie je podle něho rostlina, kterou lze najít v hrobkách s nabalzamanými těly, jak to dělají pohané (*mummia herba reperitur in sepulcris mortuorum, quorum corpora sunt uncta balsamo, ut faciunt gentiles*, f. 271v).

straně stromy a keře, na druhé straně byliny) není přitom nijak neobvyklé, můžeme se s ním setkat právě např. u Tomáše z Cantimpré a také v jednom z dílů nejobsáhlejší středověké encyklopedie *Speculum maius* Vincence z Beauvais († 1264), zvaném *Speculum naturale*.⁸⁶⁸ Jakmile tedy Vodňanský ukončí výklady o nemocech, píše, že se chce ve třech knihách věnovat léčivům, která pomáhají na lidské nemoci, přičemž první kniha pojednává o stromech, druhá o bylinách, třetí o kamenech.⁸⁶⁹ Léčebné využití nepouští ze zřetele ani v krátkých prolozích k sedmé a osmé knize.⁸⁷⁰ Nás bude samozřejmě nejvíce zajímat prostřední z těchto knih.

V sedmé knize najdeme hesla různého způsobu zpracování a různého obsahu (typy hesel a jejich výstavba se formálně příliš neliší od hesel ostatních knih *Vokabuláře*):

1. pouhé lemma (latinského, popřípadě řeckého původu) s jedním či více českými ekvivalenty, např.:

Lauribacca, bobek. (f. 270v)

Litargium, klét. (tamtéž)

Matricaria minor, marunka, řimbaba. (f. 271r)

⁸⁶⁸ K životu a dílu tohoto autora existuje rozsáhlá bibliografie, viz např. PAULMIER-FOUCART, Monique – DUCHENNE, Marie-Christine. *Vincent de Beauvais et le Grand miroir du monde*. Turnhout 2004; WEIGAND, Rudolf. *Vinzenz von Beauvais. Scholastische Universalchronistik als Quelle volkssprachiger Geschichtsschreibung*. Hildesheim, Zürich, New York 1991. Nejčastěji je dostupné vydání *Vincentius Bellovacensis, Speculum quadruplex sive Speculum maius: naturale, doctrinale, morale, historiale*. 1–4. Duaci: Baltazar Beller, 1624 (přetisk Graz 1964–1965), <<http://digital.ub.uni-duesseldorf.de/content/titleinfo/1352437>> [citováno ze dne 1. 2. 2016].

⁸⁶⁹ ... *competens est, ut de quibusdam, que ad revelandas humanas spectant infirmitates, exponatur. In tribus autem parcialibus libris illa omnia comprehenduntur, in primo namque libro ponetur de arboribus, in secundo de herbis, in tercio de lapidibus...* (f. 260v).

⁸⁷⁰ Z úvodu ke knize sedmé: *Post descripcionem arborum, que... conferunt ad sanandas infirmitates humanas, restat describere herbas, etsi non omnes, aliquas tamen principales, que eciam multum cooperari humanam ad sanitatem comperte sunt...* (f. 265v; „Po popisu stromů, které přispívají k léčbě lidských nemocí, zbývá popsat byliny, i když ne všechny, jen ty nejdůležitější, u nichž bylo zjištěno, že velmi pomáhají lidskému zdraví...“). Podobně v úvodu ke knize osmé čteme: *Finito herbario, qui est liber secundus medicinalis, ad tercium nunc extendo calamum, ut... de lapidibus quoque (qui non minoris eficacie et virtutis quam arbores et herbe ad sanandas infirmitates comperti sunt) describam...* (f. 274v; „Po ukončení herbáře, který je druhou lékařskou knihou, nyní pokračuji v psaní knihy třetí, abych podal výklad o kamenech, u nichž byla shledána nemenší účinnost a schopnost léčit lidské nemoci než u stromů a bylin...“).

2. lemma doplněné o další latinská synonyma s českým ekvivalentem (někdy i bez něho), např.:
Bedagar Grece, spina alba in Latino. (f. 266v–267r)⁸⁷¹
Penthadactillus, idest girasolis, catapucia maior, dryák. (f. 272r)
3. lemma doplněné o gramatické informace (týkající se morfologie, prozodie či etymologie), např.:
Acetosa vel acedula, herba ab aciditate dicta, šťovík. (f. 266r)⁸⁷²
Cepe, n[eutrius] g[eneris] in singulari indeclinans, in plurali cepe, arum, [feminini] g[eneris], dicitur herba vel ligumen, cuius virtus solum consistit in capite, cibule. (268r)⁸⁷³
4. lemma doplněné o bližší charakteristiku, zvláště pokud daný termín označuje pouze určitou část byliny nebo nějaký z ní vyrobený produkt, např.:
Collofina est lacrima arboris, pryskyřice. (f. 268r)⁸⁷⁴
Moracelsi est fructus arboris, mořské jahody, malabattrum idem. (f. 271v)⁸⁷⁵
Seraphinum est gumi arboris cuiusdam in Grecia. (f. 273v)⁸⁷⁶
Ydromel est aqua cum melle, voda voslazená medem. (f. 274v)
5. lemma doplněné o popis vzhledu rostliny, popřípadě její druhy, např.:
Caulis sunt due species, silvestris et domestica, kapusta, zelé. (f. 268r)⁸⁷⁷
Carda habet stipitem longum et spinosum et super nodos stipitis sunt folia duo similia foliis lactuce, amplexencia stipitem et super quemlibet ramum sunt capitella spinosa, mléč. (f. 267v)⁸⁷⁸
6. lemma doplněné o základní kvality byliny jako léčiva, popřípadě o konkrétní léčivé účinky, např.:
Citrullus est frigida et humida plus quam cucumer, oharek. (f. 268r)⁸⁷⁹
Feniculum, vlašský kopr, acuit visum. (f. 269r)⁸⁸⁰

⁸⁷¹ „Bedagar řecky, spina alba latinsky.“

⁸⁷² „Acetosa či acedula je bylina pojmenovaná podle kyselosti (*aciditas*), šťovík.“

⁸⁷³ „Cepé, středního rodu, v jednotném čísle nesklonné, v množném cepe, arum ženského rodu, označuje se tak bylina či zelenina, jejíž účinná síla spočívá pouze v hlavičce.“

⁸⁷⁴ „Collofina je šťáva ze stromu, pryskyřice.“

⁸⁷⁵ „Moracelsi je plod stromu, mořské jahody, totéž je malabattrum.“

⁸⁷⁶ „Seraphinum je pryskyřice jakéhosi stromu v Řecku.“

⁸⁷⁷ „Caulis má dva druhy, planý a zahradní, kapusta, zelé.“

⁸⁷⁸ „Carda [správně *cardo*] má dlouhou a ostnitou lodyhu a na jejích uzlinách jsou dva listy, které podobně jako listy lociky objímají lodyhu a na každé větévce jsou ostnité hlávky, mléč [správně bodlák, tedy benedikt lékařský].“

⁸⁷⁹ „Citrullus je studený a vlhký víc než dýně, oharek.“

⁸⁸⁰ „Feniculum, vlašský kopr, ostří zrak.“

Scicados est duplex, citrinum et arabicum, confert dolori pectoris.
(f. 273v)⁸⁸¹

Lauriola est frutex valens ad incendendum ignem, radix eius purgat coleram et flegma et inducit sitim magnam, vlčí lýko. (f. 270v)⁸⁸²

V konkrétních případech samozřejmě mohou být doplňující informace (body 3–6) různě kombinovány.

Pro vyřešení otázky pramenů sedmé knihy poskytuje jisté vodítko sám autor *Vokabuláře*. V heslech samotných nenajdeme sice téměř žádné odkazy na autority, ale ani jejich ojedinělé zmínky nejsou bez významu. Konkrétně je tu jmenován Papias (heslo *absinthium*, f. 265v), Hugutio z Pisy (s. v. *alga*, f. 266r), dokonce i Jeroným (s. v. *borith*, f. 267r) a Vergilius (s. v. *vaccinia*, f. 274r). U posledních dvou samozřejmě nelze vůbec uvažovat o možnosti, že by byli přímými prameny, ostatně v obou případech najdeme tyto citáty ve slovníku Iohanna Balba *Catholicon*. Všechny tři uvedené slovníky – Papirovo *Elementarium doctrinae rudimentum*⁸⁸³ z doby již před polovinou 11. století, *Liber derivationum* Hugutiona z Pisy⁸⁸⁴ z druhé poloviny či spíše konce 12. století a o necelých sto let mladší *Catholicon seu Summa prosodiae* Iohanna Balba⁸⁸⁵ – byly použity jako prameny také u prvních čtyř knih *Vokabuláře*, tedy jak u prvních tří knih původně Reuchlinových,⁸⁸⁶ tak (dle H. Šedinové) v případě Papias a Hugutiona u čtvrté knihy, kterou již sestavoval Vodňanský samostatně.⁸⁸⁷ Použití všech tří slovníků lze konstatovat také pro knihu sedmou, nicméně nikoli v podobě přímého pramene.

Než se dostaneme ke konkrétním číslům, je nutno říci, že nehledáme prameny pro 482 hesel sedmé knihy, nýbrž jen pro asi 270 hesel, u jejichž lemmat je připojen nějaký výklad. U 210 lemmat totiž najdeme pouze české termíny (ve 140 případech), popřípadě ještě další latinská synonyma

⁸⁸¹ „Scicados je dvojitý, žlutý a arabský, pomáhá proti bolesti na prsou.“

⁸⁸² „Lauriola je keř, kterým lze rozdělat oheň, jeho kořen čistí žluč a hlen a navozuje silnou žízeň, vlčí lýko.“

⁸⁸³ Glosář nebyl dodnes vydán, proto se běžně užívá benátská inkunábule z roku 1469, která vyšla jako faksimile *Papias Vocabulista*. Venetiis: Philippus Pincius, 1496. Faksimile Torino 1966. V moderní edici existuje pouze písmeno A: *Papiae Elementarium. Littera A*. 1–3. Ed. Violetta de Angelis. Milano 1977–1980.

⁸⁸⁴ *Ugucione da Pisa. Derivationes*. 1–2. Ed. Enzo Cecchini. Firenze 2004.

⁸⁸⁵ *Incipit summa, que vocatur catholicon, edita a fratre Iohanne de Ianua*. In urbe Maguntina: [Iohannes Gutenberg?], 1460 (přetisk Mainz 1971).

⁸⁸⁶ MARTÍNKOVÁ, D. *Středověké vokabuláře*, s. 35.

⁸⁸⁷ ŠEDINOVÁ, H. *Lidská monstra*, s. XVIII–XIX.

(u 70 lemmat). Jejich přímý pramen se nám, jak o tom ještě bude řeč, sotva podaří nalézt. Z oněch 270 hledaných hesel jich plných 80 pochází prokazatelně z Reuchlinovy první knihy. Postup, který Vodňanský zvolil při přípravě čtvrté knihy, vydané H. Šedinovou, se tedy uplatnil také u knihy sedmé. Při excerpování první knihy musel mít Vodňanský již jasný plán, že hesla týkající se rostlin bude zařazovat později – všechna tato hesla ze své první knihy vypustil a přesunul je až do knihy sedmé (popřípadě šesté o stromech). Žádné z hesel se tu tedy neopakuje dvakrát (tj. ve vztahu první knihy ke knize šesté či sedmé, opakování hesel pouze v rámci knihy šesté a sedmé je jiná otázka). Pro některá z Reuchlinových hesel se nepodařilo nalézt původní zdroj informací (např. *allium*, *ambrosia*), nicméně většina z nich obsahuje citát z Isidorových *Etymologií*, který je současně přítomen v souvislé řadě u všech zmíněných lexikografů – Papia, Hugutiona i Iohanna Balba. Ani v jednom případě nebyla nalezena nějaká formulační odchylka, která by ukazovala, že by přímým pramenem Vodňanského měl být některý starší slovník, nikoli až heslo Reuchlinovo. Pro sedmou knihu tedy neplatí to, co konstatovala Hana Šedinová pro knihu čtvrtou, do níž měl Vodňanský Papia i Hugutiona excerpovat také jako bezprostřední prameny.

Najít skutečný pramen v onom propletenci lexikografických textů je velmi složité. Není to samozřejmě žádné Reuchlinovo specifikum, nýbrž běžný jev u veškeré středověké kompilační literatury, k níž musíme slovník Reuchlinův i slovník Vodňanského i přes dobu jejich vzniku počítat. V kompilacích se totiž zpravidla pracuje s doslovnými citáty, které přecházejí z jedné kompilace do druhé téměř beze změny. Dobrým příkladem jsou právě *Etymologie* Isidora ze Sevilly, které cituje, jak jsme již řekli, Papias, Hugutio i Balbus. Týž citát z Isidora tak mohl přecházet od jednoho lexikografa ke druhému, ale současně mohl např. Balbus používat Isidora i pro zcela nová hesla, která sám vytvářel. Mezi jednotlivými Isidorovými citáty, které lze u Reuchlina a potažmo Vodňanského najít, tedy mohou být rozdíly v délce procesu přejímání, kterým si prošly. (Podobnou situaci jsme sledovali také u herbářů, kdy se v několika vlnách excerpce užívaly tytéž prameny.) Problémem jsou především velmi stručná hesla, kde se oporu pro přímý pramen daří hledat jen stěží. Například Vodňanského heslo *coriandrum* (*Coriandrum*, n. s., est genus herbe a Greco, quod ipsi corion dicunt. Koliander, f. 268v),⁸⁸⁸ potažmo heslo Reuchlinovo, může mít teore-

⁸⁸⁸ „Coriandrum, neutrum v singuláru, je druh byliny [jehož název pochází] z řečtiny a kterému sami [Řekové] říkají corion...“

ticky vzato svůj původ (kromě gramatického určení) u Isidora (*Etymologiae* 17, 11, 7), Papia, Hugutiona (C 246) i Iohanna Balba (zde i u Papia s. v. *coriandrum*). U řady hesel se však dá původ citátu díky formulačním shodám objasnit. Pro naše účely však není třeba složitě zjišťovat, jak dalekou cestu si prošlo jedno každé heslo *Lactiferu*, než se sem dostalo. Zkoumali bychom spíše otázku pramenů Reuchlinových, nikoli přímých pramenů Vodňanského, protože ten, alespoň pokud jde o sedmou knihu, všechny citáty středověkých lexikografů přejímal prostřednictvím Reuchlina.

V souvislosti s uvedenými lexikografickými texty musíme uvést jeden pramen, který Vodňanský excerpoval skutečně z první ruky, a tím je sedmnáctá kniha encyklopedie Bartoloměje Anglického *De proprietatibus rerum*,⁸⁸⁹ pojednávající o rostlinách. Rovněž Bartoloměj užívá hojně citátů z *Etymologií*, zpravidla na začátku hesel. Isidor tedy do *Vokabuláře* mohl proniknout dvěma cestami, přes Reuchlina (k němuž cestovaly jeho informace prostřednictvím středověkých lexikografů), nebo přes Bartoloměje Anglického. Situace se tím částečně komplikuje. Velmi často se stává, že citát převzatý Vodňanským z Reuchlina (a přítomný také u všech zmíněných lexikografů) obsahuje současně i Bartolomějova encyklopedie. Jak ukazují délka citátů, pracoval však Bartoloměj na rozdíl od Reuchlina často přímo s Isidorovým textem.⁸⁹⁰ Pokud jde o *Vokabulář*, opravdu průkazné je použití Bartoloměje pouze u desíti hesel (*beta*, *dragantum*, *daphnis*, *ferula*, *gutta*, *hyacinthus*, *iusquiamus*, *isopus*, *timiamia*, *tribulus*), u nichž najdeme buď nesporné formulační shody (u citátů z Isidora), nebo jsou tu citovány

⁸⁸⁹ Vydány byly doposud jen některé knihy: *On the Properties of Soul and Body – De Proprietatibus Rerum Libri III et IV*. Ed. R. James Long. Toronto 1979. *Bartholomaeus Anglicus, De proprietatibus rerum. I: Prohemium, Libri I–IV*. Ed. Michael W. Twomey – Bernd Roling – R. James Long. Turnhout 2007. *Bartholomaeus Anglicus, De proprietatibus rerum IV. Liber XVII*. Ed. Iolanda Ventura. Turnhout 2007. Ostatní knihy je nutno konzultovat ve starých tiscích (dostupné je také faksimile *Bartholomaei Anglici De genuinis rerum coelestium, terrestrium et inferarum proprietatibus libri XVIII... Cui acc. liber XIX de variarum rerum accidentibus*. Francofurti: Richter, 1601, faksimile Frankfurt am M. 1964). K pozdějšímu využití této encyklopedie existuje bohatá literatura, z níž vybíráme alespoň MEYER, Heinz. *Die Enzyklopädie des Bartholomäus Anglicus. Untersuchungen zur Überlieferungs- und Rezeptionsgeschichte von ‚De proprietatibus rerum‘*. München 2000; DRAELANTS, Isabelle. *La science naturelle et ses sources chez Barthelemy L'Anglais et les encyclopedistes contemporains*. In: *Bartholomäus Anglicus, De proprietatibus rerum. Texte latin et réception vernaculaire. Lateinischer Text und volkssprachige Rezeption. Actes du colloque international – Akten des Internationalen Kolloquiums – Münster, 9.–11. 10. 2003*. Ed. Baudouin Van den Abeele – Heinz Meyer. Turnhout 2005, s. 43–99.

⁸⁹⁰ Není to ale vždy tak jednoznačné. Jak ukazuje editorka sedmnácté knihy, tak Bartoloměj cituje jak původní Isidorův text, tak i Isidorovy citáty dle Papia a Hugutiona (edice, s. XVII).

vedle Isidora autority u lexikografů neobvyklé (Avicennův *Canon medicinae*, pseudoaristotelský spis *De vegetabilibus*), a to někdy dokonce dvě dohromady v jednom hesle, přičemž je zachováno i jejich pořadí, jak je najdeme u Bartoloměje.

V rámci lexikograficko-encyklopedické literatury se tedy zatím podařilo nalézt bezpečný pramen pro 90 hesel. K nim snad ještě přistupuje u dvou hesel – *macis* (zde spíše s otazníkem) a *primula veris* (zde s poměrně velkou pravděpodobností) – také již zmíněná encyklopedie *De natura rerum* Tomáše z Cantimpré (11. a 12. kniha), kterou Vodňanský pro jiné knihy svého *Vokabuláře* s jistotou použil. Nebýt této skutečnosti, sotva by se o možnosti využití této encyklopedie pro sedmou knihu dalo vůbec uvažovat. Také Tomáš cituje ve svých knihách o rostlinách Isidora ze Seville, daleko větší důraz však klade na materiál, který našel v *Circa instans*.

Oproti těmto navzájem velmi propleteným textům je nejvýznamnější pramen sedmé knihy *Vokabuláře* – Křišťanův *Herbář* – snadno identifikovatelný. Vodňanský sám se o něm sice nikde nezmiňuje, ale počet shodných pasáží a jejich identické znění hovoří celkem jednoznačně. Navíc Křišťanův text mohl mít Vodňanský k dispozici přímo v místě svého působení. On sám totiž pobýval nějakou dobu v Jindřichově Hradci, stejně jako o pár desítek let dříve Křišťan z Prachatic. Že Křišťan dával svůj *Herbář* k dispozici tamějším zájemcům o další kopie, dokazuje mnohokrát zmíněný rukopis *P*, sepsaný přímo v Jindřichově Hradci (... 1433 in Nova Domo...). Je tedy velmi pravděpodobné, že neznal-li Vodňanský Křišťanův *Herbář* již z Prahy, mohl se s nějakým jeho opisem setkat přímo v Jindřichově Hradci, nebo na dalších místech svého působení (Horažďovice, Bechyně).

Zcela průkazné je použití *Herbáře* (v podobě *R2*) u 128 hesel sedmé knihy. Některé přejímky jsou velmi krátké, a pokud by byly posuzovány izolovaně, jako důkaz pro tento pramen by to nestačilo. Nicméně v celkovém kontextu je jejich původ nepochybný. Je třeba také odmítnout hypotézu, že by Vodňanský mohl sám excerpovat Pseudoserapiona, tedy Křišťanův hlavní pramen, a že by nalezené shody s *Herbářem* mohly být dány pouze použitím téhož pramene. Jednak proto, že Vodňanský z Křišťana excerpoval hesla sestavená i z jiných pramenů, a jednak proto, že Vodňanský má mnohdy shodné formulace s Křišťanem, zatímco pramen stejnou informaci podává odlišným způsobem. Uvedme opět alespoň jeden příklad, kdy z dlouhého dvousloupcového hesla v *Liber aggregatoris*, které zde zkracujeme, mají Křišťan i Vodňanský jen stručný výtah:

... idest gramen. D[iascorides:] habet ramos habentes nodos, qui expanduntur super faciem terre et ex ramis eius germinantur radices exeuntes a nodis ipsis et figentes se in terram et radices eius habent nodos, folia eius sunt oblonga acute summitatis, dura sicut folia canne parve, radix eius administratur in medicinis... Et virtus eius prima... secunda... tertia conglutinat vulnera recentia... Sed semen illius... provocat urinam... radix eius teritur bene et calefit et fit emplastrum cum ea, sic conglutinat vulnera... (LA, cap. 115)

Gramen in medicinis dicitur illud, quod est expansum super faciem terre, habens ramos cum nodis, a quibus fiunt radices figentes se in terra, folia oblonga, acuta. Et radix eius stringit, ideo sanat vulnera, semen eius fortiter provocat urinam. (Herbář, rkp. R, p. 122)

Gramen, inis, in medicinis dicitur illud, quod est expansum super faciem terre, habens ramos cum nodis, a quibus fiunt radices figentes se in terra, filla(!) oblonga, acuta. Peyrzii. (Vokabulář, 7. kn., s. v. gramen)

Na uvedeném příkladu je dobře vidět, jakým způsobem Vodňanský *Herbář* používal. Je to typické pro většinu převzatých hesel – léčivé účinky rostlin vypouštěl (zůstaly jen v několika heslech), vynechával rovněž údaje o základních kvalitách a stupních účinku. Z *Herbáře* ho zajímal pouze popis rostliny, ale jak o tom již byla řeč na jiném místě, ten je mnohdy tak vágní, že by dle něho sotva byla možná nějaká identifikace, a pro čtenáře tedy neměl valnou hodnotu. V některých případech z Křišťana excerpoval pouze latinská synonyma a patrně i jejich český ekvivalent.

Kromě Křišťanova *Herbáře* se u Vodňanského projevuje také nepatrný vliv herbáře *Galg*, a to ve dvou heslech (*angelica* a *benedicta rubea*). Jejich text je poměrně stručný, ale není pochyb o tom, že prapůvodně pochází z nějakého opisu tohoto herbáře, neboť právě zde se objevily tyto rostliny v písemné tradici poprvé.⁸⁹¹ Zda Vodňanský čerpal přímo z tohoto opisu, nebo našel tato hesla jako excerpta v nějakém pozdějším zpracování, to nelze říci.

Jestliže vše shrneme, v rámci sedmé knihy Vodňanský kombinoval především dva prameny – *Herbář* a *Vocabularius brevilocus*. Méně významným pramenem byla encyklopedie *De proprietatibus rerum* Bartoloměje Anglického, dále herbář *Galg* a snad bylo použito také Tomášovy encyklopedie *De natura rerum*. Tím je určen původ asi 220 hesel sedmé knihy. Pro dalších 50 hesel, která obsahují nějaký výklad, se pramen najít nepodařilo.⁸⁹² Jedná se zpravidla o velmi krátká hesla typu *amentum est simile*

⁸⁹¹ Viz kap. II.4 a pozn. 409.

⁸⁹² Jako výklad chápeme jakoukoli doplňující informaci, tj. např. i pouhý tvar genitivu, nebo vysvětlení typu *est quedam herba, est flos* apod.

cimino, kopr (f. 266r),⁸⁹³ *antera est semen rosarum, ruožené sémě* (tamtéž),⁸⁹⁴ *cosolida est duplex, maior dicitur svalník, minor čelistník* (f. 268),⁸⁹⁵ Řadu těchto lemmat najdeme také u Křištana a je dost pravděpodobné, že odtud byla převzata, vzhledem ke stručnosti Vodňanského sdělení však nemůžeme určit *Herbář* jako jejich nepochybný zdroj. Vodňanský mohl použít také nějaký abecedně řazený latinsko-český rostlinář, neboť některá lemmata v *Herbáři* nenajdeme. Tento zatím neznámý rostlinář (Šternberk uvažoval o Klaretovi)⁸⁹⁶ mohl být doplněn také o jednoduché glosy, a potom by mohl být pramenem nejen pro 210 jednoduchých lemmat bez výkladů, ale také pro většinu z oněch nedohledaných 50 hesel s věcnými informacemi. Podobné latinsko-české rostlináře jsou zapsány i v některých rukopisech s Křišťanovým *Herbářem*. Vlivem tohoto neznámého pramene vypadá sedmá kniha poněkud odlišně než knihy s ní obsahově související – kniha šestá o stromech a osmá o kamenech. V nich totiž nenajdeme zdaleka tolik lemmat, která by byla zcela prosta nějakých výkladů. Naopak se dá říci, že pouhé latinské lemma s českým ekvivalentem tu bývá spíše výjimkou.

Prameny zbývajících knih *Vokabuláře* stále čekají na své odhalení. Zatím se zdá, že určitá část pramenné základny zůstává pro všechny knihy neměnná (tj. především excerpce termínů Reuchlinových a jejich distribuce do příslušných oddílů), podle zaměření jednotlivých knih sem však přistupují další, již výrazněji specializované texty. Je logické, že pro zoologicky laděné knihy je takovým již poměrně specializovaným textem encyklopedie *De natura rerum*, neboť Tomáš na živočišnou říši kladl silný akcent. U definicí nemocí v páté knize zase poukazuje Hana Florianová na použití encyklopedie *De proprietatibus rerum* Bartoloměje Anglického a také na jisté shody s katalogem nemocí v rukopisu NK I D 39.⁸⁹⁷ Dalším kamínkem do této mozaiky je tedy latinský *Herbář* Křištana z Prachatic, použitý jako hlavní pramen pro knihu sedmou. I když tedy může podrobný výčet pramenů 4. knihy, podaný H. Šedinovou, napovídat,⁸⁹⁸ že

⁸⁹³ „Amentum je podobné kmínu, kopr.“

⁸⁹⁴ „Antera je semeno růží, ruožené sémě.“

⁸⁹⁵ „Consolida je dvojí, větší se říká svalník, menší čelistník.“

⁸⁹⁶ STERNBERG, K. *Abhandlung über die Pflanzenkunde*, 1, s. 99 (píše o slovníku rajhradského kláštera, za jehož autora byl až do konce 19. století považován nikdy neexistující Klen Rozkochaný, ve skutečnosti se jedná o opis Klaretova *Glosáře*; k tomu srov. HLADKÁ, Zdeňka. *České slovníkárství na cestě k jednojazyčnému výkladovému slovníku*. Naše řeč 88, 2005, s. 142).

⁸⁹⁷ FLORIANOVÁ, H. *Zdroje textu*, s. 100–101.

⁸⁹⁸ Srov. ŠEDINOVÁ, H. *Lidská monstra*, s. XVInn.

Vodňanskému šlo u gramatických a věcných výkladů pouze o kvalitu nabízenou renomovanými autoritami, na příkladu páté a sedmé knihy vidíme, že tu hrála velkou roli také dostupnost použitých textů, jinými slovy Vodňanský použil prameny, které měl v českém prostředí, snad přímo ve svém klášteře, po ruce. Pracoval s nimi přitom velmi jednoduchým způsobem, jednak opisoval znění původního textu doslova a jednak v rámci daného hesla zpravidla použil pouze jeden přímý pramen.

Nápadná podobnost v pramenné základně páté a sedmé knihy, respektive v pracovní metodě a v druhu využitých pramenů, ukazuje, že nelze očekávat nalezení jediného přímého pramene, z něhož by pocházela vždy jedna celá kniha *Vokabuláře*, jak se o to pokoušela Hana Florianová v případě páté knihy, a byla proto nucena formulovat svůj závěr zbytečně skepticky.⁸⁹⁹ Domníváme se, že se jí podařilo zčásti identifikovat skutečné přímé prameny (tj. Reuchlinův slovník a encyklopedii Bartoloměje Anglického) a zčásti vytipovat oblast, kde hledat další, a to poukazem na rukopis I D 39 a rovněž na *Nomina infirmitatum* v kodexu vodňanském, s nímž má jisté shody i kniha sedmá.⁹⁰⁰ Je tedy třeba souhlasit s Danou Martínkovou, která uvažovala o kombinaci několika málo přímých pramenů pro každou z přírodovědných knih *Vokabuláře*. Jak se postupně ukazuje, Vodňanského některé prameny provázely celou jeho práci, jiné si vybíral *ad hoc*, vždy dle daného tématu. S těmi, které můžeme označit za věrné průvodce, přitom pracoval evidentně celou dobu stejným způsobem. Např. již bylo řečeno, že z encyklopedie *De proprietatibus rerum* opisoval pouze začátky hesel, což platí nejen pro knihu sedmou, ale shoduje se to i se zjištěními H. Florianové o knize páté.⁹⁰¹

S ohledem na obsah Křišťanova *Herbáře* bylo nezbytné prověřit také jeho možnou souvislost s knihou šestou (o stromech) a osmou (o kamelech), neboť i s takovými hesly se v *Herbáři* setkáváme. Výsledky srovnání obou textů však ukazují, že hlavní pramen šesté a osmé knihy *Vokabuláře* je nutno hledat jinde, a proto se na tomto místě omezíme jen na stručnou

⁸⁹⁹ FLORIANOVÁ, H. *Zdroje textu*, s. 102–103. Zjištění, že Reuchlinův „*Breviloquus* neobsahuje řadu termínů, které *Lactifer* uvádí (a naopak), a u mnoha dalších hesel, jež se nacházejí v obou pramenech, se definice liší“, spíše naznačuje, že hesla z Reuchlina byla kombinována s jiným pramenem, než že by kvůli tomu musel být *Breviloquus* zavrhnut jako přímý pramen zcela (tamtéž, s. 98).

⁹⁰⁰ Kodex vodňanský obsahuje mj. také rostlinář s krátkými výklady (f. 35r–46r), jaké najdeme i v *Lactiferu*. Přímým pramenem tento rostlinář patrně nebyl, ale ukazuje, o jaký typ pramene se mohlo jednat.

⁹⁰¹ Tamtéž, s. 98.

poznámku. Kniha osmá sice obsahuje některá lemmata shodná s *Herbářem* (např. *nitrum*, *lapis lazuli*, *terra sigillata*), ale u žádného z hesel nebyly nalezeny obsahové shody. Ty lze naopak nalézt ve velmi silné míře opět u Bartoloměje Anglického (tentokrát v 16. knize jeho encyklopedie s nadpisem *De lapidibus preciosis*).⁹⁰² V šesté knize *Vokabuláře* s celkem 131 lemmaty se oproti tomu jistá závislost na *Herbáři* sledovat dá, nicméně velmi slabá. Drobné shody se podařilo dohledat v pěti heslech (*agnus castus*, *mandragora*, *mespilla*, *salix*, *tamariscus*), z nichž pouze *salix* a *tamariscus* snad skutečně z *Herbáře* pocházejí. Vodňanský sám v některých heslech šesté knihy jmenuje Isidora, Plinia a Platearia, všechny tyto autority se sem ale dostaly z několikáté ruky. Najdeme tu opět silný vliv lexikografické literatury, vždy však byl text převzatý stejně jako v případě sedmé knihy prostřednictvím Reuchlinova slovníku (u více než 40 hesel). Ke slovu tu přicházejí také obě encyklopedie – Bartolomějova a Tomášova, přičemž každá z nich byla excerpována pro asi 20 hesel. Tomášova encyklopedie se tedy v rámci šesté knihy uplatnila nesrovnatelně větší měrou než v knize sedmé.

Na závěr je nutno znovu zdůraznit, že i když Vodňanského *Vokabulář* vznikl až na začátku 16. století, je ještě silně zakotven v literatuře středověké. Ukazují to jak použité prameny, tak i formální stránka zpracování. Sedmá kniha, která je, jak jsme viděli, na počet lemmat velmi bohatá, vykazuje často odchylky v abecedním řazení, patrně vlivem práce s více prameny.⁹⁰³ Velmi nedokonalý je také systém práce s odkazy – některá lemma ta se opakují jak v šesté, tak v sedmé knize (např. *mandragora*, *nux*), často bývá v šesté knize celé heslo, v sedmé pouhé lemma s českým termínem, ale nenajdeme tu žádné odvolání na místo, kde se o dané rostlině můžeme dozvědět víc. I v rámci samotné sedmé knihy se jedna rostlina může objevit na několika místech, protože existuje několik latinských podob jejího jména, opět ale není pravidlem, že by synonyma byla vždy uváděna na příslušných místech podle abecedy, a pokud tam uvedena jsou, nedozvíme se, že je k dané rostlině na jiném místě zpracováno celé heslo. Velmi často jsou

⁹⁰² Tato kniha zatím nebyla moderně vydána, je dostupná pouze ve starých tiscích. Text osmé knihy by se měl také porovnat se staročeským lapidářem, dochovaným v různých zněních v několika rukopisech, o nichž (i případných edicích) informuje na VW Alena Černá (<<http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicnipoznamka.aspx?id=LapidMuz>> [citováno ze dne 1. 6. 2017]), která také některé z textů zpřístupnila online. Např. v rukopisu NK XI C 2 najdeme hesla, jež jsou doslovným překladem svého latinského protějšku u Vodňanského.

⁹⁰³ Chyby v abecedním řazení však běžně najdeme ještě u tištěných renesančních herbářů, srov. BOHATCOVÁ, M. *Čtení na pomezí botaniky*, s. 19.

však tato synonyma vyjmenována pouze na jednom místě, tj. u hlavního lemmatu. Po této stránce byl tedy Vodňanský poměrně nedbalý, jestliže jeho práci porovnáme s důkladným systémem odkazů u Křišťana či v českých herbářích, které vznikly na základě jeho latinského textu.

Jistou nedbalost či povrchnost můžeme sledovat také u jeho celkové koncepce čtyř lékařsky orientovaných knih. Ta se nezdá zcela naplněna, pokud porovnááme úvodní a závěrečná slova autora k příslušným knihám s vlastní náplní těchto knih. Jeho záměr byl naplněn pouze potud, že výběr lemmat je skutečně determinován lékařským využitím daných rostlin či nerostů. V tom je opět zcela poplatný středověkému zájmu o rostlinnou, živočišnou i nerostnou říši, který se orientuje pouze na takové rostliny, živočichy a nerosty, jež lze nějak prakticky využívat, nejčastěji právě v lékařství. Vzhledem k formulacím prologů bychom očekávali, že součástí hesel budou především léčivé účinky rostlin či kamenů. Ty jsou tu však ve skutečnosti zastoupeny velmi málo. Dozvíme se tedy, které rostliny lze využívat v lékařství, nicméně až na výjimky se nedočteme nic o tom, jak to máme prakticky učinit. Paradoxní situace nastává především u způsobu využití Křišťanova *Herbáře* či encyklopedií Bartoloměje Anglického a Tomáše z Cantimpré, kde měl Vodňanský před očima širokou škálu konkrétních léčivých účinků a většinu z nich nepoužil. Pouze u knihy osmé se můžeme s léčivými účinky či jiným praktickým využitím kamenů setkat téměř v každém hesle. Jestliže však posuzujeme zvláště knihu šestou a sedmou, které jsou Vodňanským rovněž označovány jako *medicinales*, vidíme, že mohly být čtenářem využity především jako latinsko-český překladový slovník: kromě českých ekvivalentů k latinské terminologii příslušných oblastí čtenář získal také jasnou představu, jak vypadá základní *materia medica*, bližší informace však musel již hledat jinde.

Křišťanův *Herbář* byl nejen prvním domácím dílem tohoto druhu v českém prostředí, ale jako jeden ze stěžejních pramenů *Lactiferu* získal také prvenství ve světě literatury tištěné, neboť *Lactifer* byl vůbec první tištěnou českou knihou, která obsahovala informace o rostlinách.⁹⁰⁴ Připomeňme, že slavný herbář Jana Černého ji následoval až po šesti letech.

⁹⁰⁴ To zdůrazňuje NĚMEC, B. *Botanika v Čechách*, s. 12.

SHRnutí A VÝHLED

V rámci medicíny a přírodních věd patří Křišťan z Prachatic bezesporu k našim nejzajímavějším literárním osobnostem přelomu 14. a 15. století. Navzdory tomu, jakou roli medicína v Křišťanově životě hrála, se tomuto tématu (až na kritickou edici spisu *O pouštění krve*) nevěnovala téměř žádná pozornost. V různých příručkách velmi často narazíme jen na letmá, paušalizující tvrzení, která oscilují mezi dvěma extrémními pohledy. Na jedné straně byl Křišťanův význam naprosto podceňován (Josef Hasner), na straně druhé nepodloženě přeceňován (Miloslav Matoušek), ale setkáme se i s hodnocením střízlivým mezi oběma těmito póly (Gustav Gellner). Medicína byla v každém případě oblastí, v níž se Křišťan realizoval na více úrovních – vystudoval ji a později zřejmě i učil, provozoval vlastní lékařskou praxi a v neposlední řadě některá praktická témata zpracoval také písemně. Tato publikace je zaměřena právě na jeho činnost literární a v jedné z úvodních kapitol je podán aktualizovaný přehled všech jeho doposud známých lékařských spisů, které spadají do tří oblastí praktického lékařství – pouštění krve, rady proti moru a léčiva. Přehled je podán s ohledem na dochované rukopisy, nikoli jen na základě dostupné sekundární literatury, neboť se ukázalo, že mnoho starších zjištění je nutno revidovat.

Především bylo třeba uspořádat nejrůznější morová pojednání – latinská, česká i německá. U nich, stejně jako i v jiných lékařských spisech, se paradoxně některé texty hlásí ke Křišťanovu jménu neprávem, jiné, skutečně Křišťanovy, zase jméno autora zamlčují, a nebyly proto doposud jako Křišťanovy rozpoznány. Ze tří latinských morových spisů, které mu bývaly připisovány, lze za Křišťanovo považovat pouze tzv. *Regimen in pestilencia*, dochované rovněž ve znění staročeském, zatím známém ve čtyřech opisech. Tzv. *Remedium reportatum* bychom měli považovat spíše za Křišťanův zápis z přednášek, čemuž by odpovídala také datace do roku 1390, který byl doposud nesprávně čten v podobě 1409. Tento text se dochoval rovněž v německém překladu, a to v desíti rukopisech. Staročeské morové regimen tradičně označované jako *Zpráva proti šelmovému času*, které bývalo chápáno jako Křišťanovo, nelze tomuto autorovi nadále přičítat.

Léčivům věnoval Křišťan nejen *Herbář*, ale také doposud opomíjený *Antidotář*, který byl dříve znám z jediné kopie. Podařilo se nejen dohledat

šest dalších opisů tohoto excerptu ze spisu *Antidotarium Nicolai* z poloviny 12. století, ale bylo také zjištěno, že *Herbář* a *Antidotář* se v některých rukopisech objevují ve společnosti několika dalších textů, které se porůznu opakují. Vzhledem k tomu, že jsou tyto texty součástí rukopisu pařížského BNF Lat. 11231 z roku 1430, sestaveného v Jindřichově Hradci, mohl tento sborník vzniknout pod přímým dohledem mistra Křišťana, který se tu zdržoval v roce 1429 a snad ještě na začátku roku následujícího. Tento rukopis má tedy v celé tradici velmi významné místo.

Samotný *Herbář* však byl sestaven o více než třicet let dříve. Díky nálezu roudnického rukopisu z 90. let 14. století je nutné posunout dobu vzniku *Herbáře*, která se dříve kladla do Křišťanova zralejšího věku a která odpovídala dataci Cerroniho rukopisu do roku 1416, považovaného za nejstarší doklad *Herbáře*. Dnes evidujeme na dvě desítky rukopisů *Herbáře*, z nichž 17 bylo identifikováno teprve v posledních letech, a proto lze počítat s dalším nárůstem tohoto čísla. *Herbář* je tedy Křišťanovým nejranějším dílem – lze si snadno představit, že mladík nadšený medicínou se vrhne do textu, který se mu zdá velmi potřebný, neboť právě herbář je jedním z nejstarších a nejproslavenějších žánrů lékařské literatury.⁹⁰⁵ Text se dochoval ve dvou redakcích, jejichž genezi můžeme sledovat především díky srovnání jejich znění se zněním pramenů jednotlivých hesel. Způsob kompilační práce ukazuje na jediného autora, a proto obě redakce považujeme za dílo Křišťanovo, jak to ostatně dokládají také některé kopie, opsané ještě za jeho života. V definitivní podobě měl jeho *Herbář* zhruba 350 abecedně seřazených hesel, uvozených krátkým prologem a snad i opatřených českými názvy léčiv.

Několikrát jsme zdůraznili, že Křišťan nebyl botanikem a nenapsal žádné botanické dílo, jak se někdy v literatuře tvrdí. Jeho *Herbář* je spíše povýtce lékařským. Křišťana nelze rovněž považovat za vynikajícího a samostatného učence-teoretika. Nelze mu však upřít velkou zásluhu na popularizaci lékařských poznatků pro čtenářskou obec vládnoucí latinou, za prvé zaměřením svých spisů na praktickou, a tedy pro čtenáře atraktivní část medicíny, za druhé použitím českých termínů pro léčiva, které usnadňovaly identifikaci léčiv. Skutečnost, že byl *Herbář* překládán do češtiny ještě za Křišťanova života, jasně ukazuje, jak dobře korespondovalo toto dílo s potřebami široké čtenářské obce. Jak jsme ukázali, jazyk je přitom jen vnějším znakem, který umožňuje rozšířit počet uživatelů daného kodexu, neznamená však v případě *Herbáře* zjednodušení obsahové stránky

⁹⁰⁵ STANNARD, J. *The Herbal*, s. 212.

textu. K takovému zjednodušení ostatně nedocházelo ani při vytváření excerpt pro původní latinský *Herbář*. K českým čtenářům se tak dostával hlavní Křišťanův pramen – Pseudoserapion (a potažmo Galénos s Dioskoridem, na nichž je Pseudoserapion založen) v původní kvalitě, pouze omezený co do počtu informací.

Díky pramenům, které Křišťan použil, představuje jeho excerpt významné téma i v rámci evropské literatury, neboť spadá do pozdně středověkého trendu, který se ve spisech o simpliciích prosadil, trendu spojovat v nově vznikajících kompilacích informace z Pseudoplateariova *Circa instans* a Pseudoserapionova *Liber aggregatoris*. Právě v případě Pseudoserapiona představuje *Herbář* pravděpodobně jediný bohemikální spis, který jej užívá jako pramen a který dokazuje, že byl tento text u nás vůbec znám. (Připomeňme, že *Liber aggregatoris* není v českých a moravských rukopisných knihovnách jinak doložen.) Staročeské překlady *Herbáře* vytvářejí z české literatury další vernakulární oblast, kde se Pseudoserapion prosadil, ovšem jiným způsobem než v literatuře italské, kde existuje kompletní překlad, či literatuře německé, kde byl masivně excerpován pro největší německy psaný herbář před vynálezem knihtisku, tzv. *Leipziger Drogencompendium*.

Křišťanovo dílko z mladých let se dočkalo zřejmě nejbohatšího druhého života. Ten samozřejmě nelze upřít ani jeho pojednání *Algorismus*, které se dostalo do učebnic matematiky, ani spisům o astrolábu, přepracovaným astronomem Johannem von Gmunden. Jejich text však byl chápán natolik jako autoritativní či kanonický, že během staletí nezaznamenal větších změn. Oproti tomu byl *Herbář* později často excerpován, a to v rámci různých literárních druhů. Druhá redakce *Herbáře*, k níž patří většina dochovaných rukopisů, byla především bohatě využívána v rámci staročeské literatury o simpliciích, pro jejíž potřeby byl latinský *Herbarius* několikrát přeložen. Nejvíce prostoru se mu dostalo v tzv. herbáři vodňanském z doby kolem roku 1410, známém ještě z dalších dvou již výrazně přepracovaných opisů. V jediné kopii (v jednom z rukopisů Václava Hanky) se dochoval další staročeský herbář, pro něhož byl Křišťan také hlavním pramenem a v němž na rozdíl od zpracování vodňanského herbáře česká lemmata respektují původní abecední řazení latinského textu. Nejmenší podíl Křišťanových hesel najdeme v herbáři *O mocech rozličného koření*, který byl z uvedených staročeských herbářů nejrozšířenější a který byl paradoxně často tradován jako Křišťanův, a to nejen v rukopisech, ale i v sekundární literatuře. *Herbarius* se však prosadil také v jiných oblastech tehdejšího písemnictví – jeho stopy lze sledovat ve *Vokabuláři zvaném*

Lactifer Jana Vodňanského ze začátku 16. století a snad ještě překvapivější je jeho infiltrace do překladu desáté kapitoly páté knihy *Chirurgie* neboli jeho *Ranných lékařství* Viléma ze Saliceta. Křišťanův spis je tak prvním větším dílem českolatinské věcné literatury, které bylo ve značném rozsahu a hned několikrát použito pro překlad do literatury staročeské – ze známých lékařů Havla ze Strahova či Albíka z Uničova byly oproti tomu přeloženy jen drobnosti.

Ukázalo se, že věrným druhem Křišťanova *Herbáře* byl anonymní herbář s incipitem *Galganum*, který vznikl v německém prostředí někdy ve 14. století, patrně nedlouho před dílkem Křišťanovým. Právě tyto dva herbáře byly v českých zemích nejpopisovanějšími latinskými texty o simplicích a v rámci staročeské literatury byly často společně excerповány. Na nutnost studia obou těchto herbářů poukázal nedávno Bernhard Schnell,⁹⁰⁶ aniž by znal četnost jejich dochování v českých a moravských knihovnách a archivech. O to naléhavější jeho postulát je.

Obliba herbáře *Galganum*, v německé odborné literatuře označovaného jako *Galgant-Gewürztraktat*, německá tradice zmíněné reportace o moru sepsaná Křišťanem, stejně jako *Arzneibuch* Ortolfa von Baierland, který se stal v českém překladu základem *Františkánovy kompilace*, jedné z našich nejrozšířenějších praktických lékařských příruček, mylně někdy připisované také Křišťanovi, ukazuje na velkou provázanost obou národních literatur, na niž je třeba brát při zkoumání českolatinské a staročeské lékařské literatury silný zřetel. Významným krokem jsou v tomto směru nepochybně všechny badatelské počiny Lenky Vaňkové, mezi nimi pak především databáze u nás dochovaných středověkých německých lékařských rukopisů. Není třeba zdůrazňovat, že podobná databáze lékařské literatury latinské i staročeské by velmi usnadnila práci s těmito texty a přinesla mnoho nových zjištění, neboť jsme v situaci, kdy postrádáme jakékoli základní uchopení této velmi bohaté a obsahově různorodé oblasti literatury.⁹⁰⁷ Podíl lékařských textů v rámci vernakulárních literatur je přitom velmi vysoký a dosavadní zájem o ně není s tímto podílem vůbec souměřitelný. Především by bylo přínosné prozkoumat samotné počátky staročeské lékařské literatury a zjistit, odkud se do ní jednotlivé texty dostaly.

Odhlédneme-li od výjimečného zjevu Albíka z Uničova, je třeba mít na paměti, že veškeré naše středověké lékařské písemnictví je produktem

⁹⁰⁶ SCHNELL, B. *Als ich geschriben vant*, s. 130.

⁹⁰⁷ Viz pozn. 200.

knížní učenosti a je založeno na pramenech cizího původu. Kompilační charakter lékařské literatury způsobuje, že jakákoli interpretace obsahu takových textů (z hlediska historie medicíny, antropologie, dějin mentalit, dějin každodennosti apod.), která je založena na izolovaném studiu jediného rukopisného dokladu, vede ke zkresleným závěrům, jak jsme toho byli svědkem v některých kapitolách této publikace. Postulát *ad fontes* je v literární historii, která musí jít ještě dále – *ad fontes fontium*, naprostou samozřejmostí a při studiu lékařské literatury je důležitý dvojnásob. Vzhledem k provázanosti lékařských sborníků tak musíme znát u každé kompilace, která je v nich obsažena, nejen původní prameny, ale také všechny dochované kopie a kontext spisů, s nimiž se obvykle tradovala. Každá z nich si totiž budovala svou „kariéru“ jak sama za sebe, tak i pohromadě s jinými texty, s nimiž mohla tvořit poměrně ustálený celek, jak ukazují závažné paralely středověkých latinských, českých, německých i jazykově smíšených lékařských sborníků bohemikálního původu. Ty však bez digitálního zpracování daného materiálu nejsou v plné míře zjištělné.

František Šmahel, jak zaznívá z jeho medailonu v *Příbězích české vědy*, „učí studenty, že se nemají vyhýbat slepým cestám. Vymodelují-li si přímou cestu a vydají se po ní, nic neobjeví. Nesmějí se bát ztráty času a zahrnout do nějaké boční uličky, která je zdánlivě odvádí od toho, kam mají namířeno. Vždyť zrovna tam mohou být ony zlaté žíly!“⁹⁰⁸ Odboček od našeho hlavního tématu, latinského *Herbáře* Křišťana z Prachatic, bylo bezpočet a každá z nich nabízí skutečný poklad. Ať se vydáme směrem k *Františkánově kompilaci, Jádro*, tzv. Akvinovi a různým staročeským herbářům nebo prověřujeme-li jednotlivé položky všech domnělých Křišťanových spisů či pozůstalost Jana Vaváka,⁹⁰⁹ vždy se před námi otevírá dobrodružná výprava se slibným koncem. Tato publikace je tedy jakýmsi přehledem aktuálních výzev pro bohemisty, historiky, latinské, české i německé literární historiky či historiky medicíny a farmacie. Řada nových závěrů a hypotéz, které zde předkládáme, se jistě dočká své revize, pakliže rozšíříme množinu zkoumaných pramenů a pakliže bude náš pohled obohacen o kritické stanovisko odborníků jiných disciplín.

⁹⁰⁸ KOUBSKÁ, Libuše – PACNER, Karel – SPEVÁKOVÁ, Šárka. *Příběhy české vědy*. Praha 2002, s. 34.

⁹⁰⁹ Jak jsme řekli, Křišťan byl Vavákovým velkým oblíbencem (srov. studii HÁJKOVÁ, S., *Vavák*, s. 368).

ZUSAMMENFASSUNG

Das Hauptthema des Buches ist ein Kräuterbuch, das in den Handschriften einfach als *Herbarius* (*Herbarium*) oder diminutiv als *Herbularius* (*Herbularium*) genannt wird und das als ein der wesentlichen Werke der medizinischen Literatur gilt, die im Umfeld der mittelalterlichen Prager Universität geschrieben wurden. Dieses Kräuterbuch, das erste Herbar böhmischen Ursprungs überhaupt, wurde von dem bekannten Gelehrten des späten 14. und frühen 15. Jahrhunderts Christian von Prachatitz († 1439) zusammengestellt. Das Interesse von Christian lag vor allem im Bereich der Naturwissenschaften und der Medizin, was nebst Herbar auch andere seine Fachschriften beweisen: vor allem geht es um eine mathematische Abhandlung *Algorismus prosaicus* (*Rudimenta artis computistice*), zwei in ganz Europa berühmte Schriften über das Astrolab *De compositione astrolabii* und *Practica et utilitates astrolabii* und der Aderlasstraktat *Collecta de sanguinis minucione*. Obwohl gerade der *Herbarius* die umfangreichste Schrift von Christian darstellt, wurde er nie herausgegeben und es wurde ihm bisher fast keine Aufmerksamkeit gewidmet. Die vorgelegte Publikation ist während der Vorbereitung seiner kritischen Edition entstanden und einige Teilergebnisse wurden schon im Beitrag *Christian von Prachatitz und sein lateinischer Herbarius. Zum Forschungsstand über das älteste Kräuterbuch mittelalterlichen Böhmens** sowie in einigen, auf Tschechisch geschriebenen, Aufsätzen veröffentlicht.**

Die ganze Arbeit ist in fünf Teile gegliedert: I. Das Leben und Werk von Christian von Prachatitz, II. Die *Materia medica* in der antiken und mittelalterlichen Literatur, III. Eine Einführung in die Problematik der mittelalterlichen böhmischen Kräuterbücher, IV. Der lateinische *Herbarius* von Christian von Prachatitz, V. Das Nachleben des Kräuterbuchs von Christian. Sowohl der Teil I, der einen Überblick über das medizinische Schrifttum von Christian bietet, wie auch Kapitel über den *Herbarius* im Teil III versuchen, eine Menge von unbegründeten Ansagen und nicht selten auch geradezu Mythen, die über den Prager Meister und sein Werk tschechische fachliche und populärwissenschaftliche Literatur während zwei Jahrhunderten gesammelt hat, in Ordnung zu stellen. Es wird gezeigt, dass zahlreiche ältere Aussagen

* Sudhoffs Archiv 101, 2, 2017.

** Ein Verzeichnis siehe in Anm. 502.

völlig übertrieben und zum Teil haltlos sind (z. B. sollte dieser Verfasser als einer der vorzüglichsten Gelehrten seiner Zeit im Bereich der Medizin und Botanik gelten, der nicht nur lateinisch, sondern auch tschechisch geschrieben hat). Seine Bedeutung liegt jedoch anderswo, und zwar im Bereich der alttschechischen *Simplicia*-Literatur, in dem wiederum kaum überschätzt werden kann.

Da Alena Hadravová vor kurzer Zeit eine ergiebige Biographie von Christian von Prachatitz zusammengestellt hat,^{*} in der alle Lebensbereiche zur Sprache kommen, ist das Einleitungskapitel über Christians Leben (I.1) vor allem auf das Gebiet der Medizin gerichtet, für das man bisher eine eingehende Studie vermisste, und zwar unter Verwendung von einigen neuen handschriftlichen Quellen. Die Medizin war ein Gebiet, in dem sich Christian auf mehreren Ebenen realisierte – er hat sie studiert und später wahrscheinlich gelehrt, hat auch eine eigene Arztpraxis gehabt und ausgewählte praktische Themen schriftlich verarbeitet. Das Kapitel I.2 beinhaltet einen aktualisierten Überblick über alle seine bisher bekannte medizinische Schriften, die sich thematisch in drei Gruppen gliedern – der Aderlasstraktat, das Pestregimen und Schriften über die *Materia medica*. Der Überblick wird nicht nur auf Grund der Sekundärliteratur, sondern auch mit Berücksichtigung aller bisher bekannten als auch neu gefundenen Handschriften aufgestellt.

Vor allem waren einige lateinische, tschechische und deutsche Pestregimina zu beurteilen,^{**} unter denen einige Texte (wie es im Mittelalter üblich war) dem Namen von Christian unberechtigt zugeschrieben werden, wiederum andere, wirklich von Christian verfasst, den Namen des Autoren verschweigen, und deswegen als Schriften von Christian bisher unerkannt wurden. Aus drei verschiedenen lateinischen Pesttraktaten, die ihm attribuiert wurden, kann man nur das sog. *Regimen in pestilencia* als das von Christian verfasst betrachten, das ebenfalls in einer alttschechischen Fassung (in vier Abschriften) aufbewahrt wird. Eine weitere Schrift, die zu diesen Pesttraktaten gehört, das sog. *Remedium reportatum*, ist eher als eine Aufzeichnung von Christian aus seiner Studienzeit an der Prager Universität anzusehen, was nicht nur die Bezeichnung *reportatum*, als auch die Datation in das Jahr 1390 (bisher unrichtig als 1409 gelesen) hinweist. Christian, der im Jahre 1389 sein Artes-Studium abgeschlossen hat, konnte direkt im nächsten Jahr mit dem Medizin-Studium anfangen. Die erhaltene Abschrift des *Reportatum* hat für seinen eigenen Bedarf Šimon von Rokycany angefertigt, der Christian

^{*} Siehe die Anm. 3.

^{**} Zu diesem Thema siehe weiter STEHLÍKOVÁ, D., *Morové spisy* (Anm. 17).

von Prachatitz persönlich kannte, und deswegen ist diesem Beleg besondere Wichtigkeit beizumessen. Völlig hypothetisch können wir in diesem Lehrer, der über das Pestregimen einen Vortrag gehalten hat, den Leibarzt von Karl IV., Havel von Strahov (Gallus de Monte Sion), sehen, über den wir eine letzte Erwähnung aus dem Jahre 1388 haben. Mit dem *Reportatum* hat sich nämlich Šimon auch das *Missum imperatori* von Gallus abgeschrieben und ein der in dem *Reportatum* enthalteten Rezepte ist an einer anderen Stelle als Rezept von Gallus belegt. Überdies hat Karl Sudhoff eine verkürzte Fassung des *Reportatum* in der Berliner Handschrift Lat. Fol. 88 gefunden, in der als Verfasser Gallus genannt wird. Gerade das *Reportatum* kennen wir auch in der deutschen Übersetzung als den sog. *Theriak-Pesttraktat*, der heute in zehn Handschriften vorliegt. Weiter wurde festgestellt, dass man das alttschechische Pestregimen (gewöhnlich als *Zpráva proti šelmovému času* genannt), das früher ohne jeden Zweifel als Regimen von Christian betrachtet wurde, nicht mehr diesem Verfasser zuschreiben darf.

Christian hat der *Materia medica* nicht nur den *Herbarius*, sondern auch einen bisher vernachlässigten *Antidotarius* gewidmet, der bisher aus einer einzigen Kopie bekannt war. Es ist gelungen, nicht nur sechs andere Abschriften von diesem Exzerpt aus dem berühmten salernitanischen *Antidotarium Nicolai* aus der Hälfte des 12. Jahrhunderts zu identifizieren, sondern es wurde auch festgestellt, dass die Schriften *Herbarius* und *Antidotarius* in einigen Handschriften im ähnlichen Kontext auftauchen. Angesichts der Tatsache, dass diese Texte einen Bestandteil der Handschrift der Pariser Bibliothèque nationale Lat. 11231 aus dem Jahr 1430 bilden, die in Jindřichův Hradec (Neuhaus) zusammengestellt wurde, konnte diese Sammlung von medizinischen Texten (einschließlich des *Herbarius* und des *Antidotarius*) unter direktem Einfluss des Meisters Christian entstehen, der sich in dieser Stadt im Jahr 1429 und vielleicht noch zu Anfang des nächsten Jahres aufhielt. Der Pariser Handschrift kommt daher ein wichtiger Platz in der ganzen Überlieferung zu.

Alle Kapitel des Teils I.3 besprechen die komplizierte Problematik von einigen alttschechischen medizinischen Korpora – von den *Arzneibüchern* von Christian von Prachatitz, von der sog. Kompilation des unbekanntenen Franziskaners, dem sog. *Kern (Jádro)* sowie dem *Schatz der Armen (Poklad chudých)*. Es hat sich vor allem gezeigt, dass man zwischen der handschriftlichen, als *Arzneibücher* von Christian von Prachatitz tradierten Sammlung und zwischen einem mehrmals gedruckten medizinischen Sammelbuch unterscheiden muss, der in der Literatur irrtümlich ebenfalls als *Arzneibücher* von Christian von Prachatitz betrachtet wurde und immer noch wird. Die handschriftlich überlieferte Sammlung ist dabei nichts anderes als eine Abschrift der Kompilation des unbekanntenen Franziskaners (zum großen Teil auf dem

berühmten *Arzneibuch* von Ortolf von Baierland gegründet), wohingegen das gedruckte Sammelwerk eine wesentlich verkürzte Fassung *des Kerns* darstellt. Wie die bisher identifizierten Quellen beider Sammlungen beweisen, ein Zusammenhang mit Christian ist jedenfalls auszuschließen. Da im Rahmen der genannten größeren Sammlungen häufig ein alttschechisches Kräuterbuch kopiert wurde, dessen Beziehung zum lateinischen *Herbarius* von Christian zu untersuchen ist, kommt die Autorin zum Thema der beiden Sammlungen im Teil V. über das Nachleben des *Herbarius* zurück.

Ein weiter Abschnitt des Buches (III) mit einer methodologischen Einleitung über die tschechische Termine „herbář“ (das Herbarium), „rostlinář“ (das Pflanzenbuch), „receptář“ (das Rezeptar), „lékařská kniha“ (das Arzneibuch) u.a. behandelt die Anfänge der Kräuterbuchtradition in Böhmen und Mähren, in die auch der *Herbarius* von Christian fällt, der zeitlich sogar die erste Stelle einnimmt. Heute sind etwa 20 Handschriftenkopien des *Herbarius* bekannt, wovon die meisten erst in den letzten Jahren gefunden wurden. Die Entstehungszeit des *Herbarius*, die früher ins spätere Lebensalter von Christian gelegt wurde (d.h. in das zweite Jahrzehnt des 15. Jahrhunderts), ist hinsichtlich des Befundes einer neuen, schon in die 90. Jahre des 14. Jahrhunderts datierten Handschrift zu verschieben. Der *Herbarius* muss also als das früheste Werk von Christian angesehen werden und das jüngere Alter ist auch aus der Bearbeitungsweise herzuleiten. Es ist leicht vorstellbar, dass ein junger von Medizin begeisterter Mann an einen Text herangeht, den er höchst nützlich findet, denn gerade das Kräuterbuch wird zu den berühmtesten Gattungen der medizinischen Literatur gezählt.⁷ Der Text ist in zwei Redaktionen aufbewahrt (dazu Abschnitt IV), deren „Herstellungsprozess“ wir vor allem dank einem Vergleich mit der Fassung der direkten Quellen verfolgen können. Die Kompilationsweise weist auf einen einzigen Verfasser hin, und deshalb kann man beide Redaktionen für das Werk von Christian halten, wie es übrigens auch einige noch zu Lebzeiten von Christian gefertigte Abschriften ausdrücklich sagen. In der Endfassung beinhaltet sein *Herbarius* rund 350 alphabetisch geordnete Schlagwörter, die mit einem kurzen Prolog eingeleitet und mit zahlreichen tschechischen Pflanzennamen ergänzt wurden.

Es ist zu betonen, dass Christian kein Botaniker war und auch kein botanisches Werk geschrieben hat, wie es in der Sekundärliteratur ungenau behauptet wird. Sein *Herbarius* ist (genauso wie alle mittelalterlichen Kräuterbücher) eine ausschließlich medizinische Schrift. Obwohl wir auch Christian als keinen außerordentlichen und originelen belehrten Theoretiker schätzen können, muss man ihm einen großen Verdienst in der Popularisierung des

⁷ STANNARD, J., *The Herbal*, s. 212.

medizinischen Wissens für einen lateinkundigen Leserkreis zugestehen. Erstens durch die Orientierung seiner Schriften auf das für die Leser attraktive Gebiet der praktischen Medizin und zweitens durch die Benutzung von tschechischen Pflanzennamen, die eine bessere Identifikation der betreffenden Arzneien ermöglichten. Die Tatsache, dass der *Herbarius* noch zu Lebzeiten von Christian ins Tschechische übersetzt wurde, zeigt deutlich, wie gut diese Schrift mit Bedürfnissen der potenziellen Rezipienten übereinstimmte. Die Sprache ist dabei nur ein äußeres Merkmal, der die Zahl der Leser erhöht, bedeutet jedoch nicht, dass der medizinische Inhalt vereinfacht ist. So eine Vereinfachung ist übrigens nicht einmal im lateinischen Original zu beobachten. Den tschechischen Lesern war so die Hauptquelle des *Herbarius* – Pseudo-Serapions *Liber aggregatoris* (und damit Pseudo-Serapions Primärautorität Galenos und Dioskorides) in der originellen Qualität zugänglich, nur in der Zahl der Informationen beschränkt.

Dank der benutzten Quellen ist das Kräuterbuch von Christian ein bedeutendes Thema auch im Rahmen der europäischen Literatur, denn hier kommt eine auch woanders zu beobachtende Tendenz der neuen *Simplicia*-Kompilationen zum Ausdruck: die Informationen aus dem *Liber aggregatoris* und dem *Circa instans* von Pseudo-Platearius zusammenzufügen. Was den *Liber aggregatoris* angeht, ist der *Herbarius* vermutlich die einzige Schrift böhmischen Ursprungs, die aus dieser Quelle schöpft und die beweist, dass der sog. Pseudo-Serapion in diesem Raum überhaupt bekannt war. (Es ist zu bemerken, dass keine Abschriften des *Liber aggregatoris* in heutigen böhmischen und mährischen Handschriftenbibliotheken aufbewahrt sind.) Dank den alttschechischen Übersetzungen des *Herbarius* wird ein weiteres Gebiet der vernakulären Literaturen aufgedeckt, in dem sich Pseudo-Serapion durchgesetzt hat, jedoch auf eine andere Art und Weise als in der italienischen Literatur, wo es eine komplette Übersetzung gibt, oder in der deutschen Literatur, in der lange Passagen in das größte auf Deutsch geschriebene Kräuterbuch vor der Ausbreitung des Buchdrucks, sog. *Leipziger Drogenkompendium*, reichlich exzerpiert wurden. Die Kompilationstechnik von Christian wird vor allem im Kapitel IV.4.7 erläutert.

Obwohl man über die späteren Auszüge aus dem *Herbarius* bisher nichts Konkretes gewusst hat, erlebte gerade diese Schrift von Christian wahrscheinlich das reichste Nachleben (dazu der Teil V) – die Schriften über das Astrolab hat zwar Johannes von Gmunden verarbeitet und die mathematische Abhandlung ist in die Lehrbücher der Mathematik gelangt, aber der *Herbarius* scheint viel häufiger exzerpiert zu werden, und zwar in verschiedenen Literaturgattungen. Die zweite Redaktion, zu der die meisten erhaltenen Handschriften gehören, wurde vor allem auf dem Gebiet der alttschechischen

Simplicia-Literatur mehrmals verwendet. Am meisten wurde diese Quelle im alphabetisch geordneten Kräuterbuch des sog. *Codex Vodňanensis* aus dem Jahre 1410 benutzt (Kap. V.2.1), das noch in zwei späteren, kräftig überarbeiteten Abschriften vorliegt (Kap. V.2.2 und V.2.3). In einer einzigen Kopie wird ein anderes altschechisches Kräuterbuch aufbewahrt, für den der *Herbarius* die Hauptquelle war und in dem im Unterschied zum *Herbarius Vodňanensis* tschechische Lemmata originelle lateinische Anordnung verfolgen (Kap. V.2.4). Der kleinste Anteil am Text des *Herbarius* von Christian ist paradoxerweise im Kräuterbuch *O mocech rozličného koření* (*Über die Wirkungen der vielerlei Kräuter*) zu finden, der aus den genannten altschechischen Kräuterbüchern am meisten verbreitet war und oft als ein Werk von Christian falsch tradiert wurde (Kap. V.2.5). Der *Herbarius* hat sich jedoch auch auf anderen Gebieten des damaligen Schrifttums durchgesetzt – er hat klare Spuren in *Vocabularius dictus Lactifer* von Johannes Vodňanensis vom Anfang des 16. Jahrhunderts hinterlassen, der deutliche Parallelen u.a. zu dem *Vocabularius brevilocus* von Johannes Reuchlin aufweist (Kap. V.4). Vielleicht noch mehr überraschend ist die Infiltration vom *Herbarius* in die tschechische Übersetzung des 10. Kapitels des 5. Buches der *Chirurgia* von Wilhelm von Saliceto (Kap. V.3). Der lateinische *Herbarius* ist demnach das erste umfangreiche Werk der lateinischen Fachliteratur des mittelalterlichen Böhmens, das im großen Maße und sogar mehrmals für die popularisierende Schriften der altschechischen Literatur benutzt wurde (es ist zu erwähnen, dass von bekannten Ärzten Gallus von Strahov und Albich von Uničov dagegen nur wenig übersetzt wurde).

Es wurde festgestellt, dass der treue Gefährte des *Herbarius* von Christian der anonyme Traktat mit dem Inzipit *Galganum sive galanga* (der sog. Galgant-Gewürz-Traktat) war, der im deutschen Sprachraum im 14. Jahrhundert entstanden ist, offensichtlich nicht lange vor dem *Herbarius*. Gerade diese zwei Simplicia-Texte wurden in böhmischen Ländern am häufigsten abgeschrieben und auf dem Gebiet der altschechischen Literatur sehr oft miteinander exzerpiert und übersetzt. Auf den Bedarf diese zwei Herbare zu studieren hat unlängst Bernhard Schnell aufmerksam gemacht,^{*} ohne die Menge der in böhmischen und mährischen Bibliotheken und Archiven erhaltenen Handschriften gekannt zu haben. Sein Postulat wird umso noch dringender.

Die Popularität des *Galgant-Gewürz-Traktats* in Böhmen, die deutsche Tradition der von Christian aufgeschriebenen *Reportatio* über die Pest, sowie das *Arzneibuch* von Ortolf von Baierland, der für die Kompilation des unbekanntes Franziskaners, eine der meist verbreiteten auf Tschechisch ge-

^{*} SCHNELL, B., *Als ich geschriben vant*, s. 130.

schriebenen medizinischen Sammelwerke, reichlich exzerpiert wurde, weist auf erhebliche Verbindungen zwischen den beiden vernakulären Literaturen hin, die bei der Untersuchung der böhmischlateinischen und alttschechischen medizinischen Literatur immer berücksichtigt werden muss. Bei jedem wenn auch kurzen medizinischen Text muss man dabei nicht nur seine direkte Quellen, sondern auch alle erhaltenen Kopien und den ganzen Überlieferungskontext kennen lernen, denn jeder Kurztraktat hatte sowie seine selbstständige Tradition als auch eine gemeinsame mit anderen Texten, mit denen er manchmal ein relativ festes Korpus hat bilden können. Alle Parallelstellen der lateinischen, tschechischen, deutschen und sprachlich gemischten medizinischen Sammlungen böhmischen Ursprungs sind jedoch ohne digitale Verarbeitung in ganzem Ausmaß nicht feststellbar und auch in diesem Buch konnte man nur an einige von ihnen hinweisen. In diesem Zusammenhang können wir zur Zeit nur beklagen, dass eine Datenbank aller medizinischen in der Tschechischen Republik erhaltenen Texte (lateinischen sowie alttschechischen) erforderlich wäre, die eine analogische Datenbank für deutsche Handschriften ergänzen könnte.* So eine Plattform würde das Studium der medizinischen Handschriften viel vereinfachen und beträchtliche Ergebnisse bringen, denn wir entbehren heute immer noch eine Eingangserfassung dieses sehr reichen und mannigfaltigen Gebiets der mittelalterlichen Literatur.

* Siehe die Anm. 141.

SEZNAM ZKRATEK

- AGM Archiv für Geschichte der Medizin (v letech 1907–1928, dále pokračuje jako SA, viz níže)
- AUC – HUCP Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis
- ČČM Časopis Českého museum (1831–1854), Časopis Musea království českého (1855–1922)
- ČLČ Časopis lékařů českých
- EnzMG Enzyklopädie Medizingeschichte. 1–3. Ed. Werner E. Gerabek – Bernhard D. Haage – Gundolf Keil – Wolfgang Wegner. Berlin – New York 2007.
- KNM Knihovna Národního muzea, Praha
- LexMA Lexikon des Mittelalters. 1–9. Ed. Robert Henri Bautier – Robert Auty – Norbert Angermann aj. München – Zürich 1980–1993 (sv. 1–6), München 1995–1998 (sv. 7–9). CD-ROM vydání: Lexikon des Mittelalters. Stuttgart – Weimar: Verlag J. B. Metzler 2000.
- LF Listy filologické
- MZA Moravský zemský archiv, Brno
- NK Národní knihovna ČR, Praha
- ÖNB Österreichische Nationalbibliothek, Wien
- SA Sudhoffs Archiv (v letech 1929–1933 Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin, v letech 1934–1965 Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften, od 1966 Sudhoffs Archiv. Zeitschrift für Wissenschaftsgeschichte)
- SOA Státní okresní archiv
- SPFFBU – GLB Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity – Graeco-latina Brunensia
- VČA Věstník české akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění
- VL² Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon. 1–14. Ed. Kurt Ruh – Gundolf Keil – Werner Schröder – Burghart Wachinger – Franz Josef Worstbrock. Druhé, přepracované vydání Berlin – New York 1978–2008, přetisk 2010
- VW Vokabulář webový. Webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny [on-line]. Verze z 03.05.2017 [citováno ze dne 1. 6. 2017]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupný na <<http://vokabular.ujc.cas.cz/>>

POUŽITÉ PRAMENY A LITERATURA

Rejstřík rukopisných pramenů¹

Berlin, Staatsbibliothek:

Ms. germ. oct. 101 — s. 119

Bratislava, Slovenská akadémia vied:

392² — s. 29, 35

Brno, Archiv města Brna:

Knihovna fary u sv. Jakuba, 113/110 — s. 96, 195, 198

Brno, Moravská zemská knihovna:

Mk 94* — s. 24–25, 36, 112, 116

Mk 106* — s. 192, 196

Brno, Moravský zemský archiv:

G 10 120 — s. 47, 64, 192

G 10 121 — s. 48, 192

G 10 307 — s. 50–51, 57, 60, 63, 196

G 10 508 — s. 47, 192, 196

G 12 II 87 — s. 115, 116, 117, 119, 120, 128, 129, 155–156, 157, 174, 175, 182, 191, 232

Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana:

Pal. lat. 1117 — s. 119, 164

Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek:

Cod. med. 917 — s. 36, 40, 41, 68, 119, 121–122, 124, 125, 165, 166, 213

Klagenfurt, Archiv der Diözese Gurk:

XXX d 1 — s. 116, 117, 119, 121

Kraków, Biblioteka Jagiellońska:

2110 — s. 119

Kraków, Muzeum Książąt Czartoryskich:

B 1497 — s. 29–30, 49, 59–60, 61, 63, 189, 196, 197, 198

Leipzig, Universitätsbibliothek:

1224 — s. 141, 142

London, British Museum:

Harley MS 4983³ — s. 35, 134

München, Bayerische Staatsbibliothek:

Clm 7755⁴ — s. 119, 166

¹ Rukopisy označené * jsou k dispozici online na <<http://www.manuscriptorium.com/>>. Dostupnost v jiných databázích je uvedena v poznámkách.

² Dostupný na <http://oldbooks.savba.sk/digi/Rkp_zv_392/start.htm>.

³ Dostupný na <http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Harley_MS_4983>.

⁴ Dostupný na <<http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0010/bsb00104654/images/>>.

Nelahozeves, Roudnická lobkowiczká knihovna:

VI Fc 29 — s. 110, 112, 114, 115, 116, 119, 120, 121, 124, 125, 129, 130, 147, 153, 180, 197, 225, 232

VI Fe 7 — s. 46, 48, 63

Olomouc, Zemský archiv v Opavě, pobočka Olomouc, rukopisy Metropolitní kapituly v Olomouci:

300 — s. 30

Pardubice, Východočeské muzeum:

Rkp 372/22* — s. 208–210, 212–214

Paris, Bibliothèque national de France:

Lat. 11231 — s. 33–34, 36, 37–41, 68, 116, 117, 120, 121, 165, 224, 232

Praha, Archiv města Prahy:

1864⁵ — s. 16

Praha, Archiv Pražského hradu, Knihovna Metropolitní kapituly u sv. Víta:

L XIX — s. 46, 47

M I — s. 111–112

M VI — s. 112–113

M VIII — s. 36, 41, 59

M XI — s. 116, 120

M XVIII — s. 109

M CLVI — s. 112, 120

M CLIX — s. 112

N XXXI — s. 109

O XIV — s. 111

Praha, Knihovna Národního muzea:

I F 11 — s. 47, 192

I F 33 — s. 42, 47

I G 8 — s. 52

I H 29 — s. 180, 189–191, 199

I H 35 — s. 48

I H 53 — s. 63

II F 2* — s. 92, 114, 172, 174, 175–176, 177, 178, 179–188, 191, 195, 196, 199–200, 205, 208–210, 212–214, 227, 233

II G 22 — s. 48

II H 4* — s. 30, 31, 49, 59–60, 61, 63, 196, 197, 198

II H 25 — s. 47, 54, 55, 56, 198

II H 38 — s. 47

III F 25 — s. 60

III F 27 — s. 47, 192

III F 38 — s. 47

III F 46 — s. 48

III F 53 — s. 48, 60, 198

III G 2* — s. 47

III H 4* — s. 47

III H 57 — s. 30, 31, 179, 188–189, 200

IV D 42 — s. 47

⁵ Dostupný v archivním katalogu rukopisů <<http://katalog.ahmp.cz/pragapublica/>>.

- IV D 56 — s. 208, 209
 IV E 5 — s. 115, 120
 IV G 16 — s. 48
 IV H 28 — s. 52, 60
 IV H 60 — s. 47
 V B 12 — s. 47, 48
 V E 74* — s. 47
- Praha, Královská kanonie premonstrátů na Strahově:
 DA IV 6 — s. 48, 177, 179, 185–187, 188, 191, 200
 DA IV 15 — s. 192
 DC III 3* — s. 36, 40
 DD V 33* — s. 198
 DG IV 13* — s. 24
- Praha, Národní knihovna ČR:
 I D 39 — s. 226, 227
 I F 35* — s. 101, 116, 117, 120, 145, 166, 171
 IV G 9 — s. 111
 VI F 11 — s. 198
 VIII E 2* — s. 111
 VIII G 28 — s. 35, 116, 120
 IX A 4* — s. 13–14, 25–27
 IX E 14* — s. 111
 X E 14 — s. 111
 X G 19 — s. 41
 XI C 2 — s. 36, 39, 40, 47, 116, 117, 120, 165, 166, 228
 XI E 5 — s. 36, 40, 116, 120, 165, 212
 XI F 10 — s. 116, 120
 XVII B 18 — s. 47, 48, 53, 54, 55, 56, 57, 192–193
 XVII D 2 — s. 47, 52
 XVII D 3 — s. 47, 52
 XVII D 10* — s. 45, 47, 111, 117
 XVII E 43 — s. 47
 XVII G 9 — s. 47
 XVII G 14* — s. 47
 XVII H 22 — s. 46, 47
 XVII H 23* — s. 70, 71
 XVII H 26 — s. 47
- Salzburg, Bibliothek der Erzabtei St. Peter:
 a II 27 — s. 120
- Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek:
 Cod. Don. 808 — s. 16–17, 120, 121
- Wien, Österreichische Nationalbibliothek:⁶
 2349** — s. 34
 2826** — s. 32
 4550 — s. 17

⁶ Rukopisy označené ** jsou dostupné v online katalogu Österreichische Nationalbibliothek na <<https://www.onb.ac.at/>>.

5512** — s. 117

14545 — s. 32

Wien, Schottenstift:

160 (Hübl 257) — s. 119, 150

Znojmo, Státní okresní archiv, fond Archiv města Znojma:

306 — s. 111

TIŠTĚNÉ PRAMENY A LITERATURA

Inkunábule a staré tisky⁷

- Albengnefit, Libellus... de simplicium medicinarum et ciborum virtutibus in generali et speciali.* In: Supplementum in secundum librum compendii Secretorum medicinae Ioannis Mesues... Venetiis: apud Iuntas, 1581.
- Arnoldus de Villanova, Tractatus descriptionum morborum in corpore humano existentium. Cum Tractatulo de virtutibus benedictae quercus in foliis etc.* [Memmingen]: [Kunne], 1496.
- Ars chirurgica. Lucubrationes chirurgicae, ab infinitis prope mendis em. ac instrumentorum chirurgicorum formis... exornatae.* Venetiis: apud Iuntas, 1546.
- Bartholomaei Anglici De genuinis rerum coelestium, terrestrium et inferarum proprietatibus libri XVIII... Cui acc. liber XIX de variarum rerum accidentibus.* Francofurti: Richter, 1601 (přetisk Frankfurt am M. 1964).
- Dioscorides digestus alphabetico ordine.* Colle [di Val d'Elsa]: Johannes Allemanus de Medemblick, 1478.
- Incipit antidotarium Nicolai.* Venetiis: per N. Ienson Gallicum, 1471.
- Incipit antidotarium Nicolai.* In: Opera medicinalia cum additionibus Francisci Pedemontani. Venetiis: Impensis Rainaldi Novimagii, 1479.
- Incipit summa, que vocatur Catholicon, edita a fratre Iohanne de Ianua.* In urbe Maguntina: [Iohannes Gutenberg?], 1460 (přetisk Mainz 1971).
- Insignium Medicorum, Ioan. Serapionis Arabis De simplicibus medicinis opus praeclarum et ingens, Averrois Arabis de eisdem liber eximius, Rasis filii Zachariae, de eisdem opusculum perutile...* Argentorati: Ulricher, 1531.
- Ioannes de Sancto Amando super Antidotarium Nicolai.* In: Mesue cum expositione Mondini super Canones uniuersales... Venetiis: Joannes et Gregorius de Gregoriis, 1497.
- Iohannes Aquensis, Vocabularius cuius nomen Lactifer.* V Plzni: Mikuláš Bakalář, 1511. (dostupné na <<http://www.manuscriptorium.com>>)
- Liber Albengnefit philosophi De virtutibus medicinarum et ciborum.* In: Tacuini sanitatis Elluchasem Elimithar, medici de Baldath, De sex rebus non naturalibus, earum naturis, operationibus et rectificationibus, publico omnium usui conseruandae sanitatis. Argentorati: Scotus, 1532.
- Matthaeus [Silvaticus], Liber pandectarum medicinae.* Venetiis: Georgius de Ferrariis, 1498.
- Pantechni decem libri theorices et decem practices, cum tractatu de gradibus medicinarum Constantini.* In: Omnia opera Ysaac. [Lugduni]: Trot 1515.

⁷ Většinu uvedených titulů zpřístupňuje online pařížská Bibliothèque interuniversitaire santé (<<http://www.biusante.parisdescartes.fr/histoire/medica/index.php>>) a/nebo mnichovská Bayerische Staatsbibliothek (<<http://www.digitale-sammlungen.de/>>).

- Omnia opera Ysaac*. [Lugduni]: Trot, 1515.
- Rerum Boemicarum Ephemericum sive Kalendarium historicum... authore M. Procopio Lupacio*. Prague: Georgius Nigrinus, 1584. (dostupné na <http://www.manuscriptorium.com>)
- Summa conservationis et curationis magistri Gulielmi Placentini, que Gulielmina dicitur*. Venetiis: Scotus, 1502.
- Tacuini sanitatis Elluchasem Elimithar, medici de Baldath, De sex rebus non naturalibus, earum naturis, operationibus et rectificationibus, publico omnium usui conseruandae sanitatis*. Argentorati: Scotus, 1532.
- Vincentius Bellovacensis, Speculum quadruplex sive Speculum maius: naturale, doctrinale, morale, historiale*. 1–4. Duaci: Baltazar Beller, 1624 (přetisk Graz 1964–1965). (dostupné na <http://digital.ub.uni-duesseldorf.de/content/titleinfo/1352437>)

Nově vydané prameny

- Antonii Musae de herba vettonica liber, Pseudo-Apulei Herbarius, Anonymi de taxone liber, Sexti Placiti Liber medicinae ex animalibus etc.* Ed. Ernestus Howald – Henricus E. Sigerist. Lipsiae et Berolini 1927.
- Arnaldi de Villanova Opera medica omnia. XVII: Translatio libri Albuzale de medicinis simplicibus*. Ed. J. Martínez Gázquez – M. R. McVaugh. *Abū-l-Šalt Umayya, Kitāb al-Adwiya al-mufrada*. Ed. A. Labarta. *Llibre d'Albumesar de simples medecines*. Ed. L. Cifuentes. Barcelona 2004.
- Bartholomaeus Anglicus, De proprietatibus rerum I. Prohemium, Libri I–IV*. Ed. Michael W. Twomey – Bernd Roling – R. James Long. Turnhout 2007.
- Bartholomaeus Anglicus, De proprietatibus rerum IV. Liber XVII*. Ed. Iolanda Ventura. Turnhout 2007.
- C. Plinii Secundi Naturalis historiae libri XXXVII*. Ed. Roderich König. München – Zürich 1973–1996.
- Catalogi librorum vetustissimi Universitatis Pragensis – Die ältesten Bücherkataloge der Prager Universität*. Ed. Zuzana Silagiová – František Šmahel. Turnhout 2015.
- Claudii Galeni Opera omnia I–XX*. Ed. Carl Gottlob Kühn. Lipsiae 1821–1833 (přetisk Hildesheim 1965).
- Codex juris municipalis regni Bohemiae II. (1225–1419)*. Ed. Jaroslav Čelakovský. Praha 1895.
- Collectio Salernitana: ossia documenti inediti e trattati di medicina appartenenti alla scuola medica Salernitana*. 1–5. Ed. Salvatore de Renzi. Napoli 1852–1859 (přetisk Bologna 1967).
- Cristannus de Prachaticz, Algorismus prosaycus – Křišťan z Prachatic, Základy aritmetiky*. Ed. a překlad Zuzana Silagiová. Praha 1999.
- Cristannus de Prachaticz, De sanguinis minucione – Křišťan z Prachatic, O pouštění krve*. Ed. a překlad Hana Florianová–Miškovská. Praha 1999.
- Das Arzneibuch Ortolfs von Baierland*. Ed. Ortrun Riha. Wiesbaden 2014.
- Das Circa Instans. Die erste große Drogenkunde des Abendlandes*. Překl. Konrad Goehl. Baden-Baden 2015.
- Der deutsche „Macer“^c. Vulgatafassung. Mit einem Abdruck des lateinischen Macer Floridus „De viribus herbarum“^c*. Ed. Bernhard Schnell – William Crossgrove. Tübingen 2003.
- Der Liber servitoris des Abulkasis (936–1013). Übersetzung, Kommentar und Nachdruck der Textfassung von 1471*. Překl. Marianne Engeser. Stuttgart 1986.

- Des Pedanios Dioskurides aus Anazarbos Arzneimittellehre in fünf Büchern.* Překl. Julius Berendes. Stuttgart 1902.
- Die Höhepunkte der Klostermedizin. Der „Macer floridus“ und das Herbarium des Vitus Auslasser.* Ed. Konrad Goehl – Johannes Gottfried Mayer. Holzminden 2001.
- Dioscorides Longobardus. (Cod. Lat. Monacensis 337).* Lib. 1 ed. Konrad Hofmann, Theodor M. Auracher. Romanische Forschungen 1, 1882, s. 49–105; Lib. 2–5 ed. Hermann Stadler. Romanische Forschungen 10, 1897, s. 181–247, 369–446; 11, 1899, s. 1–121; 12, 1901, s. 161–243; 14, 1903, s. 601–636.
- EBEL, Heinrich. *Der Herbarius communis des Hermannus de Sancto Portu und das Arzneibüchlein des Claus von Metry. Textübertragungen aus den Codices Bibl. Acad. Ms. 674, Erlangen und Pal. Germ. 215, Heidelberg. Zwei Beiträge zur Erkenntnis des Wesens mittelalterlicher Volksbotanik.* Diss. Berlin 1940.
- Edición crítica del Regimen sanitatis Salernitanum transmitido por los manuscritos Add. 12190 y Sloane 351 de la British Library de Londres.* Ed. Virginia De Frutos González. *Minerva* 23, 2010, s. 143–195. (dostupné na <<http://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3359937>>)
- El Libro Agregà de Serapiom. Volgarizzamento di Frater Jacobus Philippus de Padua.* 1–2. Ed. Gustav Ineichen. Venezia – Roma 1962, 1966.
- Flos medicine (Regimen sanitatis salernitanum).* Ed. a překl. Virginia De Frutos González. Valladolid 2010.
- Gargilius Martialis, Les remèdes tirés des légumes et des fruits. Medicinæ ex oleribus et pomis.* Ed. Brigitte Maire. Paris 2002.
- GOLTZ, Dietlinde. *Mittelalterliche Pharmazie und Medizin, dargestellt an der Geschichte und Inhalt des Antidotarium Nicolai. Mit einem Nachdruck der Druckfassung von 1471.* Stuttgart 1976.
- Henrik Harpestræng, Liber herbarum.* Ed. Poul Hauberg. Udgivet af. København 1936.
- Hvězdárství krále Jana.* Ed. Alena M. Černá – Petr Hadrava – Alena Hadravová – Martin Štuka. Praha 2004.
- Ibn Wāfid (m. 460/1067), Kitāb al-adwiya al-mufrada – Libro de los medicamentos simples.* 1–2. Ed. a překl. Luisa Fernanda Aguirre de Cárcer. Madrid 1995.
- Jan Černý. Kniha lékarská, kteráž slove herbář aneb zelinář.* Ed. Zdeňka Tichá. Praha 1981.
- Jan Vodňanský. Lidská monstra (Vokabulář zvaný Lactifer IV) – Iohannes Aquensis. De monstruosis hominibus (Vocabularius dictus Lactifer IV).* Ed. a překl. Hana Šedinová. Praha 2013.
- Johannes Hartlieb „Kräuterbuch“.* Ed. Gerold Hayer – Bernhard Schnell. Wiesbaden 2010.
- Katalogy knihoven kolejí Karlovy university.* Ed. Josef Bečka. Praha 1948.
- Kniha dvacatera umění mistra Pavla Zídka. Část přírodovědná.* Ed. a překlad Alena Hadravová. Praha 2008.
- Kräuterbuch der Klostermedizin: der „Macer Floridus“.* *Medizin des Mittelalters.* Ed. Konrad Goehl – Johannes Gottfried Mayer. Holzminden 2003.
- Křišťan z Prachatic, Stavba a užití astrolábu.* Ed. Alena Hadravová – Petr Hadrava. Praha 2001.
- Le Liber de virtutibus herbarum, lapidum et animalium (Liber aggregationis). Un texte à succés attribué à Albert le Grand.* Ed. Isabelle Draelants. Firenze 2007.
- Lékařské knížky mistra Křišťana z Prachatic z mnohých vybrané.* Ed. Zdeňka Tichá. Praha 1975.
- Liber decanorum facultatis philosophicae Universitatis Pragensis ab anno Christi 1367 usque ad annum 1585. Pars I.* Pragae 1830, faksimile Praha 1983.

- „*Liber Serapionis aggregatus in medicinis simplicibus*“ nel volgarizzamento toscano del codice Gaddiano 17 della Biblioteca Medicea Laurenziana di Firenze [on-line]. Ed. Maria Elena Ingiani. Pluteus, 2013, dostupné na <<http://www.pluteus.it/wp-content/uploads/2013/10/serapione.pdf>>.
- Macer Floridus, *De viribus herbarum una cum Walafridi Strabonis, Othonis Cremonensis et Ioannis Folcz carminibus similis argumenti*. Ed. Ludovicus Choulant. Lipsiae 1832.
- MÜLLER, Erwin. *Der Traktat Liber iste (die sogenannten Glossae Platearii) aus dem Breslauer Codex Salernitanus*. Diss. Würzburg 1942.
- Obras médicas de Pedro Hispano. Ed. Maria Helena da Rocha Pereira. Coimbra 1973.
- On the Properties of Soul and Body – De Proprietatibus Rerum Libri III et IV*. Ed. R. James Long. Toronto 1979.
- Papiae Elementarium*. Littera A. 1–3. Ed. Violetta de Angelis. Milano 1977–1980.
- Papias Vocabulista*. Venetiis: Philippus Pincius, 1496 (faksimile Torino 1966).
- Paulerinus (Pavel Židek), *Liber viginti arcium* (ff. 185ra–190rb). Ed. Alena Hadravová. Praha 1997.
- Pedanii Dioscoridis Anazarbei *De materia medica libri quinque... recensuit, varias addidit lectiones, interpretationem emendavit, commento illustravit Curtius Sprengel*. Tom. I. Lipsiae 1829.
- Plinii Secundi *quae fertur una cum Gargilii Martialis medicina*. Ed. Valentinus Rose. Lipsiae 1875.
- Ps. Bartholomaeus Mini *de Senis. Tractatus de herbis* (Ms London, British Library, Egerton 747). Ed. Iolanda Ventura. Firenze 2009.
- Pseudo-Serapion, Eine grosse arabische Arzneimittellehre. Teil 2: Der „Liber aggregatus in medicinis simplicibus“ des Pseudo-Serapion aus der Mitte des 13. Jahrhunderts. Deutsche Übersetzung nach der Druckfassung von 1531*. Překl. Jochem Straberger-Schneider. Baden-Baden 2009.
- RÉBOUIS, H. Émile. *Étude historique et critique sur la peste*. Paris 1888. (dostupné na <<http://www.biusante.parisdescartes.fr/histoire/medica/resultats/index.php?do=livre&cote=70399>>)
- Rhazesovo Ranné lékařství. Z rukopisu věku patnáctého k tisku zredigoval Karel Jaromír Erben. V Praze 1864.
- Salicetova Ranného lékařství knihy páté, kapitola desátá. Neznámého pisatele »Lékařství« a vokabulář lat. český. Z rukopisu musea pardubického upravil Václ. Diviš-Čistický. VČA 8, 1899, s. 437–451, 493–519.
- Salicetova Ranné lékařství. Z rukopisu věku patnáctého k tisku zredigoval Karel Jaromír Erben. V Praze 1867.
- Simon Ianuensis, *Clavis sanationis* [on-line]. Ed. Barbara Zipser. Dostupné na <<http://www.simonofgenoa.org>>.
- Staročeské knihy lékařské. Ed. Alena M. Černá. Brno 2006.
- SUDHOF, Karl. *Alexander Hispanus und das Schriftwerk unter seinem Namen. Ein erstes Wort über ihn und Bekanntgabe seiner medizinischen Schriften*. SA 29, 4/5, 1936, s. 308–312, 30, 1/2, 1937, s. 1–5.
- The Herbal of Rufinus*. Ed. Lynn Thorndike – Francis S. Benjamin. Chicago 1949.
- The Middle English version of William of Saliceto's Anatomia. A critical edition based on Cambridge, Trinity College MS R. 14.41 with a parallel text of The medieval Latin Anatomia, edited from Leipzig, Universitätsbibliothek MS 1177*. Ed. Christian Heimerl. Heidelberg 2008.

- Thomas Cantimpratensis, Liber de natura rerum. Editio princeps secundum codices manuscriptos. I: Text.* Ed. Helmut Boese. Berlin – New York 1973.
- TRUHLÁŘ, Josef. *Latinský panegyricus Martina z Tišnova o pánech Tovačovských z Cimburka*. Věstník Královské české společnosti nauk. Třída filos.-hist.-filolog. 11, 1895 (vyd. 1896).
- Uguccione da Pisa. Derivationes.* 1–2. Ed. Enzo Cecchini. Firenze 2004.
- Výbor z české literatury doby husitské.* 1–2. Ed. Bohuslav Havránek – Josef Hrabák – Jiří Daňhelka. Praha 1963, 1964.
- Walahfrid Strabo. De cultura hortorum [O zahradnictví]*. Překlad, úvod a komentář Jakub Šimek. Klatovy 2005.
- WÖLFEL, Hans. *Das Arzneidrogenbuch Circa instans in einer Fassung des 13. Jahrhunderts aus der Universitätsbibliothek Erlangen*. Diss. Berlin 1939.
- Zbytky register králův římských a českých z let 1361–1480*. Ed. August Sedláček. V Praze 1914.

Sekundární literatura⁸

- AFNAN, Soheil M. *Avicenna. His Life and Works*. London 1958.
- AGRIMI, Jole – CRISCIANI, Chiara. *Edocere medicos. Medicina scolastica nei secoli XIII–XV*. Napoli 1988.
- AGUIRRE DE CÁRCER, Luisa Fernanda. *El texto árabe de „El libro de los medicamentos simples“ de Ibn Wafid*. Anaquel de Estudios Árabes 3, 1992, s. 175–182.
- ARBER, Agnes. *Herbals. Their Origin an Evolution. A Chapter in the History of Botany 1470–1670*. Cambridge 1993⁹.
- ARSDALL, Anne Van. *Evaluating the Content of Medieval Herbals*. In: *Critical Approaches to the History of Western Herbal Medicine: from Classical Antiquity to the Early Modern Period*. Ed. Susan Francia. London aj. 2014, s. 47–65.
- BAADER, Gerhard. *Die Entwicklung der medizinischen Fachsprache im hohen und späten Mittelalter*. In: *Fachprosaforchung. Acht Vorträge zur mittelalterlichen Artesliteratur*. Ed. Gundolf Keil – Peter Assion. Berlin 1974, s. 88–123.
- BAADER, Gerhard. *Galen im mittelalterlichen Abendland*. In: *Galen: Problems and prospects*. Ed. Vivian Nutton. London 1981, s. 213–228.
- BAADER, Gerhard. *Zur Terminologie des Constantinus Africanus*. *Medizinhistorisches Journal* 2, 1967, s. 36–53.
- [BALBÍN, Bohuslav.] *Bohuslai Balbini Bohemia docta. Pars II*. Pragae 1778, s. 187.
- BARBAUD, Jean. *Le manuel thérapeutique de poche d'un médecin de Prague en 1432*. *Revue d'histoire de la pharmacie*, 79, 288, 1991, s. 7–14.
- BARTELS, Karl Heinz. *Exotica et Transmarina: Arzneidrogen-Handel und Apotheke in Mittelalter und früher Neuzeit*. In: *Rosarium litterarum. Beiträge zur Pharmazie- und Wissenschaftsgeschichte. Festschrift für Peter Dilg zum 65. Geburtstag*. Ed. Christoph Friedrich – Sabine Bernschneider-Reif unter Mitarbeit von Daniela Schierhorn. Eschborn 2003, s. 33–48.
- BARTOŠ, František M. *Z lékařského písemnictví XV. století*. ČČM 91, 1917, s. 323–326.
- BARTOŠ, František Michálek. *Z rukopisů musejních. 3. Matouš Beran, roudnický augustinián a spisovatel*. *Časopis Národního Musea*, 101, 1927, s. 13–15.

⁸ Častěji citované sborníky jsou uváděny u jednotlivých příspěvků zkráceně, plná citace sborníku je zařazena na příslušné místo dle jeho titulu.

- BAUER, Axel W. *Die Medizin im Renaissance-Humanismus auf dem Weg von der mittelalterlichen Personalautorität zur neuzeitlichen Sachautorität am Beispiel von Botanik, Anatomie und Chirurgie*. In: *Medizin in Geschichte, Philologie und Ethnologie*. Ed. Dominik Gross – Monika Reiningner. Würzburg 2003, s. 11–25.
- BAUMANN, Brigitte. *Die Mainzer Kräuterbuch-Inkunabeln: „Herbarius Moguntinus“ (1484), „Gart der Gesundheit“ (1485), „Hortus sanitatis“ (1491)*. *Wissenschaftshistorische Untersuchung der drei Prototypen botanisch-medizinischer Literatur des Spätmittelalters*. Stuttgart 2010.
- BEČKA, Jiří. *Abú Alí Ebne Síná – Avicenna v české a slovenské vědě a kultuře*. *Dějiny věd a techniky* 29, 4, 1996, s. 193–215.
- BÉNÉZET, Jean-Pierre. *Pharmacie et médicament en Méditerranée occidentale (XIIIe–XVe siècles)*. Paris 1999.
- BERÁNEK, Karel. *O počátcích pražské lékařské fakulty 1348–1622. De facultatis medicae Pragensis initiis*. *AUC – HUCP* 9, 1968, s. 44–87.
- BLÁHOVÁ, Marie. *Spuren des arabischen Wissens im mittelalterlichen Böhmen*. In: *Wissen über Grenzen*, s. 133–142.
- BOHATCOVÁ, Mirjam. *České tištěné herbáře 16. století*. Praha 1991.
- BOHATCOVÁ, Mirjam. *Čtení na pomezí botaniky, fauny a medicíny*. *Sborník Národního muzea v Praze*. Řada C, 38, 1993.
- BOLDAN, Kamil. *Pisář a tiskař Martin z Tišnova*. *Studie o rukopisech* 42, 2012, s. 7–31.
- BOUBÍN, Jaroslav. *Písemnictví*. In: *Husitské století*, s. 491–518.
- BREMER, Ernst. *Vocabularius optimus. I: Werkentstehung und Textüberlieferung. Register*. Unter Mitwirkung von Klaus Ridder. Tübingen 1990.
- BROWNE, Edward G. *Arabian Medicine*. Cambridge 1921 (přetisk tamtéž 1962, 1983, 2012).
- BRUNHÖLZL, Franz. *Plinius der Ältere im Mittelalter*. In: *LexMA* 7, 1995, sl. 21–22.
- BÜCHI, Jakob. *Die Entwicklung der Rezept- und Arzneibuchliteratur. I. Teil: Altertum und Mittelalter*. Zürich 1982.
- BÜRCEL, Johann Ch. *Averroes „contra Galenum“*. Göttingen 1968.
- CAMPBELL, Donald. *Arabian Medicine and Its Influence on the Middle Ages*. 1–2. London 1926.
- COLLINS, Minta. *Medieval Herbals. The Illustrative Traditions*. Toronto 2000.
- CONRAD, Lawrence I. *Arab-Islamic Medicine*. In: *Companion Encyclopedia of the History of Medicine*. Ed. W. F. Bynum – Roy Porter. London – New York 1997³, s. 676–727.
- CROSSGROVE, William. *Eine frühe Überlieferung des Alexander Hispanus*. *SA* 64, 1980, s. 391–392.
- ČERMÁKOVÁ, Lucie – JANKO, Jan. *Od medicíny k botanice: milník Zalužanský*. *Dějiny věd a techniky* 48, 1, 2015, s. 6–24.
- ČERNÁ, Alena M. *Český lékařský rukopis ze sbírky knížat Czartoryských*. *Slovo a slovesnost* 70, 2, 2009, s. 113–127.
- ČERNÁ, Alena M. *Herbář z kodexu vodňanského a jeho ortografické zvláštnosti*. *Naše řeč* 88, 2, 2005, s. 71–82.
- ČERNÁ, Alena M. *Lékařský sborník o chirurgii – mimořádný zdroj ke studiu staročeského jazyka*. In: *Verba et historia*. Igoru Němcovi k 80. narozeninám. Praha 2005, s. 41–47.
- ČERNÁ, Alena M. *Staročeské názvy chorob*. Praha 2009.
- ČERNÁ, Alena M. *Synonymie v tzv. vodňanském lékařství*. *Naše řeč* 96, 2, 2013, s. 85–94.
- ČERNÝ, František. *Paběrky z Moravského zemského archivu. I. Herbář Křišťana z Prachatic*. *VČA* 9, 1900, s. 246–248.

- ČERNÝ, František. *Paběrky z Moravského zemského archivu. V. Akvin. VČA 9, 1900, s. 355–356.*
- ČERNÝ, František. *Paběrky z Moravského zemského archivu. VI. Ještě ke slovníku Guarinovu a Vodňanského. VČA 9, 1900, s. 474–476.*
- ČÍŽEK, Karel. *Křesťan z Prachatic a jeho dílo z hlediska botaniky. Sborník Západočeského muzea v Plzni 90, 1994.*
- ČORNEJ, Petr. *Čeští lékaři na prahu husitské revoluce. Postgraduální medicína 7, 2014, s. 5–10.*
- Dějiny Univerzity Karlovy I. 1347/48–1622.* Ed. Michal Svatoš. Praha 1995.
- Deutschsprachige Literatur des Mittelalters im östlichen Europa: Forschungsstand und Forschungsperspektiven.* Ed. Ralf G. Päsler – Dietrich Schmidtke. Heidelberg 2006.
- Die Enzyklopädie im Wandel vom Hochmittelalter bis zur frühen Neuzeit. Akten des Kolloquiums des Projekts D im Sonderforschungsbereich 231 (29. 11. – 1. 12. 1996).* Ed. Christel Meier. München 2002.
- Die Geschichte des medizinischen Denkens. Antike und Mittelalter.* Ed. Mirko D. Grmek. München 1996.
- DILG, Peter. *Arabische Pharmazie im lateinischen Mittelalter.* In: *Die Begegnung des Westens mit dem Osten. Kongreßakten des 4. Symposions des Mediävistenverbandes in Köln 1991 aus Anlaß des 1000. Todesjahres der Kaiserin Theophanu.* Ed. Odilo Engels – Peter Schreiner. Sigmaringen 1993, s. 299–317.
- DILG, Peter. *Materia medica und therapeutische Praxis um 1500. Zum Einfluss der arabischen Heilkunde auf den europäischen Arzneischatz.* In: *Kommunikation zwischen Orient und Okzident. Alltag und Sachkultur.* Ed. Helmut Hundsichler. Wien 1994, s. 353–377.
- DILG, P[eter]. *Pflanzenkunde.* In: *LexMA 6, sl. 2038–2046.*
- DILG, P[eter]. *Pharmazie.* In: *LexMA 6, sl. 2052.*
- DILG, Peter. *The Liber Aggregatus in medicinis simplicibus of Pseudo-Serapion. An Influential Work of Medical Arabism in Islam and the Italian Renaissance.* In: *Islam and the Italian Renaissance.* Ed. Charles S. B. Burnett – Anna Contadini. London 1999, s. 221–231.
- DILG, Peter. *Zum Begriff pharmacia im Mittelalter. Mittelalter. Perspektiven mediävistischer Forschung 10, 2005, s. 103–115.*
- DOBROVSKÝ, Josef. *Geschichte der Böhmisches Sprache und ältern Literatur.* Ganz umgearbeitete Ausgabe. Prag 1818 (přetisk in: *Česká řeč a literatury v redakcích z roku 1791, 1792 a 1818.* Ed. Benjamin Jedlička. V Praze 1936).
- DOMIN, Karel. *Pejmlovo nové vydání starého herbáře Adama Zalužanského ze Zalužan z roku 1592. Časopis českého lékařnictva 54, 21, 1941, s. 92–98.*
- DÖRNER, Gerald. *Reuchlin, Johannes.* In: *Deutscher Humanismus 1480–1520. Verfasserlexikon. Band 2, Lieferung 2 (Mu–Rh).* Ed. Franz Josef Worstbrock. Berlin 2011, sl. 579–633.
- DRAELANTS, Isabelle. *La science naturelle et ses sources chez Barthelemy l'Anglais et les encyclopedistes contemporains.* In: *Bartholomäus Anglicus, De proprietatibus rerum. Texte latin et réception vernaculaire. Lateinischer Text und volkssprachige Rezeption. Actes du colloque international – Akten des Internationalen Kolloquiums – Münster, 9.–11. 10. 2003.* Ed. Baudouin Van den Abeele – Heinz Meyer. Turnhout 2005, s. 43–99.
- EBEL, Heinrich. *Der Herbarius communis, viz výše „Nové vydané prameny“*
- EIS, Gerhard. *Das Deutschtum des Arztes Albich. Zeitschrift für deutsche Philologie 65, 1939, s. 174–209.*

- EIS, Gerhard. *Die sudetendeutsche Literatur des Mittelalters*. In: Týž, Kleine Schriften zur altdeutschen weltlichen Dichtung. Amsterdam 1979, s. 409–458.
- EIKHADEM, Hosam. *Le Taqwīm al-Šiḥḥa (Tacuini Sanitatis) d'Ibn Buṭlān: un traité médical du XIe siècle. Histoire du texte, édition critique, traduction, commentaire*. Louvain 1990.
- ERBEN, Karel Jaromír. *Připomenutí*. In: Rhazesovo Ranné lékařství, s. III–VI, viz výše „Nově vydané prameny“.
- ERBEN, Karel Jaromír. *Výbor z literatury české*, viz výše „Nově vydané prameny“.
- Fachtexte des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit. Tradition und Perspektiven der Fachprosa- und Fachsprachenforschung*. Ed. Lenka Vaňková. Berlin 2014.
- FENDRYCH, Miroslav. *České rukopisné rostlináře*. Časopis Národního muzea. Oddíl přírodovědný 131, 1962, s. 185–197.
- FIALOVÁ, Ludmila. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1998².
- FIRLOVÁ, Ivana – LUTOVSKÁ, Pavla – SKIPALOVÁ, Alena. *Příspěvek k léčení moru v pozdně středověkých Čechách. (Na základě spisů Albíka z Uničova)*. Historická demografie 11, 1987, s. 21–50.
- FIRLOVÁ, Ivana – LUTOVSKÁ, Pavla – SKIPALOVÁ, Alena. *Příspěvek k problematice léčení moru v pozdně středověkých Čechách. (Na základě spisů Albíka z Uničova)*. Documenta Pragensia 7, 1, 1987, s. 174–192.
- FISCHER, Klaus-Dietrich. *Starch and the Alphabet of Galen*. Studia Philologica Valentina 17, 2015, s. 113–138.
- FLAJŠHANS, Václav. *Klaret a jeho družina. 1. Slovníky veršované*. Praha 1926.
- FLAJŠHANS, Václav. *Klasobraní po rukopisích. I. Poklad chudých*. VČA 10, 1901, s. 598–599.
- FLAJŠHANS, Václav. *Knihy české v knihovnách švédských a ruských*. Praha 1897.
- FLAJŠHANS, Václav. *Paběrky z rukopisů. I. Rukopisy kapitulní. b) Křišťan*. VČA 10, 1901, s. 596.
- FLORIANOVÁ–MIŠKOVSKÁ, Hana. *Křišťan z Prachatic*. In: Cristannus de Prachaticz, De sanguinis minucione, s. XIV–XVII, viz výše „Nově vydané prameny“.
- FLORIANOVÁ, Hana. *Zdroje textu lékařské části Vokabuláře Lactifer*. In: Ad honorem Eva Stehlíková. [Ed. Pavlína Šipová – Marcela Spívalová – Jan Jiřík.] Praha 2011, s. 93–103.
- FRANKE, Felix. *Vorlesungen über die Medizin im Islam*. Wiesbaden 1982.
- FRANKLIN-BROWN, Mary. *Reading the World. Encyclopedic Writing in the Scholastic Age*. Chicago 2012.
- GARCÍA GONZÁLES, Alejandro. *Glosarios médico-botánicos en la edad media latina*. In: Alphita. Ed. Alejandro García González. Firenze 2007, s. 1–21.
- GELLNER, Gustav. *Jan Černý a jiní naši lékaři do konce doby jagellovské*. Věstník Královské české společnosti nauk, tř. 1., 1935, roč. 1934, část III.
- GIL-SOTRES, Pedro. *Regeln für eine gesunde Lebensweise*. In: Die Geschichte des medizinischen Denkens, s. 312–355.
- GOLTZ, Dietlinde. *Mittelalterliche Pharmazie*, viz výše „Nově vydané prameny“.
- GRUBMÜLLER, Klaus. *Vocabularius Ex quo. Untersuchungen zu lateinisch-deutschen Vokabularen des Spätmittelalters*. München 1967.
- GUENÉE, Bernard. *L'historien et la compilation au XIIIe siècle*. Journal des savants 1, 1985, s. 119–135.
- GUIGUES, Pierre. *Les noms arabes dans Sérapion, «Liber de simplici medicina». Essai de restitution et d'identification de noms arabes de médicaments usités au Moyen âge*. Journal asiatique 10, 5, 1905, s. 473–546, a 6, 1905, s. 49–112.
- GUZMÁN ÁLVAREZ, José Ramón. *El compendio de agricultura atribuido*

- a *Ibn Wāfid/ al-Nahrāwī: nuevas perspectivas sobre su autoría*. Anaquel de Estudios Árabes 16, 2005, s. 83–124.
- HAAGE, Bernhard Dietrich – WEGNER, Wolfgang. *Deutsche Fachliteratur der Artes in Mittelalter und Früher Neuzeit*. Berlin 2007.
- HADRAVOVÁ, Alena. *Mistr Křišťan z Prachatic: jeho život a dílo v dobovém kontextu*. In: Křišťan z Prachatic, Stavba a užití astrolábu, s. 13–53, viz výše „Nově vydané prameny“.
- HADRAVOVÁ, Alena. *Předmluva*. In: Kniha dvacatera umění, s. 7, viz výše „Nově vydané prameny“.
- HADRAVOVÁ, Alena – ČERNÁ, Alena M. – HOMOLKOVÁ, Milada – HADRAVA, Petr. *Replika M. Křišťana z Prachatic k proroctví M. Jana Pařížského*. LF 123, č. 1–2, 2000, s. 40–51.
- HÁJKOVÁ, Stanislava. *Vavák a jeho pojetí českých dějin*. Český časopis historický 35, 1929, s. 325–380.
- HAMARNEH, Sami. *A History of Arabic Pharmacy*. Physis. Rivista internazionale di storia della scienza 14, 1972, s. 5–54.
- HAMARNEH, Sami Khalaf – SONNEDECKER, Glenn. *A Pharmaceutical View of Abulcasis al-Zahrāwī in Moorish Spain*. Leiden 1963.
- HANKA, Václav. *Rukopis vodňanský*. ČČM 7, 1833, s. 349–351.
- HANUŠ, I[gnác] J[an]. *O české literatuře zdravotědy v šestnáctém století*. ČČM 37, 1863, s. 298–299.
- HANZLÍČEK, Zdeněk. *Farmaceutika ve Strahovské knihovně*. Strahovská knihovna. Sborník Památníku národního písemnictví 1, 1966, s. 198–200.
- HARIG, Georg. *Bestimmung der Intensität im medizinischen System Galens. Ein Beitrag zur theoretischen Pharmakologie, Nosologie und Therapie in der Galenischen Medizin*. Berlin 1974.
- HARIG, Georg. *Die Galenschrift „De simplicium medicamentorum temperamentis ac facultatibus“ und die „Collectiones medicae“ des Oribasios*. Zeitschrift für Geschichte der Naturwissenschaften, Technik und Medizin. Schriftenreihe für Geschichte der Naturwissenschaften, Technik und Medizin 3, 7, 1966, s. 3–26.
- HASNER, Josef. *Die älteste Medizin in Böhmen*. Vierteljahrsschrift für praktische Heilkunde 90, 1866, s. 1–35.
- HASNER, Josef. *Zur Geschichte der Medizin in Böhmen*. Vierteljahrsschrift für praktische Heilkunde 109, 1871, s. 134–148.
- HATHAWAY, Neil. *Compilatio. From Plagiarism to Compiling*. Viator. Medieval and Renaissance Studies 20, 1989, s. 19–44.
- HAYER, Gerold – SCHNELL, Bernhard. *Das „Kräuterbuch“*. In: Johannes Hartlieb „Kräuterbuch“, s. 18–35, viz výše „Nově vydané prameny“.
- HEJNOVÁ, Miroslava. *Pietro Andrea Mattioli. 1051–1578*. Praha 2001 (katalog výstavy).
- HENSCHEL, August Wilhelm Eduard Theodor. *Schlesiens wissenschaftliche Zustände im vierzehnten Jahrhundert. Ein Beitrag insbesondere zur Geschichte der Medizin*. Breslau 1850.
- HLADKÁ, Zdeňka. *České slovníkářství na cestě k jednojazyčnému výkladovému slovníku*. Naše řeč 88, 2005, s. 140–159.
- HLAVÁČEK, Ivan. *Der Widerhall der arabischen Kultur im mittelalterlichen Bibliotheksgut Böhmens (bis zur hussitischen Revolution)*. In: Wissen über Grenzen, s. 143–162.
- HLAVÁČKOVÁ, Ludmila – SVOBODNÝ Petr. *Dějiny pražských lékařských fakult 1348–1990*. Praha 1993.
- HOFFMANN, Friedrich Lorenz. *Hamburgische Bibliophilen, Bibliographen und Litteraturhistoriker. (Beschluss.)* Serapeum. Zeitschrift für Bibliothekwissenschaft, Handschriftenkunde und ältere Literatur 14, 23, 1853.

- HOPKINS, J. F. P. *Ibn Wāfid*. In: Encyclopaedia of Islam. 3. Ed. B. Lewis – V. L. Ménage aj. Leiden 1998, s. 962–963. Lze konzultovat i online na <http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_COM_0345>.
- HÖRING, Emil. *Der schwäbische Theriak-Pesttraktat von 1389*. Medizinische Monatsschrift 30, 1976, s. 308–311.
- HRABÁK, Josef – JEŘÁBEK, Dušan – TICHÁ, Zdeňka. *Průvodce po dějinách české literatury*. Praha 1976, s. 84, 92.
- HÜNEMÖRDER, Christian. *Antike und mittelalterliche Enzyklopädien und die Popularisierung naturkundlichen Wissens*. SA 65, 4, 1981, s. 339–365.
- Husitské století*. Ed. Pavlína Cermanová – Robert Novotný – Pavel Soukup. Praha 2014.
- ISPHORDING, Eduard. *Kräuter und Blumen. Kommentiertes Bestandsverzeichnis der botanischen Bücher bis 1850 in der Bibliothek des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg*. Nürnberg 2008.
- JACQUART, Danielle. *Die scholastische Medizin*. In: Die Geschichte des medizinischen Denkens, s. 216–259.
- JAKUBEC, Jan. *Dějiny literatury české. I. Od nejstarších dob do probuzení politického*. Praha 1929.
- JANOVSKÝ, V[ítězslav]. *Nástin dějin Pražské fakulty lékařské*. In: Památník druhého sjezdu českých lékařův a přírodoppytcův v Praze 1882. Ed. [Bohuslav] Rayman – [Emerich] Maixner – [Bohumil] Bauše. V Praze 1882, s. 85–101.
- JANSEN, Ulrike. *Spuria Macri. Ein Anhang an das Mittellateinische Lehrgedicht Macer Floridus, de Viribus Herbarum. Einleitung, Übersetzung, Kommentar*. Berlin 2013.
- JIREČEK, Josef. *Rukověť k dějinám literatury české do konce XVIII. věku*. 1. Praha 1875.
- JUNGMANN, Antonín. *O spojení lékařství s svobodnými naukami*. ČČM 11, 1837, s. 340–346.
- JUNGMANN, Josef. *Historie literatury české aneb Saustawny přehled spisů českých s krátkou historií národu, osvěceni a jazyka*. Praha 1849².
- KAVKA, František a kol. *Stručné dějiny University Karlovy*. Praha 1964.
- KEIL, Gundolf. *Antidotarium Nicolai*. In: EnzMG 1, s. 70–71.
- KEIL, Gundolf. *Arzneibuch*. In: EnzMG 1, s. 104.
- KEIL, Gundolf. *Das Arzneibuch Ortolfs von Baiernland: Sein Umfang und sein Einfluß auf die „Cirurgia magistri Petri de Ulmā“*. SA 43, 1, 1959, s. 20–60.
- KEIL, Gundolf. *Der Pest-„Brief an die Frau von Plauen“ in einer ostmitteldeutschen Fassung des Spätmittelalters. Ein Beitrag zur altschlesischen Fachprosa (in Form eines Briefes an den Herausgeber)*. Schlesien. Eine Vierteljahresschrift für Kunst, Wissenschaft und Volkstum 36, 1991, s. 138–145.
- KEIL, Gundolf. *Die medizinische Literatur des Mittelalters*. In: Artes mechanicae en Europe médiévale, in middleleuws Europa. Ed. Ria Jansen-Sieben. Brussel 1989, s. 73–111.
- KEIL, Gundolf. ‚Gart‘, ‚Herbarius‘, ‚Hortus‘. *Anmerkungen zu den ältesten Kräuterbuch-Inkunabeln*. In: Gelérter der arzenie, ouch apoteker. Beiträge zur Wissenschafts-Geschichte. Ed. Gundolf Keil. Pattensen 1982, s. 589–674.
- KEIL, Gundolf. *Gilbertus Anglicus*. In: EnzMG 1, s. 495.
- KEIL, Gundolf. *Hermann von Heilighafen*. In: LexMA 4, sl. 2166.
- KEIL, Gundolf. *Hermann von Heilighafen*. In: VL² 3, sl. 1061.
- KEIL, Gundolf. *Chirurgische Fachprosa des 13. bis 15. Jahrhunderts in Schlesien, Nordmähren und Nordböhmen*. In: Deutschsprachige Literatur, s. 387–426.
- KEIL, Gundolf. *Christian von Prachatitz*. In: VL² 1, sl. 1222–1223.
- KEIL, Gundolf. *Organisationsformen medizinischen Wissens*. In: Wissensorganisierende und wissensvermittelnde Literatur im Mittelalter. Perspektive ihrer Forschung.

- Kolloquium 5.–7. Dezember 1985. Ed. Norbert Richard Wolf. Wiesbaden 1987, s. 221–245.
- KEIL, Gundolf. *Ortolf von Baierland*. In: EnzMG 3, s. 1079–1080.
- KEIL, Gundolf. *Ortolf von Baierland*. In: VL² 7, sl. 67–82.
- KEIL, Gundolf. *Phytotherapie im Mittelalter*. Scientiarum Historia 20, 1994, s. 7–9.
- KEIL, Gundolf. *Standardwerke mittelalterlicher Drogenkunde und ihre Repräsentation in der Enzyklopädie*. In: Die Enzyklopädie im Wandel, s. 343–389.
- KEIL, Gundolf. *Theriak*. In: EnzMG 3, s. 1394.
- KEIL, Gundolf. *Wilhelm von Saliceto*. In: EnzMG 3, s. 1497–1498.
- KEIL, Gundolf. *Wilhelm v. Saliceto*. In: LexMA 9, sl. 187–188.
- KEIL, Gundolf – DILG, Peter. *Kräuterbücher*. In: LexMA 5, sl. 1476–1480.
- KLUG, Helmut W. – WEINBERGER, Roman. *Modding Medievalists: Designing a Web-based Portal for the Medieval Plant Survey / Portal der Pflanzen des Mittelalters (MPS/PPM)*. In: Herbs and Healers from the Ancient Mediterranean through the Medieval West. Essays in Honor of John M. Riddle. Ed. Anne Van Arsdall – Timothy Graham. Farnham aj. 2012, s. 329–358.
- KOUBSKÁ, Libuše – PACNER, Karel – SPEVÁKOVÁ, Šárka. *Příběhy české vědy*. Praha 2002.
- KROMBHOLZ, J[ulius]. V[incenz]. *Programm zum feierlichen Rektorats-Wechsel fürs Jahr 1831–32. Fragmente einer Geschichte der medizinisch-praktischen Schule an der Karl-Ferdinands-Universität*. Prag 1831.
- LECLERC, Lucien. *Histoire de la médecine arabe. Exposé complet des traductions du grec. Les sciences en Orient, leur transmission à l'Occident par les traductions latines. II*. Paris 1876.
- Leipziger Literatur-Zeitung*, 29. 12. 1827, s. 1.
- LEVY, Martin. *Early Arabic Pharmacology. An Introduction Based on Ancient and Medieval Sources*. Leiden 1973.
- LUTZ, Alfons. *Aus der Geschichte der mittelalterlichen Antidotarien*. Veröffentlichungen der Internationalen Gesellschaft für Geschichte der Pharmazie 40, 1973, s. 115–122.
- LUTZ, Alfons. *Chronologische Zusammenhänge der alphabetisch angeordneten mittelalterlichen Antidotarien*. In: Aktuelle Probleme aus der Geschichte der Medizin. Internationaler Kongress für Geschichte der Medizin. 19. Kongress, Basel, September 1964: Verhandlungen. Ed. Robert-Henri Blaser – Heinrich Buess. Basel 1966, s. 253–258.
- MACKINNEY, L[oren] C[arey]. *Medieval Medical Dictionaries and Glossaries*. In: Medieval and Historiographical Essays in Honor of James Westfall Thompson. Ed. James Lea Cate – Eugene N. Anderson. Chicago 1938, s. 240–268.
- MÄGDEFRAU, Karl. *Geschichte der Botanik. Leben und Leistung großer Forscher*. Stuttgart 1973.
- MACHEK, Václav. *Česká a slovenská jména rostlin*. Praha 1954.
- MAIWALD, V[incenz]. *Geschichte der Botanik in Böhmen*. Wien – Leipzig 1904.
- MARTÍNKOVÁ, Dana. *Středověké vokabuláře a Slovník středověké latiny v českých zemích*. LF 122, 1999, s. 32–38.
- MAŠEK, Ignác B. *Známý, a přece nedosti poznáný rukopis. České museum filologické 2*, 1896, s. 260–274.
- MATOUŠEK, Miloslav. *Doslov. O Křišťanovi z Prachatic*. In: Lékařské knížky, s. 200–208, viz výše „Nově vydané prameny“.
- MAUCH, Ute. *Ein mittelalterliches Kräuterbuch aus dem 14. Jahrhundert, eine neue Version des lateinischen Macer? Gesnerus*. Swiss Journal of the History of Medicine and Sciences 63, 2006, s. 181–208.

- MAUCH, Ute. *Erste Überlegungen zur Wissensorganisation im Kodex Ms. 8769 der Biblioteca nacional in Madrid mit einer Edition des Traktats über die ‚Verworfenen Tage‘, sowie Anmerkungen zur Strukturierung des Melleus liquor physicae artis Magistri Alexandri Yspani*. SA 91, 2006, s. 190–216.
- MAUCH, Ute. *Probleme der Identifikation von mittelalterlichen Arzneipflanzen. Die Artemisia-Arten aus dem ‚Melleus liquor physicae artis magistri Alexandri Yspani‘*. Das Mittelalter. Perspektiven mediävistischer Forschung 10, 2005, s. 145–156.
- MAUR, Eduard. *Mory v Praze 1348–1419 ve světle úmrtnosti farního kléru*. Documenta Pragensia 7, 1987, s. 145–159.
- MAYER, Johannes Gottfried. *Das „Leipziger Drogenkompendium“ (Leipzig, Universitätsbibliothek, Cod. 1224) und seine Quellen. „Circa instans“, „Aggregator“ (Pseudo-Serapion), „Macer floridus“ (bzw. „Ältere deutscher Macer“), „Liber graduum“ (Constantin) und „Liber iste“*. In: Editionen und Studien zur lateinischen und deutschen Fachprosa des Mittelalters. Festgabe für Gundolf Keil. Ed. Konrad Goehl – Johannes Gottfried Mayer. Würzburg 2000, s. 207–263.
- MAYER, Johannes Gottfried. *Das „Leipziger Drogenkompendium“ und der „Gart der Gesundheit“. Ein Vergleich*. In: Fachtexte des Spätmittelalters, s. 133–142.
- MCVAUGH, Michael. *Therapeutische Strategien: die Chirurgie*. In: Die Geschichte des medizinischen Denkens, s. 293–311.
- MEIER, Christel. *Autorschaft im 12. Jahrhundert. Persönliche Identität und Rollenkonstrukt*. In: Unverwechselbarkeit. Persönliche Identität und Identifikation in der vormodernen Gesellschaft. Ed. Peter von Moos. Köln – Weimar – Wien 2004, s. 207–266.
- MEIER, Christel. *Der Hortus sanitatis als enzyklopädisches Buch. Zur Pragmatisierung traditionellen Wissens und ihrer Realisierung in der Illustration*. In: Alles was Recht war. Rechtsliteratur und literarisches Recht. Ed. Hans Höfinghoff – Werner Peters aj. Essen 1996, s. 191–200.
- MEIER, Christel. *Einführung*. In: Pragmatische Dimensionen mittelalterlicher Schriftkultur. Ed. Christel Meier – Volker Honemann aj. Akten des Internationalen Kolloquiums 26.–29. Mai 1999. München 2002, s. XI–XIX.
- MEIER, Christel. *Enzyklopädischer Ordo und sozialer Gebrauchsraum. Modelle der Funktionalität einer universalen Literaturform*. In: Die Enzyklopädie im Wandel, s. 511–532.
- MEIER, Christel. *Wissenskodifikation und Informationsbedarf in der vormodernen Gesellschaft. Neue Forschungsansätze zu einer pragmatischen Gattungsgeschichte der mittelalterlichen Enzyklopädie*. In: Pragmatische Dimensionen mittelalterlicher Schriftkultur. Akten des Internationalen Kolloquiums 26.–29. Mai 1999. Ed. Christel Meier – Volker Honemann – Hagen Keller – Rudolf Suntrup. München 2002, s. 191–210.
- MELVILLE, Gert. *Spätmittelalterliche Geschichtskompendien – eine Aufgabenstellung*. Römische historische Mitteilungen 22, 1980, s. 51–104.
- MENHARDT, Hermann – VASMER, Max. *Altčechische Glossen aus der Papierhandschrift XXX d 1 der bischöflichen Bibliothek in Klagenfurt*. Zeitschrift für slavische Philologie 1, 1924, s. 370–378.
- MEYER, Ernst Heinrich Friedrich. *Geschichte der Botanik*. III., IV. Königsberg 1853, 1857 (přetisk Amsterdam 1965, Bremen 2013).
- MEYER, Heinz. *Die Enzyklopädie des Bartholomäus Anglicus. Untersuchungen zur Überlieferungs- und Rezeptionsgeschichte von ‚De proprietatibus rerum‘*. München 2000.
- MEYER, Heinz. *Ordo rerum und Registerhilfen in mittelalterlichen*

- Enzyklopädiehandschriften*. Frühmittelalterliche Studien. Jahrbuch des Instituts für Frühmittelalterforschung der Universität Münster 25, 1991, s. 315–339.
- MIETHANER-VENT, Karin. *Das Alphabet in der mittelalterlichen Lexikographie. Verwendungsweisen, Formen und Entwicklung des alphabetischen Anordnungsprinzips*. In: *La Lexicographie au Moyen Âge*. Ed. Claude Buridant. Lille 1986, s. 83–112.
- MINNIS, Alastair J. *Discussions of „Authorial Role“ and „Literary Form“ in Late-Medieval Scriptural Exegesis*. Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 99, 1977, s. 37–65.
- MINNIS, Alastair J. *Late-Medieval Discussions of Compilatio and the Rôle of the Compiler*. Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 101, 1979, s. 385–421.
- Monatschrift der Gesellschaft des vaterländischen Museums*, 1, April 1827, sv. 1, s. 95.
- MÜLLER, Peter O. *Deutsche Lexikographie des 16. Jahrhunderts. Konzeptionen und Funktionen frühneuzeitlicher Wörterbücher*. Tübingen 2001.
- NAVARRO SÁNCHEZ, Francisca. *Introduction: Author and Work*. In: Peter of Spain, *Questiones super libro „De Animalibus Aristotelis“*. Critical edition with introduction. Ed. Francisca Navarro Sánchez. Farnham 2015, s. 3–45.
- NAVRÁTIL, Michal. *Almanach českých lékařů*. V Praze 1913.
- NEJEDLÝ, Zdeněk. *Křesťan z Prachatic*. In: *Ottův slovník naučný XV*. Praha 1900, s. 187–188.
- NĚMEC, B[ohumil]. *Botanika v Čechách do bitvy bělohorské*. ČČM 96, 1922, s. 1–18.
- NEUBURGER, Max. *Geschichte der Medizin*. 1. Stuttgart 1906.
- NIEDERER, Monica. *Der St. Galler Botanicus. Ein frühmittelalterliches Herbar. Kritische Edition, Übersetzung und Kommentar*. Bern – Berlin aj. 2005.
- NIKLÍČEK, Ladislav. *Přehled dějin českého lékařství a zdravotnictví*. 1. Brno 1989.
- NISSEN, Claus. *Die botanische Buchillustration. Ihre Geschichte und Bibliographie*. Stuttgart 1966².
- NODL, Martin. *Lékař a mor, aneb intelektuál rezignující i bojující*. LF 124, 2001, s. 252–276.
- NOVÁK, Arne. *Stručné dějiny literatury české*. Olomouc 1947.
- NOVÝ, Luboš a kol. *Dějiny exaktních věd v českých zemích do konce 19. století*. Praha 1961.
- O'BOYLE, Cornelius. *The Art of Medicine. Medical Teaching at the University of Paris, 1250–1400*. Leiden 1998.
- PALIVEC, Viktor. *Staropražské lékařské památky*. Praha 2005.
- PALMER, Nigel F. – SPECKENBACH, Klaus. *Träume und Kräuter. Studien zur Petroneller Circa instans-Handschrift und zu den deutschen Traumbüchern des Mittelalters*. Wien 1990.
- PARKES, Malcolm Beckwith. *The Compilation of the Dominican Lectionary*. In: *Literarischen Formen des Mittelalters*. Florilegien, Kompilationen, Kollektionen. Ed. Kaspar Elm. Wiesbaden 2000, s. 91–106.
- PAULMIER-FOUCART, Monique – DUCHENNE, Marie-Christine. *Vincent de Beauvais et le Grand miroir du monde*. Turnhout 2004.
- PEÑA, Carmen – DIAZ, Amador – ALVAREZ DE MORALES, Camilo aj. *Corpus medicorum arabico-hispanorum*. *Awraq*, 4, 1981, s. 79–111. (dostupné na <<http://digital.csic.es/handle/10261/85450>>)
- PETITJEAN, Johann. *Compiler. Formes, usages et pratiques*. Hypothèses 1, 13, 2010, s. 15–25. (dostupné na <<http://www.cairn.info/revue-hypotheses-2010-1-page-15-htm>>)
- PETR, Stanislav. *Výzkum rukopisných bohémik v petrohradských knihovnách*. Studie o rukopisech 28, 1991, s. 125–144.

- PORMANN, Peter E. *Yūhannā Ibn sarābiyūn. Further Studies into the Transmission of his Works*. Arabic Science and Philosophy 14, 2, 2004, s. 233–262.
- PRIORESCHI, Plinio. *A History of Medicine. V. Medieval Medicine*. Omaha 2003.
- PUSCHMANN, Theodor – NEUBURGER, Max – PAGEL, Julius. *Handbuch der Geschichte der Medizin*. 1. Jena 1902.
- RATH, Gernot. *Zeiteinflüsse in der Pharmakologie des 16. bis 19. Jahrhunderts*. SA 47, 1, 1963, s. 1–18.
- REEDS, Karen Meier. *Botany in Medieval and Renaissance Universities*. New York 1991.
- REYNOLDS, L[eighton] D[urham]. *Texts and Transmission. A Survey of the Latin Classics*. Oxford 1983.
- RIDDLE, John M. *Dioscorides on Pharmacy and Medicine*. Austin 1985 (přetisk University of Texas Press 2011).
- RIDDLE, John M. *Gargilius Martialis as a Medical Writer*. Journal of the History of Medicine and Allied Sciences 39, 1984, s. 408–429 (přetisk in: TÝŽ, *Quid pro quo*, č. X).
- RIDDLE, John M. *Pseudo-Dioscorides' Ex herbis femininis and Early Medieval Medical Botany*. Journal of the History of Biology 14, 1981, s. 43–81 (přetisk in: TÝŽ, *Quid pro quo*, č. IX).
- RIDDLE, John M. *Quid pro quo. Studies in the History of Drugs*. Hampshire 1992.
- RIDDLE, John M. *The Latin Alphabetical Dioscorides*. In: Proceedings of the 13th International Congress of the History of Science, Moscow, August 18–24, 1971, Acts Section IV. Moskva 1974, s. 204–208 (přetisk in: TÝŽ, *Quid pro quo*, č. IV).
- RIDDLE, John M. *Theory and Practice in Medieval Medicine*. Viator 5, 1974, s. 157–184 (přetisk in: TÝŽ, *Quid pro quo*, č. VI).
- RIDDLE, John M. *The Pseudo-Hippocratic Dynamidia*. SA 27, 1984, s. 283–311 (přetisk in: TÝŽ, *Quid pro quo*, č. XI).
- RIHA, Ortrun. *Handlungswissen oder Bildungswissen? Mittelalterliche Fachliteratur und ihr Sitz im Leben*. Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur 123, 1994, s. 1–18.
- RIHA, Ortrun. *Ortolf von Baiernland und seine lateinischen Quellen*. Wiesbaden 1992.
- ROUSE, Mary A. – ROUSE Richard H. *Authentic Witnesses. Approaches to Medieval Texts and Manuscripts*. Notre Dame, Indiana 1991.
- ROUSE, Richard H. – ROUSE, Mary A. »Statim invenire«. *Schools, Preachers, and New Attitudes to the Page*. In: Renaissance and Renewal in the Twelfth Century. Ed. Robert L. Benson – Giles Constable with Carol D. Lanham. London aj. 1991², s. 201–225.
- RUDA, Josef. *Knihy ranné velikých mistrů. Rukopis z druhé polovice XV. století*. ČLČ 13, 1874, s. 63–64, 70–72, 79–80, 87–88, 111–112, 119–120, 128–132, 140, 147–148, 155–156.
- RUDA, Josef. *M. Jan Černý a jeho Herbář z r. 1517. Příspěvek k historii české literatury věd přirozených*. Živa. Sborník vědecký Musea království Českého. Odbor přírodovědný a matematický. 9. Praha 1872.
- RUTH, František. *Kronika královské Prahy a obcí sousedních. III. Karlova třída – Malostranské náměstí*. V Praze 1903.
- RŮŽIČKOVÁ, Dana – viz STEHLÍKOVÁ-RŮŽIČKOVÁ, Dana.
- RYSTONOVÁ, Ida. *Průvodce lidovými názvy rostlin i jiných léčivých přírodnin a jejich produktů*. Praha 2007.
- RZIHACEK-BEDÖ, Andrea. *Medizinische Wissenschaftspflege im Benediktinerkloster Admont bis 1500*. München 2005.
- ŘÍHOVÁ, Milada. *Dvorní lékař posledních Lucemburků*. Praha 1999.

- ŘÍHOVÁ, Milada a kol. *Lékaři na dvoře Karla IV. a Jana Lucemburského*. Praha 2010.
- ŘÍHOVÁ, Milada. *Lékaři u královského dvora Lucemburků*. In: Lucemburkové. Česká koruna uprostřed Evropy. Ed. František Šmahel – Lenka Bobková. Praha 2012, s. 425–431.
- ŘÍHOVÁ, Milada. *Předmluva*. In: Staročeské knihy lékařské. Ed. Alena M. Černá. Brno 2006, s. XI–XVII.
- ŘÍHOVÁ, Milada. *Výuka na lékařské fakultě v Praze ve XIV. a XV. století*. Dějiny věd a techniky 26, 4, 1993, s. 215–222.
- SAAD, Bashar – SAID, Omar. *Greco-Arab and Islamic Herbal Medicine: Traditional System, Ethics, Safety, Efficacy, and Regulatory Issues*. New York 2011.
- SEIDENSTICKER, Peter. *Pflanzennamen. Überlieferung – Forschungsprobleme – Studien*. Stuttgart 1999.
- SEZGIN, Fuat. *Geschichte des arabischen Schrifttums*. 3. *Medizin-Pharmazie-Zoologie-Tierheilkunde bis ca 430 H*. Leiden 1970.
- SCHIPPERGES, Heinrich. *Arabische Medizin im lateinischen Mittelalter*. Heidelberg 1976.
- SCHIPPERGES, Heinrich. *Die Assimilation der arabischen Medizin durch das lateinische Mittelalter*. Wiesbaden 1964.
- SCHIPPERGES, Heinrich. *Die frühen Übersetzer der arabischen Medizin in chronologischer Sicht*. SA 39, 1, 1955, s. 53–93.
- SCHIPPERGES, Heinrich. *Die Medizin im abendländischen Mittelalter*. In: Das Lorscher Arzneibuch und die frühmittelalterliche Medizin. Verhandlungen des medizinhistorischen Symposiums im September 1989 in Lorsch. Ed. Gundolf Keil – Paul Schnitzer. Lorsch 1991, s. 87–108.
- SCHIPPERGES, Heinrich. *Eine „Summa Medicinæ“ bei Avicenna. Zur Krankheitslehre und Heilkunde des Ibn Sīnā (980–1037)*. Heidelberg 1987.
- SCHMITT, Wolfram. *Tacuinum sanitatis*. In: EnzMG 3, s. 1377–1378.
- SCHMITZ, Rudolf. *Geschichte der Pharmazie. 1: Von den Anfängen bis zum Ausgang des Mittelalters*. Eschborn 1998.
- SCHNELL, Bernhard. *Albich von Prag. Arzt und Erzbischof im Zeitalter der Hussiten*. In: Deutsche Literatur des Mittelalters in und über Böhmen II. Tagung in České Budějovice/Budweis 2002. Ed. Václav Bok – Hans-Joachim Behr. Hamburg 2004, s. 237–264.
- SCHNELL, Bernhard. *Als ich geschriben vant von eines wises meister hant. Die deutschen Kräuterbücher des Mittelalters – Ein Überblick*. Mittelalter. Perspektiven mediävistischer Forschung 10, 2005, s. 116–131.
- SCHNELL, Bernhard. *Die volkssprachliche Medizinliteratur des Mittelalters – Wissen für wen? In: Laienlektüre und Buchmarkt im späten Mittelalter*. Ed. Thomas Kock – Rita Schlusemann. Frankfurt aj. 1998, s. 129–145.
- SCHNELL, Bernhard. *Gewürze in mittelalterlichen Kräuter- und Kochbüchern*. In: Wo der Pfeffer wächst. Ein Festival der Kräuter und Gewürze. Begleitheft zur gleichnamigen Ausstellung im Palmengarten der Stadt Frankfurt am Main. [Ed. Matthias Jenny – Ulrike Brunken.] Frankfurt a. M. 2000, s. 81–90.
- SCHNELL, Bernhard. *Pflanzen in Bild und Text. Zum Naturverständnis in den deutschsprachigen illustrierten Kräuterbüchern des Spätmittelalters*. In: Natur im Mittelalter. Konzeptionen – Erfahrungen – Wirkungen. Akten des 9. Symposiums des Mediävistenverbandes, Marburg, 14.–17. März 2001. Ed. Peter Dilg. Berlin 2003, s. 442–459.
- SCHNELL, Bernhard. *Prag und die Anfänge der deutschen Pestliteratur im Mittelalter*. In: Deutschsprachige Literatur, s. 483–501.

- SCHNELL, Bernhard. *Übersetzen in der Medizineliteratur des Mittelalters: ein interkultureller Diskurs*. In: Geschichte der Übersetzung. Beiträge zur Geschichte der neuzeitlichen, mittelalterlichen und antiken Übersetzung. Ed. Bogdan Kovtyk – Gerhard Meiser – Hans-Joachim Solms. Berlin 2002, s. 231–244.
- SCHNELL, Bernhard. *Von den eynveldighen arcztyen. Zu den Quellen des Kräuterbuchs Leipzig Ms. 1224: eine bislang unbekannte deutschsprachige Übersetzung des Ps.-Serapion*. In: Fata Libellorum. Festschrift für Franzjosef Pensel. Ed. Rudolf Bentzinger – Ulrich-Dieter Oppitz. Göppingen 1999, s. 293–312.
- SCHNELL, Bernhard. *Zur Gebrauchsfunktion spätmittelalterlicher Texte. Methoden ihrer Erschliessung am Beispiel von Vokabularen*. Niederdeutsches Wort 32, 1992, s. 29–44.
- SCHNELL, Bernhard – CROSSGROVE, William. *Zur Gattungsgeschichte der Kräuterbücher*. In: Der deutsche „Macer“, s. 1–50, viz výše „Nové vydané prameny“.
- SCHRUTZ, Ondřej. *Albíkova životospáva pro císaře Zikmunda*. ČLČ 48, 1909, s. 86–88, 117–119, 145–147.
- SCHRUTZ, Ondřej. *Lékařská přednáška na Pražské fakultě lékařské z prvých dob trvání university Karlovy*. Sbíрка přednášek a rozprav z oboru lékařského, 68, č. 8, série VII, V Praze 1898, s. 149–173.
- SCHULTHEISZ, Emil. *Colcodei seu liber de peste des Bartholomaeus Squarcialupis de Plumbino*. SA 44, 4, 1960, s. 334–341 (přetisk in: TÝŽ, Kunst und Heilkunst. Medizinhistorische Fragmente. Piliscsaba 2007, s. 29–35, a TÝŽ, Traditio renovata, s. 53–57).
- SCHULTHEISZ, Emil. *Traditio renovata. Tanulmányok a középkor és a reneszánsz orvostudományáról*. Budapest 1997.
- SCHULTHEISZ, Emil. *Über das Antidotarium des Bartholomaeus Squarcialupis de Plumbino*. Zur Geschichte der Pharmazie 13, 1961, s. 28–36, a 14, 1962, s. 7–10 (přetisk in: TÝŽ, Traditio renovata, s. 59–63).
- SIGERIST, Henry E. *Materia Medica in the Middle Ages*. Bulletin of the History of Medicine 7, 1939, s. 417–423.
- SILAGIOVÁ, Zuzana. *Algoristické traktáty v Čechách a Algorismus prosaycus Křišťana z Prachatic*. In: Cristannus de Prachaticz, Algorismus prosaycus – Křišťan z Prachatic, Základy aritmetiky. Ed. a překlad Zuzana Silagiová. Praha 1999, s. IX–XXXIX.
- SINGER, Charles. *The Herbal in Antiquity and its Transmission to Later Ages*. The Journal of Hellenic Studies 57, 1927, s. 1–52.
- SIRRAISI, Nancy G. *Medicine and the Italian Universities: 1250–1600*. Leiden – Boston – Köln 2001.
- SMOLÍK, Josef. *Mathematikové v Čechách od založení university Pražské až do počátku tohoto století*. V Praze 1864.
- SOFRON, Jaromír – NESVADBOVÁ, Jaroslava. *Nástin dějin botaniky v západních a jihozápadních Čechách*. Plzeň 2009.
- SPĚVÁČEK, Jiří. *Karel IV. Život a dílo (1316–1378)*. Praha 1979.
- SPĚVÁČEK, Jiří. *Václav IV. (1361–1419). K předpokladům husitské revoluce*. Praha 1986.
- [SPRENGEL, Curtius.] *Curtii Sprengel Historia rei herbariae*. 1. Amstelodami 1807.
- SPUNAR, Pavel. *Neznámé pražské nápisy v kodexu ÖNB 4550*. Studie o rukopisech 12, 1973, s. 175–190.
- SPUNAR, Pavel. *Znovu k napsům na faře a v kostele sv. Michala na Starém Městě pražském*. In: In memoriam Josefa Macka (1922–1991). Praha 1996, s. 77–86.
- STADLER, Hermann. *Die Quellen des Macer Floridus*. Archiv für Geschichte der Naturwissenschaften und der Technik 1, 1909, s. 52–65.

- STANNARD, Jerry. *Botanical Data and Late Mediaeval „Rezeptliteratur“*. In: Fachprosa-Studien. Beiträge zur mittelalterlichen Wissenschafts- und Geistesgeschichte. Ed. Gundolf Keil – Peter Assion aj. Berlin 1982, s. 371–395 (přetisk in: TÝŽ, *Herbs and Herbalism*, č. VI).
- STANNARD, Jerry. *Dioscorides and Renaissance Materia Medica*. *Analecta Medico-historica* 1: *Materia Medica in the XVI Century*. Ed. Marcel Florquin. Oxford aj. 1966, s. 1–21 (přetisk in: TÝŽ, *Herbs and Herbalism*, č. IX).
- STANNARD, Jerry. „... findet man in den apotecken“: *Notices Concerning the Availability of Medicamenta in Medieval Fachliteratur*. In: *Perspektiven der Pharmaziegeschichte*. Festschrift für Rudolf Schmitz zum 65. Geburtstag. Ed. Peter Dilg – Guido Jüttner aj. Graz 1983, s. 365–376 (přetisk in: TÝŽ, *Herbs and Herbalism*, č. VIII).
- STANNARD, Jerry. *Herbs and Herbalism in the Middle Ages and Renaissance*. Ed. Katherine E. Stannard – Richard Kay. Aldershot aj. 1999.
- STANNARD, Jerry. *Medieval Herbs and their Development*. *Clio Medica* 9, 1974, s. 23–33 (přetisk in: TÝŽ, *Herbs and Herbalism*, č. III).
- STANNARD, Jerry. *Medieval Reception of Classical Plant Names*. In: *Actes du XIIe Congrès International d’Histoire des Sciences*, 21–31 Août 1968, Paris. *Revue de Synthèse* 1968, series 3, vol. 3, n. 49–52, s. 154–157 (přetisk in: TÝŽ, *Herbs and Herbalism*, č. I).
- STANNARD, Jerry. *P. A. Mattioli and some Renaissance Editions of Dioscorides*. *Books and Libraries at the University of Kansas*, 4, 1966, s. 1–5 (přetisk in: TÝŽ, *Herbs and Herbalism*, č. XIII).
- STANNARD, Jerry. *P. A. Mattioli: Sixteenth Century Commentator on Dioscorides*. In: *Bibliographical Contributions*. I. Lawrence 1969, s. 59–81 (přetisk in: TÝŽ, *Herbs and Herbalism*, č. XIV).
- STANNARD, Jerry. *Pristina medicamenta. Ancient and Medieval Medical Botany*. Ed. Katherine E. Stannard – Richard Kay. Aldershot aj. 1999.
- STANNARD, Jerry. *Rezeptliteratur as Fachliteratur*. In: *Studies on Medieval Fachliteratur*. Ed. William Eamon. Brussels 1982, s. 59–73 (přetisk in: TÝŽ, *Herbs and Herbalism*, č. VII).
- STANNARD, Jerry. *The Herbal as a Medical Document*. *Bulletin of the History of Medicine* 43, 1969, s. 212–220 (přetisk in: TÝŽ, *Herbs and Herbalism*, č. II).
- STANNARD, Jerry. *The Theoretical Bases of Medieval Herbalism*. *Medical Heritage* 1, 1985, s. 186–198 (přetisk in: TÝŽ, *Herbs and Herbalism*, č. IV).
- STEHLÍKOVÁ, Dana. *Alleum est planta et est duplex... Pojednání o česneku jako úvod do problematiky Herbáře Křišťana z Prachatic*. SPFFBU – GLB 14, 2009, s. 287–296.
- STEHLÍKOVÁ, Dana. *De simplicibus medicinis secundum ordinem alphabeti. Řazení lemmat v latinském Herbáři Křišťana z Prachatic*. *Studia historica Brunensia* 62, 1, 2015, s. 155–180.
- STEHLÍKOVÁ, Dana. *Herbář Matouše Berana*. In: *Ubi est finis huius libri deus scit*. Středověká knihovna augustiniánských kanovníků v Roudnici nad Labem. Ed. Michal Dragoun – Lucie Doležalová – Adéla Ebersonová. Praha 2015, s. 141–146.
- STEHLÍKOVÁ, Dana. *Christian von Prachatitz und sein lateinischer Herbarius. Zum Forschungsstand über das älteste Kräuterbuch mittelalterlichen Böhmens*. SA, 2017, v tisku.
- STEHLÍKOVÁ, Dana. *Latinské rukopisy Herbáře Křišťana z Prachatic*. *Studie o rukopisech* 40, 2010, s. 61–76.
- STEHLÍKOVÁ, Dana. *Magister docet utilitatem abrotani. Macerův pelyněk brotan (abrotanum) v bohemikálních komentářích z počátku 15. století*. SPFFBU – GLB 18, 2013, s. 121–150.

- STEHLÍKOVÁ, Dana. *Morové spisy připisované mistru Křišťanovi z Prachatic*. AUC – HUCP 57, 2017, v tisku.
- STEHLÍKOVÁ, Dana. *Opus apertum Křišťana z Prachatic*. In: K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven. Knihy v proměnách času. Ed. Jitka Radimská. České Budějovice 2015, s. 229–243.
- STEHLÍKOVÁ, Dana. *Příspěvek k poznání tzv. Křišťanových herbářů*. LF 133, 2010, s. 25–36.
- STEHLÍKOVÁ-RŮŽIČKOVÁ, Dana. *De naturis rerum esibilium et potabilium. Regimen sanitatis in the Summa recreatorum compilation*. SPFFBU – GLB 12, 2007, s. 97–124.
- STEHLÍKOVÁ-RŮŽIČKOVÁ, Dana. *Kommentare des Arztes Petrus Hispanus in der lateinischen Literatur des 14. Jahrhunderts in Böhmen. Dargestellt am Beispiel der Sammlung Summa recreatorum*. In: *Laetae segetes iterum*. Ed. Irena Radová. Brno 2008, s. 323–339.
- STEHLÍKOVÁ-RŮŽIČKOVÁ, Dana. *Petrus Hispanus Vaticanus et Erfordensis. Contributo alla conoscenza delle fonti del 1mo trattato della Summa recreatorum*. Bolletino dell'Istituto Storico Ceco di Roma 6, 2008, s. 29–48.
- STEHLÍKOVÁ-RŮŽIČKOVÁ, Dana. *Where to Seek the Meeting Point of the Treatises Summa recreatorum, Mensa philosophica and Responsorium curiosorum. A Query into the History of their Origin*. SPFFBU – GLB 11, 2006, s. 61–77.
- STEHLÍKOVÁ-RŮŽIČKOVÁ, Dana – KAPOUNKOVÁ, Kateřina. *Petr Hispánský a věci těla ve světle současné medicíny*. In: *Čas zdravého ducha v zdravém těle. Kapitoly z kulturních dějin přelomu 19. a 20. století*. Ed. D. Blümllová – P. Kubát a kol. České Budějovice 2009, s. 526–544.
- STEINSCHEIDER, Moritz. *Constantins liber de gradibus und ibn-al-Gezzars Adminiculum*. *Deutsches Archiv für Geschichte der Medicin und medicinische Geographie* 2, 1879, s. 1–22.
- STEINSCHEIDER, Moritz. *Die europäischen Übersetzungen aus dem Arabischen bis Mitte des 17. Jahrhunderts*. Wien 1904–1905 (přetisk Graz 1956).
- STEINSCHEIDER, Moritz. *Die hebraeischen Uebersetzungen des Mittelalters und die Juden als Dolmetscher. Ein Beitrag zur Literaturgeschichte des Mittelalters, meist nach handschriftlichen Quellen*. Berlin 1893.
- STERNBERG, Kaspar. *Abhandlung über die Pflanzenkunde in Böhmen*. 1–2. Prag 1817–1818.
- STOLL, Ulrich. *Das „Lorscher Arzneibuch“. Ein medizinisches Compendium des 8. Jahrhunderts (Codex Bambergensis medicinalis 1). Text, Übersetzung und Fachglossar*. Stuttgart 1992.
- STOLL, Ulrich. *Kapern oder Portulak? Beobachtungen zur Exaktheit der Pflanzenheilkunde einst und jetzt*. In: *Licht der Natur. Medizin in Fachliteratur und Dichtung. Festschrift für Gundolf Keil zum 60. Geburtstag*. Ed. Josef Domes – Werner E. Gerabek aj. Göppingen 1994, s. 443–453.
- STOLL, Ulrich. *Pharmakologie*. In: *EnzMG* 3, s. 1143–1149.
- SUDHOFF, Karl. *Alexander Hispanus und das Schriftwerk unter seinem Namen. Ein erstes Wort über ihn und Bekanntgabe seiner medizinischen Schriften*. SA 29, 1936, s. 289–312; 30, 1937, s. 1–25.
- SUDHOFF, Karl. *Beiträge zur Geschichte der Chirurgie im Mittelalter. Graphische und textliche Untersuchungen in mittelalterlichen Handschriften*. II. Leipzig 1918.
- SUDHOFF, Karl. *Ein weiteres deutsches Pest-Regiment aus dem 14. Jahrhundert und seine lateinische Vorlage, das Prager Sendschreiben „Missum Imperatori“ vom Jahre 1371*. AGM 3, 2, 1909, s. 144–153.
- SUDHOFF, Karl. *Konstantin der Afrikaner und die Medizinschule von Salerno*. SA 23, 4, 1930, s. 293–298.

- SUDHOFF, Karl. *Kurzes Handbuch der Geschichte der Medizin*. Berlin 1922.
- SUDHOFF, Karl. *Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemie des „schwarzen Todes“ 1348. VI. Prager Pesttraktate aus dem 14. und dem Anfange des 15. Jahrhunderts*. AGM 7, 2, 1913, s. 57–114.
- SUDHOFF, Karl. *Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemie des „schwarzen Todes“ 1348. X. Pesttraktate aus Böhmen, Schlesien und Nachbarbezirken bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts*. AGM 9, 3, 1916, s. 117–167.
- SUDHOFF, Karl. *Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemie des „schwarzen Todes“ 1348. XIII. Ausarbeitungen über die Pest nach der Mitte des 15. Jahrhunderts aus Nieder- und Mitteldeutschland*. AGM 14, 1–2, 1922, s. 1–25.
- SUDHOFF, Karl. *Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemie des „schwarzen Todes“ 1348. XV. Pesttraktate aus dem östlichen Süddeutschland, Böhmen und Österreich in der 2. Hälfte des 15. Jahrhunderts*. AGM 14, 5–6, 1923, s. 129–168.
- SVOBODNÝ, Petr. *Lékařská fakulta*. In: *Dějiny Univerzity Karlovy*, s. 183–202.
- SVOBODNÝ, Petr – HLAVÁČKOVÁ, Ludmila. *Dějiny lékařství v českých zemích*. Praha 2004.
- SVOBODOVÁ, Milada. *Dochované kodexy z knihovny M. Šimona z Rokycan († 1421)*. In: *K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven. Čtenář a jeho knihovna – Pour une étude des bibliothèques aristocratiques, bourgeoises et conventuelles*. Ed. Jitka Radimská. České Budějovice 2003 s. 13–30.
- ŠEDINOVÁ, Hana. *Alia terra alios mores postulat. Asijští lidojedi ve vokabuláři zvaném Lactifer*. LF 135, 2012, s. 63–90.
- ŠEDINOVÁ, Hana. *De gustibus non est disputandum. Neobvyklý jídelníček exotických národů ve Vokabuláři zvaném Lactifer*. LF 134, 2011, s. 341–366.
- ŠEDINOVÁ, Hana. *Lidská monstra ve Vokabuláři zvaném Lactifer Jana Vodňanského*. In: Jan Vodňanský. *Lidská monstra (Vokabulář zvaný Lactifer IV) – Iohannes Aquensis. De monstrosius hominibus (Vocabularius dictus Lactifer IV)*. Ed. a překlad Hana Šedinová. Praha 2013, s. IX–LXXIII.
- ŠMAHEL, František. *Alma mater Pragensis. Studie k počátkům Univerzity Karlovy*. Praha 2016.
- ŠMAHEL, František. *Dějiny fakulty svobodných umění 1348–1419*. In: *Týž, Alma mater Pragensis*, s. 231–302.
- ŠMAHEL, František. *Die Präger Universität in Mittelalter. The Charles University in the Middle Ages*. Leiden – Boston 2007.
- ŠMAHEL, František. *Fakulta svobodných umění*. In: *Dějiny univerzity Karlovy*, s. 101–133.
- ŠMAHEL, František. *Husitská revoluce. 2. Kořeny české reformace*. Praha 1993.
- ŠMAHEL, František. *Husitská revoluce. 3. Kronika válečných let*. Praha 1996.
- ŠMAHEL, František. *Husitská universita*. In: KAVKA, František a kol. *Stručné dějiny University Karlovy*. Praha 1964, s. 44–76.
- ŠMAHEL, František. *Mistři a studenti pražské lékařské fakulty do roku 1419*. AUC – HUCP 20, 2, 1980, s. 35–68 (opravené a doplněné vydání Týž, *Mistři a studenti pražské lékařské fakulty do roku 1419*. In: Týž, *Alma mater Pragensis*, s. 126–167, a dále *Magister und Studenten der Prager medizinischen Fakultät bis zum Jahre 1419*. In: Týž, *Die Präger Universität*, s. 103–158).
- ŠMAHEL, František. *Statuta antiqua, kalendária a soupisy přednášek pražské artistické fakulty*. In: Týž, *Alma mater Pragensis*, s. 303–325.
- ŠPOTT, Jan. *Nástin vývinu umění lékařského v Čechách až do polovice XVII století*. ČLČ 19, 1880, s. 510–514.

- ŠPOTT, Jan. *Příspěvky k staré lékařské literatuře v Čechách (Medicinalia Bohemica)*. Zvláštní otisk z „Časopisu lékařův českých“, roč. 1882 (pův. vydáváno v ČLČ 21, 1882, s. 574–576, 589–592, 605–608, 622–624, 654–656, 671, 672, 687–688, 703–704, 718–720, 733–736, 750–752, 765–768, 781–784).
- TEEUWEN, Mariken. *The Vocabulary of Intellectual Life in the Middle Ages*. Turnhout 2003.
- TELLE, Joachim. *Altdeutsche Eichtraktate aus medizinischen Handschriften. Beiträge zur pharmazeutischen Kleinliteratur im ausgehenden Mittelalter*. In: *Medizin im mittelalterlichen Abendland*. Ed. Gerhard Baader – Gundolf Keil. Darmstadt 1982, s. 297–323.
- TELLE, Joachim. *Petrus Hispanus in der altdeutschen Medizinliteratur: Untersuchungen und Texte unter besonderer Berücksichtigung des „Thesaurus pauperum“*. Inaugural-Dissertation, Ruprecht-Karl-Universität zu Heidelberg. Heidelberg 1972.
- The Filaha Texts Project. The Arabic Books of Husbandry*, databáze autorů arabských agronomických textů 10.–14. století, dostupná na <<http://www.filaha.org/>>.
- TICHÁ, Zdeňka. *Cesta starší české literatury*. Praha 1984.
- TICHÁ, Zdeňka. *Úvod*. In: *Lékařské knížky mistra Křišťana z Prachatic z mnohých vybrané*. Ed. Zdeňka Tichá. Praha 1975, s. 9–36.
- TOMÍČEK, David. *Víra, rozum a zkušenost v lidovém lékařství pozdně středověkých Čech*. Ústí nad Labem 2009.
- TRÍŠKA, Josef. *K rétorice a universitní literatuře*. Praha 1972.
- TRÍŠKA, Josef. *Leningradská rukopisná bohemika. Bohemica manu scripta Leningradii asservata*. AUC – HUCP 13, 1–2, 1973, s. 181–214.
- TRÍŠKA, Josef. *Literární činnost předhusitské university*. Praha 1967.
- TRÍŠKA, Josef. *Příspěvky k středověké literární universitě*. AUC – HUCP 9, 1968, s. 7–28; 9, 1968, s. 5–43; 10, 1969, s. 7–48.
- TRÍŠKA, Josef. *Rétorický styl a pražská univerzitní literatura ve středověku*. Praha 1975.
- TRÍŠKA, Josef. *Životopisný slovník předhusitské pražské univerzity. 1348–1409*. Praha 1981.
- TSCHIRCH, A[lexander]. *Handbuch der Pharmakognosie*. Erste Abteilung. Leipzig 1909.
- TUISL, Elisabeth. *Die Medizinische Fakultät der Universität Wien im Mittelalter. Von der Gründung der Universität 1365 bis zum Tod Kaiser Maximilians I. 1519*. Wien 2014.
- ULLMANN, Manfred. *Die Medizin im Islam*. Leiden 1970 (překlad *Islamic Medicine*. Edinburgh 1978, přetisk 1997).
- VANĀKOVÁ, Lenka. *Medizinische Fachprosa aus Mähren. Sprache – Kultur – Edition*. Wiesbaden 2004.
- VANĀKOVÁ, Lenka. *Zum Korpus deutscher medizinischer Texte des 14.–16. Jahrhunderts aus böhmischen und mährischen Bibliotheken und Archiven*. In: *Fachtexte des Spätmittelalters*, s. 47–64.
- VÁŽNÝ, Václav. *Na okraj Machkovy práce o českých a slovenských jménech rostlin*. Naše řeč 37, č. 9–10, 1954, s. 262–275.
- VEIT, Raphaela. *Quellenkundliches zu Leben und Werk von Constantinus Africanus*. Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 59, 2003, s. 121–152.
- VENTURA, Iolanda. *Changing Representations of Botany in Encyclopaedias from the Middle Ages to the Renaissance*. In: *Collectors' Knowledge. What Is Kept, What Is Discarded – Aufbewahren oder wegwerfen: wie Sammler entscheiden*. Ed. Anja-Silvia Goeing – Anthony T. Grafton – Paul Michel. Leiden 2013, s. 97–143.
- VENTURA, Iolanda. *Il Circa instans attribuito a Platearius. Trasmisione manoscritta, redazioni, criteri di costruzione di un'edizione*. *Revue d'histoire des textes* 10, 2015, s. 251–362.

- VENTURA, Iolanda. *Il Circa instans dello Pseudo-Matteo Plateario: per una storia della diffusione, verso la preparazione di un'edizione*. Minerva. Revista del Departamento de Filología Griega y Filología Latina, Universidad de Valladolid, 23, 2010, s. 35–80.
- VENTURA, Iolanda. *Il ‚De materia medica‘ di Dioscoride nel Medioevo. Mediazione araba e ricezione occidentale*. In: Wissen über Grenzen, s. 317–339.
- VENTURA, Iolanda. *Introduzione. Capitolo I. Per una storia della farmacopea salernitana*. In: Ps. Bartholomaeus Mini de Senis, s. 15–21, viz výše „Nově vydané prameny“.
- VENTURA, Iolanda. *Le ‚Dioscorides alphabeticus‘. Un exemple de pharmacopée arabo-latine?; příspěvek z kolokvia pořádaného SIHSPAI (Société Internationale d'Histoire des Sciences et des Philosophies Arabes et Islamiques)* 16.–18. února 2006, v tisku.
- VENTURA, Iolanda. *L'erbario alfabetico del De Proprietatibus Rerum di Bartolomeo Anglico e le sue fonti. Una panoramica sul ruolo della botanica nelle enciclopedie del XIII secolo*. In: Wissenssicherung, s. 291–337.
- VENTURA, Iolanda. *Per una storia del Circa instans. I Secreta Salernitana ed il testo del manoscritto London, British Library, Egerton 747: Note a margine di un'edizione*. Schola Salernitana: Annali VII–VIII, 2003, s. 39–109.
- VENTURA, Iolanda. *Sulla diffusione del Circa instans nei manoscritti e nelle biblioteche del Tardo Medioevo. Ricezione e lettura di un'opera medica*. In: La produzione scritta tecnica e scientifica nel Medioevo. Libro e documento tra scuole e professioni. Ed. Giuseppe De Gregorio – Maria Galante aj. Atti del Convegno internazionale di studio dell'Associazione Italiana dei Paleografi e Diplomatisti. Fisciano – Salerno (28–30 settembre 2009). Spoleto 2013, s. 465–549.
- VENTURA, Iolanda. *The Curae ex animalibus in the Medical Literature of the Middle Ages. The Example of the Illustrated Herbals*. In: Bestiaires médiévaux. Nouvelles perspectives sur les manuscrits et les traditions textuelles. Ed. Badouin Van den Abeele. Louvain-la-Neuve 2005, s. 213–248.
- VENTURA, Iolanda. *Un best-seller farmaceutico medioevale tra produzione di libri e pratiche di lettura: il Circa instans attribuito a «Platearius»*. In: Orbis disciplinae. Hommages en l'honneur de Patrick Gautier Dalché. Ed. Nathalie Bouloux – Anca Dan – Georges Tolia. Turnhout 2017, v tisku.
- VENTURA, Iolanda. *Un manuale di farmacologia medievale ed i suoi lettori. Il Circa instans, la sua diffusione, la sua ricezione dal XIII al XV secolo*. In: Scuola Medica Salernitana. Gli autori e i testi. Convegno internazionale, Università degli Studi di Salerno, 3–5 novembre 2004. Ed. Danielle Jacquart – Agostino Paravicini Bagliani. Firenze 2007, s. 465–533.
- VENTURA, Iolanda. *Un'opera araba e la sua traduzione: il Liber fiduciae de simplicibus medicinis di Stefano di Saragozza*. In: Il mare e la medicina. 47. congresso nazionale Società Italiana di Storia della Medicina, atti del convegno svoltosi a Salerno il 3–4–5 settembre 2009. Salerno 2011, s. 83–108.
- VERGER, Jacques. *Vorlesungs- und Predigtachschrift*. In: LexMA 8, sl. 1852–1853.
- VERMEER, Hans J. *Das Übersetzen im Mittelalter (13. und 14. Jahrhundert). 1. Das arabisch-lateinische Mittelalter*. Heidelberg 1996.
- VIDMANOVÁ, Anežka. *K osobě autora Kratochvílníku krále Karla*. In: Donum magistrae. Ad honorem Dana Martínkové. Ed. Zuzana Silagiová – Hana Šedinová – Petr Kitzler. Praha 2007, s. 140–153.
- VIDMANOVÁ, Anežka. *Kostnický Šimon od sv. Štěpána a Summa recreatorum*. Studie o rukopisech 25, 2002–2003–2004, s. 3–13.
- VIDMANOVÁ, Anežka. *„Summa recreatorum“*. In: Deutsche Literatur des Mittelalters in

- Böhmen und über Böhmen. Vorträge der internationalen Tagung, veranstaltet vom Institut für Germanistik der Pädagogischen Fakultät der Südböhmischen Universität České Budějovice. České Budějovice, 8. bis 11. September 1999. Ed. Dominique Flieger – Václav Bok. Wien 2001, s. 169–179.
- VILLAVERDE AMIEVA, Juan Carlos. (recenze) *Ibn Wāfīd (m. 460/1067), Kitāb al-adwiya al-mufrada – Libro de los medicamentos simples*. 1–2. Ed., trad., notas y glosarios de Luisa Fernanda Aguirre de Cárcer. Madrid 1995. Aljamía, 9, 1997, s. 111–118.
- VINAŘ, Josef. *Obrazy z minulosti českého lékařství*. Praha 1959.
- VLČEK, Jaroslav. *Dějiny české literatury*. 1. Praha 1960⁵.
- VOJTOVÁ, Marie a kol. *Dějiny československého lékařství. Svazek I. – Do r. 1740*. Praha 1970.
- VOLEKOVÁ, Kateřina. *Česká lexikografie 15. století*. Praha 2015.
- Výbor z české literatury doby husitské*. 1. Ed. Bohuslav Havránek – Josef Hrabák – Jiří Daňhelka. Praha 1963.
- Výbor z české literatury doby husitské*. 2. Ed. Bohuslav Havránek – Jiří Daňhelka – Josef Hrabák. Praha 1964.
- WACHINGER, Burghart. *Autorschaft und Überlieferung*. In: Autorentypen. Ed. Walter Haug – Burghart Wachinger. Tübingen 1991, s. 1–28.
- WALLIS, Faith. *Nicholas of Salerno*. In: *Medieval Science, Technology, and Medicine*. An Encyclopedia. Ed. Thomas F. Glick – Steven J. Livesey – Faith Wallis. New York 2005, s. 368–369.
- WEGNER, Wolfgang. *Hermann von Heiligenhafen*. In: *EnzMG* 2, s. 572.
- WEIGAND, Rudolf. *Vinzenz von Beauvais. Scholastische Universalchronistik als Quelle volkssprachiger Geschichtsschreibung*. Hildesheim aj. 1991.
- WEIJERS, Olga. *Le maniement du savoir. Pratiques intellectuelles à l'époque des premières universités (XIIIe–XIVe siècles)*. Turnhout 1996.
- WEIJERS, Olga. *Lexicography in the Middle Ages*. *Viator. Medieval and Renaissance Studies* 20, 1989, s. 139–153.
- WEIJERS, Olga. *Terminologie des universités au XIIIe siècle*. Roma 1987.
- WEISS, Vilém. *Dějiny chirurgie v Čechách*. V Praze 1891 (přetisk V Praze 2007).
- WEISS ADAMSON, Melitta. «*Mich dunkcht ez sein knöllell*». *Von den Mühen eines bayrischen Übersetzers mittelalterlicher Fachliteratur*. In: *Fachtexte des Spätmittelalters*, s. 143–154.
- WEISS ADAMSON, Melitta. *Vom Arzneibuch zum Kochbuch, vom Kochbuch zum Arzneibuch. Eine diätetische Reise von der arabischen Welt und Byzanz über Italien ins spätmittelalterliche Bayern*. In: *Der Koch ist der bessere Arzt. Zum Verhältnis von Diätetik und Kulinarik im Mittelalter und in der Neuzeit*. Ed. Andrea Hofmeister-Winter – Karin Kranich – Helmut W. Klug. Frankfurt, M. 2014, s. 39–62.
- WEISSER, Christoph. *Christian von Prachatitz*. In: *EnzMG* 1, s. 260.
- WELLISCH, Hans H. *Early Multilingual and Multiscript Indexes in Herbals*. *The Indexer* 11, 1978, s. 81–102.
- WENZEL, Horst. *Autorenbilder. Zur Ausdifferenzierung von Autorenfunktionen in mittelalterlichen Miniaturen*. In: *Autor und Autorschaft im Mittelalter. Kolloquium Meißen* 1995. Ed. Elisabeth Andersen – Jens Haustein aj. Tübingen 1998, s. 1–28.
- WERTHMANN-HAAS, Gloria. *Altdeutsche Übersetzungen des „Prager Sendbriefs“ (»Missum imperatori«)*. Auf Grund der Ausgabe von Andreas Rutz neu bearbeitet. Würzburg 1983.
- WEST, Martin L. *Textual Criticism and Editorial Technique*. Stuttgart 1973.
- WINTER, Zikmund. *O životě na vysokých školách pražských knihy dvoje. Kulturní obraz 15. a 16. století*. Praha 1899.

- WINTERBOTTOM, Michael. *Moving the Goal Posts. The Re-writing of Medieval Latin Prose Texts*. In: *Ars Edendi Lecture. Series 3*. Ed. Eva Odelman – Denis M. Searby. Stockholm 2014, s. 29–47.
- Wissen über Grenzen. *Arabisches Wissen und lateinisches Mittelalter*. Ed. Andreas Speer – Lydia Wegener. Berlin – New York 2006.
- Wissenssicherung, Wissensordnung und Wissensverarbeitung. *Das europäische Modell der Enzyklopädien*. Ed. Theo Stammen – Wolfgang E. J. Weber. Berlin 2004.
- WÍŽĎÁLKOVÁ, Bedřiška. *Glosy na okraj Lékařských knih mistra Křišťana*. In: Pocta dr. Emmě Urbánkové. Ed. Pavel R. Pokorný. Praha 1979, s. 475–503.
- WONDRÁK, Eduard. *Historie moru v českých zemích*. Praha 1999.
- ZACHOVÁ, Irena. *Dicta de dispositione hominis et eius membris Alexandri Hispani v rukopisu 113/110 Svatojakubské knihovny v Archivu města Brna*. SPFFBU – GLB 18, 2013, s. 199–214.
- ZEDELMAIER, Helmut. *Facilitas inveniendi. Zur Pragmatik alphabetischer Buchregister*. In: Wissenssicherung, s. 191–203.
- ZÍBRT, Čeněk. *Klasobraní po rukopisích. XXXIX. Latinsko-český rukopis z XV. století*. LF 20, 1893, s. 391–396.
- ZÍBRT, Čeněk. *Staročeská tělověda a zdravotvěda*. Praha 1924.
- ZILYNSKÁ, Blanka. *Křišťan z Prachatic*. In: Husitské století, s. 595.

Subsidia

- Akademický slovník cizích slov*. Ed. kolektiv autorů pod vedením Věry Petráčkové a Jiřího Krause. Praha 2001.
- BARACK, Karl August. *Die Handschriften der Fürstlich-Fürstenbergischen Hofbibliothek zu Donaueschingen*. Tübingen 1865.
- BARTOŠ, František Michálek. *Soupis rukopisů Národního musea v Praze. I*. Praha 1926.
- BISTRICKÝ, Jan – DRKAL, František – KOUŘIL, Miloš. *Státní archiv v Opavě. Průvodce po archivních fondech. Pobočka Olomouc*. Seznam rukopisů Metropolitní kapituly v Olomouci. V Praze 1961.
- BLANCKAERT, Steven. *Lexicon medicum. Ioann. Henrici Schulzii opera insigniter auctum et emendatum, nunc denuo recognitum variisque accessionibus locupletatum curante Mich. Gottl. Agnethlero. Halae Magdeburgicae: Io. Gottl. Bierwirth, 1748*.
- CRANZ, F[erdinand] Edward – KRISTELLER, Paul Oskar. *Catalogus translationum et commentariorum. Mediaeval and Renaissance Latin Translations and Commentaries. Annotated Lists and Guides*. IV. Washington 1980.
- DEGERING, Hermann. *Kurzes Verzeichnis der germanischen Handschriften der Preussischen Staatsbibliothek. III. Die Handschriften in Oktavformat und Register zu Band I–III*. Leipzig 1932.
- DOKOUPIL, Vladislav. *Soupis rukopisů mikulovské dietrichsteinské knihovny*. Praha 1958.
- DRAGON, Michal. *Soupis středověkých rukopisů z dodatků ke katalogům F. M. Bartoše, J. Vašici a J. Vajse*. Praha 2011.
- DVOŘÁK, Max – MATĚJKA, Bohumil. *Soupis památek historických a uměleckých v politickém okrese Roudnickém. II. Zámek Roudnický*. Praha 1907.
- FICHTNER, Gerhard. *Corpus Galenicum. Verzeichnis der galenischen und pseudogalenischen Schriften*. Tübingen 1989.

- FISCHER, Hans. *Katalog der Handschriften der Universitätsbibliothek Erlangen. 2. Die Lateinischen Papierhandschriften*. Erlangen 1936.
- Gesamtkatalog der Wiegendrucke, dostupné na <<http://gesamtkatalogderwiegendrucke.de/docs/GW12268.htm>>.
- HALM, Carolus – THOMAS, Georgius – MEYER, Gulielmus. *Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Regiae Monacensis tomii III pars III cod. Latinos (Cm) 5251–8100 complectens*. Monachii 1873 (přetisk Wiesbaden 1968).
- HORÁK, František – WIŽDÁLKOVÁ, Bedřiška. *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století. Dodatky*. Díl II. Tisky z let 1501–1800. Část IV. V Praze 1998. (online verze <<http://www.knihopis.cz/>>)
- HÜBL, Albert. *Catalogus codicum manu scriptorum qui in Bibliotheca Monasterii B.M.V. ad Scotos Vindobonae servantur*. Wien – Leipzig 1899.
- CHOUANT, Ludwig. *Handbuch der Bücherkunde für die ältere Medizin zur Kenntniss der griechischen, lateinischen und arabischen Schriften im ärztlichen Fache und zur bibliographischen Unterscheidung ihrer verschiedenen Ausgaben, Uebersetzungen und Erläuterungen*. Leipzig 1841² (přetisk Graz 1956).
- Latinitatis medii aevi lexicon Bohemorum – Slovník středověké latiny v českých zemích*. Ed. Dana Martinková – Zuzana Silagiová aj. Praha 1977–.
- Medizinische Texte aus böhmischen und mährischen Archiven und Bibliotheken (14.–16. Jh.)*, databáze německých lékařských rukopisů dostupná na <<http://projekty.osu.cz/medizinische-handschriften/>>.
- MENHARDT, Hermann. *Handschriftenverzeichnis der Kärntner Bibliotheken I. Klagenfurt, Maria Saal, Friesach*. Wien 1927.
- MENHARDT, Hermann. *Verzeichnis der altdeutschen literarischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*. 3. Berlin 1961.
- PATERA, Adolf. *Bohemika knižecí dietrichsteinské knihovny v Mikulově*. Praha 1915.
- PODLAHA, Antonín. *Soupis rukopisů knihovny metropolitní kapitoly pražské*. 2. V Praze 1922.
- ROSE, Valentin. *Verzeichniss der Lateinischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin, Zweiter Band: Die Handschriften der Kurfürstlichen Bibliothek und der Kurfürstlichen Lande*. Berlin 1905.
- RYBA, Bohumil. *Soupis rukopisů Strahovské knihovny Památníku národního písemnictví v Praze*. 3. *Strahovské rukopisy DF–DG (č. 1236–1821)*. Praha 1979.
- SAMARAN, Charles – MARICHAL, Robert. *Catalogue des manuscrits en écriture latine portant des indications de date, de lieu ou de copiste III. Bibliothèque nationale, fonds latin /N°s 8001 à 18613/*. Paris 1974.
- SCHUBA, Ludwig. *Die medizinischen Handschriften der Codices Palatini Latini in der Vatikanischen Bibliothek*. Wiesbaden 1981.
- SCHUM, Wilhelm. *Beschreibendes Verzeichnis der Amplonianischen Handschriften-Sammlung zu Erfurt*. Berlin 1887.
- SCHWARZENBERG, Karl. *Katalog der kroatischen, polnischen und tschechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*. Wien 1972.
- SOPKO, Július. *Stredoveké latinské kódexy v slovenských knižniciach – Codices Latini medii aevi bibliothecarum Slovaciae*. Martin 1981.
- SPUNAR, Pavel. *Repertorium auctorum Bohemorum provectum idearum post universitatem Pragensem conditam illustrans*. 1–2. Warsaviae aj. 1985, 1995.
- ŠVÁBENSKÝ, Mojmír. *G 12. Cerroniho sbírka. 13. století – 1845*. 1. Brno 1973.

- Tabulae codicum manu scriptorum praeter graecos et orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum. Vol. II: Cod. 2001–3500.* Edidit Academia Caesarea Vindobonensis. Wien 1868.
- THORNDIKE, Lynn – KIBRE, Pearl. *A Catalogue of Incipits of Mediaeval Scientific Writings in Latin.* London 1963.
- TOBOLKA, Zdeněk Václav. *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století. II. Tisky z let 1501–1800.* V Praze 1948. (online verze <<http://www.knihopis.cz/>>)
- TOŠNEROVÁ, Marie. *Průvodce po rukopisných fondech v České republice. I. Rukopisné fondy zámeckých, hradních a palácových knihoven.* Praha 1995.
- TOŠNEROVÁ, Marie. *Rukopisné fondy archivů v České republice.* K tisku připravil Pavel Brodský aj. Praha 1998.
- TRUHLÁŘ, Josef. *Catalogus codicum manu scriptorum Latinorum, qui in c. r. bibliotheca publica atque universitatis Pragensis asservantur.* 1–2. Pragae 1905–1906.
- TRUHLÁŘ, Josef. *Katalog českých rukopisů c. k. veřejné a universitní knihovny pražské.* Praha 1906.
- VOGEL, Jacob Christian. *Index librorum physico-medicatorum rarissimorum, quorum auctio publica Hamburgi in aedibus Eimbeckianis die XX. Aprilis A. MDCCC parata pecunia instituetur.* 1–2. Hamburg 1800–1801.
- WIŚŁOCKI, Władysław. *Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego. Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Universitatis Jagellonicae Cracoviensis. II. Rękopisy 1876–4176.* Kraków 1877–1881.

OBSAH

Předmluva.....	5
Úvod	7
I. ŽIVOT A DÍLO KŘIŠŤANA Z PRACHATIC.....	11
I.1 Životopisná data lékaře Křišťana.....	11
I.2 Literární činnost Křišťana z Prachatic jakožto lékaře.....	20
I.2.1 Latinské texty o pouštění krve.....	23
I.2.2 Latinská protimorová naučení a jejich překlady	24
I.2.3 Latinské spisy o léčivech	33
I.2.4 Poznámka k rukopisnému kontextu <i>Herbáře</i> a <i>Antidotáře</i> ...	37
I.2.5 Drobná varia	41
I.3 Mýtus o staročeských <i>Lékařských knížkách</i> a Křišťanovi z Prachatic.....	42
I.3.1 <i>Lékařské knížky, Františkánova kompilace</i> a <i>Jádro</i> pohledem literatury.....	43
I.3.2 Spunarovo <i>Repertorium</i> a rukopisný <i>status quo</i>	47
I.3.3 Vymezení obou sbírek	49
I.3.4 Vznik <i>Františkánovy kompilace</i>	51
I.3.5 K pramenům neznámého Františkána	53
I.3.6 Tajemný Akvin odhalen?.....	57
I.3.7 Akvin v kontextu lékařských sborníků	59
I.3.8 Tištěné <i>Lékařské knížky</i>	61
I.3.9 Konec mýtu.....	64
I.4 Kdy a jak Křišťan psal	65
I.5 „Člověk nad jiné učený“	72

II. MATERIA MEDICA V ANTICKÉ A STŘEDOVĚKÉ LITERATUŘE	77
II.1 Stručný úvod do terminologie	77
II.2 Materia medica v antické a raně středověké literatuře.....	80
II.3 Materia medica v arabské literatuře.....	86
II.4 Materia medica na latinském Západě.....	91
III. ÚVOD DO PROBLEMATIKY STŘEDOVĚKÝCH BOHEMIKÁLNÍCH HERBÁŘŮ	99
III.1 Přehled literatury o středověkých herbářích	99
III.2 Termíny „herbář“ a „rostlinář“	101
III.3 Herbář v kontextu literatury o léčivech.....	105
III.4 Počátky naší herbářové literatury	108
IV. LATINSKÝ HERBÁŘ KŘIŠŤANA Z PRACHATIC	115
IV.1 <i>Herbář</i> ve starší literatuře	115
IV.2 Stav dochování	118
IV.3 Obsah a struktura spisu	123
IV.4 Nahlédnutí do Křišťanovy kompilační dílny	128
IV.4.1 Autor o svých pramenech	128
IV.4.2 <i>Circa instans</i>	130
IV.4.3 <i>Aggregator</i>	133
IV.4.4 Problematika spojená s prameny	142
IV.4.5 Vymezení dvou redakcí a jejich prameny	144
IV.4.6 Vztah obou redakcí a otázka jejich autorství	147
IV.4.7 Kompilační technika	153
IV.4.8 Další potenciální prameny	160

IV.5 Křišťan a jeho nová kompilace – „useful, but not original“?	162
IV.6 Čtenáři <i>Herbáře</i> a jeho praktická využitelnost	165
IV.7 Křišťanův <i>Herbář</i> dnes	173
V. DRUHÝ ŽIVOT HERBÁŘE KŘIŠŤANA Z PRACHATIC	177
V.1 Druhý život v literatuře.....	177
V.2 Křišťanův <i>Herbarius</i> jako pramen herbářů staročeských	179
V.2.1 Herbář rukopisu vodňanského	180
V.2.2 Herbář rukopisu strahovského	185
V.2.3 Herbář muzejní	188
V.2.4 Druhý muzejní překlad	189
V.2.5 Herbář <i>O mocech rozličného koření</i>	192
V.2.6 Popularizace latinské literatury o simplicích ve staročeských herbářích 15. století.....	199
V.2.7 Herbář tištěných <i>Lékařských knížek</i> a jeho původ	202
V.3 Staročeská <i>Ranná lékařství</i> Viléma ze Saliceta	206
V.4 <i>Vokabulář</i> Jana Vodňanského.....	214
SHRNUTÍ A VÝHLED	231
Zusammenfassung	237
Seznam zkratek.....	245
Použité prameny a literatura	247

DANA STEHLÍKOVÁ
OD ANDĚLIKY PO ZIMOSTRÁZ
Latinský Herbář Křišťana z Prachatic
a počátky staročeských herbářů

Odpovědný redaktor Zdeněk Granát

Jazyková redakce Kateřina Dvořáková

V roce 2017 vydalo jako svou 559. publikaci
Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK),

Venhudova 17, 614 00 Brno,
e-mail: cdk@cdk.cz, www.cdk.cz

Tisk Tiskárny Havlíčkův Brod, a. s.

1. vydání

Doporučená cena 298 Kč

ISBN 978-80-7325-441-4

Kompletní přehled publikací CDK a internetové knihkupectví
s 15–25% slevou najdete na adrese www.cdk.cz

